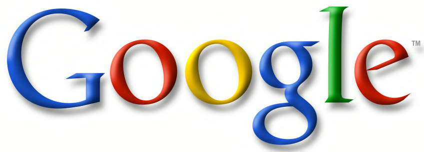
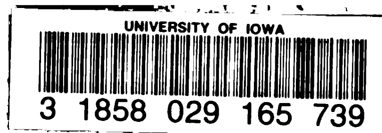

1917

MUSEUM

MUSEUM.

Maandblad voor Philologie en Geschiedenis

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

VIERËNTWINTIGSTE JAARGANG.

1917.

LEIDEN. — A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M[IJ].
LEIPZIG, O. HARRASSOWITZ. — PARIJS, H. LE SOUDIER. — LONDEN, WILLIAMS & NORGATE.

REGISTER.

I. Lijst der medewerkers aan den 24sten Jaargang.

Dr. A. J. Barnouw te 's-Gravenhage.
F. de Bas te 's-Gravenhage.
Mr. W. H. de Beaufort te Leusden.
Prof. Dr. J. W. Beck te Amsterdam.
Dr. J. W. Bierma te Amsterdam.
Prof. Dr. P. J. Blok te Leiden.
Dr. M. Boas te Amsterdam.
Prof. Dr. R. C. Boer te Amsterdam.
Dr. M. G. de Boer te Amsterdam.
Prof. Dr. T. J. de Boer te Amsterdam.
E. Boulan te Groningen.
Mr. Dr. S. van Brakel te Utrecht.
Dr. C. Brakman Jz. te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. H. Brugmans te Amsterdam.
Dr. V. F. Büchner te Leiden.
Prof. Dr. W. Caland te Utrecht.
Dr. H. Cannegieter Tz. te 's-Gravenhage.
† Prof. Dr. R. H. van Dorsten te Rotterdam.
Dr. P. J. Enk te Leiden.
W. van den Ent te Rotterdam.
Dr. B. Faddegon te Doorn.
Dr. J. M. Fraenkel te Utrecht.
Prof. Dr. J. J. A. A. Frantzen te Utrecht.
K. R. Gallas te Amsterdam.
Prof. Dr. H. van Gelder te Leiden.
Prof. Dr. P. Groeneboom te Groningen.
J. H. Groenewegen te Amsterdam.
Prof. Dr. D. C. Hesseling te Leiden.
Prof. Dr. M. Th. Houtsma te Utrecht.
Prof. Dr. J. Huizinga te Leiden.
Dr. J. van IJzeren te 's-Gravenhage.
Dr. K. H. E. de Jong te 's-Gravenhage.
J. M. N. Kapteyn te Leiden.
† Prof. Dr. H. Kern te Utrecht.
Prof. Dr. A. Kluyver te Groningen.
Prof. Dr. L. Knappert te Leiden.
Dr. W. Koch te Tiel.
Mej. Dr. S. A. Krijn te Amsterdam.
Bon. Kruitwagen O. F. M. te Woerden.
Mej. W. Kuenen te Breda.
Prof. Dr. K. Kuiper te Amsterdam.
Dr. W. E. J. Kuiper te Hilversum.
Mevr. J. A. Lambert—van der Kolf te Leiden.
Prof. Dr. J. van Leeuwen Jr. te Amden (Zwitserland).
Dr. J. W. Lely te Leiden.
Dr. J. H. Leopold te Rotterdam.
Prof. Dr. W. Martin te 's-Gravenhage.
Dr. C. H. Ph. Meijer te 's-Gravenhage.
Dr. P. A. Meilink te 's-Gravenhage.
B. M. Noach te Leiden.
Prof. Dr. B. J. H. Ovink te Utrecht.
Dr. A. Pannekoek te Hoorn.
Mej. I. C. E. Peelen te 's-Gravenhage.
Dr. D. Plooij te Leiden.
Dr. J. Prinsen J.Lzn. te Nijmegen.
Prof. Dr. Ph. S. van Ronkel te 's-Gravenhage.
Dr. J. W. van Rooijen te Zutfen.
Prof. Dr. A. G. Roos te Groningen.
Prof. Dr. J. J. Salverda de Grave te Groningen.
Dr. M. A. Schepers te 's-Gravenhage.
Dr. M. Schönfeld te Hilversum.
Prof. Dr. J. Schrijnen te Utrecht.
Mej. Dr. C. Serrurier te Leiden.
Dr. J. C. van Slee te Diepenveen.
Dr. K. Sneyders de Vogel te Leiden.
Prof. Dr. C. Snouck Hurgronje te Leiden.
Mej. Dr. B. M. van der Stempel te Amsterdam.
Dr. N. B. Tenhaeff te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. G. J. Thierry te Leiden.
Dr. H. J. Toxopeüs te Amersfoort.
Dr. M. C. Valeton te Arnhem.
B. J. F. Varenhorst te 's-Gravenhage.
J. Verwer te Leiden.
Prof. Dr. C. W. Vollgraff te Utrecht.
Prof. Dr. J. C. Vollgraff te Utrecht.
Prof. Dr. J. Vürtheim te Leiden.
Prof. Dr. J. van Wageningen te Groningen.
Prof. Dr. N. van Wijk te Leiden.
Prof. Dr. H. Windisch te Leiden.
Prof. Dr. J. de Zwaan te Groningen.

II. Alphabetische lijst der recensies.

III. Register voor de rubriek „Berichten en Mededeelingen".

IV. Tijdschriften waarvan de inhoud is medegedeeld.

V. Firma's wier uitgaven zijn aangekondigd.

(*Door een sterretje wordt een korte vermelding onder „Schoolboeken" of „Berichten en Mededeelingen" aangeduid*).

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,

D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. **Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^IJ., te Leiden.** **Prijs per jaargang van 12 nummers f 6.90.**

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

24ste Jaargang. **N°. 1.** **October 1916.**

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

L. S.

Nu het aantal boekwerken dat ter aankondiging ontvangen wordt, aanmerkelijk vermindert — een noodzakelijk gevolg van de afneming der wetenschappelijke productie in dezen oorlogstijd —, vreest de Redactie niet in staat te zullen zijn, het *Museum* in de eerstvolgende maanden op den gewonen voet te doen verschijnen. In overleg met den Uitgever heeft zij daarom besloten, indien het onvermijdelijk is den omvang der nummers bij wijze van tijdelijken maatregel te verminderen. Die maatregel zal niet noodig zijn, indien de medewerkers, die boeken onder hun berusting hebben, waarvan zij de recensies nog niet hebben ingezonden, dit alsnog ten spoedigste doen: de Redactie maakt dan ook van deze gelegenheid gebruik om een dringend beroep te doen op hun medewerking in het belang van het tijdschrift.

Die Fragmente der griechischen Kultschriftsteller, gesammelt von **A. Tresp.** (Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarbeiten, XV, 1). Giessen, Töpelmann. 1914. (Pr. M. 10).

Dat Müller's Fragmenta Historicorum graecorum, waarvan het eerste deel uit 1841 dateert, hoe nuttig ook en zelfs onontbeerlijk, thans verouderd zijn en niet meer aan de moderne behoeften beantwoorden, daarover behoeft men geen woord te verliezen: eene nieuwe bewerking is dringend noodig. Het plan hiertoe heeft Jacoby ontworpen en in 1909 in de Klio IX, blz. 80 v., uitvoerig uiteengezet; hij wijst er o. a. op, hoe de fragmenten van verschillende categoriën van historici telkens gezamenlijk dienen te worden behandeld. Voor één dier groepen, en wel eene, die bij Müller bijzonder stiefmoederlijk was bedeeld, nmlk. de schrijvers over cultus en ritus, heeft nu Tresp de taak der nieuwe bewerking op zich genomen. Aan den boven geciteerden titel van zijn werk beantwoordt echter de inhoud zijner verzameling slechts ten deele. Vooreerst bevat deze slechts de met toevoeging van den naam des schrijvers bewaarde fragmenten; de uiterst talrijke in lexica, scholia enz. *anoniem* overgeleverde mededeelingen, die op „Kultschriftsteller" terug gaan, heeft hij buitengesloten. Verder zijn slechts de fragmenten opgenomen van geschriften, die blijkens hun titel *speciaal* de beschrijving van sacra beoogden, dus slechts van werken als: Περὶ θυσιῶν, Περὶ ἑορτῶν, Περὶ μυστηρίων en dergel., terwijl de talrijke mededeelingen van sacralen aard, die in de fragmenten der werken over de locale geschiedenis der Grieksche steden en stammen, als de Ἀτθίδες, Μεσσηνιακά, Δηλιακά en dergel., gevonden worden, ter zijde zijn gelaten. De titel van Tresp's verzameling had dus m. i. behooren te luiden: Die mit Autornamen überlieferten Fragmente der griechischen Spezialschriften über Kultusaltertümer. In deze, zich zelf opgelegde, beperking heeft, dunkt mij, de verzamelaar zijn doel bereikt. Hij brengt 179 fragmenten — 38 hiervan ontbreken bij Müller — van 59 auteurs. Met het oog op den indruk van groote vlijt, dien het geheele werk maakt, is het niet waarschijnlijk, dat hij eenig fragment van beteekenis over het hoofd zal hebben gezien.

In eene inleiding geeft Tresp een overzicht over de ontwikkeling der „Kultschriftstellerei." Haren oorsprong vindt zij, zooals hij terecht opmerkt, in de ***praktijk,*** in de

behoeften der priesters, om de al-oude riten onveranderd te doen voortbestaan ; voortgezet wordt zij in de *geleerde* geschriften van den Alexandrijnschen tijd en later. Daaruit putten, direct of indirect, de bronnen, waaraan *wij* onze kennis moeten ontleenen : schrijvers als Athenaeus en Aelianus, de kerkvaders, de lexicographen en scholiasten. De ,,Kultschriftsteller" zelf blijven, voor verreweg de groote meerderheid, voor ons slechts namen, waarachter wij geen individualiteit vermogen te erkennen ; slechts bij een enkele, als Philochoros en Polemon den στηλοκόπας, is het mogelijk, zijne werkzaamheid en bedoelingen nader te preciseeren. 179 fragmenten van 59 schrijvers — waarlijk, het is een schamele oogst. Voor onze kennis der godsdienstige gebruiken en voorstellingen der Grieken is het zeer te betreuren, dat, op die restjes na, deze geheele categorie van geschriften verloren is gegaan. De dag, waarop de bodem van Egypte ons een werk als Philochoros' περὶ ἑορτῶν of als Sosibios' περὶ τῶν ἐν Λακεδαίμονι θυσιῶν zou terugschenken, zou een feestdag zijn voor de classieke philologie.

Op de inleiding volgen de fragmenten zelf, natuurlijk telkens ontleend aan de beste edities. Veel zorg heeft Tresp eraan besteed, om bij elk fragment de, gewoonlijk anonieme, parallel-traditie omtrent het erin meegedeelde op te geven, en voor de verklaring ervan zorgt hij door eigen opmerkingen en rijkelijke verwijzingen naar de moderne literatuur. Het komt mij voor, dat daarbij niets van belang is vergeten. De gebruiker van het boek kan voor deze vele opgaven, waarbij ook vaak naar literatuur wordt verwezen, die niet voor de hand ligt, slechts dankbaar zijn.

Wat de volgorde der fragmenten betreft, verdeelt Tresp ze in drie hoofd-afdeelingen. Eerst geeft hij die, welke betrekking hebben op den attischen cultus. De rij wordt geopend door Kleidemos, den oudsten atthidograaf (begin 4e eeuw v. C.), wiens Ἐξηγητικόν éénmaal door Athenaeus (IX 409 f) wordt geciteerd. De overige drie fragmenten, die Tresp aan dit werk toeschrijft — ze zijn slechts met den naam van den schrijver, zonder toevoeging van dien van het werk, overgeleverd — kunnen m. i. even goed uit Kleidemos' Atthis stammen. Het grootst in deze afdeeling is het getal der fragmenten uit Philochoros, nmlk. 17, en wel uit diens περὶ θυσιῶν, περὶ ἑορτῶν en περὶ ἡμερῶν ; van aanzienlijken omvang of veel belang zijn zij echter niet.

De tweede afdeeling bevat de fragmenten uit werken over niet-attische culten, in geographische volgorde : Bœotië, Delphi, Argos, Sparta, Rhodos enz. Het grootste aantal, 14, levert hier het werk van Sosibios περὶ τῶν ἐν Λακεδαίμονι θυσιῶν, die echter alle slechts kort zijn. Wel bevinden zich onder dit tweede gedeelte eenige andere van grooteren omvang en belangrijken inhoud, als het overzicht van Plutarchus' περὶ τῶν ἐν Πλαταιαῖς Δαιδάλων, dat Eusebius geeft in het begin van het 3e boek der Praeparatio evangelica ; verder de interessante fragmenten uit Aristocles, περὶ Ἑρμιόνης ἱερῶν ; uit Polemon, περὶ τοῦ παρὰ Ξενοφῶντι καννάθρου ; uit Menodotos, περὶ τῶν κατὰ τὸ ἱερὸν της Σαμίας Ἥρας ; uit Hermeias περὶ τοῦ Γρυνείου Ἀπόλλωνος. Het bij Athenaeus IV 149 d bewaarde, eenige, fragment van laatstgenoemd overigens volkomen onbekend geschrift, waarvan de schrijver meestal, ook door Tresp, zonder eenigen grond geïdentificeerd wordt met Hermeias uit Methymna, die in de 4e eeuw v. C. eene Sicilische geschiedenis schreef, — geeft eene gedétailleerde beschrijving van een offermaaltijd in het πρυτανεῖον te Naucratis, de oude Grieken-stad in Egypte. Terecht zegt Tresp in zijne Inleiding p. 18, dat die beschrijving toont, hoe zuiver grieksch het leven te Naucratis was gebleven. Hij had erbij kunnen voegen, dat blijkens een voor enkele jaren gevonden papyrus (bij Mitteis-Wilcken, Grundzüge enz. I 2, blz. 44 No. 27) te Naucratis zelfs nog in de 2e eeuw n. C. (en dus zeer zeker in vroegeren tijd) *geen* connubium bestond tusschen Grieken en Egyptenaren. Blijkbaar hebben de Grieken van Naucratis zich vrij gehouden van de in het overige Egypte reeds dadelijk onder de eerste Ptolemaeën beginnende vermenging met de inheemsche bevolking, en is de meening van Mahaffy (Empire of the Ptolemies p. 81), als zou Naucratis reeds spoedig geheel zijn geëgyptiseerd, onjuist.

Het derde gedeelte der verzameling geeft de ,,Fragmente ohne lokale Beziehung." De meeste hiervan stammen uit werken περὶ τελετῶν en περὶ χρηστηρίων. Het belangrijkst is het uitgebreide fragment uit Polemon ἐν τῇ περὶ ὀνομάτων ἀδόξων ἐπιστολῇ, over de beteekenis van παράσιτος als sacrale term (bij Athen VI 234 c), 'n stukje, kenschetsend voor den στηλοκόπας en vol citaten uit inscripties en oudere schrijvers. Uitvoerige naam- en zaak-registers besluiten het boek.

Zooals ik reeds zeide, is van de auteurs en de werken, wier fragmenten Tresp biedt, meest zeer weinig bekend, en nu heeft de begeerte, om daaromtrent toch iets meer positiefs te zeggen, hem niet zelden verleid tot vermoedens, die op een zeer zwakken bodem staan. Hiervan een paar voorbeelden.

Tresp vermoedt, Inl. blz. 8 en 10, dat het werk van Philochoros περὶ ἡμερῶν speciaal over den *privaten* cultus der Atheners zal hebben gehandeld, het gelijknamige werk van Plutarchus daarentegen in 't bijzonder de Atheensche *staats*feesten ter herinnering aan gelukkige of ongelukkige dagen zou hebben besproken. Voor eene dergelijke onderscheiding geven ons de enkele fragmenten dier werken niet het minste recht.

Op blz. 13 der Inleiding zegt Tresp : Das Buch des Argivers Sokrates über argivische Mysterien zeigt eine gewisse Tendenz, heimische Kulte mit orientalischen zu verschmelzen, en hierop komt hij blz. 123 terug. Deze meening nu berust uitsluitend hierop, dat Tresp aan één der 4 fragmenten, die van Socrates' werk περὶ οσίων bewaard zijn, een te grooten omvang toekent. Evenals in de 3 andere is ook in dit, bij Plutarchus De Iside et Osir. 35 bewaarde, fragment (No. 80 bij Tresp) slechts sprake van *Argivische* sacra ; wat daarop in den text van Plutarchus volgt, is niet meer een citaat uit Socrates, maar zijn woorden van Plutarchus zelf, zooals uit den geheelen samenhang blijkt. Het fragment behoort dus te eindigen met de woorden ὡς Σωκράτης ἐν τοῖς περὶ ὁσίων εἴρηκεν, en of dit werk eene ,,Tendenz" heeft gehad, en zoo ja, welke, dat weten we niet.

Zooals uit verschillende citaten blijkt, heeft Heraclides Ponticus in zijn werk περὶ χρηστηρίων ook over de Sibyllen gehandeld. Uit dit werk lezen we bij Clemens Alexandr., Stromat. I 21, 108, 1 (II 69, 16 ed. Stählin): (τὴν Σίβυλλαν) Φρυγίαν τε οὖσαν κεκλῆσθαι Ἄρτεμιν καὶ ταύτην παραγενομένην εἰς Δελφοὺς ᾆσαι·

ὦ Δελφοί, θεράποντες ἑκηβόλου Ἀπόλλωνος,
ἦλθον ἐγὼ χρήσουσα Διὸς νόον αἰγιόχοιο,
αὐτοκασιγνήτῳ κεχολωμένη Ἀπόλλωνι.

ἔστι δὲ καὶ ἄλλη Ἐρυθραία Ἡροφίλη καλουμένη· μέμνηται τούτων Ἡρακλείδης ὁ Ποντικὸς ἐν τῷ Περὶ χρηστηρίων. Nu zegt Pausanias X 12, 1 v. in zijne opsomming der Sibyllen, dat de Sibylle Herophile zich ook Artemis noemde, en soms vrouw, dan weer zuster of dochter van Apollo, ἑτέρωθι δὲ εἶπε (sc. Ἡροφίλη) τῶν χρησμῶν ὡς μητρὸς μὲν ἀθανάτης εἴη μιᾶς τῶν ἐν Ἴδῃ νυμφῶν, πατρὸς δὲ ἀνθρώπου· καὶ οὕτω λέγει τὰ ἔπη·

εἰμὶ δ'ἐγὼ γεγαυῖα μέσον θνητοῦ τε θεᾶς τε,
νύμφης ἀθανάτης, πατρὸς δ'αὖ κητοφάγοιο
(δ'ἐκ σιτοφάγοιο Dindorf),
μητρόθεν Ἰδογενής, πατρὶς δέ μοί ἐστιν ἐρυθρὴ
Μάρπησσος, μητρὸς ἱερή, ποταμός <τ'> Ἀιδωνεύς.

Deze verzen zouden volgens Tresp blz. 179 oorspronkelijk samen hooren met de door Clemens overgeleverde en in het orakelboek van Heraklides gestaan hebben: „wir verstehen wohl, wenn die Seherin nach ihrer Anrede an die Bewohner in Delphi: ὦ Δελφοί κτλ., nun sich selbst ihnen vorstellt: εἰμὶ δ'ἐγὼ κτλ." Deze verbinding nu is m. i. uitgesloten. Afgezien nog hiervan, dat de verzen bij Clemens gesproken worden door de Phrygische, die bij Pausanias door de Erythraeische Sibylle, kan onmogelijk iemand, die zegt te zijn αὐτοκασιγνήτῳ κεχολωμένη Ἀπόλλωνι, in een onmiddellijk volgend vers zich noemen de dochter van een sterfelijk mensch en eene nymph.

Eene ernstige fout der verzameling acht ik het, dat daarin onder de fragmenten van Philochoros, Andron en Autoclides stukken zijn opgenomen, die alléén voorkomen in de Mythologia van Natalis Comes, een Italiaansch humanist uit de 16e eeuw. Vóór hij deze opnam, had Tresp een onderzoek moeten instellen naar de betrouwbaarheid van dezen schrijver, en dan zou hij gevonden hebben, dat Natalis Comes een falsaris is, die namen en fragmenten van auteurs uit zijn duim zuigt. Het zou te ver voeren, dit vonnis hier nader te adstrueeren, en ik verwijs daarom den belangstellende naar een artikel, dat binnen kort in de Mnemosyne zal verschijnen.

Geeft het boek van Tresp dus op verscheidene plaatsen aanleiding tot tegenspraak, ook op eenige goede opmerkingen zij ten slotte de aandacht gevestigd. Zeer juist is m.i. zijne verklaring van het (tot dusverre voor corrupt gehouden) fragment van Autokleides (No. 5 Tresp) bij Athen. XI 473 b, dat nmlk. het Διὸς κτησίου σημεῖον niets anders zou zijn dan de daar genoemde καδίσκος zelf, en dat ooren, schouders en voorhoofd, die bekranst moeten worden, niet die zijn van een mensch, maar van den καδίσκος (men denke aan de gezicht-urnen uit Troje). Evident is ook zijne verbetering van een fragment van Philochoros (No. 27 Tresp), waar hij in plaats van het overgeleverde Γῆς παῖδας εἶναι θυηλὰς ἃς πρῶτον θύουσιν, leest: Γῆς παιδοτρόφου εἶναι θυηλάς, op grond eener glosse bij Suidas s. v. κουροτρόφος, welke dan eveneens op Philochoros moet terug gaan.

Groningen. A. G. Roos.

H. Mutschmann, Tendenz, Aufbau und Quellen der Schrift vom Erhabenen. Berlin, Weidmann. 1913. (Pr. M. 2.60).

Het lang op zeer zwakke gronden aan Longinus toegeschreven geschrift περὶ ὕψους, het eerst in ruimeren kring bekend en gewaardeerd geworden door Boileau's schitterende, zij het dan ook verre van nauwkeurige vertolking in het fransch, heeft nooit meer de aandacht getrokken der litteratoren dan in de laatste twintig jaar. Vooreerst bood ons Vahlen eene (meermalen herziene) voortreffelijke tekstuitgave; daarop volgde de gecommentarieerde editie van Rhys Roberts met zorgvuldige engelsche vertaling. Fr. Hashagen verrijkte eveneens de literatuur met eene (misschien wat al te vrije, dikwijls onnoodig geparaphraseerde, maar toch zeer leesbare) vertaling („Longinus über das Erhabene", Gütersloh, Bertelsmann 1903). In 1911 verscheen eene nieuwe „Uebersetzung mit Einleitung von H. F. Müller" benevens eene afzonderlijk als program van het gymnasium te Blankenburg uitgegeven „Analyse der Schrift περὶ ὕψους". Eindelijk kwam in 1913 de hierboven aangekondigde studie van Mutschmann uit.

Had H. F. Müller hoofdzakelijk getracht door populaire bespreking het anonieme, z. i. uit de tweede eeuw onzer jaartelling dagteekenende werkje „vom Pathetischen", zooals Wilamowitz het liefst betitelt, bij het beschaafde publiek onzer dagen in te leiden, Mutschmann's verhandeling richt zich meer bepaaldelijk tot zijn geleerde vakgenooten, de classieke philologen van professie. Terwijl men tot nog toe vooral oog had gehad voor de duidelijk uitkomende groote mate van afhankelijkheid van den auteur van oudere voorbeelden en verondersteld had dat zoowel zijn aesthetisch oordeel als zijn voorbeelden voornamelijk overgenomen waren uit het werk van den tamelijk scherp door hem bestreden Caecilius van Kalakte — men wees b. v. op de volmaakt overeenstemmende vergelijking van Demosthenes en Cicero (vgl. c. XII, 4 en Cicero's leven van Plutarchus c. 3) en daarbij op het feit dat geheel dezelfde exempla door Caecilius geciteerd ook bij den Pseudo-Longinus (c. XVI περὶ σχημάτων) dienst doen — door Mutschmann daarentegen wordt, nog met meer nadruk dan door H. F. Müller, er op gewezen, dat onze anonymus niet alleen zijn stof volkomen beheerschte, maar zich ook een zelfstandig, overal duidelijk uitkomend artistiek doel had gesteld.

Men had geheel buiten rekening gelaten — iets wat eigenlijk van zelf spreekt — dat zonder den minsten twijfel een voor ons thans verloren, uitgebreide literatuur der Alexandrijnen over al deze dingen moet voorhanden zijn geweest, waaruit natuurlijk alle lateren geput hebben: begrijpelijkerwijze zonder juist telkens hun bronnen aan te geven zooals moderne nauwgezetheid, in tegenstelling met de veel vrijere antieke opvattingen aangaande plagiaat, zulks gebiedend voorschrijft.

Mutschmann betoogt met zeer plausibele argumenten dat de Pseudo-Longinus de oudere werken over zijn onderwerp heel goed zelfstandig bestudeerd kan hebben zonder uitsluitend of voornamelijk van Caecilius' hulp gebruik te hebben moeten maken.

Strekking, wijze van uitvoering, gebezigde bronnen van περὶ ὕψους vindt de lezer hier uitvoerig en duidelijk behandeld.

Het zwaartepunt en de hoofdverdienste der verhandeling ligt, gelijk de auteur zelf inziet, in zijn minutieus bronnenonderzoek (pp. 46—113) [1].

---

[1] Im dritten Kapitel liegt das Schwergewicht meiner Ausführungen (Vorrede p. v.).

De bestudeering van Mutschmann's werk zij allen vrienden van den Pseudo-Longinus warm aanbevolen!

Utrecht. J. C. Vollgraff.

Sexti Empirici Opera, rec. **H. Mutschmann,** vol. II. Leipzig, Teubner. 1914. (Pr. M. 9, geb. M. 9.80).

Het tweede deel van Mutschmann's uitgave van Sextus Empiricus bevat de boeken van VII—XI van het werk *adversus dogmaticos*. Het is in ieder opzicht eene waardige voortzetting van het eerste deel, dat ons in 1912 de Πυρρώνειαι ὑποτυπώσεις heeft gebracht. Overal vindt men er de sporen in van grondige kennis en scherp nadenken. De voorrede zegt duidelijk en beknopt het noodige over de handschriften en de — niet talrijke — vroegere uitgaven van den schrijver. Behalve door eigen verbeteringen heeft de uitgever voornamelijk daardoor op vele plaatsen zooveel verder kunnen komen dan Bekker, dat hij van de lezingen van den door hem N genoemden cod. Flor. 85, 19 gebruik heeft kunnen maken. Dit is op voortreffelijke wijze in het licht gesteld door August Nebe, den ontdekker van genoemden cod. N, in zijne uitvoerige recensie in de Berliner philologische Wochenschrift (1915, blz. 1—8). Waar wij zien, dat het oordeel van twee zoo goede kenners van den tekst van Sextus Empiricus, als Mutschmann en Nebe zijn, in hoofdzaak eensluidend is, mogen wij met vertrouwen aannemen, dat de nieuwe uitgave aan de eischen, die thans gesteld kunnen worden, ten volle beantwoordt.

Groningen. C. W. Vollgraff.

R. M. Dawkins, Modern Greek in Asia Minor, a study of the dialects of Silli, Cappadocia and Pharasa with grammar, texts, translations and glossary; with a chapter on the subject-matter of the folk-tales by **W. R. Halliday.** Cambridge, University Press. 1916. (Pr. 31 sh. 6 p.).

De streken van Klein-Azië waar Grieks gesproken wordt kan men in twee groepen verdelen.

Tot de eerste groep zijn te rekenen de nederzettingen van betrekkelik jonge datum aan de Westkust, waar de bewoners van de rotsachtige Griekse eilanden bouwland vonden en meer en meer hun woonplaatsen vestigden; van die kustplaatsen uit zijn de Grieken dan in de laatste tientallen jaren steeds verder het binnenland ingedrongen. Een onverdacht kenner en beoordelaar van de toestand, Dr. K. Dieterich, heeft in een der brochures van het *Deutsche Vorderasienkomitee,* die geschreven zijn om Duitslands bondgenoot, Turkije, beter te leren kennen, het een „Tatsache" genoemd, „dass die Griechen in Westkleinasiën wirtschaftlich und kulturell schon jetzt die Oberhand haben." De Griekse propaganda werkt voor een zeer belangrijk deel door middel van de school; daaraan, en aan het recente van hun vestiging, is het toe te schrijven dat de Grieken in die delen van Klein-Azië een taal spreken die niet sterk afwijkt van het gewone Nieuwgrieks.

De tweede groep wordt gevormd door de overblijfselen van een Griekse bevolking van veel oudere datum, dagtekenend uit de Byzantijnse, vóór-Turkse tijd. Deze streken maken geen aaneengesloten geheel uit, maar zijn te beschouwen als taaleilanden van het grote Turkse gebied in Klein-Azië. De voornaamste worden gevonden: 1°. Aan de Zuid-Oostkust van de Zwarte Zee, met het tans door de Russen bezette Trebizonde als middelpunt; 2°. In Kappadocië; 3°. Bij de Anti-Taurus; 4°. Ten Westen van Kappadocië, niet ver van Konia; 5°. In Bithynië, bij Broessa en Ismid (Nicomedia); 6°. In Lycië, in het dorp Livisi.

Alleen over deze tweede groep handelt het werk van de heer Dawkins, en een speciale studie, mogelik geworden door drie reizen ondernomen in de zomers van 1909, 1910 en 1911, heeft hij gemaakt van de dialekten die gesproken worden in Kappadocië, ten Westen daarvan (dialekt van Silli) en bij de Anti-Taurus (dialekt van Pharasa). Na een algemene Inleiding (blz. 1—38), geeft hij van elk dialekt een beschrijvend en verklarend grammatikaal overzicht (blz. 39—214), en aan 't einde van zijn boek, weer naar de dialekten gerangschikt, een verzameling teksten, meest sprookjes uit de mond van het volk opgetekend en door de verzamelaar voorzien van een Engelse vertaling, geplaatst in recto (blz. 284—579). Een uitmuntend glossarium, gevolgd door een lijst van aan het Turks ontleende woorden, een index en twee kaarten voltooien het boek; negen foto's in het eerste gedeelte van het werk opgenomen, geven een beeld van de ligging en de bouwwijze der dorpen, waarbij vooral de aandacht zal vallen op de ondergrondse woningen in Kappadocië, die reeds in de Anabasis van Xenophon beschreven worden.

Het Grieks van deze dialekten voert sedert vijf eeuwen een hardnekkige en, naar de tegenwoordige toestand te oordelen, hopeloze strijd tegen het Turks. Door de eigenaardige positie die het inneemt heeft het voor linguisten tweeërlei belang, gelijk dr. heer Dawkins duidelik uiteenzet: het heeft verschillende eigenaardigheden behouden die in het gewone Nieuwgrieks sedert eeuwen verdwenen zijn (b. v. 't pron. possessivum in plaats van de omschrijving ὁ δικός μου enz., de aor. pass. op -(θ)ην in plaats van de vormen op -ηκα, -ηκες enz.); het levert een allermerkwaardigst voorbeeld van taalvermenging, te interessanter omdat de twee talen die hier met elkander in aanraking kwamen zulk een geheel verschillend karakter dragen. Als type van taalvermenging heeft dit Grieks, en daardoor het werk van Dawkins, aanspraak op de belangstelling van allen die zich bezig houden met algemene taalstudie. De schr. onderstelt bij zijn lezers geen kennis van het Turks; door hem voorgelicht kunnen Graeci die, gelijk ondergetekende, onbekend zijn met het Turks, de zeer diep doordringende invloed van die taal gemakkelik vaststellen. Die invloed openbaart zich op elk gebied. 't Aantal overgenomen woorden is groot; 't glossarium vermeldt er meer dan achthonderd. Ook de vormleer is niet onaangetast gebleven, ofschoon minder dan men zou vermoeden. 't Merkwaardigst is de invloed van het Turks op de klanken en de syntaxis. Een paar voorbeelden. In al de dialekten speelt de klankharmonie van het Turks een gewichtige rol; deze harmonie komt hierop neer dat in een woord zo veel mogelik alle klinkers van dezelfde soort moeten zijn, z. g. *hard* (*a, o, ə, oe*) of *zacht* (*e, ö, i, ü*), en dat ***harde*** medeklinkers gevolgd moeten worden door ***harde*** klinkers en *zachte* klinkers moeten komen na ***zacht*** medeklinkers (o. l. blz. 41). Het dialekt van Pharasa heeft nu, onder invloed van die Turkse eigenaardigheid, o. a. bij vele substantieven een gewijzigde meervouds-

vorm gekregen. 't Nieuwgr. λαγός, haas, b. v. heeft een pluralis λαγοί, waarbij de velaire γ van de singularis (gelijkend op onze Holl. *g*, maar met veel meer trilling der stembanden) gepalataliseerd wordt, derhalve sing. *lagos*, plur. *laji*; in 't Grieks van Pharasa blijft de medeklinker velair, maar de uitgang *i* (een *zachte* vokaal) verandert in een *harde* klinker: 't woord is in de sing-(*l*)*agos* en in de plur. (*l*)*agə*. Tegen de aard van het Grieks is dus de uitgang veranderd en de stam ongewijzigd gebleven. Soortgelijke uitwerking van de Turkse klankharmonie vindt men 't sterkst en veelvuldigst te Pharasa en in Kappadocië; men gevoelt hoe ingrijpend het gehele klankstelsel, en daardoor ook de uitgangen van naamwoorden en werkwoorden, er door wordt veranderd. Ook de klanken op zich zelf beschouwd hebben in menig opzicht onder Turkse invloed een ander karakter gekregen.

In de syntaxis blijkt de steeds veldwinnende macht van het Turks uit het klakkeloos overnemen van zegswijzen, die voor alleen Nieuwgrieks kennende toehoorders menigmaal onbegrijpelik zijn; men zegt b. v. niet τὸ ἔκανε ὁ ἴδιος (hij deed het zelf), maar ὀπ ϐjέριν dου τα ποίκι, d. w. z. *hij deed het met zijn hand* (χέριν), volgens Dawkins het Turkse *kendi elile yapdə*. Van de talrijke voorbeelden die Dawkins meedeelt van niet-Griekse, maar Turkse, opvolging der woorden in de zin zal ik er ook slechts één noemen; inplaats van: *hij kwam aan het huis van de moeder van een wildeman* (ἦρθε εἰς τὸ σπίτι τῆς μάνας ἑνὸς δράκου), zegt men: *hij kwam van een wildeman z'n moeder* (*aan*) *'t huis* ἦρτε 'να dεβιοῦ μαναγιοῦ τ τὸ σπίτ).

't Zou gemakkelik vallen, vooral bij 't bespreken van relatieve zinnen, staaltjes te tonen van nog veel onherkenbaarder Grieks, maar de aangehaalde zijn voldoende om een denkbeeld te geven van de moeilikheden die de schr. bij het bestuderen van deze dialekten had te overwinnen. Ik vermoed dat hij ze schitterend te boven is gekomen. Voor het gedeelte van zijn werk dat ik kan nagaan, n.l. zijn kennis van het Nieuwgrieks en wat daarover geschreven is, zijn methode van onderzoek en verklaring, de praktiese indeling van zijn werk, durf ik wel het oordeel uit te spreken dat wij hier een voortreffelik boek hebben ontvangen, getuigend van geheel oorspronkelike, scherpzinnige studie. Vóór Dawkins was reeds over 't Grieks van Kappadocië geschreven, maar men moet er over oordelen als de schr. over de spraakkunsten aan 't Ponties gewijd: „much has been written, but not well." Aan de fantasieën van Karolidis, die 't Kappadocies wilde verklaren uit 't Phrygies van enige eeuwen voor onze jaartelling, hebben de Neograeci nooit veel waarde gehecht; eerst tans hebben we wat beters in de plaats gekregen, en dat betere is iets buitengewoon goeds.

De algemene indruk die de bestudering van Dawkins boek nalaat is, dunkt mij, dat we in Klein-Azië zien op welke wijze een taal door een oorspronkelik zeer verschillend idioom in al haar onderdelen gewijzigd, geassimileerd en ten slotte vernietigd kan worden. Van een plotselinge botsing tussen twee talen, van een in korte tijd te vinden middel van gedachtenwisseling tussen twee groepen die elkaar niet verstaan en toch met elkander moeten verkeren, is hier geen sprake. Daaruit laat zich m. i. verklaren het vrij goed bewaard blijven van de Griekse rijkdom aan buigings- en vervoegingsvormen bij een overstelpend groot aantal overgenomen woorden en zinswendingen; de wijzigingen in de klanken zijn daarmee niet in strijd.

De heer **Halliday** heeft de waarde van het werk nog verhoogd door het schrijven van een opmerkelik hoofdstuk (blz. 215—283) over de folk-lore van de bestudeerde Griekse bevolking. Ook hier is de invloed van het Turks groot. De heer Halliday wijst al dadelik er op dat in 't Nieuwgrieks de vertellers breeksprakig zijn, telkens afdwalend en allerlei inlassend, terwijl we hier een zeer beknopte voorstelling vinden van de gebeurtenissen, geen uiteenzetting maar een samenpersen van 't verhaal, dat soms tot onduidelikheid leidt (blz. 220). Hij neemt blijkbaar, maar natuurlik in veel mindere mate en dan zich niet uitstrekkend tot de wijze van vertellen, ook invloed van het Turks op de folk-lore van de niet-Aziatiese Grieken aan. Zijn hoofdstelling luidt (blz. 216): „It cannot be too strongly insisted that there is no special connexion at all between ancient mythology and modern Greek folk-tales." Die reaktie op de archaeomanie van een vroeger geslacht gaat, naar mijn mening, te ver, tenzij men 't woord „mythology" in een zeer beperkte zin, b. v. als *godenleer*, opvat. De schr. erkent zelf dat verhalen bij Homerus (blz. 217) en Theokritus (blz. 230), waarvan analoga bij de tegenwoordige Grieken van Klein-Azië voorkomen, in hun kern reeds aanwezig waren bij de Oude Grieken en door dichters als de bovengenoemden alleen een litteraire vorm hebben gekregen. Ik geloof bovendien dat hij de invloed van het Turks hier soms overschat. Zo houd ik 't vooroordeel tegen mannen zonder haar- of baardgroei (de σπανοί van 't Nieuwgrieks) voor niet overgenomen van de Turken; de profane parodie ἡ ἀκολουθία τοῦ σπανοῦ waarin zulk een σπανός wordt bespot, dateert uit de 14de eeuw, misschien zelfs, volgens Krumbacher, uit de 13de. De voorstelling dat een held zich vermomt als een κασσίδης (kletskop) schijnt zeer verbreid te zijn; in elk geval vindt men die ook in Skandinaviese verhalen. Bij de mededeling dat zowel in Griekse als in Turkse sprookjes dikwels gewag wordt gemaakt van een reus wiens bovenlip tot de hemel reikt terwijl zijn onderlip de aarde raakt, vraag ik me af of hier niet ten grondslag kan liggen een letterlik opvatten door de Grieken van wat in de 73ste psalm van de hoogmoedigen gezegd wordt: „zij hebben hun mond tegen de Hemel gezet en hun tong is over de aarde gegaan." Een Grieks illustrator uit de tiende eeuw (zie Tikkanen, *Die Psalterillustrat. des Mittelalters*, blz. 30) geeft dit vers weer door in een voor 't volk bestemde psalter twee mannen te tekenen wier bovenkaak de Hemel raakt, terwijl hun tongen langs de grond slepen. De psalmen zijn, door de liturgie, 't best aan het volk bekende gedeelte van het Oude Testament.

Wie over folk-lore begint te schrijven, komt niet gauw tot een einde, en deze aankondiging is reeds lang genoeg geworden. Ik neem afscheid van het boek met gevoelens van dankbaarheid en bewondering.

Leiden. D. C. Hesseling.

Alfred Ernout, Lucrèce de la Nature, livre quatrième, introduction, texte, traduction et notes. Paris, C. Klincksieck. 1916.

Alfred Ernout heeft Lachmann, Munro, Brieger, Giussani, Merill, R. Heinze en „une foule de travaux

et d'articles particuliers" bestudeerd en verwerkt. Voor den tekst volgt hij de uitgaaf van Cyrill Bailey, 1898, voor de spelling echter houdt hij zich meer aan de Leidsche codices „là où elles (les graphies de *O* et de *Q*) ont chance de reproduire l'orthographe ancienne," zoo: optusus, locuntur.

In de goed geschreven korte inleiding behandelt de schrijver eerst het doel van Lucretius, de groote lijnen van zijn werk, den inhoud van het vierde boek, voorts de verdiensten maar ook de gebreken van Lucretius als dichter. Ernout eindigt aldus: mais, tel qu'il est, avec tous ses défauts: sécheresse, monotonie, lourdeur, gaucherie, il ne laisse pas d'être un grand poète. Philosophe et moraliste, il dépeint avec une clairvoyance aiguë, un intérêt apitoyé, l'âme humaine avec ses illusions, ses faiblesses, ses misères. Il sait voir les formes, les couleurs, les attitudes, et trouve le mot qui les rend d'une façon précise, pittoresque et harmonieuse; il sait trouver la comparaison juste et poëtique; il sait être tour à tour persuasif, ironique, éloquent, pressant, passioné, attendri. Il ne plane pas d'un vol égal, sans doute, mais il a de ces coups d'aile qui l'élèvent aux sommets de la poésie.

Na een overzicht van de voornaamste metrische en prosodische bijzonderheden van Lucretius volgt tot slot der inleiding een korte opgaaf van de bronnen van den tekst.

De tekst met een kleinen apparatus criticus staat op de linksche bladzijden, de eenvoudige, vlotte vertaling met opgave van de behandelde onderwerpen op de rechtsche bladzijden.

Ruim 70 pagina's bevatten verklarende en taalkundige aanteekeningen. Ook worden aangegeven de plaatsen, waar Lucretius andere dichters gevolgd heeft of door latere dichters gevolgd is.

Het boek sluit met indices van woorden en plaatsen in de noten behandeld.

Leiden. J. W. Lely.

Hermann Oldenberg, Die Lehre der Upanishaden und die Anfänge des Buddhismus. Göttingen, Van den Hoeck & Ruprecht. 1915. (Pr. M. 9, geb. M. 10).

Zooals men reeds uit den titel van voorliggend boek kan opmaken, heeft de Schrijver zich tot taak gesteld de ontwikkeling van 't Indisch wijsgeerig denken na te gaan sedert het tijdperk der oudste Upaniṣads tot de opkomst van 't Buddhisme. Hij heeft zijne taak ruim opgevat en voortreffelijk volbracht dank zij zijne volledige kennis der geheele oudere en jongere Vedische letterkunde en zijne grondige studie van de Buddhistische leer. De inleiding begint met deze woorden, die een helder begrip geven van 't programma: „Die Frage nach einer jenseitigen Ordnung der Dinge hinter oder über dem Diesseits, das damit so eng verbundene Problem des Todes und dessen, was nach dem Tode folgt, hat die Denker Indiens schon in sehr alter Zeit auf das ernstlichste beschäftigt. Von der Geschichte dieser Gedanken sollen hier einige Abschnitte dargestellt werden, die eine natürliche Einheit bilden." „Sie heben da an," heet het verder, „wo das Chaos altertümlicher, grossenteils aus primitiver Vergangenheit stammender Vorstellungen vom Weltdasein und Geschehen sich lichtet, um der mächtiger Idee des Brahman, des All-Einen die Herrschaft einzuräumen, und wo neben die Hoffnungen auf freudenreiches Fortleben nach dem Tode in der Gemeinschaft göttlicher Weltherren die alles überfliegende Sehnsucht tritt nach Eingehen in den stillen Frieden der Ewigkeit."

Tot voorbereiding op het eigenlijke onderwerp wordt in de Inleiding 't noodige gezegd o. a. over de Brahmanenkaste; over de offerkunde, met haar praehistorische onderlaag, met kenschetsing van 't wezen der Vedische godheden en van de toovermacht van 't offer; voorts over de begrippen aangaande den dood en 't hiernamaals, over wedergeboorte, 't Karman, onsterfelijkheid en verlossing.

In 't eerste hoofdstuk wordt uitvoerig de inhoud der oudere Upaniṣads behandeld. Wij worden daarbij verplaatst in de gedachtenwereld der oude Indische wijzen die streefden naar hetgeen zij voor de eenigste ware en noodige kennis hielden. Wij vinden een heldere uiteenzetting van 't wezen van 't Brahman, van den Ātman, van 't Absolute en deszelfs verhouding tot de wereld, van 't Karman, van de verlossingsleer. Het hoofdstuk eindigt met een beschrijving en waardeering van den litterarischen vorm der Upaniṣads, met fijne opmerkingen die den man van smaak verraden.

Bij den rijkdom der behandelde stof is het niet doenlijk in een korte aankondiging daaromtrent in bijzonderheden te treden. Ik vergenoeg mij dus met de volgende samenvatting, zooals de schrijver die zelf op blz. 191 geeft: „In ferner Vergangenheit hatte sich der Zauberer zum Priester entwickelt. So fängt in der Zeit der Upanishaden der Zauberer-Priester an, Philosoph zu werden. Phantastisches Nachdenken von Technikerr des Opfers schlägt eine Richtung ein, in welcher sich deren wirre und dumpfe geistige Bedürfnisse immer mehr läutern. Man sucht nach der *einen* beherrschenden Macht des Daseins, dessen *einer* Wurzel. Durch solche Erkenntniss zum Mittelpunkt hin vorgedrungen wird man mit einem Schlage den ganzen Umkreis bemeistern."

Het tweede hoofdstuk behandelt de jongere Upaniṣads en in verband daarmeê de beginselen en de ontwikkeling der Sānkhya-philosophie, verder de Yoga. Het derde en laatste hoofdstuk is gewijd aan eene beschouwing der beginselen van 't Buddhisme, d. i.: der wijsgeerige grondslagen, waarop de door Buddha opgebouwde verlossingsleer theoretisch en praktisch is opgebouwd.

Het is bekend dat ten opzichte van 't verband tusschen 't Buddhisme en de voorafgaande philosophemen een aanmerkelijk verschil van gevoelen bestaat. Waar Prof. Oldenberg het niet vermijden kon, zijn standpunt tegenover anderen te handhaven, heeft hij het gedaan met loffelijke gematigdheid. Om een enkel voorbeeld aan te halen: waar hij 't gevoelen bestrijdt dergenen, die 't Buddhisme als onder den invloed van 't Sānkhya staande beschouwen, merkt hij op:

„Soviel zunächst scheint nun klar, dass Beeinflussung des Buddhismus durch das Sāmkhya, wenn sie überhaupt stattgefunden hat, kaum als unmittelbare Abhängigkeit zu denken sein kann."

Hiermede ben ik het volkomen eens, ga zelfs verder, want ik zie in 't Sānkhya, met zijn dualisme van Natuur en Puruṣa (al. Ātman) juist het scherpste contrast met

[1]) Blz. 294.

het Buddhisme, hetwelk het bestaan van een Ātman loochent. Ook in de terminologie bestaat tusschen beide stelsels geen overeenkomst.

Met den Yoga is het een gansch ander geval. Dat de Yoga bij de Buddhistische monniken een groote rol speelt, is niet te miskennen, al kan er van invloed op het leerstelsel geen sprake zijn. Dit is zeer begrijpelijk. De Yoga, d. i. inspanning, is in hoofdzaak een hulpwetenschap, of wil men: kunst, om zich praktisch te oefenen ter verkrijging van virtuositeit in geestelijke oefeningen; is daarom, met of zonder wijzigingen, bruikbaar voor aanhangers van allerlei leerstelsels. Dogmatisch is de Yoga niet zelfstandig, sluit zich aan bij 't Sāṅkhya, daargelaten dat het stelsel theïstisch is. Zeer juist wordt dan ook in een vers, aangehaald door Vijñāna-Bhiksu in Sāṅkhyapravacana-bhāsya, p. 4 gezegd dat het Sāṅkhya is een *jñana*, een hoogere kennis, maar de Yoga een *bala*, een macht.

Wanneer ik hier nog bijvoeg, dat de schrijver aan het boekdeel heeft toegevoegd talrijke „Anmerkungen" en eindelijk een „Register", meen ik aan mijn bescheiden taak van Referent voldaan te hebben, in de hoop dat het boek veel lezers zal vinden. Dat verdient het ten volle. Prof. Oldenberg is niet alleen een grondig geleerde, maar ook een talentvol schrijver, zoodat men zijn werk met groot genoegen doorleest en na lezing bevredigd en met dank voor de daarin vervatte leering uit de hand legt.

Utrecht. H. Kern.

G. E. Opstelten, Brieven van Mr. A. C. W. Staring. Haarlem, H. D. Tjeenk Willink en zoon. 1916. (Pr. *f* 5, geb. *f* 5.90). (Leidsche diss.).

Welk een tegenstelling tusschen de brieven van Potgieter, aan Huet in het bijzonder, en deze brieven van Staring. Wie Potgieter slechts kent uit zijn letterkundig werk, ziet enkel den strengen rechter, den vurigen minnaar der schoonheid, den geestdriftigen verheerlijker van Hollands glorie, die zijn woord zorgvuldig in toom houdt, in plechtigen zwier, in zwaar rollende zinnen zijn liefde en verontwaardiging uitzegt. Men mag vermoeden, dat er een levendig temperament woelde achter die strakke majesteit, het blijft een opbaring hem in zijn vertrouwelijke vriendenbrieven te hooren losbarsten, te hooren uitvallen vrij en los in vlijmende persoonlijkheden, in onverbloemden toorn en woorden van blakende passie. We leeren er een geheel nieuwen Potgieter uit kennen, die den officieelen letterkundige aanvult en verklaart, hem in een frisch, nieuw licht doet zien.

Niet alzoo met de brieven van Staring. Wie Staring kent en liefheeft uit zijn verzen, heeft zich geen anderen Staring gedroomd in het gewone dagelijksche leven en verkeer, dan hij hier inderdaad kan vinden. De brieven geven geen nieuwen kijk op Staring's leven en karakter en als we heel den bundel hebben doorgelezen, kunnen we enkel zeggen: Ja, zoo moet Staring geweest zijn; dat wisten we eigenlijk wel.

Als we hem in 1786 tot Th. van Limburch over den Vlaardingschen turfdrager-baggerman-poëet Jacob van Dijk hooren beweren: „Van Dijk! Hij zong van tijd en Eeuwigheid voor Tijd en Eeuwigheid! De groote! wijze Man! — ik kan hem niet genoeg bewonderen. — Zo dichterlijk en zoo wijzgeerig! — Neen zeker, Poot was deeze niet! Wat is het jammer dat onze taal in zulk een klijn land ingekuipt is, en dat hier zo veel rijkdom van allerleie wetenschap begraaven is gelijk de schatten van Loretto, zonder van iemand dan van de priesters te kunnen gebruikt worden! — Hoe zou Engeland de diepe, en Vrankrijk de schitterende gedachten van deezen man aangaapen, zo zij zijne taal verstonden!" (No. 169), dan mogen we ons een oogenblik verbazen, dat de geestige, pittige dichter uit zulk een diepte opgeklommen is, bij nader inzien is het toch niet dan natuurlijk.

Het mag ons bevreemden, dat de jonge rechtsgeleerde, die waarlijk niet conservatief was in vele opzichten, die zoo goed zijn klassieken kende en later zijn zoon Maurits vroeg een steentje van Ithaka, een boomblad van Trojaanschen grond mee te brengen, te Göttingen niets gevoeld heeft voor de lessen van Chr. G. Heyne, die er het nieuwe licht van Winckelmann en Wolf schijnen deed; als we weten, dat de man uiterst slecht sprak, is het verschijnsel al weer verklaarbaar in den fijngevoeligen, kritischen dichter, die in Göttingen gansch wat anders zocht dan archeologie.

Hij heeft er zich gevormd tot een Elisabeth Post van de practijk. Bij hem is dezelfde dichterlijke liefde voor heel het landleven, maar hij bepaalt zich niet tot stille mijmerij en zoet gedweep in afzondering van de menschheid; hij handelt, werkt en zwoegt, in de eenzaamheid van zijn bosschen en velden, maar in hartelijke samenwerking en samenleving met een liefhebbend gezin, met zoons en dochters, wier geestelijke vorming hij hoofdzakelijk zelf leidt.

Ook in de „brieven over letterkundige onderwerpen" (hoe komt no. 176 in deze rubriek?) en die over de uitgave van zijn werk is niets, waar men nu eens plotseling van staat te kijken. De waardeering voor Feith, de verschillende aansluitingen bij de in zijn tijd moderne buitenlandsche litteratuur, de liefde voor Huygens en enkele andere 17de-eeuwers, die bijzondere zorg voor het uiterlijk van zijn werk, dat voortdurend zoeken naar het juiste woord, den juisten klank, dat beschaven en opwerken, och, dat wisten we alles wel. En toch mogen we den Heer Opstelten dankbaar zijn voor de zorg aan dit boek besteed. Want juist wie Staring in bijzonderheden bestudeert, wie toevallig met een enkel gedicht, een enkele passage zit, zal hier soms allerlei schijnbare kleinigheden vermeld vinden, die hem opeens een licht doen opgaan.

En dan wat zijn die brieven aan familie en vrienden aardig en gezellig. 't Is soms, of men Wolff en Deken leest. Welk een rustige, hartelijke toon, welk een geestige jokkernij, welk een ernstige degelijkheid, welk een warme belangstelling en liefde voor heel den kring van die hem dierbaar zijn. Dit alles maakt het beeld van onzen Staring heel wat duidelijker en aantrekkelijker, al zien we hem in geen nieuw licht. 't Is een genot er zich rustig in te vermeien en den vader, echtgenoot, vriend, ook den landbouw- en oudheidkundige zelf aan het woord te hooren.

De Heer Opstelten heeft de stof voor zijn werk geput uit twaalf „portefeuilles vol brieven, memoriën, fragmenten in proza en poëzie, landhuishoudkundige aanteeningen en wat niet al", welke tot het familie-archief der Starings behooren. De portefeuilles bleken o.a. te bevatten „brieven in originali, n.l. de bewaard gebleven correspondentie met zijn naaste bloedverwanten en minuten, de laatste vaak moeilijk te ontcijferen en

het bewijs gevend dat Staring niet alleen z'n gedichten beschaafde." Uit de brieven van Staring heeft hij een keus gedaan en ze in enkele groepen vereenigd. Van verscheidene brieven geeft O. een deel van den inhoud slechts in resumé.

Het pleit voor het belang van zijn uitgave, dat we vaak nieuwsgierig zijn, hoe dat geresumeerde er eigenlijk in originali wel mag gestaan hebben. Zoo zouden we b. v. de beschrijving van dat Duitsche reisje tijdens Starings verblijf in Göttingen machtig graag in zijn geheel lezen, zoo is er bij No. 74 sprake van een „uitvoerige en *gewichtige* beschrijving van de Kosterfeesten" in '23, die we evenwel niet te lezen krijgen. Daar zou ik wel eenige minder belangrijke briefjes voor willen missen. Maar dat is het gewone gebeuren bij een dergelijke uitgave, die ten slotte toch aan zekere grenzen gebonden is. We moeten ons eenvoudig overgeven aan het onderscheidingsvermogen van den uitgever, zoolang we de bronnen zelf niet kennen.

De inleiding geeft een eenvoudig overzicht van wat op grond van Starings brieven aangaande zijn leven en karakter valt te constateeren. De bijlagen bevatten o. a. een paar zeer belangrijke brieven van Feith.

De uitgave van den Heer Opstelten is in haar geheel een verdienstelijk stuk werk.

Nijmegen. J. Prinsen JLzn.

S. A. Leopold et **I. Mauritz, Traité de la formation des mots en français,** 2e édition. Leiden, Van der Hoek. 1916. (Pr. f. 1,75).

Enkele woorden mogen volstaan om de tweede uitgaaf van dit werk aan te kondigen. De schrijvers hebben er naar gestreefd door een strenger indeling der stof, door een juister gebruik der lettertypen en door het aanbrengen van talrijke detailverbeteringen het werk nog meer dan vroeger geschikt te maken voor hen die zich willen onderwerpen aan het middelbaar eksamen Frans A.

Onder verwijzing naar de aankondiging van de eerste druk (*Museum*, 1912, kol. 334 vlg.) bevelen wij het werk weder met warmte aan.

Leiden. K. Sneyders de Vogel.

F. Sommer, Die indogermanischen iā- und io-Stämme im Baltischen. (Des XXX. Bandes der Abhandlungen der philologisch-historischen Klasse der königl. sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften No. IV.) Leipzig, Teubner. 1914. (Pr. M. 12).

De Litause nomina op *-ė* en *-ys*, *-is* zijn herhaalde malen het onderwerp van wetenschappelik onderzoek geweest, doch nog nimmer was dit hoofdstuk der Baltiese grammatika zo uitvoerig behandeld als tans door Sommer. Te merkwaardiger is dat, aangezien Sommer totnogtoe weinig baltoloog was, doch veeleer keltist-latinist-graecus.

Dat het terrein nieuw voor hem is, blijkt vooral uit de gebruikte bronnen. Sommer schijnt van de Oudlitause teksten slechts diegene geëxcerpeerd te hebben, die hem het eerst onder de ogen kwamen. Zo ontbreken onder zijn bronnen alle teksten, die door de Litauische Literarische Gesellschaft te Tilsit in haar Mittheilungen zijn gepubliceerd; van de oude Memelse teksten, uitgegeven in de serie Litauische und Lettische Drucke des 16. Jh., gebruikte S. niet de volledige uitgave; evenmin van Szyrwid's Punktai Sakymu, welker eerste deel door Garbe gepubliceerd is. En de vormen der Universitas linguarum Litvaniae worden slechts geciteerd naar Rozwadowski's artikel in Indogermanische Forschungen VII, terwijl toch de nieuwe editie van Rozwadowski, die in de winkels 1.60 kroon kost, voor nog belangrijk verminderde prijs te krijgen is, wanneer een geleerde zich direkt tot de Krakause akademie wendt. En zo zouden we voort kunnen gaan.

Ik herinner me, dat reeds een vroegere beoordelaar op deze onvolledigheid van Sommers boek gewezen heeft. Maar bij die opmerking sloot zich de meedeling aan, dat waarschijnlik een vollediger materiaal geen verandering in de resultaten van de arbeid zou hebben gebracht. En ook dat zal wel juist wezen.

Sommers mening, gebaseerd op een hoewel onvolledig, toch zeer rijk materiaal en op een kritiese beschouwing daarvan, komt hierop neer: de vroegere verklaringen, voor *-ė*, *-ys*, *-is* gegeven, bevredigen niet; *-e*, *-ys*, *-is* zijn contractieprodukten van *-iā*, *-ias*. Zo verklaart zich ook de circumflexus der *-e*. Geen contractie had plaats, als de *i*, met consonantiese functie (*i̯*), volgde op een vokaal (*ko'ja*, *vė'jas*), op een diphthong (*sa'uja*, *kraũjas*) en in een tweesyllabig woord op een liquidadiphthong (*żinià*, *kãrias*), uitgezonderd wanneer die op een labiaal uitging (*żėmė*). In deze gevallen vormde de *i̯* de „Silbenanlaut". Bij alle andere nomina werden, na een tautosyllabiese medeklinker, *-iā* en *-ias* gecontraheerd, altans in enige casus; *iā* werd tot *ē* in de nom. sg. en acc. mv., *-ias* tot *-īs*, onbetoond *-is* in de nom. sg.; evenzo ontstond in de vocativus *-ī*, maar *-ian* bleef; vandaar dat oude neutra de niet-samengetrokken vorm preferéren. Klankwettig is de flexie *dìdė*: *didżiõs*; in de samengestelde nominativus bleef *iā* en werd later tot lit. *io*: *didżióji*; evenzo: *-ẽsnė*, *-esniõs*, *-esnióji*. In het algemeen had nu bij de vrouwelike substantiva met klankwettige wisseling van *ė* en *iā* een uniforméring plaats: *ė* (*e*, *ei*) in alle vormen; slechts daar waar de oblique casus ook overigens door een klankverschil tegenover de nominativus gekarakteriseerd waren, boden deze casus een sterkere tegenstand: speciaal was dat het geval bij woorden met de groepen *li̯*, *di̯*, die in het Litaus tot *czi*, *dżi*, in 't Letties tot *ś*, *ź* werden.

Deze nieuwe leer is in vele punten overtuigend. Toen ik met Sommers boek kennis maakte, was ik zelf reeds in één belangrijk punt tot een dergelijke opinie gekomen, die ik zelfs al op colleges had uiteengezet. Ik was evenals Sommer attent geworden op de overeenkomst tussen de Litause tegenstelling *kãrjas*: *żõdis*, *arklỹs* en de Gotiese *harjis*: *haírdeis*. In zoverre verschilt mijn opinie van die van Sommer, dat ik *żõdis*, *arklỹs* niet door contractie, doch door uitval der *a* verklaar. Dat *iā* tot *ė* wordt, kan ik me begrijpen; maar dan zouden we uit *ia* toch eer *e* dan *y*, *i* verwachten. Het quantiteitsverschil tussen *-is* en *-ys* kan daarvandaan komen, dat in de nog niet gecontraheerde uitgang *-ijas* de betoonde *i* wat langer werd aangehouden; *-ijas* zal uit *-ijàs* ontstaan zijn; gelijk bekend, werd de toon van de nominativus-uitgang *-as* regelmatig teruggetrokken. Nog in een opzicht verschil ik van Sommer: ik geloof, dat woorden als *genỹs* (algemeen-Balties: lett. *dzenis*, opr. *ayle-genis*) klankwettig uit een ouder type **geniàs* > **genì(j)as* ontstaan zijn. Dit zijn de regelmatige vormen der oude oxytona, ook bij woorden met liquidadiphthongen. Voert men hiertegen aan, dat toch ook *kẽlias* een oxytonon schijnt te

wezen (pluralis *keliai͂*), dan zouden we kunnen antwoorden, dat mogelik *kelias* een oud neutrum was — hoewel Sommers identificéring van *kelias* met opr. *kelian* 'speer', blz. 243, mij weinig overtuigt—, of we zouden de accentwisseling voor secundair moeten houden. Trouwens deze hele accentwisseling in de flexie der *a*-stammen is nog een crux; ik meen echter, dat de tegenstelling *žõdis, žõdžiai* : *arklỹs, arkliai͂* sterk daarvoor pleit, dat *-ai͂* de betoning der oude oxytona is.

Wat de vrouwelike *ė*-stammen aangaat, meen ik, dat Sommer eveneens op de goede weg is. Hij is in staat, op eenvoudige wijze zeer veel te verklaren. Evenwel, we zijn er nog niet. Aangezien ik niet in staat ben, de gehele kwestie in een nieuw licht te stellen en Sommers leer zo aan te vullen en te verbeteren, dat ze algemeen aanneembaar wordt, stel ik me met een paar opmerkingen tevreden.

Vóór Sommers opinie pleit ongetwijfeld de circumflexus van de uitgang *-ė͂* uit *-iā*. Wanneer nu echter de enige andere casus, waar samentrekking plaats had, de accusativus meervoud is, waarom hebben we daar dan *é* > *ė* en geen *ė͂*?

Als we de *ė͂*-vokaal alleen in nom. sg. en acc. pl. voor klankwettig houden, hoe verklaren we dan *žmónės*? Naar de acc. plur. alleen? Het opr. *smūni*, dat één keer voorkomt als gen. sg. (*endirisna steison smūni* 'ansehen der Person'; Ench.; Sommer zegt blz. 166: „Ns pro A," blijkbaar een foutje van Trautmann napratend), kan bezwaarlik een Oerbaltiese singularis **žmonė͂* bewijzen.

Wanneer de woorden met *ti, di* zich verzetten tegen de „Ausgleich" van het vokalisme, dan moet de vokaalwisseling tot lang na de Oerbaltiese periode zijn blijven bestaan (zie Sommer blz. 89 v.). Wanneer echter in andere gevallen zowel Litaus als Letties en Oudpruisies alleen *e*-vormen hebben, dan moeten we hier toch waarschijnlik een reeds Oerbalties *ė*-paradigma aannemen; dat *žẽmė* met algemeen-Baltiese *ē* (*e, ei*) in alle casus in het latere Oerbalties nog een wisseling *-ė* : *-ios* enz. gehad zou hebben, dat wil er bij mij niet in, — ook niet na de lektuur van Sommers noot op blz. 89 [1]).

Dat in de *ė*-stammen oude *iā*-stammen voortleven, dat heeft Sommer m. i. zeer plausibel gemaakt (zie vooral zijn opmerkingen over de adjektief-flexie); maar de moeilikheden, aan de verklaring dezer kategorie verbonden, heeft hij nog niet afdoende opgelost.

Leiden. N. van Wijk.

R. Koldewey, Das wieder erstehende Babylon. Die bisherigen Ergebnisse der deutschen Ausgrabungen. Mit 255 Abbildungen und Plänen, davon 7 in farbigem Lichtdruck. Zweite Auflage. Leipzig, Hinrichs. 1913. (Pr. gebonden M. 15).

De aloude wereldstad Babel was, na een langzaam verval in de grieksch-parthische periode, in den tijd der Sasanieden geheel te gronde gegaan. Wel was in de Middel-eeuwen de ligging eenigszins bekend; zelfs was de oude naam Bâb-ilî („poort der goden") [2]) blijven voortbestaan als aanduiding van een der talrijke ruïnenheuvels (tells): Bâbil. Maar op grond van de berichten

[1]) Opr. *semmien* bewijst even weinig *iā*-flexie als *mūtien* 'moeder'. Zie Trautmann Die apreuss. Sprachdenkmäler 232.

[2]) Daarnaast kwam voor Bâb-ilâni = Βαβυλων (ilâni is de jongere pluralis-vorm, ilî de oudere).

bij de grieksche en latijnsche schrijvers, en van de verhalen van reizigers waren allerlei geheel onjuiste voorstellingen ontstaan. De eerste opgravingen van eenig belang werden verricht door Rich (sinds Dec. 1811), zonder veel resultaat. Layard, Oppert en later Rassam hebben dat werk voortgezet en belangrijke vondsten gedaan. Maar de nauwkeurige, systematische opgraving van Babel — naar de nieuwe, exacte methoden, die b. v. Flinders Petrie in Egypte en Dörpfeld op grieksch terrein toepasten — is pas begonnen in Maart 1899, door de Koninklijke Musea te Berlijn en door de Deutsche Orient-Gesellschaft (de vereeniging waarvoor Friedrich Delitzsch een paar jaar later zijn geruchtmakende lezingen over „Babel und Bibel" hield). Het heeft lang geduurd, voordat de eerste wetenschappelijke publicatie het licht zag: in 1911 gaf Koldewey, de leider der opgravingen, zijn boek „Die Tempel von Babylon und Borsippa." Het hier aangekondigde werk, waarvan een eerste uitgaaf in 1912 verscheen, is de tweede grootere publicatie. Die lange tijdsduur wordt echter begrijpelijk, wanneer men den reusachtigen omvang van de opgravingen te Babel in 't oog houdt. Zomer en winter zijn voortdurend 200 à 250 werklieden aan den gang geweest; tot 1913 toe zijn ongeveer 100000 dagloonen uitbetaald. De weg te graven puinlaag was niet zelden 20 M., soms 24 M. diep. De dikte van den stadsmuur was gemiddeld 20 M., de hoogte eveneens, de lengte ruim 18 KM. (toch nog heel wat korter dan Herodotus' opgave).

Van dezen omvangrijken arbeid en de vele merkwaardige resultaten ervan geeft Koldewey in het bovengenoemd boek een populair-wetenschappelijk overzicht. Het boek is helder geschreven; keurige illustraties (voor 't grootste gedeelte reproducties van fotografieën, een zevental in goeden kleurendruk) versieren dit mooi uitgevoerde werk. Ik kan slechts eenige van de belangrijkste punten vermelden, om tot nadere kennismaking met dit zeer aanbevelenswaardige boek uit te noodigen.

Veel van wat Herodotus, Ktesias en Strabo verhalen blijkt geheel onjuist te zijn (Berosus is betrouwbaar); zoo wordt b. v. de lengte van den stadsmuur véél te groot opgegeven. Maar hetgeen Herodotus meedeelt over de hoogte en de dikte van dien muur is juist. Heeft hij dien zelf gezien, en daarentegen de lengte ervan en 't aantal stadspoorten van een „gids" vernomen? Vast staat ook dat de bedding van den Eufraat in de 5de (?) eeuw v. Chr. verlegd is. Dit is van belang voor topografische vragen, o. a. bij Herodotus. De bovengenoemde heuvel Bâbil bevat de overblijfselen van een kasteel (met paleis en bijbehooren), door Nebukadrezar II (605 — 562, niet 604 — 561 zooals K. zegt) gebouwd, om den Eufraat te bestrijken ter plaatse waar deze in de stad komt. Deze groote koning heeft Babel op reusachtige schaal verbouwd, vernieuwd, versterkt. De zware ringmuur, de burgtempel E-mach, het beroemde heiligdom van den god Mardoek (Merodach, Zeus-Bêlos), de 90 M. hooge tempeltoren, verschillende andere tempels, de Eufraat-kade, het breede kanaal om de „citadel" (kasr), de steenen brug over den Eufraat [1]), op de oude acropolis een kolossaal complex van paleizen met ruime

[1]) De oudste ons bekende *steenen* brug der wereld.

binnenplaatsen, troonzalen, den onderbouw der beroemde hangende tuinen (? geheel zeker is de localisatie nog niet) — al deze bouwwerken van Nebukadrezar worden beschreven en toegelicht. Buitengewoon merkwaardig, ook uit kunsthistorisch oogpunt, zijn de gekleurde email-reliefs waarmede de Istar-poort en de muren langs de breede processie-straat, den heiligen tempelweg, versierd waren. K. geeft eenige schoone gekleurde reproducties van die draken, stieren en eenhorens, die 't heiligdom tegen vijanden en booze geesten moesten beschermen. Verscheidene van die reliefs zijn in het museum te Berlijn weer samengesteld, uit de duizenden en nog eens duizenden brokstukjes, welke de museum-beambten met oneindig geduld hebben uit gezocht en bijeengepast. Het zijn de ζῳα παντοδαπα φιλοτεχνως τοις χρωμασι op torens en muren aangebracht (Diod. II 8, aangehaald op Seite 128 en 312). In het Oosten der stad heeft men de overblijfselen gevonden van een grieksch theater, verbonden met een palaestra. Blijkens de grieksche inscriptie, op een albasten plaat aangebracht, is deze schouwburg met den vierkanten zuilenhof gebouwd (herbouwd?) door Dioskourides Philodoxou, waarschijnlijk in den tijd van Alexander.

K. vermoedt voorts dat hij, daar dichtbij, de overblijfselen van den brandstapel gevonden heeft door Alexander voor zijn vriend Hephaestion opgericht.

Maar ook gedeelten van Babel in den ouderen tijd zijn aan 't licht gekomen: heele stadswijken uit de 15de—12de eeuw. De ligging der huizengroepen en de richting der straten is in den loop der eeuwen zoo goed als niet veranderd; dit blijkt uit de overblijfselen van huizen in de hooger liggende lagen uit den assyrischen, nieuwbabylonischen, perzischen en griekschen tijd. Ja, vermoedelijk was de zeer regelmatige plattegrond van Babels „city" aldus aangelegd reeds in Hammoerapi's tijd (2100); misschien door hem zelf. — De oudste vondsten zijn praehistorisch, en bewijzen dat reeds in het begin van 't 4de millennium ter plaatse van Babel menschen woonden. Misschien gaat K. te ver als hij zegt (S. 303): „die Geräte aus Silex . . . beweisen die Existenz von Babylon für prähistorische Zeit, vor dem 5ten Jahrtausend v. Chr." Ook bij enkele andere passages is de critische lezer geneigd, een vraagteekentje te plaatsen; hier en daar is K. filologisch wat zwak, wellicht had hij nog wat meer gebruik kunnen maken van de assyriologische gegevens (Delitzsch heeft eenige teksten vertaald), en eenige termini technici vermijden. Doch dit zijn kleinigheden. Noode zie ik er van af, de talrijke architectonische en algemeen-kunsthistorische gegevens in dit boek aan te stippen: het geeft ook op dit gebied zeer veel.

Het verwondert ons niet dat Koldewey's werk zoo spoedig een 2de (thans reeds een 3de) uitgave beleefde, en ook dra in het Engelsch vertaald is (Mrs. Johns, The Excavations at Babylon. London 1914).

Leiden. G. J. Thierry.

R. Cagnat, L'annone d'Afrique. (Extrait des mémoires de l'académie des inscriptions et belles-lettres, Tome XL). Paris, Klincksieck. 1915. (Pr. fr. 1.50).

Cagnat, de kenner bij uitnemendheid van het huidige Tunesië, Algerië en Marocco onder Romeinsch bewind, heeft aan zijne vele geschriften ter verheldering van de geschiedenis dier streken onlangs een nieuw toegevoegd. Ditmaal over den productenuitvoer van daar uit naar Rome. Hij wijst er op, dat reeds tijdens de republiek, maar vooral onder het keizerrijk de van rijkswege opgelegde uitvoer van koren hoogst aanzienlijk was; in de tweede, derde en vierde eeuw n. Chr., den bloeitijd dier gewesten, waren het niet meer Italië, en nog minder Sicilië en Sardinië, die de groote stad Rome van koren voorzagen en daar de koren- en brooduitdeelingen tegen lage prijzen mogelijk maakten, maar in zeer overwegende mate de Africaansche provinciën en Egypte. Bijna al het benoodigde koren kwam uit het noorden van ons tegenwoordige werelddeel Africa. Ook olie kwam onder het keizerrijk in geweldige hoeveelheden als gedwongen leverantie uit dat zelfde Africaansche noordwesten. Voorts timmerhout, brandhout voor de badhuizen, spek en gedroogde vruchten.

De gegevens, welke opschriften en literatuur hieromtrent verstrekken, heeft Cagnat zorgvuldig bijeengezocht, gerangschikt en verwerkt. Zij doen ons eenigszins de hoegrootheid dier leveranties benaderen, en leeren, welke ambtenaren met de bijeenbrenging en het vervoer er van waren belast, en hoever hunne bevoegdheden gingen. Ook de regeling van den vrijen aankoop wordt hieruit toegelicht, indien de als stipendium opgelegde voorraden tijdelijk nog niet voldoende waren, om in de behoefte der hoofdstad te voorzien. Vooral staat Schr. langdurig stil bij de reeders, die de schepen voor dit reusachtig vervoer ter zee moesten verschaffen, en toont met de stukken, hoe meer en meer de staat hier alles reglementeerde, tot hij eindelijk die reeders allen tot staatsambtenaren maakte en vrij verkeer geheel verbood.

In de methodische bearbeiding van dit bronnenmateriaal ligt de waarde dezer verhandeling. Ook hij, die in de uitkomsten van het onderzoek niet veel anders vindt dan wat hij reeds van te voren verwachtte, zal toch met groote belangstelling van dit dikwijls zoo belangwekkend en overvloedig bronnenmateriaal kennis nemen.

Leiden. H. van Gelder.

J. M. Robertson M. P., The Germans, I: the Teutonic gospel of race, II: the old Germany and the new. London, Williams & Norgate. 1916. (Pr. Sh. 7/6).

De schrijver begint met de verzekering, dat zijn inzichten aangaande de duitsche ontwikkeling geen product zijn van den oorlog, doch in hoofdzaak reeds vóór 1900 door hem zijn uiteengezet. Niettemin proeft men toch, gelijk nauwelijks anders te verwachten is, den invloed van den oorlog op schier elke bladzijde, althans in het tweede gedeelte, dat dan ook in wetenschappelijke waarde beneden het eerste moet worden gesteld.

Het eerste gedeelte behelst de bestrijding van de nationalistische rassentheorie, voorzoover die op de verheffing van een gewaand germanendom uitloopt. Niet alleen de duitsche, ook de engelsche en fransche belijders dezer leer worden onder handen genomen. Het is een gemakkelijk en helaas nog altijd loonend werk, om de tegenstrijdigheden en absurditeiten van deze jammerlijke leerstellingen in het licht te stellen. De

schrijver doet het zakelijk, helder en beknopt. Hij wijst op het misleidende der vermenging van anthropologische en historische gegevens, hij oppert den gegronden twijfel aan de bruikbaarheid van den schedelvorm als persistent rassenkenmerk. Af en toe gaat hij in zijn toeleg, om zooveel mogelijk elke ras-individualiteit te loochenen, te ver: zoo tracht hij p. 55 sq. het taalverschil van Kelten en Germanen in Caesar's tijd weg te cijferen, en vervalt, terwijl hij Mommsen's karakteriseering der Kelten aan de kaak stelt, ten opzichte der Germanen in de algemeene fout, die hij zelf bestrijdt: vooringenomen generaliseering. Wanneer de zotheden van Woltmann c. s. ter sprake komen, vraagt men zich af: is het bestrijden dezer theorieën geen vechten tegen windmolens? Maar wij weten helaas, dat er tusschen de dwaasheden der eigenlijke rassentheoretici, die ongeveer elken vooruitgang der beschaving als een verdienste van den germaanschen geest opeischen, en het hoogmoedig nationalisme, waaraan zelfs mannen aan Eucken en Eduard Meyer offeren, slechts een gradueel verschil bestaat.

Het tweede gedeelte kan men noemen: een haastig overzicht der duitsche geschiedenis, met de strekking, dat de duitsche cultuur nooit veel zaaks geweest is. Uit den aard der zaak leeft het betoog hier van die krasse generaliseeringen en verkortingen, voor wier gevaarlijkheid de schrijver in het eerste gedeelte zulk een open oog toonde. Men moet de geschiedenis al zeer goed en détail kennen, om haar met goed gevolg zoo en gros te mogen verkoopen. Hier en daar blijkt, dat het den schrijver aan die grondige kennis ontbreekt. Hij spreekt van het heilige roomsche rijk van Karel den groote (p. 116). Hij acht Cujus regio eius religio een product van den Munsterschen vrede (p. 154, 209). Hij schrijft op. p. 158: „Before the reformation the later progress of Germany had consisted mainly in the culture movement set up by the Italian Renaissance". — Naarmate hij den jongsten tijd nadert, wordt natuurlijk het oorlogsstandpunt merkbaarder. Frederik de Groote was „the supreme hypocrite of his day, and his nation has since become the supreme hypocrite among the nations."

Een zinsnede, die mij als juist en goed gezegd getroffen heeft, wil ik hier aanhalen.

„The proper work of the science (namelijk ethnologie, historie, economie) is done with progressive exactitude: the crowning process of sociological inference, no part of ethnology proper, is arbitrarely imposed upon it; but this final work is done as by the man in the street, from hand to mouth, without even a suspicion that that is the most recondite scientific process of all. Infinite patience is bestowed upon the documents, the records, the remains, the statistics, in order to establish their precise purport: that done, any dinner-table comment serves for the final application of the whole lore to life and feeling," (p. 10). Het ernstig streven van den schrijver, om deze methodische fout te vermijden, kan niet in twijfel worden getrokken. Dat hij hier en daar in dat streven te kort geschoten is, wie zal het als een zuiver persoonlijke fout durven laken?

Leiden. J. Huizinga.

F. Pijper, De Kloosters. 's-Gravenhage, Nijhoff. 1916. (Pr. ƒ 4.25, geb. ƒ 5)

De kloosters! Een mer à boire inderdaad. Er is wel geen denken aan dien onmetelijken oceaan leeg te willen drinken. 't Mag al een waagstuk heeten er de lippen aan te zetten. Prof. Pijper heeft terecht aan het eerste niet gedacht, maar toch den moed gehad het andere te doen. Het is dan ook niet in alle deelen van die wereldzee, dat hij zijn netten heeft uitgeworpen, al zou de titel van zijn boek het doen vermoeden. Het kloosterwezen in de Buddhistisch-Indische maatschappij liet hij toch buiten bespreking. Ook de geheele Christenwereld vatte hij niet in het oog. In de kloosters der Grieksch-Katholieke wereld leidde hij den lezer niet binnen. De titel zou dus eigenlijk moeten luiden: De kloosters in de oude Algemeene Christelijke en de latere Roomsch-Katholieke kerk. Maar uit deze toch reeds schier onafzienbare wereldzee is volop geschept. Al wat in de talloos vele bronnen der zoo rijke kloosterliteratuur verscholen lag, is tot in kleinigheden toe met onvermoeiden speurzin nagepluisd en voor den dag gebracht, van den oorsprong der kloosters af tot den tijd der Hervorming toe; niet om een volledige geschiedenis van het kloosterleven te geven, maar vooral datgene naar voren te brengen, waardoor de cultuur-historische beteekenis der kloosters in het licht gesteld en het eigen karakter van iedere kloosterorde afzonderlijk wordt aangewezen. Want dit is, zooals Prof. Pijper in zijn voorrede zegt, vooral het doel dat hij met zijn boek beoogt, en zoodoende wordt hier, zooals hij met recht oordeelt, wel het een en ander geboden, dat elders ontbreekt.

In een 28 tal hoofdstukken krijgen wij nu de vrucht van dat onderzoek, altijd en overal met groote nauwkeurigheid gedocumenteerd, te lezen.

Uitgaande van een historische uiteenzetting van het wezen der onthouding in het oudste Christelijke tijdperk, maken wij achtereenvolgens kennis met de kluizenaars, den oorsprong der kloosters, de kloosterinrichting van Pachomius, met Basilius, Hiëronymus en Johannes Cassianus, Columbanus en Benedictus. Dan volgen de orden der Cluniacensers, Camaldulensers, Vallombrosaners, Karthuizers, Praemonstratensers, de orde van Font-Evraud, de Militaire orden, de Cisterciensers, Windesheimers, Franciskaners, Dominikaners en Jezuïten. In deze eerste 14 hoofdstukken zijn wij door den schrijver genoegzaam georiënteerd, om ons rekenschap te geven van het geen er omtrent de cultuur-historische beteekenis der kloosters was te zeggen. Aan de orde komen dan: de strijd van den kloosterling en zijn novitiaat, de eigenaardigheden der vrouwenkloosters, de land- en tuin-arbeid, de bouwkunst, het afschrijven van boeken en de bibliotheken, de erkenning van de waarde van het individu, de kloosters als instellingen van onderwijs, de algemeene beschaving der kloosterlingen, het internationaal karakter der kloosterorden, de sympathie voor de kloosters, de biecht en tucht, de kloosters en de slavernij, de reliquiën-vereering en het bijgeloof, en ten slotte de maatschappelijke zijde der kloosters.

Er is hier heel wat stof verzameld en verwerkt en telkens wordt zeer gedetailleerd door tal van aanhalingen gestaafd, wat ten aanzien der verschillende onderwerpen in het midden is gebracht.

Niettemin, waar het vooral gegevens zijn uit de 6de

tot de 12de eeuw waarop Prof. Pijper zich beroept, doet de vraag zich voor of de toestanden uit dien voortijd wel altijd toepasselijk zijn op de latere middeleeuwen. Ik denk bijv. aan hetgeen gezegd wordt omtrent de sympathie voor de kloosters, terwijl sinds de tweede helft der 15de eeuw menig stadsbestuur het stichten van nieuwe kloosters dikwijls allerlei moeilijkheden in den weg legde. Niet minder schijnt mij het hoofdstuk over „de kloosters en de slavernij" aan bedenking onderhevig. Er wordt weliswaar in allerlei bronnen voor de kloostergeschiedenis van „Servi" gesproken. Maar ik betwijfel of wij daaronder, na den ondergang der Romeinsche wereld, in den eigenlijken zin des woords „Slaven" hebben te verstaan. In zijn veelszins voortreffelijk werk Esclaves, serfs et mainmortables (Bruxelles-Paris, 1894) maakt Paul Allard dan ook beslist onderscheid tusschen „esclaves" en „serfs." In het 12de hoofdstuk, La vie d'un serf au IXe siècle, toont hij aan dat deze „serfs" dienstmannen waren, die volgens het Kerkelijk Recht en capitulaires van 853 en 867 „ne pouvaient ni être vendus, ni être changées"; dat zij woonden op mansi, allerlei rechten hadden en aan hun kloosterheeren zekere servituten hadden te bewijzen, hetzij in arbeid, hetzij in opbrengsten in geld of in natura, en dat alzoo „le serf des grandes abbayes du 9me et 10me siècle ne differait de l'homme libre, que par sa résidence forcée à la campagne". Het waren wat men te onzent als de „hoorigen" placht aan te duiden. Volgens de constitutie der Dominicanen moest aan ieder, die het ordekleed wenschte te ontvangen, coram testibus gevraagd worden „an sit servus"; een vraag, die nog heden ten dage aan de recipiendi wordt gedaan, en waarbij wel niet aan een ‚slaaf" in strikten zin gedacht kan worden.

Prof. Pijper heeft ook de Jezuïten in zijn boek opgenomen. Misschien is hij er toe gekomen, omdat bij deze Orde het streven om wil, gevoel en verstand aan een overheerschende macht te onderwerpen, zijn hoogtepunt heeft bereikt. Maar feitelijk vallen zij buiten het bestek van zijn boek, dat tot den tijd der Hervorming reikt, daar zij eerst in 1540 de goedkeuring hunner Orde van Paulus III ontvingen. Bovendien hebben zij geen kloosters in den eigenlijken zin, al spreekt ook het groote publiek van Jezuïtenkloosters. Hunne huizen worden verdeeld in professie-huizen, colleges, novitiaten, residenties en missie-staties.

Daarentegen is op de Orde der Reguliere Kanunniken in haar geheel de aandacht niet gevestigd, al is er tusschen hen en andere orden, die geheel of ten deele den regel van Augustinus volgden, veel overeenkomst. De Windesheimers, dus een pars pro toto, hoe belangrijk deze Congregatie ook geweest is, treden daarvoor in Prof. Pijpers studie in de plaats. Is het echter omtrent hen niet te veel gezegd (bl. 245), dat zij „het vrouwelijk geslacht hebben geminacht en gevreesd en zich zooveel mogelijk tegen de opname van vrouwenconventen hebben verzet", waar vóór 1436 verscheidene nonnenkloosters (Diepenveen, Bronope, Redinchem enz.) met algemeen goedvinden van het Generaal Kapittel zijn geïncorporeerd, en ook nog daarna vrouwenkloosters in België en elders onder Windesheims visitatie zijn opgenomen? Maar stellig vergist Prof. Pijper zich, als hij (bl. 156) zegt, dat het tot eeuwigen roem der broeders zal strekken, dat in hun klooster Stein bij Gouda Erasmus werd opgevoed; want Stein was geen Windesheimsch convent, maar behoorde tot het kapittel van Sion of Hollandsche kapittel. Laat mij er nog aan toevoegen, dat van Dr. Pohl's uitgave van de Opera omnia van Thomas à Kempis niet 4 het licht zagen (bl. 153 no. 6) maar reeds sinds 1910 een 5de deel is verschenen.

Prof. Pijper, die blijkens zijn voorrede zelf zeer wel beseft, dat zijn boek leemten vertoont, zal het hier opgemerkte wel als een blijk mijner belangstelling in zijn arbeid willen beschouwen.

Diepenveen. J. C. van Slee.

OPVOEDING EN ONDERWIJS.

De klassieke oudheid in het Gymnasiaal Onderwijs Rapport in opdracht van het Genootschap van Leeraren aan Nederlandsche Gymnasia samengesteld door J. W. Bierma, H. Bolkestein, E. H. Renkema. J. v. Yzeren. Leiden. A. W. Sijthoff's Uitgevers-Maatschappij. 1916.

Een geschrift als bovengenoemd Rapport had al eerder in het *Museum* aangekondigd moeten worden, te meer omdat er hier en daar in de pers al nota van is genomen. Wanneer men evenwel bedenkt welke drukten de maand Junie meebrengt, wanneer men bij het eind-eksamen van het gymnasium betrokken is, moge men daarin een verontschuldiging vinden voor ondergetekende, dat hij nu pas [1]) met een aankondiging aankomt.

Met genoegen ben ik begonnen te lezen, met onverdeeld genoegen heb ik het lijvige werk van 205 pag. ten einde gelezen.

In April 1912 werd de Kommissie, die het Rapport heeft bewerkt en uitgegeven, benoemd. Mag men zeggen, dat zij ons lang op de resultaten van haar arbeid heeft laten wachten? Wie het werk heeft doorgelezen, zal aanstonds bemerken, dat daarin een schat van eigen studie verwerkt is, dat een massa stof gezift en geschift moest worden, en dat heel veel beperkt moest worden — wat in dezen moeiliker was dan uitbreiden.

Dan moet men dankbaar zijn, dat de Kommissie nu reeds met zulk een wel doordacht en wel overwogen werk voor den dag is kunnen komen. Ik stel mij voor, dat de schrijvers zelf met dankbaarheid op hun arbeid zullen terugzien, want hun eigen kennis en overtuiging kan in grote rijkdom gewonnen hebben door het bewerken van wat zij in deze vorm aan ons Nederlands Gymnasium aanbieden.

Men vindt in dit Rapport beschouwingen, desiderata, stellingen, voor het grootste gedeelte zeer rijk gedokumenteerd.

Ieder classicus, ieder historicus en ieder, wie het Gymnasiaal onderwijs, onze klassieke opleiding en wetenschappelike voorbereiding van een deel van ons volk ter harte gaat, moet dit Rapport lezen; en het is niet te veel gezegd, wanneer ik beweer, dat niemand het onvoldaan terzijde zal leggen.

Zal ieder voldaan zijn? Hoe zou dat kunnen?

Maar de Kommissie is in haar volle recht wanneer zij meent te mogen hopen op een welwillende, doch geenszins nietszeggende, beoordeeling... Het vraagstuk, dat de Commissie zoo lang heeft bezig gehouden, is van te groot belang voor de wetenschappelijke opleiding van het Nederlandsche volk, dan dat bevrediging zou gevonden worden in een oppervlakkige welwillendheid, die in

[1]) Geschreven en ingezonden eind Julie.

den grond der zaak slechts de beteekenis zou hebben van een allervriendelijkste terugwijzing." p. VIII.

Hier is het evenwel niet de plaats om in biezonderheden op het geheel in te gaan, maar alleeen om de aandacht van de lezer op dit Rapport te vestigen. Temeer omdat alle Genootschapsleden, die het wensten, een exemplaar hebben ontvangen en dus een groot gedeelte van hen die 't allereerst en 't allernaast bij het behandelde onderwerp betrokken zijn, het werk in handen hebben en waarschijnlik in hun otium al hebben doorgestudeerd.

Het in zijn geheel 205 pag. omvattende Rapport is verdeeld in 7 onderdelen : *Inleiding, Taal en Grammatika* (J. W. Bierma), *Grieksch* (J. v. Yzeren), *Oude Geschiedenis* (H. Bolkestein), *Rom. Antiquiteiten* (E. H. Renkema) en *Conclusiën.*

Inleiding en *Conclusies* zijn van de *g e h e l e K o m m i s s i e*, de andere hoofdstukken zijn voor de persoonlike verantwoordelikheid van de afzonderlike schrijvers.

Het gehele Rapport is langs één hoofdlijn geschreven, maar die persoonlike verantwoordelikheid geeft hier en daar enig verschil van mening en opvatting. Dit is zeker niet te betreuren, want daardoor juist hebben die hoofdstukken een groter frisheid en suggestiviteit en daardoor voor de lezer persoonlik een groter waarde om aan te nemen of te bestrijden.

In de *Inleiding* wordt na een korte uiteenzetting van de oudere klassicistiese beschouwing der oudheid de nieuwere historiese vooropgezet. Deze „wenst geen eenheid te zien, maar speurt naar verscheidenheid ; zij stelt geen ideaal, maar ontdekt ontwikkeling ; zij zoekt niet vóór alles bewondering, maar begrip ; zij beperkt zich niet voornamelik tot enkele deelen, Athene en Rome, en bepaalde tijdvakken, de klassieke, die samenvallen met den bloei der litteratuur ; zij tracht van alle streken en van alle tijden de beteekenis vast te stellen, die zij voor de historische ontwikkeling gehad hebben ... Zij erkent in de taal niet bloei en verval, maar ontwikkeling, en aanvaardt termen als gouden en zilveren latiniteit niet meer als aesthetische, maar slechts als chronologische onderscheidingen ... De klassicistische beschouwing sluit een bepaalde aesthetische waardeering in ; de historische, wier uitgangspunt noch doel een aesthetische norm is, laat de mogelijkheid van velerlei waardeering open."

„Zooals het onderwijs (nl. op ons gymnasium) is ingericht, berust het, in beginsel, op de klassicistische beschouwingswijze" p. 4. 5.

Het spreekt wel van zelf, dat de Kommissie zich geheel stelt op het standpunt van de nieuwere historiese beschouwingswijze. Hieruit zijn Inleiding en Conclusies te verklaren, hieruit ook de richting van de persoonlike beschouwingen.

Niet onwaarschijnlik zullen de meesten het meest getroffen zijn door de verhandeling van Prof. Bolkestein over de Oude Geschiedenis. Deze is het meest omvattend van inhoud. Op p. 122 geeft Schr. een opsomming van alles wat het onderwijs in de O. G. moet omvatten, waarna elk punt afzonderlik helder en meer dan oppervlakkig in wezen en waarde wordt besproken. Ook zijn zijn desiderata het meest ingrijpend in de bestaande toestand en regeling, zoals blijkt uit Conclusie VIII : „Voor het onderwijs in de O. G. behooren in de hoogere klassen vijf uren, over twee klassen verdeeld, te worden beschikbaar gesteld ; bij voorkeur in de vijfde en zesde klasse, indien de verdere samenstelling van het gymnasiaal Leerplan dat mogelijk maakt."

Eveneens ingrijpend in de bestaande regeling is het betoog van Dr. Renkema over Rom. Antiquiteiten, maar zeker voor heel velen veel minder bevredigend. Conclusie IX zegt : „Het geen van de tot dusver onderwezen Rom. Ant. een stelselmatige bespreking verdient, behoort als onderdeel der Rom. Gesch. te worden behandeld ; voor uitbreiding en aanvulling kan gelegenheid gevonden worden bij de verklaring der Lat. schrijvers."

Wat het eerste gedeelte van deze conclusie betreft verschilt al dadelik Prof. Bolkestein enigermate van Dr. Renkema in mening en vele anderen zullen eveneens zich daar niet bij neer kunnen leggen. En wat het tweede gedeelte betreft, dat heeft veel van een prospectus-formule, zoals er zovele zijn.

Juist is de opmerking van de Schr. dat de eis van een „volledig overzicht" een werkelike belemmering is voor een goede historiese behandeling p. 192. Overigens waar staat dat woord „volledig"? Bovendien is hetgeen gezegd wordt over het burgerlik recht als onderdeel van de Rom. Ant. wel wat heel weinig. Vóór het behoud van de Rom. Ant. als apart vak had met een enkel woord gesproken mogen worden over de waarde die het hebben kan om enkele juridiese begrippen zuiver bij te brengen aan alle A-leerlingen, ook, of vooral aan hen die geen rechten gaan studeren.

De beide opstellen van Dr. Bierma lopen tezamen parrallel aan het ene van Dr. v. Yzeren.

Over het grammatikaal onderwijs spreken beide duidelik dezelfde mening uit, het uitvoerigst Dr. B. p. 33. vlg. in aansluiting aan de bekende brochure van Brugmann. Het betreft de vraag of en in hoeverre het grammatikaal onderwijs gebaseerd moet zijn op de resultaten van de moderne taalwetenschap. Niet zonder spijt verklaart Dr. v. Y. p. 51, dat men in het buitenland altans zo ver is gekomen, dat men het vraagstuk in volle omvang onder de ogen ziet, maar dat de klassieke philologen, die slechts aan een Nederl. Universiteit hun opleiding ontvingen, in dit opzicht in slechte conditie zijn.

Conclusie II formuleert wat dit onderwerp betreft, duidelik de mening van de kommissie — en van zeker de overgrote meerderheid van klassiek philologen. Toch heeft het onderget. en zeker menigeen gespeten, dat betoog en conclusie niet scherper, forser en krachtiger eisend gesteld zijn.

Belangrijk zijn de beschouwingen van Dr. Bierma p. 18 vlg. over het vertalen in het Latijn en latijnse thema.

Conclusie III zegt : „Hoewel het vertalen in Latijn en Grieksch als een belangrijk hulpmiddel te beschouwen is bij het aanleeren der klassieke talen, is het niet gewenscht hiervan een proeve van bekwaamheid te eischen bij het gymnasiaal eindexamen."

Natuurlik wordt uitvoerig door beide Schr. gesproken over de schoollektuur, het uitvoerigst en meest diepgaand door dr. v. Yzeren voor het Grieks.

Het voert te ver om hier uitvoerig de beschouwingen weer te geven. Mag ook voor de praktijk niet zó veel verandering worden voorgesteld, Conclusie I, V en VI doen duidelik zien dat het nieuwere standpunt en criterium in dezen geheel anders is dan het oude.

Wat over Caesar en Nepos p. 98 gezegd wordt, zullen de meesten wel beamen en dus ook Conclusie IV : „Voor het onderwijs in het Latijn in de lagere klassen is de samenstelling van een Leesboek gewenst, dat geheel kan dienen ter vervanging van Caesar's de Bello Gallico."

Ook met wat over Xenophon gezegd wordt, zullen zeer velen het eens zijn.

Mooie opmerkingen vindt men over de lektuur van Plato voor *alle* leerlingen. Terecht veroordeelt dr. v. Y. scherp het verknoeien van Plato door het lezen van een verzameling uitknipseltjes als de Extraits de Platon van Dalmeyda Paris Hachette. Instemming verdient wat gezegd is over Livius en Vergilius. Persoonlik is onderget. het niet eens met Conclusie VIIa. „In het bijzonder is het wenschelijk : a. dat de lectuur van Livius aanzienlijk worde beperkt."

En zo zal het velen gaan de een met wat over deze, de ander met wat over die schrijver wordt gezegd.

Ieder classicus leze deze opstellen aandachtig ; zij zullen hem leiding geven bij het overdenken en vaststellen van de lijnen van zijn onderwijs.

Nog een paar opmerkingen mogen vergund zijn.

En Dr. v. Yzeren èn Dr. Bierma wijzen er op dat de gehele regeling van leerplan en eindeksamen ons bijna de grootst mogelike ruimte van bewegen laten. „Wanneer wij in ons onderwijs eenheid weten te brengen, de wetgever heeft reeds voor veelheid gezorgd." p. 118.

En voor wie zich als onderget. benauwd heeft gevoeld door al het vele en schone dat van ons leraren wordt geeist, wijs ik op het slotwoord van Prof. Bolkestein : „Ten slotte behoeft het wel niet nadrukkelijk neergeschreven te worden, dat ook naar de meening van den ondergeteekende (nl. Prof. B.) belangrijker dan alle leerstof de geest van het onderwijs en de persoonlijkheid van den onderwijzer is." Het is maar ten dele waar wat hij er aan toevoegt: „maar dit is een van die treffende waarheden, die beter in een toost dan in een rapport worden betoogd."

De Kommissie mag eisen, dat haar werk in de diepte beoordeeld en gekritiseerd wordt, d. i. dat de kritiek persoonlike ditjes en datjes terzijde laat en geleid wordt langs één lijn, gelijk het Rapport langs één hoofdlijn zich beweegt.

Den Haag. H. Cannegieter Tz.

SCHOOLBOEKEN.

Th. Stille, Maitres écrivains du dix-neuvième siècle. 2e édition. Groningue, Noordhoff. 1916. (Pr. *f* 1.90; geb. *f* 2.50).

M. S. a donné dans ce volume de 400 pages des extraits de 40 écrivains du XIXe siècle. Nous sommes heureux d'y voir figurer pour Musset un fragment de l'*Histoire d'un merle blanc*, et de la *Première lettre de Dupuis et Colonet*, cet amusant persiflage du Romantisme; la préface éloquente du *Fils naturel* de Dumas fils; une page de *Bouvard et Pécuchet*, une œuvre capitale et trop peu connue, de Flaubert; et une autre pétillante d'esprit de Charles Demailly des Goncourt.

M. S. a placé au début de son recueil une esquisse de la littérature au XIXe se, qu'il complète par un tableau chronologique que l'on trouve à la fin du livre, et il a écrit pour chaque écrivain une petite étude substantielle qu'il complète également par des indications bibliographiques qu'il a rejetées dans une 3e partie.

Le tableau chronologique dans lequel M. S. a fait entrer 350 titres environ, est une idée très heureuse.

Nous souhaitons à cette 2e édition le succès de la première.

Groningen. E. Boulan.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

De fa Wolters te Groningen zond ons den 7den vermeerderden en verbeterden druk van het *Engelsch Woordenboek* van K. ten Bruggencate. Het tweede, Nederlandsche-Engelsche, deel is bewerkt door den heer L. van der Wal, die de zorg voor de drie voorgaande drukken geheel op zich had genomen; het eerste weer door den oorspronkelijken samensteller, den heer ten Bruggencate. De prijs van het uitvoerige werk, gebonden, is *f* 5.40.

Ook ontvingen wij van dezelfde firma de vierde, op enkele punten gewijzigde uitgave van P. Roorda, *De Klankleer en hare practische toepassing* (prijs geb. *f* 1.60).

Onze Redactie ontvangt van tijd tot tijd van de firma Bloud en Gay te Parijs allerlei geschriften over den oorlog, meest brochures van kleinen omvang. Men wil daarmede aan het buitenland de gevoelens van het Fransche volk, en inzonderheid van de Fransche Catholieken, duidelijk maken; enkele van die boekjes hebben betrekking op België en Luxemburg. Een er van geeft b. v. den tekst van den brief dien de Belgische bisschoppen hebben gericht tot de kardinalen en bisschoppen in Duitschland en Oostenrijk (24 Nov. 1915), met verzoek om medewerking tot het instellen van een betrouwbaar onderzoek naar het gedrag der Belgische priesters tijdens den inval der Duitsche troepen. Een ander geeft een Fransche vertaling van den open brief, dien de moedige burgemeester van Clervaux (Luxemburg) heeft gericht tot den afgevaardigde Erzberger (11 Maart 1915). Zooals men weet, heeft deze den schrijver wegens dien brief een proces aangedaan; maar in de N. R. Cour. van 1 Juni 1916 kan men lezen, dat de aanklager aan de rechtbank te Diekirch heeft bericht dat hij zijn aanklacht wenschte te laten vallen : men kan allicht gissen, waarom de voortzetting van het proces niet geraden werd geacht. Deze vertaling, getiteld *La conversion d'un catholique germanophile*, heeft een zekere waarde, doordat de oorspronkelijke Duitsche tekst in Duitschland niet mag worden verkocht en dus niet te krijgen is. Van een geheel andere soort is het *Journal d'une infirmière d'Arras*: een aantal dames aldaar verbonden zich bij het begin van den oorlog als pleegzuster aan een der te Arras bestaande hospitalen; en uit dit dagboek, loopende van 21 Aug. tot 22 Oct. 1914, ontvangt men zeer duidelijke indrukken. Wie mag leven in een land dat niet door den oorlog is geteisterd, leest met bewondering van zooveel kalmen moed in een vrouw, wier man en broeders onder dienst zijn, die van haar kinderen bijna geen bericht kan krijgen, en die toch met alle toewijding haar plicht doet, ook jegens den gewonden vijand. Er zijn nog andere verhalen van ooggetuigen, b. v. het grootere werkje *La guerre en Champagne au diocèse de Châlons*. Dergelijke boeken zijn in hunne eenvoudigheid wellicht leerzamer dan algemeene bespiegelingen, zelfs van bekende Fransche philosofen als Boutroux of Bergson. Sommige personen in onzijdige landen hebben vrijheid gevonden die betoogen te veroordeelen als onbillijk, eenzijdig, en als uitdrukkingen bevattende die een critische geest moest versmaden. Doch de zaak is juist, dat men moet leeren begrijpen hoe het komt dat mannen, die toch inderdaad weten wat wellevendheid is, zich van zulke sterke uitdrukkingen bedienen. Men kan het aan Franschen niet kwalijk nemen, dat zij omtrent de handelingen van Duitschland tijdens de crisis van Juli 1914, en omtrent de wijze waarop de oorlog vooral in het begin is gevoerd, een vaste meening hebben; en de gevoelens, die door deze overtuiging worden opgewekt, kunnen blijkbaar alleen in de door hen gekozen termen worden

uitgedrukt. Wanneer nu echter philosofen gaan schrijven over de hoedanigheden van het Duitsche volk, dan komen zij er allicht toe die karaktertrekken te willen verklaren uit leerstellingen van Duitsche philosofen, waarbij dan vooral Fichte en Hegel worden genoemd. Dergelijke betoogen kunnen meestal niet zeer streng zijn. En toch zal men met belangstelling lezen, wat de bekende Leuvensche philosoof De Wulf schrijft in het werkje *Guerre et Philosophie*, of ook *L'esprit philosophique de l'Allemagne et la pensée française* van Victor Delbos. De vraag is alleen of deze betoogen, die inderdaad zeer bezadigd van toon zijn, het uitbreken van *dezen* oorlog kunnen doen begrijpen. Veel eenvoudiger van opzet en zeer helder is het geschrift van Albert Sauveur, professor aan de Harvard University, waarin deze zich verzet tegen de bekende pleidooien in Amerika van prof. Münsterberg. En er is een voorrede bij van den Franschen hoogleeraar Le Chatelier, voortreffelijk geschreven en zonder iets wat men chauvinisme zou kunnen noemen.

A. K.

De redaktie ontving de volgende werken; de inhoud, die bij de meeste in los verband staat met de filologie en derhalve voor 't *Museum* geen stof oplevert ter bespreking, zal uit de titels voldoende opgemaakt kunnen worden: *L'Éveil de l'Ame française devant l'appel aux armes.* — *Pour les Arméniens.* — *L'Arménie martyre.* — *Les aumôniers militaires.* — *Les catholiques allemands, jadis et aujourd'hui.* — *Le clergé et la guerre de 1914* (XI brochures). — *La cathédrale de Reims.* — *Arras sous les obus**. — *Les diocèses de l'Intérieur.* — *Notre Dame de Brebières**. — Al deze boeken zijn verschenen bij Bloud et Gay, te Parijs. Zij zijn uitgegeven namens het „comité catholique de propagande française à l'étranger"; die waarvan de titel door ons van een sterretje is voorzien, zijn geïllustreerd met foto's van de vernielde kerken. — Verder werd ons gezonden Jean Léry, *La bataille dans la forêt* (Argonne 1915), *impressions d'un témoin*. Parijs, Hachette et Cie, 1916. In nauwer verband tot de filologie, door de geschiedkundige en ekonomiese beschouwingen die 't werk bevat, staat R. W. Seton-Watson, *German, Slav and Magyar, a Study in the origins of the great war.* Londen, Williams and Norgate, 1916, Pr. 2/6.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Mnemosyne, XLIV, 4: A. Rutgers van der Loeff, De Sciris. — G. V., Ad Plutarchum et Herodotum. — J. J. Hartman, De Domitiano imperatore et de poeta Statio. — J. J. H., Ad pseudo-Demosthenis or. κατὰ Νεαίρας. — H. D. Verdam, Quo ordine Isocratis Busiris adversus sophistas Helena orationes inter se succedant et quod Plato ad eas responderit. — G. Vollgraff, Ad Epigramma atticum. — P. H. Damsté, Ad T. Livii Lib. XXXVIII-XL. — G. Vollgraff, De duobus Heracliti fragmentis. — J. J. Hartman, De Horatii Satirae I. (II, 5, 103 sq.). — J. J. H., Ad Euripidis Medeae 11 sq. — J. J. H, Ad Ciceronis Cat. I § 1.

Neue Jahrb. f. d. klass. Alt, Gesch. u. deutsche Lit. u. f. Pädag., XXXVII-XXXVIII, 7: E. Bickel, Das asketische Ideal bei Ambrosius, Hieronymus u. Augustin. — J. Körner, W. Scherer (1841-1886). — Mitteil.

In het paedagog. ged.: E. Elster, Humanisten u. Germanisten.

Nieuwe Taalgids. X, 5: J. W. Muller, De Roman de Renard en de folklore. — D. C. Hesseling, Een Afrikaanse dissertatie. — P. Valkhoff, Zaïre en de Henriade in de Nederl. Letterkunde (slot). — Bladvulling.

Anglia, XL, 3: G. Dubislav, Studien z. mittelengl. syntax, II. — P. Seyferth, In welchem verhältnis steht H 6 B zu The Contention betwixt the two famous houses of Yorke and Lancaster und H 6 C zu The True Tragedie of Richard Duke of Yorke, and The Death of the good King Henrie the Sixt? — O. B. Schlutter, Weitere beiträge zur altengl. wortforschung. — F. Holthausen, Zu den Kildare-gedichten ed. Heuser. — Dez., Vergleichung des Gūdlāc-textes mit der hs. — J. H. Kern, Hoccleve's verszeile. — Dez., Die datierung von Hoccleve's dialog. — Dez., Der schreiber Offorde. — R. Meissner, Die zunge des grossen mannes. — H. Lange, What is the Parlement of Foules? (Eine Chaucer-notiz).

Bijdr. Vad. Gesch., IV, 1: Van Grol, Het Zeeuwsche prijzenhof te Vlissingen. — Bruggeman, Uitgifte bedijking van Nieuw-Schakerloo. — Meijer, Judicium der theol. faculteit te Leiden betreffende Rozenkruisers. — Van den Berg, Documenten Reports Royal Commission.

Tijdschrift voor Geschiedenis, Land- en Volkenkunde, XXXI, 4: Zuidema, Maurits en Oldenbarnevelt (slot). — Dijkstra, Engeland en de Vereenigde Staten, 1783 tot op onzen tijd. — Sernée, Een vrouwelijk gezant in de 19de eeuw. — Zesde Vacantie-cursus voor geografen.

Tijdschr. Kon. Ned. Aardr. Gen., XXXIII, 5: H. Muller, Did Holland sell the Cape? — Ten Kate, In memoriam Joh. Sasse. — Tydeman, De oorzaak der getijen. — Abendanon, Basische stollingsgesteenten in het middendeel van den N.-I. Archipel. — Mededeelingen. — Literatuur.

Studiën, LXXXVI, Sept.: G. Gorris, De Paus als vredesbemiddelaar. — P. Zeegers, Over tragische droefheid, II. — G. Jonckbloet, De socialist. dichteres H. Roland Holst-Van der Schalk. De Dramatiste. — J. P. v. Kasteren, Het slot van het Marcus-Evangelie. — Is. Vogels, Een Boek en een Beginsel. — Handelingen v. d. H. Stoel. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Redactie.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Reizen in Zuid-Afrika, uitg. Godée Molsbergen, I (Werken Linschoten-Vereeniging): Tijdschr. Kon. Ned. Aardr. Gen XXXIII, 5 (l'Homoré Naber).

Persyn, The soul of the low countries: N. Taalg. X, 5 (de Vooys).

ADVERTENTIEN.

ADVERTENTIEN.

De Treurspelen van

AESCHYLOS en SOPHOKLES,

vertaald in de versmaat van het oorspronkelijke

DOOR

Dr. L. A. J. BURGERSDIJK,

Tweede druk.

In de eerste serie van 6 deeltjes zullen verschijnen van

SOPHOKLES

KONING OEDIPUS; ANTIGONE; ELEKTRA.

AESCHYLOS

PROMETHEUS; PERZEN; AGAMEMNON.

De prijs per gecartonneerd deeltje is **f 0.50,** wanneer voor de geheele serie wordt ingeteekend; afzonderlijke deeltjes kosten **f 0.60.**

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ te LEIDEN

Historische Platen-Atlas

VOOR DE

Geschiedenis van het Nederlandsche Volk

DOOR

Dr. M. G. DE BOER en H. HETTEMA Jr.

Met 547 afbeeldingen, waarvan 46 in diepdruk.

Deze nieuwe **Platen-Atlas** wordt niet alleen uitgegeven ten dienste van het onderwijs, doch ook met het oog op de vele belangstellenden in onze Vaderlandsche Geschiedenis, waaronder wij in de eerste plaats rekenen de bezitters van Prof. BLOK's GESCHIEDENIS VAN HET NEDERLANDSCHE VOLK.

Voor den uiterst lagen prijs van **f 1.90,** wordt hier een verzameling van illustraties aangeboden die onze Vaderlandsche Historie ten volle in beeld brengt.

Prijs gebonden in Linnen Band f 1.90.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ te LEIDEN.

Handleiding

BIJ HET

Onderwijs in de

PLANTKUNDE.

Naar het Duitsch van

VOGEL, MÜLLENHOFF

en RÖSELER.

BEWERKT DOOR

Dr. H. W. HEINSIUS.

4e DRUK.

Prijs: Deel I **f 2.40** (geb.).

Leerboek der Meetkunde

(Planimetrie)

DOOR **Dr. P. MOLENBROEK.**

5e geheel herziene Druk.

Prijs: **f 2.60** (ingenaaid).

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij.

te LEIDEN

zal wederom binnen weinige dagen een nieuwe druk doen verschijnen van nevenstaande

LEERBOEKEN.

Leerboek der Geschiedenis van het Vaderland

MET

HISTORISCH LEESBOEK

DOOR **Dr. M. G. DE BOER.**

2e DEEL, 3e DRUK.

Prijs: ingenaaid **f 1.45,** gebonden **f 1.75.**

Het Taaleigen

DER

GEDICHTEN

VAN

HOMERUS,

DOOR

J. v. LEEUWEN Jr.

EN

M. B. MENDES DA COSTA.

7e DRUK.

Prijs: ing. **f 2.—**, geb. **f 2.40.**

Alleen dan kan op eene beoordeeling van boeken gerekend worden, wanneer zij aan de Redactie ter recensie worden toegezonden.

Boeken, die naar het oordeel der Redactie voor eene recensie niet in aanmerking komen, worden teruggezonden.

Bij dit Nummer bevindt zich het Register van den 23sten Jaargang.

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE, D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. | **Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^{IJ}., te Leiden.** | **Prijs per jaargang van 12 nummers f 6.90.**

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

24ste Jaargang. **No. 2.** **November 1916.**

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

Novae comoediae fragmenta in papyris reperta exceptis Menandreis edidit **O. Schroeder** (Kleine Texte für Vorlesungen und Übungen herausgegeben von Hans Lietzmann, No. 135). Bonn, Marcus und Weber. 1915. (Pr. M. 2).

Na Südhaus' Menander-uitgave, na het Supplementum Lyricum, het Supplementum Euripideum en het Supplementum Sophocleum behoorden in Lietzmann's verzameling ongetwijfeld de verdere dramatische fragmenten te worden opgenomen, die in de laatste jaren op papyrus zijn teruggevonden; de uitgever had daarin echter m. i. verder moeten gaan dan hij gedaan heeft en alle nieuwe *Comoediae graecae fragmenta* verzamelen, zooals in het Supplementum Comicum van Demianzuk (Kraków 1912) gebeurd is. Dat de heer Schroeder die wenschelijkheid zelf gevoeld heeft, blijkt hieruit, dat hij ook de fragmenten heeft opgenomen, die in Didymus' Demosthenes-commentaar zijn gevonden, hoewel hij — m. i. zeer terecht — de mogelijkheid releveert, dat ze tot de Midden-comedie behooren; zelfs gaat hij nog verder terug door in zijn Appendix een elftal versbrokjes te doen afdrukken, waarvan hij scherpzinnig gist, dat ze tot Eupolis' Δῆμοι behooren. Maar waarom dan een fragment weggelaten, dat slechts in een Italiaansche papyrus-verzameling is opgenomen, en dat daardoor moeielijk toegankelijk is, op raad van Südhaus. „qui hanc (papyrum) mediae comoediae attribuendam esse demonstrari posse iudicavit"?

Overigens is de hier geboden verzameling voortreffelijk geschikt voor het doel, waarvoor ze bestemd is; we vinden de verschillende fragmenten hier terug, in behoorlijke volgorde met nauwkeurige mededeelingen omtrent de door Schroeder opnieuw gecontroleerde overlevering en de voorstellen tot aanvulling; verder wordt in een inleidend woord telkens een poging gedaan om verband te brengen met reeds bekende overblijfsels der Grieksche en Latijnsche comedie en om den inhoud zooveel mogelijk te verduidelijken, alles met mededeelingen omtrent literatuur, die mij zeer volledig toeschijnen. In 't algemeen gesproken is de heer Schroeder voorzichtig genoeg in zijn pogingen tot reconstructie; minder objectief dan gewenscht is vond ik hem b.v. bij de behandeling van No. 5 (Pap. Oxyrhynch. 11), waarvan de overeenkomst met de Andria van Terentius m. i. al zeer gering is. Waar schuilt toch de door Schroeder aangegeven bizondere gelijkenis tusschen vss. 34 sqq:

> αὐ]λητριδίου γὰρ συμπο[τικοῦ ⏑̱ — χάριν,
> κ]αὶ βουκολῆσαι δεσπό[την ἀπράγμονα
> ἔστιν νεωνήτου,

en Andria 582 sqq.:

> ego dudum non nil veritus sum, Dave, abs te ne [faceres idem,
> quod volgus servorum solet, dolis ut me deluderes,
> propterea quod amat filius?

We hebben hier toch slechts te doen met een der telkens terugkeerende hoofdmotieven der nieuwe comedie.

Misschien echter kan deze subjectiviteit verdedigd worden door de bestemming van het boekje: bij Vorlesungen en Übungen kan zij wellicht tot nauwkeurige bespreking en tot bestrijding prikkelen; wie in een fragmenten-verzameling als deze minder gestoord wenscht te worden door de eigen opvattingen van den uitgever, zal meer bevrediging vinden in het hierboven genoemde boek van Demianczuk; daartegenover staat, dat Schroeder zijn eigen werk in zijn Praefatio meent te mogen aanbevelen door te wijzen op zijn hernieuwde bestudeering der Papyri.

Een bijna volledige Index verborum effent den weg tot nader onderzoek van het taalgebruik der nieuwe comedie — verreweg het belangrijkste voordeel, dat de nieuwgevonden fragmenten aanbieden: voor onze kennis van het letterkundig genre hebben ze veel

geringer waarde dan de veel uitgebreider Menander-vondsten.

Den Haag. J. van IJzeren.

E. Schweikert, Zur Ueberlieferung der Horaz-Scholien. Paderborn, Ferd. Schöningh 1915 (Pr. M. 2.50).

Het was in 't jaar 1905 toen Fr. Vollmer door zijn verhandeling Die Ueberlieferungsgeschichte des Horaz (Philol. 1905, Supplem. bd X Heft 2) menigeen tot tegenspraak dwong. Vooral de „gemeenschappelijke fouten der hss." van Horatius waren — zoo Vollmer — een bewijs dat alles ten slotte op één archetypus terugging en daarvan was één afstammeling in de vroege middeleeuwen bewaard gebleven.

Wij zullen niet herhalen, hoe V. zich die traditie verder voorstelde, maar het bleek dat de „fouten" van V. eigenlijk geen fouten waren en dat sommige anders verklaard konden worden. Laat ik nog eens herinneren aan C. IV 8, 15 sqq. welke plaats als „schwer interpoliert, nie zu heilen" werd aangeteekend (Vollmer, l. l. p. 281) en Serm. I 6, 126 rabiosi tempora signi, die ik indertijd met kracht heb verdedigd [1]). Doch de meening van V. reikte zoo ver, dat *Schweikert* na 10 jaar nog een boekje van ruim 50 pagg. heeft moeten schrijven om een andere verkeerde conclusie te weerleggen. Hier betreft 't de Scholiën op Horatius. Doordat V. een *editio Porphyrionis cum commento* aannam, waarlangs hij dan tot zijn 2-klassen theorie afdaalde, kwam er een verwarring in de verhouding der oude commentatoren [2]). Wij hebben evenmin een echten Porphyrio als een echten Acro en zullen die wel nooit krijgen. Wat wij hebben zijn Scholiën, die men in den regel met den naam van Pseudo-Acro bestempelt en die in den loop van de 5—7 (8) eeuw ontstaan zijn benevens een commentaar van Porphyrio (Pseudo-), terwijl wij weten dat de echte in de 3e eeuw is geschreven, maar later op allerlei wijzen bedorven. Oorspronkelijk zal Porphyrio aan den echten Acro verklaringen hebben ontleend. Er zullen zeker uit den oorspronkelijken Porphyrio verklaringen in de latere Pseudo-Acronea gekomen zijn, maar met zulk een farrago verborum kan men nog niet veel doen, zeker niet den echten Porphyrio reconstrueeren, hoe veel scherpzinnigheid er ook verspild wordt. Bovendien hebben wij nog niet *al* het noodige materiaal bijeen en de bekwame hand, die ons dat kon geven, rust voor altijd. *Holder* is namelijk, als ik Otto Keller goed begrepen heb, in den aanvang van 1916 gestorven.

Schweikert onderzocht welke consequenties de Vollmersche methode opleverde, hoe volgens dezen de echte Porphyrio er zoowat heeft moeten uitzien. Tot welke zonderlingheden men moet komen blijkt reeds voldoende op p. 5, 10 enz. Het lijkt alsof men alles kan bewijzen, als men gelijk wil hebben. Schweikert spaart ons zijn voorbeelden niet.

V. vond den echten Porphyrio in de Acro-Scholiën, maar op hoe verschillende tegenstrijdige manieren! [3])

[1]) *Mnemos.* 1913 p. 447 sqq.; *Horazstudien* p. 44—49, In *Serto Naberico,* de errore quodam philologico.

[2]) Jahresber. CXLIII (1909 II). Bericht über die Literatur zu Horatius für die Jahre 1905—1908 von *Josef Bick,* Wien, p. 5 sqq. Schweikert p. 1.

[3]) Schweikert p. 17 sqq.

Doch genoeg. Ook het kleine werk moet geschieden, vooral wanneer er grootere belangen door gebaat worden. Dat kleine werk is hier met zorg en onuitputtelijk philologengeduld verricht. Wij weten nu dat ook van deze zijde de Vollmerhypothese niet zonder bedenkingen is. Bescheiden zegt Schweikert op p. 54: Der Versuch Vollmers, den echten Porphyrion zu rekonstruieren, kann man als gelungen nicht bezeichnen.

Ontkend kan niet worden dat de Vollmersche hypothese weer tot scherp onderzoek aanleiding heeft gegeven en dat zoo ten slotte de interpretatie van Horatius er bij gewonnen heeft. En daarop komt 't in onzen tijd ten opzichte van dezen dichter vooral aan.

Amsterdam. J. W. Beck.

The Roman elegiac Poets edited with introduction and notes by **Karl Pomeroy Harrington.** New York, American Book Company. 1914.

De schrijver van deze buitengewoon mooi uitgegeven anthologie, Professor aan de „Wesleyan University", heeft een zoogen. „college textbook" willen samenstellen uit de gedichten van Catullus, Tibullus Propertius en Ovidius. Wie op de hoogte is van 't onderwijs aan Amerikaansche Universiteiten, begrijpt reeds uit de woorden „college textbook" wat een dergelijk boek pleegt te bieden: practische, niet te uitvoerige verklaringen, zooals die welke in onze Hollandsche schoolcommentaren gevonden worden, maar tevens vrij uitvoerige bibliographische opgaven. In deze bloemlezing is bovendien een korte apparatus criticus toegevoegd. Hierdoor ontstaat een in onze oogen eigenaardig mixtum, wat Harrington zelf ook gevoeld heeft, zooals blijkt uit deze woorden van het voorbericht „the somewhat elementary note seems to be required, side by side with one that stimulates to original research." Het werk (444 pag.) begint met een goede inleiding van 52 bladzijden, waarin achtereenvolgens over de vóór-Romeinsche en Romeinsche elegie, en over de vier genoemde dichters wordt gehandeld, echter zonder nieuwe gezichtspunten. Ook aan het elegische distichon zijn eenige heldere pagina's gewijd. De schrijver blijkt overal uitstekend op de hoogte der over het onderwerp verschenen literatuur. De tekst is over 't algemeen op verstandige wijze vastgesteld; Harrington denkt er bv. niet aan, zooals Vahlen-Helm doen, Tibull. I. 3 17 te laten drukken *aut ego sum causatus*: *aves dant omina dira, Saturni sacram me tenuisse diem.* Wel had hij moeten begrijpen, dat Catull. 65. 9 *adloquar, audiero nunquam tua facta loquentem* niets is dan een stoplap om een oude lacune te vullen. Het vers komt dan ook niet voor in Oxoniensis, Sangermanensis en Romanus. Verder is Tibull. I. 3. 50 *nunc mare nunc leti mille repente* (reperte A. V; repente G.) *viae* „repente" corrupt; lees met Leo *patentque*, vgl. Grattius 357. Wanneer ik de tekst-constitutie goed geslaagd acht, moet ik er tot mijn spijt bijvoegen, dat Harrington zich bij Propertius te veel heeft laten beïnvloeden door de verkeerde opvattingen die omtrent den tekst van dezen dichter nog steeds heerschen, al komt er gelukkig verbetering. Wel doet 't mij genoegen, dat Harrington herhaaldelijk mijn commentarius met instemming citeert, maar ik moet toch constateeren, dat zijn tekst op verschillende plaatsen zelfs bij dien van een zoo behoudend — m. i. *te*

behoudend — criticus als Hosius achterstaat. Nu weet ik wel dat er veel waars schuilt in Harrington's uiting: „it is too much to hope that any text accepted and any views adopted about Propertius will receive unanimous approval"; maar toch begint de waarheid meer en meer ingang te vinden; er zijn verscheidene kwestie's en plaatsen, waarover nu een communis opinio bestaat, andere, waar de onjuistheid eener lezing met bijna absolute zekerheid kan bewezen worden, en de verbetering voor 't grijpen ligt. Als een Propertius-uitgever in zulke gevallen nu bij de lezing der codices blijft zweren of uit de verschillende lezingen de verkeerde kiest, dan is zijn recensie wat de Engelschen noemen „retrograde." Daarvan geef ik gaarne eenige voorbeelden.

Prop. I. 19. 10 *sed cupidus falsis attingere gaudia palmis / Thessalis antiquam venerat umbra domum*; zooals men ziet, verkiest Harrington hier ten onrechte de lezing van DV *Thessalis* boven *Thessalus* (N); reeds in 1847 (Jahns Archiv, 13 bnd. p. 320) gaf Klotz met recht de voorkeur aan de lezing van N en vertaalde: „es war der Thessaler als Schatten in die alte Heimath gekommen." Zoo wordt 't harde van 't masculin. *cupidus* weggenomen; bovendien is 't steeds veiliger een lezing van N dan een lezing van DV op te nemen, aangenomen dat beide verdedigbaar zijn.

Hoe gebrek aan vertrouwdheid met de gewoonten der scribae vaak een noodzakelijke emendatie doet verwerpen, leert II. 10. 11. *surge anima ex humili iam carmine* (aldus Harrington); dat *anime* te lezen is, leeren Senec. Phaedr. 592. 599. Thyest. 192. 270. 283. 324, zie ook Burman's editie p. 251. Deze emendatie wordt echter pas geheel zeker, als men weet, dat er eerst *animex* stond, wat de afschrijver verkeerdelijk in *anima ex* ontbond. Iets dergelijks is 't geval met II. 30. 29 *ut Semela est combustus*, waar N *Semela*, D V *Semele* en F L *Semel est* hebben.

Veel instructiever is II. 13.47 *quis tam longaevae* etc. waar met Livineius *cui si tam longae* te lezen is, zie mijn comment. cr. p. 111. Hoe de fout hier ontstaan is, kan men gemakkelijk nagaan. *Qui* was de laat-Latijnsche datief-vorm voor *cui*, zie *Maurenbrecher*, Parerga zur Lateinischen Sprachgeschichte und zum Thesaurus p. 127, aanm. 1. Er stond dus eerst in de mss. *qui si tam longae*; na den uitval van de *i* voor *t* werd 't defecte vers in orde gebracht door van *longae* „longaevae" te maken. Eenige regels verder in deze elegie (vs. 33) staat deze zelfde dat. *qui*. Deze verbetering achtte ook Hosius absoluut noodzakelijk.

II. 28. 53/54 *et quot Troia tulit vetus et quot Achaia formas / et Phoebi et Priami diruta regna senis.* Wie ziet nu niet, dat Troje hier niet tweemaal achter elkaar kan genoemd zijn; en dan nog wel daartusschen in *Achaia.* Harrington vermeldt in den apparatus wel Scaliger's emendatie *Thebae* voor *Phoebi*, maar dat, als deze verbetering opgenomen is, *Troia* (vs. 53) nog altijd fout blijft, komt niet in hem op. Ook hier namen Hosius en ik onafhankelijk van elkaar Rossberg's gissing *Creta* op.

Bizonder leerrijk voor den zoogen. conservatieven criticus is de geschiedenis van vers IV. 4. 47. De verliefde Tarpeja overdenkt hardop, welk plan zij Tatius zal aanraden, om de stad in zijn macht te krijgen *Cras, ut rumor, ait, tota pugnabitur urbe: / tu cape spinosi rorida terga iugi.* Nu leert het vervolg van 't verhaal dat er dien dag juist *niet* gestreden wordt, omdat er een reinigingsfeest is. Dat is immers voor Tatius 't juiste oogenblik om de stad te overrompelen; *Palmer*, een der scherpzinnigste Latinisten, die zich ooit met Propertius bezig hielden, zag 't eerst, dat *pugnabitur* corrupt was; maar zijn voorstel *cessabitur* was palaeographisch onaanneemlijk. Later kwam een ander Engelsch geleerde Huleatt met *purgabitur* voor den dag, in verband met de vermelding van 't Parilia-feest (zie Ov. Fast. IV. 639) een gelukkige vondst, die echter versmaad werd. Doch wat blijkt nu? Hetzelfde staat reeds in een der deteriores, den *Leidens. Vossian. Lat.* 81.

Zoo zou ik kunnen doorgaan, doch deze voorbeelden zijn m. i. voldoende, om mijn oordeel over dit gedeelte van Harrington's werk te staven; in den commentaar mis ik een verklaring van de duistere uitdrukking *sacra piare* (I. 1.20), die tot zooveel geschrijf aanleiding heeft gegeven; in de zooevengenoemde Tarpeja-elegie (IV. 4.71) geeft het woord *ruit*, wat gezegd wordt van de door Vesta gestrafte priesteres, moeilijkheid. Kan 't, zooals Otto (Comment. in honor. Reifferscheidii p. 20) wil, *furit* beteekenen, nl. van hartstochtelijke liefde bedoeld? Ik geloof het niet en lees met Emil Baehrens *furit*; in elk geval mis ik in den commentaar een ophelderende noot.

Summa summarum: een bruikbaar „collegebook" voor hen, die 't meer om den inhoud te doen is, dan om de philologische bestudeering der gedichten; goede teksten, maar, wat Propertius betreft, zelfs uit een conservatief oogpunt beschouwd, niet „up to date."

Leiden. P. J. Enk.

E. H. Sehrt, Zur Geschichte der westgermanischen Konjunktion „Und". (Hesperia, Schriften zur germanischen Philologie, herausgeg. v. H. Collitz und H. Wood No. 8). Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht. 1916. (Pr. M. 2; geb. M. 2.80).

Voor het meest gebruikelike van alle voegwoorden hebben de Germanen niet éénzelfde woord: wgm. *en*, dat in 't no. *enn* 'maar, toch' zijn reflex vindt, ontbreekt in 't Oostgermaans, terwijl got. *jah* (*ja* + *h* = lat. *-que*) in 't latere Westgermaans niet meer voorkomt. Eigenaardig is de verwarrende veelheid van vormen van dit wgm. *en*, zooals het zich deels nog weerspiegelt in eng. *and*, ndl. *en*, hgd. *und*, en dit is het, wat Sehrt aanleiding heeft gegeven een monographie over het genoemde voegwoord te schrijven. Het beeld, dat de schrijver van de ontwikkeling der vormen ontwerpt (ook in kaart gebracht: blz. 53), ziet er in hoofdtrekken aldus uit: In 't ags. is *and* (*on*[*d*]) de gewore vorm (*end* alleen dialekties), evenzo heeft 't ofri. de *a*-vorm (*an*[*d*], *ande*, *anda*) (eerst sedert de 14de eeuw onder ndl. invloed en[d(e)]). In 't os. overweegt *endi*, waarnaast in 't Westfaals (onder Friese invloed?) *and*(*e*), *anda*. Dit *endi* is de typiese vorm van 't ndfrk., maar wordt ook in 't hgd. gebruikt (in 't opperduits natuurlik *enti*), waar het oude *anti* nog alleen in 't Beyers voorkomt (tot de 9de eeuw). In de verschillende hgd. dialekten maakt *endi* (*enti*) evenwel, hier vroeger, daar later, plaats voor *indi* (*inti*), totdat op het eind van de 10de eeuw *und*(*e*) (*unt*[*e*]) opduikt, dat ten slotte de overhand krijgt.

Al dadelik volgt hieruit, dat de *u*-vorm niet op oude

ablaut berust, daar hij eerst in jongere tijd en dan nog alleen op beperkt gebied verschijnt; vandaar dat de afleiding van Kluge en Torp uit idg. *n̥thá: skr. *átha* 'verder, ook' te verwerpen is. S. neemt verwantschap aan met skr. *ánti*, gr. ἀντί, lat. *ante*, dat volgens Walde eigelik de lokatief van *ant-* 'voorhoofd' (ohd. *endi*, on. *enni*) zou zijn. Toch mag ook dit allesbehalve zeker heten, want behalve dat men dan moet aannemen, dat het Grieks en niet het Sanskriet het oorspronkelik aksent heeft bewaard en dat de praepositie tot konjunktie is geworden, is de hoofdmoeilikheid, dat de *-i* volgens de auslautswetten moest zijn afgevallen, zoals dat werkelik in ags. *and* het geval is. S. neemt aan, dat onder invloed van een vroeger voorhanden kompositum met *andi-* de *-i* hersteld is; liever zou ik de verklaring zoeken in het feit, dat de konjunktie in de doorlopende rede voor het taalgevoel vaak niet als afzonderlik woord bestond en zo in proclities gebruik zijn auslautende klinker kón behouden. Terwijl *endi* natuurlik de umlautsvorm is van het oudere *andi*, ziet S. in *indi* de onder invloed van de *i* der slotsyllabe ontstane jongere phase van *endi* (evenals de ogm. *e* in dat geval *i* geworden was); in ndfrk. *ende* zou de auslautende *e* behouden zijn, omdat de auslautende *i* hier vroeger tot *e* geworden was: een bedenkelike verklaring, waarvoor ik liever een „non liquet" in de plaats zou willen stellen; we hebben hier, evenals bij *und*, — waar S. op parallellen als *untfahan*, *untwichan* wijst — veeleer met invloed van de omgeving te doen, daar zo'n op zich zelf geen betekenis hebbend woordje altijd in nauw verband met 't vorige en 't volgende gebruikt wordt.

S. beperkt zich niet tot het nauwkeurig vaststellen van de kronologiese en geografiese verdeling der vormen en het verklaren ervan; zijn hoofddoel was het „ein Kriterium zur Unterscheidung der verschiedenen Dialekte zu gewinnen" (blz. 1). Hij tracht dan ook dit criterium op verschillende geschriften toe te passen, waarvan het dialekt niet met zekerheid vast te stellen is. Daar de betrekkelik geringe omvang van zijn werk hem evenwel niet toelaat zelfstandig de bronnen te onderzoeken, neemt hij hier in hoofdzaak de beschouwingen van anderen over en voegt hij er dan zijn criterium aan toe; deze methode geeft een zekere halfslachtigheid aan dit deel van zijn studie en levert uiteraard geen nieuwe resultaten. Zo b. v. bij de ndfrk. psalmen, wier geboorteland hij dicht aan de mfrk. grens „etwa in der Gegend westlich von Aachen" zoekt (blz. 34), en bij het Hildebrandslied, dat *anti* en *enti* heeft, waarbij S. nog niet van de nieuwe theorie van Saran heeft kunnen profiteren (blz. 34 v.); even weinig belangrijk is de poging om nauwkeurig de grens tussen 't Neder- en 't Middelfrankies te bepalen (blz. 40 v. v.). Maar wel geloof ik, dat ieder, die zich met dergelike studieën ophoudt, met vrucht van 't materiaal, in Sehrts betrouwbaar en degelik boek neergelegd, zal kunnen gebruik maken.

Hilversum. M. Schönfeld.

F. Pfister, Eine jüdische Gründungsgeschichte Alexandrias. Mit einem Anhang über Alexanders Besuch in Jerusalem. (Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften). Heidelberg, Winter. 1914. (Pr. M. 1).

In het handschrift C van den roman van Pseudo-Callisthenes over Alexander vindt men een merkwaardig verhaal over de stichting van Alexandrië (II 28). Alexander, heet het daar, stichtte de stad, richtte aan den oostkant van den nieuwgebouwden wal een geweldigen toren op, beklom dien, aanbad er den god der Joden, dien hij als den eenig waren erkende, en verdeelde vervolgers, in zijn paleis teruggekeerd, zijne heerschappij in vieren. Seleucus, Philippus en Antiochus maakte hij tot zijne mederegenten. Dit verhaal, dat alleen in het handschrift C voorkomt, is blijkbaar een invoegsel, het behoort tot eene gansche reeks invoegsels, die zich aan het eind van boek II hebben opgehoopt. Pfister, die reeds te voren zich door meer dan eene studie over den roman van Pseudo-Callisthenes bekend maakte, heeft in de verhandeling, wier titel hierboven staat, zich tot taak gesteld, langs verschillende wegen den Joodschen oorsprong van deze overlevering te bewijzen.

Hij toont aan, dat Joodsche geschriften, en zij alleen, vooral het boek Daniël, weten van eene verdeeling van Alexanders rijk in vier deelen; dat zij, en zij alleen, juist als onze tekst, een koning Philippus van Egypte kennen, die dezelfde is als Ptolemaeüs Soter; dat de Joden (Flavius Josephus is hiervoor onze oudste getuige) fabelden van eene bekeering van Alexander tot het Jodendom en eene toekenning door hem van het burgerrecht van Alexandrië aan de daar wonende Joden. Nog allerlei kleinigheden brengt hij bij van dezelfde strekking en verheft het aldus boven twijfel, dat het bericht zijn ontstaan te danken heeft aan de in den Hellenistischen tijd zoo welig tierende tendentieuse literatuur ten gunste der Joden. Aarzelend stelt hij de opteekening er van in de eerste of tweede eeuw n. Chr.

Het verhaal is, wat den vorm betreft, eene nabootsing van dat, eveneens in den roman van Pseudo-Callisthenes, maar in eene oudere redactie voorkomende (I 31), waarbij na de stichting van Alexandrië Alexander Serapis als den eenig waren god erkent. Pfister brengt in twee aanhangsels twee andere gevallen van dergelijke omwerkingen ter sprake. Een oorspronkelijk verhaal wilde, dat bij de stichting der stad vergiftigde slangen en krokodillen, die de arbeiders bemoeilijkten, verdreven waren door invoer van andere, niet vergiftigde slangen, vijanden der eerste. Lateren echter beweerden, dat Alexander het lastige gedierte had verjaagd door de beenderen van den profeet Jeremia rondom de stad te laten begraven, die, zooals reeds gebleken was, in dit opzicht onfeilbare afwerende kracht bezaten. Een ander Joodsch verhaal maakte uitvoerig melding van een bezoek van Alexander te Jeruzalem (o. a. Jos. Ant. XI. 317 vlg.). Het keert bijna eensluidend weder in een bericht omtrent een bezoek, dat Alexander aan Rome zou hebben gebracht. De legende omtrent het bezoek te Rome, maar dan in zeer korten vorm, is oud (zie Ps. Call. I 29). Welk van de twee lange verhalen, dat over Jeruzalem of dat over Rome, het oudste is, laat zich, dunkt mij, niet uitmaken.

De studie van Pfister brengt eene welkome bijdrage tot vermeerdering onzer kennis omtrent de Joodsch-Hellenistische literatuur.

Leiden. H. van Gelder.

Un demi siècle de civilisation française (1870-1915), Paris, Hachette. 1916. (Pr. fr. 10).

Si je me vante moi même, ma gloire n'est rien. C'est là une règle de conduite excellente pour les individus. Est-elle aussi bonne pour les nations ? Je le crois, mais à une condition : c'est qu'elle soit suivie par toutes les nations. Alors justice sera tout naturellement rendue à l'apport de chacune d'elles au trésor commun de la civilisation. Mais si l'une exalte ses propres qualités et déprécie ou laisse dans l'ombre celles des autres, force est bien à ces autres d'être moins discrètes, et, au risque de paraître mal élevées, de parler d'elles mêmes.

Cela s'est imposé pour la France, qui n'a pas pour habitude d'emboucher les trompettes de la Renommée. Mais comme depuis 1870, sur la foi des intéressés, le monde a pu croire que le progrès humain n'avait d'autre centre que Berlin, la librairie Hachette, dans le but louable de redresser cette contre vérité, a demandé a vingt écrivains et savants de mettre en lumière le remarquable effort de la France dans tous les ordres d'activité. „A l'heure où l'héroïsme de nos soldats est célébré par l'univers, dit M. Raphaël Georges Lévy dans une courte préface, il convient de mettre sous tous les yeux la part que la France a continué de prendre, depuis un demi siècle, à la marche en avant de l'humanité. Sur tous les terrains, elle a puissamment contribué au progrès ; sur plusieurs, elle a été un précurseur."

La matière est vaste, elle est divisée en vingt rubriques classées par ordre alphabétique d'écrivain, et va de l'astronomie, par M. Baillaud, à la musique, par M. Ch. Widor, en passant par la philosophie (M. Boutroux), l'œuvre diplomatique (M. Gérard), les Sciences chimiques (M. Georges Lemoine), l'automobile et l'aéronautique (M. Painlevé), les Sciences Biologiques et médicales (M. Charles Richet), la métallurgie (M. Eugène Schneider), Finance, Commerce, Transports, par M. Georges Lévy, etc . . . Comme on le voit, les sciences pratiques, et les questions industrielles ou commerciales tiennent avec juste raison, une large place.

Cinq cents pages pour vingt rubriques, cela fait une moyenne de vingt-cinq pages pour chacune d'elles. Et les écrivains se sont soumis militairement à la consigne et n'ont pas empiété sur la part du voisin. Mais vingt-cinq pages, c'est bien court ; M. Charles Richet n'a pas d'illusion et il écrit modestement, au début de son étude, une note passablement mélancolique : „Le nombre des travaux de médecine et de biologie est de 50.000 par an environ ; ce qui fait, en quarante-cinq ans, 2 250 000 mémoires. Comme il y en a sensiblement 30 p. 100 en langue française, nous arrivons au chiffre de 675000 travaux français. Admettons qu'il y en ait un sur mille ayant quelque valeur (!) ; c'est encore 675 mémoires ou livres importants. Que pouvons-nous, en quelques pages, dire qui ne soit insuffisant" ?

En effet, c'est décourageant ! Eh ! bien, ces vingt-cinq pages, c'est encore trop, beaucoup trop pour le rédacteur du mouvement musical. Il remonte au déluge et parle longuement des Origines de la musique, il fait l'historique de l'Opéra, celui de l'Opéra comique, consacre une page à Berlioz mort en 1869, tant et si bien qu'il lui reste 22 lignes (M. Pierre Lalo les a comptées) pour parler de ce qu'on lui demandait. En 22 lignes, avec la meilleure volonté du monde on ne peut guère faire entrer beaucoup de noms ou d'œuvres ; aussi ne faut-il pas en vouloir à l'écrivain de n'avoir cité ni d'Indy, ni Chabrier, ni Ernest Chausson, ni Albéric Magnard, ni Maurice Ravel, ni aucun autre. *Pelléas et Mélisande* et l'*Apprenti sorcier* sont bien cités, mais par une sorte de pudeur invincible, dit plaisamment M. Pierre Lalo, il s'abstient de nommer leurs auteurs. Rien sur Charles Bordes et la Schola, rien sur l'esthétique du drame lyrique français qui a été depuis 50 ans „plusieurs fois transformé dans ses profondeurs, d'abord „par l'influence des œuvres de Wagner, puis par „celles de Pelléas et Mélisande. Aucune mention des „changements qui dans ces dernières années, se sont „produits dans notre style harmonique, changements „dont l'origine remonte précisément à *Pelléas et* „*Mélisande*, et dont l'influence s'est peu à peu „étendue à la musique du monde entier". C'est une trahison, et la critique négative vaudrait mieux encore que cette conspiration du silence.

Dans le chapitre sur l'art, M. Robert de la Sizeranne, a dit en dix-huit pages des choses intéressantes sur la peinture, la sculpture, la gravure, l'art céramique, l'art du joaillier, la glyptique, l'estampe, le portrait. Mais on regrette qu'il ait limité l'évolution de la peinture à l'Impressionnisme ; on voit avec plaisir les noms de Claude Monet, Sisley, Edouard Manet, Degas, Renoir, Berthe Morizot, Cézanne et Pissaro, mais on serait heureux de rencontrer également, avec Cézanne, Van Gogh et Gauguin, puis Matisse van Dongen, et enfin l'on reste surpris de ne pas trouver une ligne sur le Cubisme, et un mot sur le Futurisme. Quel est donc ce malin génie qui fait que dans une étude des manifestations de la Sensibilité moderne, on est toujours plus ou moins rétrospectif ? C'est la crainte sans doute de sentir sous ses pieds un terrain trop mouvant.

Cette crainte, M. Doumic, que les éditeurs ont chargé du soin d'écrire le chapitre de la littérature, l'éprouve à l'excès, et il a réduit le demi siècle à environ un quart de siècle. Il a tracé quatre cases dans son tableau : Psychologie et poésie ; Roman et nouvelle ; Théâtre ; Histoire et critique.

M. Doumic a un système. C'est excellent. C'est le moyen d'être très fort. Mais on n'est très fort qu'en étant un peu faux. L'idée directrice, la solide armature du système de M. Doumic est celle-ci : l'esprit français a été bien portant pendant le classicisme du 17e siècle, époque de santé morale, d'équilibre intellectuel, de goût de la mesure, de clarté, de simplicité. Puis, causée par la lente infiltration d'éléments morbides étrangers, vint la maladie qui a duré un demi siècle et qui s'appelle le Romantisme : „individualisme forcené, passion „débridée, sentimentalité maladive et mélancolie, „déclamation, outrance, recherche de l'énorme et „du bizarre". Vers 1830, c'est le commencement d'une lente convalescence, c'est la race qui se reprend en renouant avec la tradition, c'est-à-dire avec la raison, mais comme tout ne se recommence qu'en se transformant, la raison s'appellera, de 1850 à 1870, la science. De la science, la psychologie du Taine des *Origines de la France contemporaine*, de la science philologique, les études religieuses de Renan, de la

science historique, la poésie de Leconte de Lisle et de Hérédia; le roman naturaliste enfin témoigne de ce goût pour la science poussé jusqu'à la manie.

Tout cela paraît exact dans les grandes lignes, mais si l'on y regarde de près, ce classement général, c'est le lit de Procuste pour beaucoup. Certes après l'hypertrophie du moi et le lyrisme débordant d'avant 1850, la manière de Leconte de Lisle est bien objective, impersonnelle. N'est-elle pas lyrique? On appellera ce poète un impassible. Soit, mais un impassible „ravagé".

„Le roman qui, lui aussi, avait été lyrique avec „George Sand et souvent même avec Balzac, devient „avec Flaubert roman d'observation et d'achéologie" Et n'est-il que cela? Il en est je crois bien, de l'absence de lyrisme dans Flaubert comme de son manque de patriotisme .... avant 1870.

En poésie, M. Doumic cite encore Gautier, Coppée, Verlaine et Henri de Régnier. Rien sur Mallarmé, ni sur Rimbaud, ni sur Laforgue, ni sur Moréas, ni sur Francis Jammes, ni sur Paul Claudel, ni sur Charles Péguy, ni sur Paul Fort, ni sur Madame de Noailles, ni sur Verhaeren.

Au chapitre du roman ont quelques lignes: Zola, Goncourt, Daudet, Maupassant Bourget, Lemaître, Barrès, Loti, Bazin, France et sont cités: Rod, Huysmans, les frères Margueritte, Marcel Prévost, Henry Bordeaux, Louis Bertrand, René Boylesve, Gérard d'Houville, Marcelle Tynaire et Colette Yver.

Sont passés sous silence: *Bouvard et Pécuchet* du Flaubert d'après 1870, Barbey d'Aurevilly, Villiers de l'Isle Adam (mais ici le mal n'est pas grand et la Hollande n'a pas attendu M. Doumic pour comprendre et aimer Villiers) Jules Renard, Charles Louis Philippe, Romain Rolland, Remy de Gourmont, qui aurait bien pu figurer dans 3 divisions et qui ne figure dans aucune.

Pour le théâtre, les élus, bien représentatifs du mouvement depuis 1870, Henri Becque, Paul Hervieu, Lavedan, Brieux, Donnay, Capus, Rostand, Jules Lemaître et François de Curel, sont familiers au public étranger, sauf peut être les deux derniers, sauf surtout François de Curel dont la *Fille sauvage*, le *Repas du Lion* et la *Nouvelle Idole* surprendraient fort la grande masse des étrangers qui croient trop facilement que la littérature théâtrale se cantonne dans l'adultère. Cette branche, trop riche, nous le reconnaissons volontiers, est le pendant de certains romans baclés sur commande, imprimés un peu partout, et lus surtout à l'étranger.

Les rubriques astronomie, géol gie et minéralogie, les sciences chimiques, l'automobile, apportent chacune toute une gerbe de noms et de faits. Les étrangers n'ont jamais cru, je suppose, que dans tous ces domaines la France cessait de fournir son contingent de travailleurs. Les spécialistes ont toujours su le contraire. Mais ces vues d'ensemble sont intéressantes pour les profanes, et c'est le grand public, et pour les Français en tout premier lieu. Sur le terrain des faits, des inventions, des découvertes, et non plus des hypothesès ou des théories, le jalonnement est aisé de la marche en avant et des conquêtes de la science. L'objectivisme alors est une vertu facile; les choses se gâtent sitôt que le sentiment, la sensibilité se mettent de la partie. La vision se déforme plus facilement, un terrain d'entente commun est plus malaisé à découvrir, et pourtant je crois que les belles pages de M. Boutroux sur la Philosophie rallieront la grande majorité.

Il a classé ses observations et ses jugements sous deux titres bien caractéristiques: I, Mouvement de la philosophie vers les sciences et la vie; II, Mouvement des sciences de la vie vers la philosophie. Tels sont pour M. Boutroux les deux courants entre lesquels s'est partagée, en France, la pensée philosophique pendant ces cinquante dernières années. Et ces deux courants vont si peu à l'encontre l'un de l'autre qu'un grand nombre de philosophes se rangent à la fois dans l'un et l'autre groupe, et aboutissent à des conclusions analogues. Si bien qu'il n'y aurait plus, comme avant 1870, divorce entre les savants qui entendaient ne connaître que les faits, et les apôtres de l'esprit, qui pensaient n'avoir rien à apprendre du monde entérieur. „Idéalistes et réalistes, lettrés et hon„mes de science, métaphisiciens et esprits positifs, qui, „jadis, se tournaient le dos et marchaient dans des voies „opposées, se sont peu à peu rapprochés, et maintenant „tendent, pour la plupart, vers le même but."

Et M. Boutroux note que déjà Descartes, dans son *Discours de la Méthode*, affirmait la possibilité de ce rappochement „Toutes les sciences ne „sont autre chose que la sagesse humaine, demeurant une „et identique, à travers la diversité des objets auxquels „elle s'applique."

A ce premier trait s'en joint un autre essentiellement français: la défiance des systèmes; un troisième: l'ardent souci des vérités morales (un Berthelot, après un Pascal, se faisant le champion des lois morales), un quatrième: la clarté, et non pas cette clarté illusoire qui supprime les problèmes à force de „simplification", mais „celle des Descartes, des Pascal, des Montesquieu' „des Renan qui consiste dans une adaptation mutuelle „des choses à l'esprit et de l'esprit aux choses et qui est „le gage de cette association intime du fait avec l'idée „et de l'idée avec le fait, qu'en tout domaine cherche „à réaliser l'esprit français."

Des détracteurs de parti pris voudraient confondre ces deux clartés, et faire de la clarté française le synonyme de manque de profondeur. La prétention est bouffonne dans le pays des Pascal, des Malebranche, des Montesquieu, des Gaston Paris et des Bergson.

Groningen. E. Boulan.

Kommentar zum Neuen Testament (unter Mitwirkung von Proff. Dr. Bachmann, †Ewald, Riggenbach, Wohlenberg, Lic. Horn) herausgegeben von Prof. Dr. **Th. Zahn**: **Band I(3)**, **Matthäus**, ausgelegt von **Th. Zahn**, 1910; Bd. II(1.2) **Markus**, ausg. v. **G. Wohlenberg**, 1910; Bd. III(1.2) **Lucas**, ausg. v. **Th. Zahn**, 1913. (I, M. 14.50, geb. M. 16; II, M. 8, geb. M. 9.50; III, M. 16, geb. M. 17.50). Leipzig, A. Deichert.

De eischen, die men aan een commentaar moet stellen, zijn in abstracto duidelijk genoeg, maar in de practijk zal men nooit alle groepen van lezers gelijkelijk kunnen voldoen. Een commentaar, die op alle vragen antwoordt, is natuurlijk even ondenkbaar als een woordenboek van dien aard. Aanleiding tot deze gedachten geeft de indrukwekkende omvang van hetgeen men ons hier biedt. De 83 pp. 12° van Mattheüs (uitg. Nestle) blijken 724 pp., de 53 van Marcus 402 en de 91 van Lucas 773 octavo bladzijden toelichting te vereischen. Een wanverhouding is dat niet. Het geldt hier immers het N. T. Onbetwistbaar duidelijk is toch

het feit, dat wat de Oudheid ons voor ons geestelijk leven ook schonk, het N. T. onder al wat zij naliet de voorrang heef als het boek der volkeren. Vooral bij de Evangeliën kruisen allerlei interessen elkander en de commentator, die natuurlijk aan den predikant overlaat de beteekenis van den inhoud dezer bladzijden voor het heden toe te lichten, heeft toch met minstens drie lastige vragers rekening te houden. De philoloog laat hem niet los voor hij Κοινή haar recht heeft doen wedervaren. De historicus wil minstens weten wat, na alle critische operaties, uit het kluwen der Synoptische evangeliën als oudste en als secondaire traditie te voorschijn komt. De theoloog verlangt precies te vernemen wat de gedachtenwereld der eerste hoorders, der eerste verhalers, der eerste lezers, bovenal wat te midden van dat alles de zuivere bedoeling der sprekers was, en dat alles zóo helder uiteengezet, dat men dit antieke geestesleven als hedendaagsch mensch zal kunnen verstaan. Dat is reeds genoeg om eerbied te gevoelen voor hem, die zich aan dezen arbeid waagt. Toch maakt het eigenaardig karakter van deze texten de taak nog zwaarder. Men moet n.l., niet alleen Κοινή-philoloog wezen, doch ook Semiticus. Het is toch volkomen zeker, dat de sprekers in het evangelie zich van Arameesche dialecten hebben bediend. Voor de critische operaties zal men bovendien nog de gegevens der godsdiensthistorie moeten beheerschen om bij hun licht eenigen kijk te krijgen op de *psychologie des foules* in die dagen en in die streken. Het Oude Testament en de documenten van het Jodendom openbaren de diepere en de oppervlakkige stroomingen in het geestelijk leven, te midden waarvan Jezus en de zijnen hunnen weg zijn gegaan, en moeten dus den exegetischen leidsman ook voortdurend voor oogen staan. De theoloog tenslotte zal — en ieder zal hem hierin gelijk geven — weinig vertrouwen kunnen stellen in eenen commentator, wien het aan geestverwantschap met de personen der evangeliegeschiedenis hapert en voor wien de psychologie van het godsdienstig leven daarom een gesloten boek moet blijven. Vergeten wij ten slotte niet, dat de codices van het N. T. (Grieksche, Latijnsche en een half dozijn Oostersche talen) talrijker zijn dan die van alle overige geschriften in al die talen te samen en dat men er met een eclectisch *ita placet* als commentaarschrijver niet afkomt, dan is wel vastgelegd dat een commentaar, die op het peil der hedendaagsche wetenschap staat, altijd een respectabel stuk werk is, hoe men ook over de individueele verwerking van het een en ander in de beslissingen, die de S. neemt, moge denken. Daarbij komt n.l. ten slotte nog in aanmerking, dat een „conservatieve" houding tegenover de gegevens gewoonlijk samengaat met eene overeenkomstige in zake de Christelijke leer en omgekeerd. Psychologisch vanzelfsprekend is het, dat conservatisme en radicalisme de gevaren zijn, die dan onderscheidenlijk dreigen.

Deze commentaar staat nu zeer zeker op het niveau der hedendaagsche wetenschap. Zahn is een „Altmeister" in deze studiën en heeft een welgevestigden naam, die op de algemeene achting voor zijne grondige geleerdheid en zijne scherpzinnigheid berust. Hij heeft die in dienst gesteld van een conservatieve houding tegenover de bronnen onzer kennis van het oudste Christendom en daarmede de zaak zijner „modern-positive" theologie gediend, gelijk ook het omgekeerde bij den onvermijdelijken samenhang der dingen veel gezien wordt.

Aanleiding tot het schrijven was de bekende en nooit met voldoening te beantwoorden vraag naar „de beste commentaar". Hij werd geschreven voor „aankomende theologen en predikanten, die onder hun ambtswerk de diepere studie van het N. T. niet willen opgeven". De bewerkers zijn het eens over de „eigenlijke taak van den uitlegger der Schrift" en Zahn spreekt uit aller naam, wanneer hij daarover (Bd. I, pp. 1 sq) het volgende zegt: „De eenige taak van iemand, die oude geschriften, welke eene samenhangende uitlegging verdienen en behoeven, uit te leggen heeft, bestaat hierin, dat hij den tegenwoordigen lezer zooveel mogelijk in staat stelt ze zoo te verstaan als de oorspronkelijke schrijver verwachten mocht van zijne eerste lezers, die zijn tijdgenooten, gewoonlijk ook zijn volks- en geloofsgenooten, waren, zonder dat hij hun bij den text eenige nadere toelichting gaf". „De exegeet... heeft niet tot taak de vraag te beantwoorden of het geschrevene ook waar is en, als het gaat over gebeurtenissen, of die ook werkelijk geschied zijn. Dat is de taak van den historicus." „Deze verdeeling van het werk tusschen exegeet en historicus kan soms lastig uit te voeren zijn... maar men moet zich bewust blijven van de grenzen van zijn taak: geen geschiedenis te schrijven, maar het geschrift, dat op tafel ligt, uit te leggen."

Ten opzichte van de litteraire critiek is Zahn's wetenschappelijk standpunt, dat „de exegeet, die zijn eigene opvatting van het ontstaan en de ontwikkeling der „Evangelien-litteratur" als basis voor zijn uitlegging van een evangelie neemt en zijne exegese in dienst zijner opvatting stelt, nog meer echter hij, die niet meer de geschriften, welke wij nog bezitten, doch andere, niet meer bestaande, uit welke, naar zijn gissen, onze evangeliën zijn opgebouwd, tot voorwerp van zijn exegetischen arbeid maakt, zijn voornemen zal zien mislukken." „Hij keert het juiste verband tusschen de exegese en de inleidingswetenschap om..... eerst die exegetische bearbeiding van het geheele geschrift, welke zóover tot haar doel naderde als in menschelijk vermogen ligt, geeft zulk een kennis omtrent hetgeen een geschrift zelf over zijnen oorsprong getuigt als noodzakelijk geëischt moet worden voor een oordeel over zijn ontstaan. De exegese afhankelijk te maken van de inleidingswetenschap is derhalve steeds een verkeerd procédé."

„Het synoptische probleem kan de exegeet echter niet geheel uit den weg gaan. Want ten eerste treedt het eigen karakter van ieder evangelie eerst aan het licht als men het vergelijkt met andere geschriften van zulken inhoud en vorm, welke uit hetzelfde tijdperk afkomstig zijn." „Men verstaat b. v. niet wat het evangelie naar Mattheüs wil zeggen als men niet het gewicht weet te schatten van het feit, dat de echt Joodsche gedachten ἡ βασιλεία τῶν οὐρανῶν, ὁ πατήρ ἡμῶν (ὑμῶν) ὁ ἐν τοῖς οὐρανοῖς, δέειν καὶ λύειν, de Hebreeuwsche volgorde van de Tien geboden, enz.,.... alleen bij Mattheüs voorkomen en dat, aan den anderen kant, Jezus zichzelven niet alleen hier maar ook in het Arameesche „Evangelie der Hebreeën" „ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου". noemt." „Ten derde kan wie een enkel evangelie heeft uit te leggen ook daarom niet te werk gaan alsof er geen parallelle verhalen bestonden, omdat hij het terrein

bewerken moet voor de kritische vergelijking der evangeliën" . . „De comparatieve critiek der evangeliën heeft niet te maken met fragmenten van vertellingen en losse uitspraken, die in verscheiden collecties naar inval en toeval zus of zoo geordend zijn, meer of minder volledig werden bijeengebracht en weergegeven werden naar zuivere of troebele overlevering . . . maar met geschriften, die ieder een geheel zijn en die, welke ook de feilen in de kunst van voorstellen mogen wezen, overal de hand verraden van hun auteur, die het geheel overzag en naar zijn bestek ordende en vormde."

Tegenover excessen naar de andere zijde verdient deze bijna vanzelfsprekende regel allen aandacht. Men moet zich wel eens verwonderen over de wijze waarop hij overtreden wordt. Toch blijft het ook een feit, dat er erratische blokken in de overlevering aan te wijzen zijn.

Welke eischen de onafzienbare „litteratuur" aan hem, die meent aldus „wetenschappelijk" op de hoogte te komen, stellen kan, is welbekend. Op dit terrein, dat zwermt van vlijtige medewerkers, is het gevaar bizonder groot. Zahn spreekt daarvan op p. VI: „Een commentator moet tegenwoordig de geschiedenis der exegese van zijn geschrift kennen en wie een nieuwen commentaar gaat lezen, verwacht terecht dat de gids, die zich aanbiedt, zijn eigene opvatting niet voordragen zal zonder getoetst te hebben wat werkelijk den aandacht verdient onder het vele, dat in den loop der eeuwen aangebracht is met de bedoeling om licht te doen schijnen over de texten, die men in den Bijbel verzameld vindt. Ook klaarblijkelijk verkeerde uitleggingen en vooral sommige, die langen tijd bij overlevering van boek tot boek zijn blijven bestaan of zelfs tot heden toe nog niet verwijderd zijn, kunnen uiterst leerzaam wezen." „Onze commentaar zal slechts met mate de namen van oude en nieuwe exegeten vermelden, maar wij zullen ons bevlijtigen om geen napraters doch de scheppers zelve te noemen van alle opvattingen, die iets bizonders beteekenen of die in de geschiedenis beteekenis hebben gehad."

Tenslotte wensch ik nog met ingenomenheid te wijzen op de erkenning der antieke exegese: „De welbekende zwakke punten van de uitlegkunde, die onder de Kerkvaders in zwang was, mogen ons oog niet af doen dwalen van de hoogst gewichtige plaats, welke hun toekomt. De exegeten en vertalers, die in de eerste vier, vijf eeuwen leefden, hebben boven alle later komenden ten eerste dezen voorsprong, dat de algemeene cultuur en de verhouding tusschen omgeving en enkeling daarbinnen, in den grond nog onveranderd gebleven was. Ten tweede beheerschten zij nog ten volle de Κοινή, waarin niet alleen Paulus en Lucas, maar Marcus en Johannes ook geschreven hebben, ondanks een scheutje Semitisme, en dat niet alleen doordat zij litteratuur bestudeerden doch ook door zelf die Κοινή als levende taal te gebruiken. Dit geldt niet slechts van de Grieken en van zulke mannen als Tertullianus en Hiëronymus, maar ook van hen, die het N. T. vertaald hebben in het Latijn, het Syrisch en in de Koptische dialecten. In de derde plaats komt het feit, dat deze schrijvers en vertalers op verre na niet in die mate als de geleerden van later eeuwen geloofd hebben onder den ban eener versteende kerkelijke of schoolsche traditie stonden en dat zij derhalve dikwijls een frischheid van natuurlijke opvatting aan den dag leggen, welke later steeds zelfzamer wordt. De vooroordeelen, die hun oog benevelden, de wijze waarop zij toom en teugel somtijds vieren, de machtspreuken waarmede zij menigen knoop doorhakken, dat is alles toch geheel iets anders dan de belemmeringen om te vorderen in het verstaan der Schrift, welke men thans ontmoet. Of zij schadelijker geweest zijn is de vraag."

Dit zijn ongetwijfeld uitmuntende principes. Wij mogen gelooven dat de S., die ze formuleerde ze ook in practijk gebracht heeft. Slechts zeer zelden ontmoette ik althans iets wat mij deed twijfelen.

Bij het vergelijken van dezen derden druk met den tweeden, trof mij op p. 17, n. 29 de juistere uitdrukking „Eusebius bij Mai, N. P. Bibl. IV, 1, 270" i. p. v. het „Julius Africanus" der 2e editie. Op p. 21 wordt met een kleine wijziging thans vermeld, dat Hieronymus' vertaling van het „Evangelie der Hebreeën" ook bij de Grieken weinig waardeering vond, wat voorheen slechts uit een regeltje in aant. 31 af te leiden was. Vòorzichtiger en juister zijn thans de overwegingen over parallelle overlevering van gelijksoortige verhalen en spreuken, die niet onderling afhankelijk zijn, op p. 23 geformuleerd. Eenige opheldering verdient wel, op p. 30, de opmerking dat de „Nazareeërs zich niet om de brieven van Paulus bekommerden" in verband met p. 26, waar zij — men denkt bijna aan de hedendaagsche Maronieten in den Libanon — als ongeveer „grosskirchlich" geschilderd worden en „den apostel Paulus en zijn levenswerk erkenden." Vooral een theoloog met Tübingsche sympathieën zal hier een contradictie vinden: „Trots hun vijandschap tegen het rabbijnsche Jodendom aan de Wet vasthouden" en desniettegenstaande Paulus erkennen! Al kan ik mij met de conclusies van den S. hier zeer wel vereenigen, de afwezigheid van alle reactie op deze opvattingen acht ik bedenkelijk. Trouwens de geheele schildering der Joodsche of wil men Arameesche Christelijke wereld is wel wat al te forsch geschematizeerd. Zoo zou ook de heldere uiteenzetting omtrent het „Ev. der Hebr.", m. i., nog winnen door een duidelijke en beknopte weerlegging van de zeer afwijkende gevoelens van anderen. Niet ieder heeft Zahns grondige studiën over dit onderwerp bij de hand en nog minder heeft degeen, die een commentaar gebruikt, tijd en gelegenheid om uit de eindelooze litteratuur zulke antithesen op te diepen en te formuleeren. Toch is dit voor den „aankomenden theoloog en den studeerenden predikant" — en niet alleen voor hen — juist op dit gewichtige punt zeer gewenscht.

Enkele opmerkingen van hier en daar mogen nog een plaats vinden: p. 30, n. 55, *l.* βσ *pro* βα. Matth. 1 : 21 αὐτὸς γὰρ σώσει τὸν λαὸν αὐτοῦ. De nadruk ligt, ondanks A. T. Robertson, *Gramm. Grk. N. T. in the Light of historical Research*, p. 679, m. i. niet in 't gebruik van αὐτός (Zahn p. 77 „er selbst und nicht etwa erst ein von ihm abstammender zukünftiger Davidssohn" en aant. 47: „Solch ein Gegensatz drückt αὐτός [11 : 24, Lc. 24 : 21; Jud. 13, 5] jedenfalls viel bestimmter aus als οὗτος [3, 3; Gen. 5 : 29]."), maar in de bron de traditie, die het verband tusschen den naam Jezus en *jasja'* = σώζειν accentueerde. Σώσει γὰρ ware onberispelijk Grieksch geweest voor wat hier staat. Voor hetgeen ook Zahn wil ware (Field, *Notes on the translation of the N. T.*, Cambridge, 1899 *ad. loc.*) het Grieksch

van Mattheüs: αὐτὸς γάρ ἐστιν ὁ μέλλων σώζειν, cf. 11, 24, Lc. 24 : 21. Wat er nu staat is m. i. niets anders dan het Semitische *hû* = αὐτός, dat in 't Hebr. en Aram. h. t. pl. onontbeerlijk was. Op een afstammeling van Jezus, als σωτήρ wijst, m. i., niets.

Bij Mt. 6 : 2, 5, Zahn *ad. loc.*, aant. 50, zou men voor de beteekenis van ἀπέχειν nog Num. 32 : 19, Gen. 43 : 23 kunnen noemen.

Field, *op. cit.* wijst er op — en dit vindt men hier — dat bij het dansen van Herodias' dochter de uitdrukking (ὠρχήσατο)... „ἐν τῷ μέσῳ" (Mt. 14 : 6) blijkens de litteratuur (b.v.: Lucianus, *De morte Peregrini*, 8) een verachtelijken klank heeft. Voor Grieksch zoowel als voor Oostersch gevoel was het hier verhaalde nog een erger smet op Herodes' hof dan de onthoofding van een Joodschen βάρβαρος als de boetprofeet Johannes. In de vrij uitvoerige bespreking van dit tafereel (pp. 508 sq.) blijft de rol van de moeder, waarop (v. 8) προβιβασθεῖσα de aandacht vestigt, wel al te zeer in het duister.

Bij Mt 17 : 10—12 kan men toch niet toegeven, dat de tegenstrijdigheid tusschen (vs. 11) „Elias zal komen" en (vs. 12) „ik zeg u Elias is gekomen" glad te strijken zou zijn met de bewering, dat Jezus zich hier „sogar die dafür geprägte Formel" der Rabbijnen had „angeeignet".

Op Mt. 22 : 36, p. 643 vind ik geen spoor van de vraag, of wellicht de stellende trap μεγάλη in den zin van den overtreffenden μεγίστη gebezigd zou zijn. Deze exegese van het bekende ποία ἐντολὴ μεγάλη ἐν τῷ νόμῳ zou niet alleen een natuurlijk Semitisme wezen in een zin, die een Semitische „nominalsatz" kon zijn, maar ook den S. zelf is 't niet ontgaan, dat vs. 38 daar alle aanleiding toe geeft. Om nu ποία te forceeren en, zeker niet op grond der Κοινή, scherp te scheiden van τίς, zoodat een vraag naar de kenmerken van een „groot gebod" ontstaat, is wel al te veel gevergd.

Op pp. 688/9 komt de bekende plaats van het Judasloon ter sprake: Mt. 26 : 15 οἱ δὲ ἔστησαν αὐτῷ τριάκοντα ἀργύρια. Zahn spreekt van den prijs, „den man ihn dafür zahlen w e r d e." Hij kent echter, blijkens de figuurlijke uitdrukking in de volgende zinsnede: „er hat auch gezeigt dass die elende Summe in seiner W a g s c h a l e v o n G e w i c h t war", ook de exegese, welke in Theophylactus' dagen de heerschende was: οἱ δὲ ἔστησαν... οὐχ, ὡς οἱ πολλοὶ νοοῦσιν, ἀντὶ τοῦ ἐζυγοστάτησαν. Nu zijn echter Zach. 11 : 12 καὶ ἔστησαν τὸν μισθόν μου λ' ἀργυροῦς en Jer. 32 : 9 καὶ ἔστησα αὐτῷ τὸ ἀργύριον ἑπτὰ σίκλους καὶ δέκα ἀργυρίου e. a. wel beslissend voor het ook overigens welbekende gebruik (b.v.: Lucianus, *Vita Demonactis*, c. 39). Dat Hiëronymus (*Vulgata*) en de Pesjitta het opvatten als „overeenkomen" is, m.i., harmonizeering naar Mc. 14 : 11 καὶ ἐπηγγείλαντο en Lc. 22 : 5 καὶ συνέθεντο αὐτῷ ἀργύριον δοῦναι. Immers Mattheüs alleen spreekt later nog eens opzettelijk van dit geld, n.l. (27 : 3) μεταμεληθεὶς ἔστρεψεν τὰ τρίακοντα ἀργύρια τοῖς ἀρχιερεῦσι *etc.* en (in 27 : 5) καὶ ῥίψας τὰ ἀργύρια εἰς τὸν ναὸν ἀνεχώρησεν καὶ ἀπελθὼν ἀπήγξατο. Het principe van het geschrift voor zich zelf te laten spreken leidt er hier veeleer toe, dat Mattheüs de meer plastische trek (ἔστησαν = ἐν ζυγῷ ἔστησαν) bedoeld zal hebben. Zoowel Judas als zijn loongevers haasten zich tot het *fait accompli*. Hij vraagt het loon, zij sluiten terstond de transactie af. Overigens merkt Field terecht op (*op. cit.*, p. 20): „And even in the present transaction we need not suppose that actual scales and weights were introduced, but only that the older form of speech remained in use long after the practice had become obsolete."

De zekerheid waarmede op p. 703 (Mt. 26 : 61) διὰ τριῶν ἡμερῶν οἰκοδομῆσαι (*sc.* τὸν ναὸν τοῦ θεοῦ) met „innerhalb dreier Tage wieder aufbauen werde" wordt geëxegetizeerd, kan ik niet deelen. F. Blass, *Grammatik*[2] § 42[1] zegt: „*wohl* binnen 3 Tage, woführ Joh. 2 : 19 (ἐν) τρισὶν ἡμέραις". Wohlenberg, *Markus*, p. 362 (Mc. 14 : 58) verwijst naar Johannes, maar acht het slechts aannemelijk dat „Jesus einmal ein irgendwie entsprechendes Wort gesagt hat, auch wenn ein solches nicht bei Joh. 2 : 19 vorläge.. aber eben aus dieser Stille geht hervor dass die Zeugen Wortlaut und Sinn der Rede Jesu entstellt wiedergaben." Met Mt. en Mc. alleen is er geen reden om het niet-klassieke „binnen" (cf. Hdll. 5 : 19) te prefereeren boven het klassieke „na 3 dagen" (cf. Mc 2 : 1, Hdl. 24 : 17). Het had ook wel opmerking verdiend, dat dit woord van Jezus zeer wel ongeschonden en echt zou kunnen wezen, al laat de Synoptische traditie ons over de symbolische bedoeling van ναός in 't duister. Eenig heil door Jezus gesticht „na drie dagen" wordt er mede aangeduid. De dichter en lezers b.v. van de Oden van Salomo (cf. 4 : 3, 6 : 5) zullen daarbij aan een geestelijk heiligdom gedacht hebben. Ook *Pirqe Aboth*, VI, 10 en *Beresjiet Rabba*, 20 kan men vergelijken. De „drie dagen" doen òns denken aan het graf, doch vgl. Lc. 13 : 32. 33.

Tenslotte heeft de weglating van de trinitarische doopformule in Mt. 28 op p. 720, aant. 2 wel een wat al te summier vonnis ontvangen. De litteratuur aldaar is aan te vullen met Usener, *Rhein. Mus.* 1902, p. 39 sq. en Conybeare *Z. nt. W.* '04, 4, p. 330, Lake, *Influence of textual Criticism*, Oxford 1909 en de „Sache" is, m. i., „für jeden besonnenen Kritiker" nog niet geheel „erledigt." Het feit blijft n. l. dat tegenover de drie plaatsen, waar Eusebius de „auch ihm überlieferten und in der dogmatischen Diskussion allein verwendbaren" text citeert er twee en twintig staan, waar hij de doopformule weglaat! Verder blijft er van de drie genoemde slechts èen over, want *c. Marc.*, I, 1 is Ps.-Euseb. en de *Ep. ad Caes.* vindt men slechts bij Socrates, *Hist. eccl.* I, 8 Dit is dan wel een zéer „beharrlich ungenaue Anführung"! De verklaring is, m.i., in de oude dooppraktijk van het Oostersch Christendom te zoeken. Niet alle Christenen waren gedoopten en de doop werd meest slechts éens per jaar (cf. *Beteekenis der hist. studie van het O.-Gr. Christendom*, 1912, Bohn, Haarlem, pp. 13—18, 23—24) bediend of op een bepaalden leeftijd (*Journal. Amer. Or. Soc.* XXXII, pt. III, 1912, p. 323, § 10, Lichti, Das Sendschreiben d. Patr. Barschuschan.). Dat ook Aphrahat waarschijnlijk met Eusebius instemt, wijst voorts wel in deze richting. Had men zekerheid omtrent den text van Justinus Martyr dan zou de situatie voor den textus receptus h. t. pl. veel ongunstiger worden. Het valt echter m. i. niet te ontkennen, dat Eusebius in zijn N. T. dezen text wèl als een gebod tot μαθητεῦσαι, maar niet tot „doopen" van πάντα τὰ ἔθνη gelezen heeft.

Doch opmerkingen als deze maakt ieder, die een werk van zoo groote veelzijdigheid bestudeert. Allerminst zou dit den indruk mogen maken, dat hier een

zwakke zijde van dit werk zou leggen. Zahn, de ontdekker van de Diatessaron-citaten bij Aphrahat, handhaaft ook in dezen commentaar zijn naam als textcriticus meesterlijk. In zijne *Einführung in das Gr. N. T.*, wat een veel te bescheiden titel is voor deze onmisbare inleiding en gids voor de N. T.-ische textcritiek ([3]1909, p. 219 = [2]1899 p. 161) zegt wijlen Eb. Nestle, terwijl hij op Zahns „monumentale" *Einleitung* wijst, dat daaruit „voor de textkritiek veel meer te leeren is dan sommige eenzijdige recensies ons doen vermoeden. Een vergelijking met onze meest geziene commentaren toont aan, op welk een achterlijk standpunt deze in zake de textcritiek staan. En de textcritiek is toch het fundament voor iedere verklaring van den text."

(Wordt vervolgd.)

Groningen. J. de Zwaan.

A. Pit, Het logische in de ontwikkeling der beeldende kunsten. (Utrechtsche bijdragen voor letterkunde en geschiedenis VI). Utrecht, Oosthoek. 1912. (Pr f 1.50).

Wie dit boek volkomen wil verstaan en de beteekenis er van leeren inzien, moet het niet alleen nauwlettend bestudeeren, maar deze studie aanvullen met gelijke aandacht te schenken aan het opstel van dezen schrijver, getiteld: „Over de methode bij de beoefening van de geschiedenis der beeldende kunsten" (Tijdschrift voor Wijsbegeerte, Jrg X, bl. 237 vv.). En omgekeerd, wie dat opstel ten volle zal kunnen waardeeren, moet noodwendig het hier boven genoemd boek in studie nemen. Het boek en het opstel behooren bij elkander. Het eerste is de toepassing in de praktijk van de wetenschappelijke methode in het laatste aangegeven. Indien eene tweede uitgaaf van het boek noodig mocht blijken, zal de schrijver zijne lezers verplichten door het opstel in den bundel op te nemen.

Mocht soms iemand reeds met andere geschriften van Dr. Pit hebben kennis gemaakt, dan zal hij tot de ervaring zijn gekomen, dat deze schrijver een vriend is van duidelijkheid en bondigheid, van het scherp belijnde, van het rake, meer van het laten gevoelen en van het aan nadenken overlaten, dan eigen gevoel laten blijken of eigen nadenken in den breede uitwerken. De schrijver neemt als stylist eene bijzondere plaats nevens zijne vakgenooten in en wij, zijne lezers, hebben ons hier op voor te bereiden: er mag geen woord van het betoog worden gemist; wij moeten den schrijver volgen met gelijke vlugheid als waarmede hij ons voorgaat. Eerst aan het einde van de bespreking mogen wij het behandelde rustig overdenken en onze indrukken verzamelen.

De vraag, die aan de orde wordt gesteld, is deze: welke methode moet worden gevolgd bij de beoefening van de geschiedenis der beeldende kunst, die geschiedenis niet meer opgevat in den zin van navorschen, maar in den zin van nadenken; eene geschiedenis, „waarin tegelijk van ons begrijpen en van ons genieten blijk wordt gegeven en rekenschap"? (Methode bl. 237). Men heeft voor de beantwoording van deze vraag de keus tusschen twee wijzen van onderzoek: de critische of de phaenomenologische; de psycho-physiologische opvatting, die Wölfflin bijv. aanvankelijk beleed, heeft blijkbaar aan invloed verloren. Dr. Pit koos de phaenomenologische richting. Onze schrijver is een overtuigd aanhanger van het neo-Hegelianisme; maar, het blijkt uit meer dan eene stelling, hij is een zeer zelfstandig belijder van deze denkrichting. Zijne in dezen zin voorgedragen wijsgeerige denkbeelden zijn evenwel op het tweede plan gehouden, maar komen toch zeer duidelijk onder de aandacht; hij is en blijft in de eerste plaats een goed historicus, en wel een, die het verband tusschen kunsthistorisch navorschen en nadenken op eigen wijs begrijpt; hij verlaat geen oogenblik het historisch terrein; hij is daar een scherp waarnemer en wil de verschijnselen doorgronden; de phaenomenologische richting is voor hem als aangewezen.

Dientengevolge is hij ook een voorstander van de vergelijking der kunstproducten uit verschillende tijden. Daarom spreekt hij ook van „aesthetische vooroordeelen en van het bevrijden van de aesthetiek van eigen tijd". (Methode bl. 240). Uit dezelfde gedachte-ontwikkeling is zijne leer van de continuïteit (Methode bl. 244 v) te verstaan. En wanneer wij dan, toegerust met deze en nog meer aanwijsbare phaenomenologische en methodologische gedachten, het boek lezen, worden wij niet alleen geboeid door de forsche en vaste greep, doch geraken wij hoe langs zoo meer tot het inzicht dat dit boek nauwlettend moet worden gelezen, feitelijk grondig moet worden bestudeerd, practisch en theoretisch. Practisch, met de kunstwerken of goede afbeeldingen hiervan voor zich; theoretisch, met te zoeken en te grijpen naar verdere litteratuur. Het behandelde moet worden uitgewerkt; hiertoe noodigt èn het geleerde èn de wijze waarop geleerd wordt een ieder uit. Opmerkelijk en leerzaam in dit opzicht is, om iets te noemen, de vondst, waarvan op bl. 245 van de Methode wordt melding gemaakt: eene op zich zelve merkwaardige ontdekking.

De beteekenis van de beide besproken geschriften komt ten slotte voornamelijk ten voordeele van de phaenomenologie. Het geleverde is geen pleidooi hiervoor, maar het leert dit streven in zijne beteekenis en waarde en in de toepassing kennen. In aansluiting hiermede doet zich de vraag voor: is, gelet op de resultaten van deze denkwijze, gelijk zij ernstig en eerlijk in de geschriften van Dr. Pit worden gevonden, de phaenomenologie de aangewezen wijsgeerige bodem, waarop het kunsthistorisch nadenken zich moet ontwikkelen? De phaenomenologische behandeling van de kunstgeschiedenis ligt den navorscher het meest nabij. De phaenomenologie trekt de aandacht. Het is een gevolg van het opbloeiend neo-Hegelianisme. Dr. Pit, zijn tijd begrijpend, komt met zijn werk op een voor die beweging gunstig tijdstip. En zij, die gelooven aan het neo-Hegelianisme zullen den schrijver dankbaar zijn. Dit is natuurlijk verdiend, gelijk het onverdiend zou zijn, indien de kunsthistorici van deze geschriften geen nota namen, vermits hierin gedachten, buiten het navorschen gaande, ontwikkeld worden.

Ik zou op de zich voordoende vraag willen antwoorden dat de vaststelling van de beteekenis der phaenomenologie voor het kunsthistorisch onderzoek en nadenken moet worden overgelaten aan de aesthética, tot wier voorbereidende vraagstukken dit onderwerp behoort. Overigens mag niet worden vergeten dat de vraag van het kunsthistorisch nadenken nog onopgelost is. De critische wijze van onderzoek werd nog niet teruggewezen. En zij, die zoowel voor de aesthetica als, in het gevolg hiervan, ook ten opzichte van het kunsthistorisch

nadenken bepleiten het „Ueber Kant und Fechner hinaus!", zullen ongetwijfeld met belangstelling het phaenomenologisch streven gadeslaan; tot den schrijver eenige vragen richten; zijn arbeid op hoogen prijs stellen, omdat, deze geschriften leveren er het bewijs van, het voor critisch nadenken belangrijk studie materiaal oplevert.

Er komen in deze geschriften denkbeelden voor, die zich voor eene wijsgeerige gedachtenwisseling bijzonder leenen. Ik denk bijv. aan des schrijvers afwijzing van het verband van het karakter eener kunst met den volksaard, met godsdienstige en dergelijke begrippen (Meth: bl. 238); aan zijne m. i. misvatting van de aesthetica (bl. 240); aan zijne leer van de continuïteit (bl. 244), waarmede ik meer accoord ga; aan zijne opvatting dat de geschiedenis eener geestes-categorie als een gedachtengang is te beschouwen, waarin elk te noemen feit als moment fungeert, (bl. 244); aan zijne opvatting van de verhouding van de analyse tot de synthese als eene rustelooze en eeuwig voortdurende beweging van op en neer en niet als eene beweging, die geleidelijk omhoog voert. Voor zulk eene dankbare gedachtenwisseling is hier niet de plaats. Maar wij mogen thans niet verzuimen twee zaken te bedenken. Eerstens, dat wij hier als tusschen de regels door kennis maken met de levensbeschouwing van een ernstig zoeker. En ten tweede, dat de beoefening van de kunstgeschiedenis ten onzent door deze twee kleine geschriften voor een belangrijk wetenschappelijk vraagstuk wordt geplaatst, hetwelk reeds elders de aandacht bezighoudt. Men kan het niet onopgemerkt laten. Het zou pleiten voor den wetenschappelijken zin, waarmede men de kunstgeschiedenis wil beoefenen, indien deze en soortgelijke vraagstukken, bijv. ontologische, aan de orde werden gesteld, met de voorafgaande zekerheid, dat zij aandacht zullen vinden. Zoowel de wetenschap der kunstgeschiedenis als de aesthetica hebben hierbij belang.

Amsterdam. J. H. Groenewegen.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

In de serie *Aetatis imperatoriae scriptores graeci et romani*, door de hh. Enk en Plooy uitgegeven, is verschenen een *Bloemlezing uit het Pratum Spirituale van Johannes Moschus*, bewerkt door D. C. Hesseling (Utrecht, G. J. A. Ruys, 1916). De inleiding geeft een overzicht van het leven en de tijd van Moschus en een korte geschiedenis der Koine, gevolgd door een conspectus van de eigenaardigheden die de taal van de schrijver onderscheiden. De bloemlezing bevat 24 verhalen met verklarende opmerkingen, die tegenover de tekst gedrukt zijn. Het boek is in de eerste plaats bestemd voor studenten in de letteren en in de theologie

---

De fa Wolters te Groningen-den Haag zond aan de redactie een exemplaar van den tweeden druk van W. C. Rengers Hora Siccama en Herman Poort, *De bloeiende Bongerd*, I; en van M. A. P. C. Poelhekke en C. G. N. de Vooys, *Platenatlas bij de Nederlandsche Literatuurgeschiedenis.*

De redaktie ontving: *The origins of the War*, een bundel van zes lezingen door J. Holland Rose, hoogleraar te Cambridge in 1914 gehouden. De titels der lezingen zijn: *Anglo-German Rivalry* (1875-1888). — *The Kaiser.* — *Germany's World-Policy. Morocco*; *The Bagdad Railway.* — *Alsace-Lorraine.* — *The Eastern Question* (1908-1913). — *The Crisis of 1914.* — *The Rupture.* — Het boek verscheen te Londen bij de Cambridge University Press (Fetter Lane) en kost een shilling.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Neue Jahrb. f. d. klass. Alt., Gesch. u. deutsche Liter. u. f. Pädag., XXXVII-XXXVIII, 8: A, Mentz, Das Fortwirken der röm. Stenographie.

Neophilologus, II, 1: J. v. d. Elst, L'alternance binaire dans le vers français et l'oreille germanique. — C. Kramer, L'esthétique d'André Chénier d'après un ouvrage posthume. — S. Feist, Die germ. u. d. hd. lautverschiebung. — J. H. Scholte, De eerste *Hamlet*-opvoering in Duitschland. — E. Kruisinga, Bijdragen tot de Engelse spraakkunst, I. — H. Logeman, Some Notes on *Romeo and Juliet*, II. — A. G. v. Kranendonk, Demogorgon in Shelley's *Prometheus Unbound*. — C. Franken, Drie stukken van John Galsworthy. — Varia.

Studiën, LXXXVI, Oct.: Is. Vogels, Kriekende Kriekske. — P, Hoenen, Sir William Ramsay. — P. Albers, Rome op het einde der Renaissance. — L. P. P. Franke, Lionel Johnson. — Hand, v. d. H. Stoel. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Redactie.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Hoesein, Atjehsche Si Meuseukin-vertellingen: D.Lit.Ztg. 1916, n°. 26 (Brandstetter).

V. d. Leeuw, Godsvoorstellingen: D.Lit.Ztg. 1916, n°. 34 (Roeder).

ADVERTENTIEN.

ADVERTENTIEN.

De Treurspelen van

AESCHYLOS en SOPHOKLES,

vertaald in de versmaat van het oorspronkelijke

DOOR

Dr. L. A. J. BURGERSDIJK,

Tweede druk.

In de eerste serie van 6 deeltjes zullen verschijnen van

SOPHOKLES

KONING OEDIPUS; ANTIGONE; ELEKTRA.

AESCHYLOS

PROMETHEUS; PERZEN; AGAMEMNON.

De prijs per gecartonneerd deeltje is **f 0.50**, wanneer voor de geheele serie wordt ingeteekend; afzonderlijke deeltjes kosten **f 0.60.**

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ te LEIDEN.

PUBLIEKE VERKOOPING

van **TIEN** belangrijke

BIBLIOTHEKEN,

welke van 22—29 Nov. 1916,
gehouden zal worden door

J. L. BEYERS, te UTRECHT.

De Catalogus is à **15 Cent** verkrijgbaar.

NEDERLANDSCHE BIBLIOGRAPHIE

verschijnt op den eersten van elke maand bij

A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ TE LEIDEN.

Abonnement per jaar (12 nummers). . **f 0.60.**

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij.
te LEIDEN
heeft wederom een nieuwe druk doen verschijnen van nevenstaande algemeen ingevoerde
LEERBOEKEN.

Handleiding

BIJ HET

Onderwijs in de PLANTKUNDE.

Naar het Duitsch van
VOGEL, MÜLLENHOFF
en RÖSELER.

BEWERKT DOOR

Dr. H. W. HEINSIUS.

4e DRUK.

Prijs: Deel I **f 2.40** (geb.).

Leerboek der Meetkunde

(Planimetrie)

DOOR **Dr. P. MOLENBROEK.**

5e geheel herziene Druk.

Prijs: **f 2.60** (ingenaaid).

Leerboek der Geschiedenis van het Vaderland

MET

HISTORISCH LEESBOEK

DOOR **Dr. M. G. DE BOER.**

2e DEEL, 3e DRUK.

Prijs: ingenaaid **f 1.45**, gebonden **f 1.75.**

Het Taaleigen

DER

GEDICHTEN

VAN

HOMERUS,

DOOR

J. v. LEEUWEN Jr.

EN

M. B. MENDES DA COSTA.

7e DRUK.

Prijs: ing. **f 2.—**, geb. **f 2.40.**

A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij.

Doezastraat 1, 3, 5. LEIDEN. Int. Tel. No. 1.

BOEK-, COURANT- EN KUNSTDRUKKERIJ.

Groote verscheidenheid van de nieuwste lettersoorten. Belast zich met het drukken en uitgeven van Werken op Letterkundig, Wetenschappelijk en Algemeen gebied. Begrootingen van kosten enz. worden op aanvraag gaarne verstrekt.

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. | Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden. | Prijs per jaargang van 12 nummers f 6.90.

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

24ste Jaargang. **No. 3.** **December 1916.**

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. HEINSIUS, Wasstraat 29, Leiden.

Sylloge inscriptionum graecarum, a Guilelmo Dittenbergero condita et aucta, nunc tertium edita. Volumen primum. Lipsiae, S. Hirzel. 1915. (Pr. M. 30, geb. M. 33).

Eene vernieuwde uitgave van Dittenbergers Sylloge inscriptionum graecarum is in de epigraphische wereld eene gebeurtenis. Dittenberger zelf bezorgde in 1883 de eerste, in 1898 de tweede editie van dit werk. Het stelde zich voor, uit de overweldigende massa opschriften eenige honderden uit te kiezen, de meest geschikte, om de Grieksche geschiedenis (dit begrip opgevat in zeer ruimen zin) toe te lichten. Onder vier of vijf verzamelingen met gelijk doel (Droysen, Cauer, Hicks, Michel, Nachmanson) verwierf het zich dra den roem van de allerbeste te zijn: het overtrof ze door nauwkeurige vaststelling van de juiste lezingen der steenen, maar vooral door zijn commentaar. De grondigheid en duidelijkheid van dien commentaar verhief het boek tot de vraagbaak bij uitnemendheid voor alwie eene bekende historische inscriptie in vollen omvang wilde begrijpen. Thans is Dittenberger sedert zeven jaren ontslapen en een derde druk moest aan andere handen worden toevertrouwd. De uitgever wendde zich tot Hiller von Gärtringen, zeker een der allermeest bevoegden; hij aanvaardde de taak, maar riep voor de Atheensche opschriften de hulp in van Kirchner, den hernieuwer van het Corpus inscriptionum atticarum, voor de Delphische die van Pomtow, voor de Euboeïsche die van Ziebarth. Met hun vieren hebben zij in dit eerste deel een boek geleverd, dat den hoogen lof verdient van Dittenbergers werk waardig voort te zetten..

Zij gaan er in tot 217 v. Chr., het eindpunt van Belochs Griechische Geschichte, en hebben er 534 opschriften in verzameld. Die zijn streng chronologisch geordend. Dat is in overeenstemming met Dittenberger, die in beide zijne uitgaven voor chronologische rangschikking met nadruk is opgekomen; maar er bestaat toch verschil. Hiller nl. voert het beginsel verder en consequenter door. Dittenberger had zijn materiaal onderverdeeld in twee groote rubrieken, zuiver geschiedkundige opschriften en opschriften, die licht werpen op staatsvorm, cultus en particulier leven. Zulk eene indeeling was in zijn tijd heel gewoon. Maar toch is er reeds meermalen niet zonder grond bezwaar tegen gemaakt. Er zijn immers zoovele opschriften, die van alles wat bieden en slechts tamelijk willekeurig liever in het eene dan in het andere vakje worden ondergebracht. Hiller heeft ingevoerd, dat alle opschriften, wier dateering op enkele jaren na vaststaat, zonder meer bijeengebracht worden. Hij vraagt niet langer, of zij meer speciaal bij de zuivere historie dan wel bij den staatsvorm, den cultus of het particuliere leven schijnen te behooren. Het is alles historie. Toevallig zijn de groote meerderheid van de zoogenaamd zuiver historische inscripties dateerbaar, en is de meerderheid van de andere rubriek dat niet; maar dat is toeval en dus van geen gewicht. In dit eerste deel der Sylloge is derhalve opgenomen wat aan twee vereischten voldoet: wat uit welken hoofde dan ook waarde voor de historie heeft en wat dateerbaar is.

Hiller heeft nog eene andere, eene nog gewichtiger wijziging aangebracht, die eveneens in den geest van den tijd ligt. Voor velen ook nog in onze dagen is de geschiedenis van Griekenland er eene vooral van Athene, dan van Sparta, eindelijk van eene massa andere staten, de gezamentlijke quantité négligeable. Dat het zoo is geworden, daar heeft onze literarische overlevering veel schuld aan. Maar de opschriften zijn geleidelijk bezig, eene nieuwe verhouding te scheppen. Sparta, het land van weinig opteekening, het bovendien nog zeer weinig ontgravene, bleef bij hen steeds zeer op den ach-

tergrond en doet dat nog. Athene trad geweldig naar voren ; thans echter verliest het beslist terrein. De winst komt ten goede aan Delphi, aan Delos, aan Olympia, aan de steden van Ionië, aan Rhodus, Cos, Halicarnassus, de steden op Creta, die op Euboea, Thera, de steden van Zuid-Rusland, enz. Zij allen nemen in de epigraphiek eene plaats in verre boven hunne beteekenis in de literarische overlevering. Men mag niet verhelen, dat reeds Dittenberger, vooral in zijne tweede uitgave, met deze verschuiving iets meer rekening hadde moeten houden: te talrijk zijn bij hem de Attische opschriften. Maar Hiller en zijne medestanders hebben diep ingegrepen. Het aantal steenen uit Athene is niet vermeerderd van belang ; dat er echter thans omstreeks tweehonderd opschriften meer dan in de tweede uitgave voorkomen, is geheel en al ten bate van de andere Grieksche staten. Delphi krijgt onder hen het leeuwendeel. Toetst men de nieuw toegelaten inscripties naar haar gehalte, zoo zal men hare opneming zeker niet betreuren.

Nog eene derde verbetering in het plan van het werk hebben de nieuwe uitgevers ingevoerd. Als hoofdgrief tegen het werk van Dittenberger mocht men aanbrengen, dat het veel te weinig opschriften uit den alleroudsten tijd bevatte. Opschriften, om er enkele te noemen, als dat van Aboe-Simbel, als die op de Milesische statuen te Londen, als het verdrag tusschen Elis en Heraea, miste men er met verbazing. Zeker, vele dier oude opschriften zijn zeer kort, zijn niet gemakkelijk van taal en onzeker van interpretatie ; maar hun belang voor de kennis der Grieksche geschiedenis — en dat is toch hier het richtsnoer — is even zeker zeer groot. Hiller heeft in dezen derden druk hun aantal vervijfvoudigd en daar zeer wel aan gedaan.

Zoo zijn kleine vlekjes, die aan het werk van Dittenberger kleefden, hier naar de wenschen van het tegenwoordige oogenblik weggewischt. Het wezenlijke is evenwel gebleven. Ook hier is met de uiterste zorg getracht, om den tekst zoo juist mogelijk vast te stellen en aan te vullen ; ook hier is de uitvoerige commentaar het allerbeste aan het boek. Alle vier de uitgevers hebben zich in deze opzichten ingespannen en blijkbaar tijd noch moeite gespaard, om alles op de hoogte van het heden te brengen en zoo goed mogelijk af te leveren. Zij hadden alle vier eene reputatie te verliezen ; zij hebben haar gehandhaafd. Niets vluchtigs, niets ondoordachts, alles solide geleerdheid. Of dan een vakman, die deze 534 opschriften, bijna alle goede bekenden voor hem, onder de leiding dezer commentatoren herleest, niets vindt aan te merken, het altijd met hen eens is ? Natuurlijk vindt hij zelfs vrij veel, waarin hij niet geheel met hen kan meegaan. De epigraphiek is eene jonge wetenschap en er is nog treurig veel onzekers in de uitlegging, ja zelfs in de lezing van haar studiemateriaal. Ware het niet, dat dit tijdschrift allerminst de plaats is, om over de subtiliteiten van het vak te gaan uitweiden, ik zou wel eenige kolommen met kleine bezwaartjes kunnen vullen. En ieder naarstig en eenigermate deskundig lezer zal dat kunnen doen. Maar dat neemt niet weg, dat ik althans, na aandachtige lezing, op niets gestuit ben, dat beslist en onherroepelijk moet worden veroordeeld. Er blijft slechts ruimte voor het naast elkaar stellen van verschillende mogelijkheden, uit dezelfde gegevens beredeneerd.

Ten slotte heb ik nog twee aanmerkingen op het boek. De eerste hadden de uitgevers, indien zij het gewild hadden, onnoodig kunnen maken. Zij hebben Pomtow — hij alleen doet het — vrijheid gelaten, om ook Delphische opschriften op te nemen (o. a. No. 7 ; 17 ; 35 D, E en F ; 59), die niet meer aanwezig en ons alleen uit de literatuur bekend zijn. Dit acht ik methodisch verkeerd, en het feit, dat de opgenomen opschriften interessant zijn, verandert daaraan niets. Het was tot dusverre geen gewoonte, in epigraphische verzamelingen opschriften toe te laten, waarvan de steen nu eenmaal zoek is geraakt. Daar moet het, dunkt mij, bij blijven, wil er geen verwarring worden gesticht. Waar is bovendien het criterium, om in eene literarische historische mededeeling met zekerheid uit te maken, of zij op een opschrift berust dan wel niet ? Mijne tweede aanmerking betreft den grooten omvang der Sylloge. Deze is eigenlijk onvermijdelijk ; hoe zou de voortreffelijkheid van den commentaar, de ruime, welafgewogen keuze der opgenomen inscripties bewaard kunnen blijven, zoo die omvang veel minder ware ? Maar toch vormt hij een bezwaar. Men zou zoo bijzonder gaarne zien, dat een boek als dit in de boekerij van geen enkelen classieken literator ontbrak. Weinig middelen immers waren zoo dienstig, om ouden sleur te breken en de classieke historische studiën in nieuwe banen te leiden. Dittenberger zelf heeft het aldus gewild en dat in zijne editie van 1883 duidelijk uitgesproken. Toen was dat nog mogelijk ; er verscheen één deel van matigen omvang en prijs. In 1898 houdt hij nog even sterk vast aan het ideaal. Doch hij beseft zelf, dat het hem ontglipt ; want er verschenen drie deelen, waaronder één redelijk dik. Nu is één vervaarlijk dik deel verschenen, en de uitgevers kondigen drie vervolgen aan. Laten wij er het beste van hopen en aan máár drie verdere deelen trachten te gelooven. Dat geheel kost echter zeker veel meer dan honderd Mark. De oude tractementen zijn gebleven en de oorlogswinsten, vrees ik, den literatoren slechts spaarzaam toegevloeid. Wil het uitnemende boek niet geheel in bibliotheken schuil gaan, dan zal er niet veel anders opzitten, dan dat eerlang als poover surrogaat eene sylloge uit deze sylloge worde samengesteld.

Leiden. H. van Gelder.

Beiträge zu Aristoteles' Poetik von **J. Vahlen.** Neudruck besorgt von **H. Schöne.** Leipzig, Teubner. 1914. (Pr. M. 8, geb. M. 10).

Een bespreking van Vahlen's in dit boek door Schöne samengevoegde studieën over de Poëtica kan niets anders zijn dan een aanbeveling van het werk aan wie zich met Aristoteles bezig houdt en voorts aan ieder die ware philologische interpretatie wil leeren kennen. De 4 verhandelingen volgen den tekst op den voet, zetten het verband uiteen, herstellen de gestoorde volgorde en verbeteren de zoo vaak onzuivere overlevering, alles met de doordringende taalkennis en onvermoeide aandacht, die Vahlen eigen zijn. Men leest noch hem noch Aristoteles voor zijn genoegen — maar beiden beloonen het geduld dat zij vereischen met de ware instructie, de vrucht van welgestaafde wetenschap. Er is in de 354 bladzijden tekst en noten bijna niets gesteld of het is overtuigend bewezen, althans in de uiteenzetting van den Aristotelischen gedachtengang. En waar uitteraard de zekerheid niet verkregen kan worden, zooals vaak in het herstellen van den tekst, maakt toch de onverdroten

nauwgezetheid der behandeling hetzelfde effekt. Toch wil ik een enkele opmerking van kritischen aard niet achterwege laten.

De verandering die p. 6 in den zin: διαφέρουσι δὲ ὅτι αἱ μὲν ἅμα πᾶσιν, αἱ δὲ κατὰ μέρος gevorderd wordt: ἅμα πᾶσαι lijkt mij onnoodig; men kan immers evengoed zeggen dat de lyriek de 3 middelen (rhythmus, harmonie, woord) tegelijk gebruikt, en het drama bij afwisseling (κατὰ μέρος vicissim), als dat de lyriek ze in haar geheel, het drama in enkele deelen aanwendt.

Naar de noot p. 239 over τὸ σύνολον in πᾶσαι τυγχάνουσιν οὖσαι μιμήσεις τὸ σύνολον wil ik verwezen hebben C. H. Wijnschenk Dom („Het Journaal van den nieuwen kring" no. 11 en 12, 1 en 16 Augustus 1916). Deze vertaalt: „het is met hen allen zoo gesteld dat zij in 't algemeen *nabootsingen* zijn", Vahlen: „*gemeenschappelijk* kenmerk van alle kunsten is de nabootsing" W. D. had van Vahlen p. 238 moeten leeren of van Aristoteles zelf, die toch een weinig verderop ook den dans noemt als nabootsing van ἤθη καὶ πάθη καὶ πράξεις, voordat hij aanried „de poetica" van Aristoteles te verwerpen", mode van spreken die nooit nieuw is geweest. De p. 41 en 86 gegeven verklaring van τὸ φιλάνθρωπον als „de menschelijke deelneming, die ook den boosdoener, die zijn verdiende loon krijgt, niet onthouden wordt" is in strijd met Aristoteles zelf, zooals die p. 45 en 267 geciteerd wordt (Rhet. II 1386 b 28) τοὺς . . μιαιφόνους, ὅταν τύχωσι τιμωρίας, οὐδεὶς ἂν λυπηθείη χρηστός· δεῖ γὰρ χαίρειν ἐπὶ τοῖς τοιούτοις. De verklaring is dus eenvoudig dat de bestraffing van den boosdoener stichtelijk werkt.

Bizonder scherpzinnig is p. 54—58 de oplossing van de schijnbare tegenspraak tusschen c 13 dat de handeling die van geluk tot ongeluk omslaat de meest tragische tragedie maakt en c 14 dat den voorkeur geeft aan een πάθος als in den Cresphontes, dat gunstig verloopt. Het tragische geval nl. (τὸ πάθος) is niet indentiek, met, zelfs niet noodzakelijk voor de tragedie, al moet een tragedie in lijden verloopen. Niet minder opmerkelijk is de uiteenzetting p. 100 over den overgang van het 19e tot het 20e hoofdstuk, waarin ook een schijnbare weerspeking is te vinden.

De aanmerkingen aan 't eind van het boek toegevoegd verdedigen meestal Vahlen's lezingen tegen de willekeurige veranderingen van Spengel; eigenlijk leveren zij een doorloopende kritiek op Spengel, die ietwat vermoeiend maar algeheel overtuigend is. Alleen p. 323 over de invoeging van het lidwoord in ἔστι δὲ οὐχ αὕτη <ἡ> ἀπὸ τραγῳδίας ἡδονή, ἀλλὰ μᾶλλον τῆς κωμῳδίας οἰκεία die Spengel noodzakelijk, Vahlen slechts mogelijk acht, ben ik het met Spengel eens: de voorbeelden zonder het lidwoord, die Vahlen geeft, zijn geldig omdat daarin het substantief praedikaat is, niet zooals hier, onderwerp.

Utrecht. J. M. Fraenkel.

The communings with him self of M. Aurelius Antoninus, together with his speeches and sayings. A revised text and a translation into English by **C. R. Haines.** London, W. Heinemann. 1916. (Pr. sh. 5).

Ziehier een ideaaluitgave voor ieder, die met dezen schrijver voor de eerste maal kennis wenscht te maken. Na een zeer verstandige inleiding over aard en vorm van 's Keizers werk, over het ontstaan er van en het voortleven in later eeuwen, ten slotte over de Engelsche vertalingen, waarvan er, let wel, 58 in de 18de, 81 in de 19de eeuw en niet minder dan 30 in de jaren tusschen 1900 en 1908 zijn verschenen, volgt een opstel over het Stoicisme, wel wat kort en in hoofdzaak slechts een uiteenzetting van de wijsgeerige overtuiging van Marcus, maar daardoor ook weer zeer geschikt tot voorbereiding op de eigenlijke lectuur. Dan komen de Commentarii zelf; aan den linker kant de Grieksche tekst met af en toe een klein kritisch nootje of de vermelding van een merkwaardige lezing of conjectuur, en daartegenover gedrukt de nieuwe Engelsche vertaling van den uitgever met aan den voet niet weinig verklarende noten, parallelplaatsen en aanhalingen, alles zoo ingericht, dat thans de toegang tot dezen niet gemakkelijken schrijver wel bijna voor ieder openstaat. Ten slotte volgen nog de redevoeringen, die den Keizer in den mond worden gelegd door Dio Cassius, Gallicanus en Herodianus, en een aantal uitspraken en gezegden van Marcus; zegt de uitgever naar aanleiding van deze laatste, dat niets ons zoozeer het karakter van een groot man openbaart als kleine anecdoten en oogenschijnlijk alledaagsche gezegden, dan kan de opmerking niet weerhouden worden, dat onder deze uitlatingen van den Keizer ten slotte al bitter weinig treffends of teekenends te vinden is. Nog wordt ons een notitie aangeboden betreffende de houding van Marcus tegenover de Christenen, waarbij de bekende plaats XI. 3 ter sprake komt en met Lemercier de woorden ὡσ οἱ Χριστιανοί op aannemelijke gronden als glosseem worden uitgeworpen. Eindelijk en ten laatste drie verschillende indices, allen nuttig en handig, en zoo ziet men, dat alles wat er maar te wenschen zijn kan, hier wordt gegeven en dat in dit kleine en sierlijke boekdeeltje een summum van volledigheid nagestreefd en vrij wel bereikt is.

Voor den meer vertrouwden lezer der Commentarii is het hoofdbelang der nieuwe editie natuurlijk in de constitueering van den tekst gelegen; hieromtrent moge het volgende worden opgemerkt. Ook voor den buitenstaander was het sinds eenige jaren duidelijk, dat in Engeland ook in ons vak een „peaceful penetration" der Duitsche wetenschap bezig was plaats te vinden. Ja, de vereering hier en daar gekoesterd voor Duitsche namen en Duitsche methodes deed den onbevangen toeschouwer niet zelden aan overdrijving denken. Wat van dit alles na den oorlog over zal blijven, staat te bezien, maar het thans besproken boek is klaarblijkelijk nog voortgekomen uit de geschilderde stemming van voorheen. Met name komt dit uit in het standpunt door den uitgever ingenomen tegenover den tekst der Duitsche edities. Schrijver dezes meent nog steeds, dat Prof. Schenkl in het omgaan met Grieksche teksten geen gelukkige hand heeft en dat de godheid hem, om met Stratonicus te spreken, eigen vindingsgave heeft ontzegd, maar hem heeft gegeven de neiging tot broddelen in de conjecturen van anderen. Onze Engelsche uitgever denkt hier blijkbaar geheel anders over en heeft een onbegrensden eerbied voor den Duitschen professor en de laatste Teubneruitgave. Vandaar, dat hij diens met groote omzichtigheid te gebruiken tekst schier blindelings volgt en als basis van zijn eigen redactie bezigt. En zoo komt hij er toe uit bewondering voor en vertrouwen in het uitheemsche de vondsten en resultaten van zijn eigen landgenooten op schromelijke wijze te verwaarloozen. Een paar voorbeelden mogen volstaan. De prachtige interpunctie

van Rendall V, 6, ναί, ἀλλ' αὐτὸ τοῦτο κ.τ.έ., die de geheele duistere passage opeens volkomen helder maakt, intertijd met vreugd in de Oxfordeditie opgenomen, was door Schenkl weer verknoeid door achter het voorafgaande ποιοῦσι het vroeger gebruikelijke vraagteeken opnieuw op te nemen; deze uitgave doet dat ook, volgt in het overige de interpunctie van Stich en keert zoo weer terug tot den voorwereldlijken chaos. Ten anderen, de coniectura palmaris van Richards VI. 55 ἐνεργοίην, waardoor het gansche hoofdstuk plotseling duidelijk wordt, was door Schenkl niet opgenomen, die natuurlijk zelf een ander probeersel kwam aanbieden, en waarlijk ook onze uitgever is weer geintimideerd en weer gaan twijfelen. En zoo is er zoo veel, om er nog van te zwijgen, dat de eigen bedenksels van Schenkl veel te grif worden aangenomen en in den tekst geplaatst. Laat ik liever als slot een paar kleinigheden releveeren, die de uitgever zelf bijdraagt tot beter begrip van den Antoninustekst: IV. 33, waar hij met succes het overgeleverde Οὐόλεσοσ handhaaft en op Valerius Poplicola doet slaan; XI, 20, waar hij Τὸ μὲν πνευμάτικόν σου voorstelt, een kleine maar aardige verbetering.

Ik eindig gelijk ik begon, met de verklaring, dat deze uitgave in de eerste plaats geschikt is ter inleiding en tot kennismaking met de Commentarii; dat zij als zoodanig vele lezers moge vinden, zij den volijverigen uitgever van harte toegewenscht.

Rotterdam. J. H. Leopold.

Axel Kock, Umlaut und Brechung im Altschwedischen. Eine Übersicht. Lund, Gleerup. Leipzig, Harrassowitz. (1911-)1916. (Pr. kr. 7.50).

Prof. Kock heeft door de uitgave, wier titel hierboven vermeld is, aan zijn vakgenooten een grooten dienst bewezen. Een samenvattende uiteenzetting der verschijnselen, die onder de benamingen „umlaut" en breking gaan, ontbrak tot nu toe, en hoe zeer daaraan behoefte bestond, kan juist uit deze monographie blijken. Wat de algemeen bekende klankleeren van het Oudnoorsch en het Oudzweedsch, zelfs de uitvoerige werken van Noreen, in dit opzicht bieden, is voor het dieper inzicht in den aard der verschijnselen geheel onvoldoende. En zeker is niemand in gelijke mate als Kock bevoegd, om een dergelijk boek te schrijven; immers niemands aandeel aan de ontwikkeling onzer inzichten op dit gebied komt met het zijne ook maar in vergelijking. De methodische verdiensten van het werk laten zich in het kort op de volgende wijze karakteriseeren: 1. Beter samenvatting, dan wij gewend zijn. Zoo moest men bv. vroeger den *i*-'umlaut' van *e* in werken over het Oergermaansch, daarentegen dien van andere vocalen in de grammatica's der afzonderlijke talen zoeken. Hier zijn deze dingen in hun samenhang behandeld en ook chronologisch nader bij elkander gebracht. 2. Beter onderscheiding, dan wij gewend zijn. Als belangrijkst voorbeeld haal ik aan de behandeling van den *u*- en den *w*-umlaut, naast elkander maar niet door elkander, waarbij beter, dan in eenig overzicht tot nu toe het geval was, aan den dag komt, hoe verschillend de voorwaarden zijn, waaronder de diverse vocalen aan ieder dezer wijzigingen onderworpen is — de *a*-klanken zijn het gevoeligst; bij andere vocalen daarentegen is naast den invloed der *u* in den regel nog een andere factor noodig, om het verschijnsel te doen optreden, terwijl *w* ook alleen 'umlaut' van *e* en *i* kan bewerken, maar in een andere periode weer in combinatie met een tweeden factor werkt. 3. De uitbreiding van het onderzoek over een ruimer geographisch gebied — want ofschoon de titel van Oudzweedsch spreekt, wordt ook een volledige voorstelling van de Westnoorsche verhoudingen gegeven en is ook het Ouddeensch niet verwaarloosd — en over de dialecten, waardoor menig verschijnsel pas in het juiste licht geplaatst kon worden. 4. de uitbreiding van het onderzoek over een ruimer chronologisch gebied, waardoor de samenhang tusschen oudere en jongere verschijnselen op den voorgrond treedt. Als voorbeeld noem ik de Oostnoorsche breking van *i* tot *iu*, die in het licht der breking van *e* een nieuw aspect krijgt [1]). In bijzonderheden kan men het natuurlijk met den schrijver dikwijls oneens zijn, maar in zeer vele gevallen zal de lezer hem toch gelijk geven tegenover de tegenstanders, wier meeningen hij zorgvuldig aanhaalt of althans door rijke litteratuuraanwijzing gemakkelijk toegankelijk maakt.

Het zijn trouwens niet uitsluitend de methode van voorstelling en het even helder als voorzichtig oordeel over de verschijnselen, noch ook de talrijke, ofschoon zelden als zoodanig aangekondigde nieuwe opmerkingen, die aan dit boek zijn waarde geven; in niet geringer mate trekken de overweldigende massa stof, die hier geordend is, de talrijke voorbeelden, de excursen over twee-, drie-, meerdubbele vormen de aandacht. Deze materiaalverzamelingen, gepaard met een uitvoerig register, verzekeren aan het werk een eerste plaats onder de boeken, waarin men naslaat in gevallen van twijfel omtrent de grammatische beteekenis van een vorm.

Sommigen zullen het betreuren, dat het werk niet in he Zweedsch geschreven is. De heldere, juist voor behandeling van grammatische vragen zoo uiterst bruikbare stijl van Prof. Kock lijdt althans voor mijn gevoel onder een vertaling in het Duitsch. Maar daartegenover staat het voordeel, dat het werk in dezen vorm voor een grooter aantal personen toegankelijk is. En de vrienden van den Zweedschen tekst kunnen zich troosten met de gedachte, dat het derde deel van „Svensk Ljudhistoria", dat dezelfde vragen uit een eenigszins ander gezichtspunt behandelt, als binnen kort verschijnend in het vooruitzicht gesteld wordt.

Amsterdam. R. C. Boer.

Deutsche Texte des Mittelalters, herausgegeben von der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften. Berlin, Weidmannsche Buchhandlung.

Band XVIII. **Gundackers von Judenburg Christi Hort** aus der Wiener Handschrift hrg. v. **J. Jaksche.** Mit einer Tafel in Lichtdruck (Pr. M. 4).

Het hs. (Perg. XIII—XIV eeuw), dat een tijdlang verloren werd geacht, (o. a. door Goedeke I, 228), berust sedert 1877 op de Hofbibliothek te Weenen. Het bevat ook een nog onuitgegeven gedicht van St. Magdalena. „Christi Hort" is een poëtische bewerking (in Beiersch dialect) van het slot van het Evangelium Nicodemi. Tot de verbetering van den tekst hebben Roethe, Sievers

[1]) Daarentegen valt onder deze chronologische verbreeding der voorstelling niet de hierboven genoemde behandeling van den *i*-'umlaut' van *e*, daar deze, gelijk reeds gezegd is, volgens Kock van de overige *i*-'umlauten' chronologisch niet ver afstaat.

en vooral v. Kraus bijgedragen. Eenige plaatsen blijven onzeker: v. 104—5 (*Leviathan*) *roumt ir* (*Eva*) *zu untz an di frist biz daz si daz obz az* zou ik niet aan *rûnen* denken, maar aan *râmen*: „er setzte ihr zu, drang auf sie ein". Wat *mandate* betreft, geloof ik met J., dat niet de voetwassching, maar het avondmaal bedoeld wordt.

Band XIX. **Die poetische Bearbeitung des Buches Daniel** aus der Stuttgarter Handschrift hrg. v. **A. Hübner.** Mit einer Tafel in Lichtdruck. (Pr. M. 6.60).

Band XXI. **Die mitteldeutsche poetische Paraphrase des Buches Hiob** aus der Hs. des K. Staatsarchivs zu Königsberg hrg. v. **T. E Karsten.** Mit zwei Tafeln in Lichtdruck. (Pr. M. 11.60).

Deze twee uitgaven vormen Deel III en IV der „Dichtungen des Deutschen Ordens", waarvan de twee eerste deelen in *Mus.* XVI, 8, 235 zijn besproken. Het zijn vrij omvangrijke werken (Hiob telt 15568 verzen), waarin de bijbeltekst op de bekende breedsprakige manier wordt omschreven en toegelicht. Behalve voor de beschavingsgeschiedenis zijn deze gedichten van belang voor de kennis der Duitsche litteraire taal in het overgangstijdperk. Zij vertoonen het oostmiddelduitsche type, dat zijn enorme uitbreiding voor een groot deel aan de Duitsche Orde te danken had. Hun woordenschat heeft vele eigenaardigheden, die op nederduitsche e. a. invloeden wijzen. De bij Lexer ontbrekende woorden zijn naar gewoonte in de woordenlijst met een sterretje aangeduid; er zijn verscheidene cruces onder.

Het „Buch Daniel" is met andere bijbelpoëzie van de Duitsche Orde overgeleverd in twee perkament-hss. S (14—15de eeuw) van de Landesbibliothek te Stuttgart, blijkens het facsimile een waar prachtwerk, en K (15de eeuw) te Königsberg. Dat voor deze tekstuitgave alleen S in aanmerking kwam, maakt H. volkomen duidelijk. De afdruk wijkt slechts hierin van de regels der D. T. af, dat de interpunctie van het hs. naast de gewone van Lachmann is aangegeven. De schrijver van den Daniel heeft nl. een eigenaardig interpunctie-stelsel, door H. blz. XV—XXII beschreven, consequent toegepast. Van de vele zeldzame en merkwaardige woorden vermeld ik: *bangen* = loopen, dringen, waarbij H. aan het mhd. *baneken* herinnert (?); *lohter* (: *lohter* tweemaal), naar het schijnt *tijdreeks, geslachtslijn*, zeker niet *lustrum*, eer met *louft, loft* samenhangend; *prank* (*en*) = ned. *prangen* = *drukken*; *tusmen* (*tuscheln*) *fluisteren*; *vese* = *kwaal, gebrek*? — Twee duistere plaatsen zijn misschien op te helderen: 1916—20 is sprake van de stekelige sleepruim: *Kerne brenget ouch die sle In ires selbes saffe. Nicht vil ist ir in raffe Von des dornes herwekeit Da mitte sie ist becleit.* Bij *raffe* staat in het gloss. een vraagteeken. De zin is blijkbaar: *Die Schlehe trägt auch Kerne in ihrem Safte, aber nicht viele* (=*keine*) *davon sind im Raffe* (*im Bereiche der raffenden Hand*), *wegen der scharfen Dornen, womit sie bekleidet ist.* — 3815—21 wordt van Nabuchodonosor gezegd: er wurde nicht gänzlich zum Ochsen, *Sunder sin sinne trochsen Wart bi im in unsitten.* H. denkt hier aan nhd. *drucksen*, en vermoedt: *untätig, schlaff sein.* Ik zou eer aan ons *drossen* denken, dat waarschijnlijk uit *drohsen* ontstaan is (zie v. Wijk Et. W. 183), dus: *sein Verstand ward ihm entrissen*, wat volkomen overeenstemt met het volgende: *Menschlich vernumft entglitten aller was bi der stunde.*

Het „Buch Hiob" staat in een ander prachths. van de Duitsche Orde (A), dat zich in het Staatsarchief te Königsberg bevindt, en in het hierboven genoemde hs. K, dat ook den Daniel bevat (bij Karsten B genoemd). A, dat blijkens het acrostichon van de Vorrede (XXIV) tusschen 1347 en 59 werd geschreven, staat nader bij het origineel, dan B, en is dan ook door Karsten tot grondslag gekozen, maar de vele slordigheden en uitlatingen zijn met behulp van B verbeterd en aangevuld. Of Tilo von Kulm den Hiob gedicht heeft, laat K met recht in het midden, maar hij toont aan, dat de Hiob, evenals Tilo's gedicht *Von siben Ingesigeln*, in hoofdzaak poëtische vertaling is. Behalve den Vulgata-tekst heeft de dichter een ruim gebruik gemaakt van de *Postilla* van Nicolaus v. Lyra, zooals uit de aanteekeningen blijkt. Ook deze tekst bevat vele vreemde en duistere woorden. Zoo is 1702 *esper* (: *vesper*) volkomen onbegrijpelijk: aan Hoffnung valt niet te denken, evenmin als aan *ezbaere* (!) — 2425 *Verlo* uit A (*V.lo*) in den tekst opgenomen, heeft geen zin; B geeft het juiste: *ab sine lynwat gesnyde*, waardoor ook de versmaat hersteld wordt. — Zou in 2980 *syn geboude netzen* niet *metzen* = ned. *metselen* moeten gelezen worden? En is *dich* 4379 niet verschreven voor *diet*? — 4894 is de gissing van Hübner: *zucken* voor *cucken* zonder twijfel juist: *uch syn antlitz zucken an* is een variant van 4881—2: *Ir nemet uch... diz antlitze Gotes an.* — Zeer vreemd doen in een md. tekst aan: *clingwerft* (?) = *perplexi, etwinde* = ags. *edwinde* = mhd. *itwaege Wirbel*; *emde* = *ellende*; *getwede* = ned. *gedwee*; *viveln* = noorsch *fifla*; *harladie* = engl. *harlotry*? Onverstaanbaar blijven woorden als *ryten* (6133), *podern, behuchet, verplengen.* Eene idiomatische studie van deze omd. litteratuurtaal zou m. i. zeer de moeite loonen.

Band XXIII. **Konrads von Megenberg Deutsche Sphaera** aus der Münchener Handschrift hrg. v. **Otto Matthaei.** Mit 15 Textabbildungen und 2 Tafeln in Lichtdruck. (Pr. M. 2.80).

Van de Duitsche geschriften van den geleerden Regensburgschen klerk was in onzen tijd alleen het *Buch der Natur*, een der populairste boeken der 14—15de eeuw, gedrukt. De *Deutsche Sphaera* daarentegen, een streng wetenschappelijk leesboek, werd weinig gelezen en is slechts in drie hss. bewaard. Twee daarvan A (München) en C (Graz) hebben zelfstandige waarde; het derde b is een Zwabisch papierhs. uit het jaar 1477. Het werk zelf is een vertaling van de *Sphaera mundi* van *Johan Holywood, gen. Sacro-Bosco* (1250). Matthari heeft de vertaalmethode van Konrad in zijn dissertatie behandeld. Blz. XIII, waar hij voorbeelden aanhaalt voor de middeleeuwsche belangstelling in astrologie, had de *Parzival* niet mogen ontbreken. Taalkundig interessant zijn de verduitschingen van astronomische termen, als *ebennechter* = *aequator, houbet-* en *gegenpunct* = *zenith* en *nadir, suler, kegler, körbler* (schaduwvormen), *lebenkreiz* = *zodiacus, gebreche* = *eclipsis, schinbrecherinne* = *ecliptica, selbloufer* = *planet, siben treterin* = *septem triones.*

Utrecht. J. J. A. A. Frantzen.

Ad. Kolsen, Dichtungen der Trobadors. Halle, Niemeyer. 1916.

Prof. Kolsen, wiens uitgave van de gedichten van Giraut de Borneil een model is van nauwkeurigheid en geleerdheid, heeft het plan gevormd een zeker aantal, tot nu toe óf geheel óf gedeeltelik, onuitgegeven gedichten van troubadours te laten drukken en daarmede een vervolg te geven op de *Werke der Troubadours* van Mahn.

Zijn publicatie zal het licht zien in afleveringen die op ongeregelde tijdstippen zullen verschijnen. De eerste ligt vóór ons, en, zoals men mocht verwachten, de stof is zeer zorgvuldig behandeld; de hulpmiddelen der kritiek zijn gebruikt, en vertalingen lichten ons in omtrent de wijze waarop de uitgever de gedichten opvat.

Zij bevat verzen van G. Faidit, Daude de Pradas, Savaric de Mauléon, G. de la Tour, G. de Poicibot, Aim. de Belenoi, G. Rainol d'Apt, R. d'Aurenga, P. de Gavaret, P. de Durban, Lo Vesques de Clarmon en B. de Poizrenger. Bovendien vermeldt de index een gedicht van een „Graaf van Anjou", maar het schijnt mij niet zeker dat men het recht heeft met Kolsen tot zulk een identificatie te besluiten uit de verzen 79—80 van het gedicht No. 4. Immers, in die verzen kan het bezit van Le Mans en van Tours en het voeren van de titel van Graaf van Anjou even goed de algemene betekenis hebben van „iets zeer moois of zeer groots". De zin dier verzen zou dan zijn: „Daar gij de edelste aller vrouwen zijt, weet gij zó grote en zó vele eerbewijzingen te geven dat, moest ik ook maar de geringste ervan missen, ik Le Mans en Tours niet wil bezitten en niet Graaf van Anjou wil heten" [dus: „dat de minste dier eerbewijzigingen meer waard is dan enz.]. Ten onrechte leest, meen ik, Kolsen *s'es* in plaats van *ses*; zijn vertaling „falls ihr zu den geringeren gehört" verklaar ik niet te begrijpen.

Ik veroorloof mij hier, uit deze vaak zeer duistere gedichten, enige passages te vermelden waarvan Kolsen's verklaring mij onzeker of onjuist schijnt.

No. 2, vs. 23—27. Ongetwijfeld geven de verzen 24—27 de woorden zelf van de dame (*Joi-Novel*) weer; de overzetting door Kolsen van *vos* gegeven is bedenkelik; ik heb ook bezwaar tegen zijn vertaling van *esmai*, dat altijd een ongunstige betekenis heeft en hier moet hebben, daar het een tegenstelling moet vormen tot *joi*, evenals vs. 27 een tegenstelling bevat, en misschien ook vs. 25, waarin *pessamen* de zin van „bezorgdheid" kan hebben. Deze verzen zou ik aldus gedrukt willen zien:

Cais que disses: „E no i a pro
S'ab pessamen cortes e gai
Vos sai donar joi et esmai
E'us fatz plazer vostre dampnatge" ?

en de gehele passage zou ik op deze wijze opvatten: „In plaats van [1]) liefde gaf zij mij strijd, alsof zij tot mij wilde zeggen: „Is het al niet heel veel, indien ik u, tegelijk met de kommer van een hoofs minnaar, de vreugde en de smart der liefde geef, en u behagen doe scheppen in uw verdriet?" Deze woorden zouden zeer goed passen bij vs. 21 waarin van de „trots" der dame wordt gesproken.

No. 3, vs. 29—33. Ik weet niet waarom Kolsen zowel K als I buiten rekening heeft gelaten, in plaats van altans één van beide te gebruiken. In vs. 32 en 33 neemt hij een lezing op die in geen der handschriften staat, hetgeen mij willekeurig en onnodig schijnt; de *m* van *mentraill*, *mintral* (O heeft *uinra*) kan niet worden veranderd, daar ook R een *m* vertoont. Ik stel voor: „Heer, [als hij het rendez-vous met de eerste der twee dames aanneemt], zal zij er bij te kort komen die hem geschikt heeft gevonden om haar dienaar te zijn en die haar belofte niet zal breken, daar [zij weet dat] hij haar bemint". *Mentra* zou dan voor *mentira* (vs. 32) staan en *S'ella* (vs. 30) als *Sella* zijn te lezen.

No. 4, vs. 1—3. Deze verzen zijn zeer moeilijk te verklaren; tegen de vertaling van Kolsen heb ik dit bezwaar dat *cors* niet zonder lidwoord kan staan en dat *reials* als substantief onbekend is.

vs. 41 en vlgg.: „Gij weet altijd zó te doen dat gij u door de goeden doet liefhebben en door de slechten doet vrezen, zodat geen enkele gemeenzaam met u durft zijn; maar toch beeldt een ieder, als hij bij U is, zich in tot de goeden te behoren, want gij berispt nooit iemand".

vs. 51 en vlgg.: „Een ieder wil altijd bij u blijven, zó dat anderen hem [van onbescheidenheid] beschuldigen, want velen gaan u bezoeken die van plan zijn dadelik weder heengaan en die, als zij u zien, dat niet kunnen; ik zelf heb mij vaak bij u te lang opgehouden". Kolsen geeft van vs. 53—54 een overzetting waarvan ik de zin niet begrijp en evenmin het verband ervan met de andere verzen.

No. 8, vs. 9 en vlgg.: „Mijn verstand deed mij het gebied van Amor verlaten door deze list dat ik haar niet meer op zocht [d. w. z. „Ik wilde mij zelf overreden haar te vergeten door haar niet meer te bezoeken"], alsof niet te zien voldoende is om te vergeten, maar mijn verstand is niet sterk genoeg om uit mijn hart haar te verdrijven die er zich van heeft meester gemaakt".

No. 10, vs. 35. *Dompneiar* betekent hier toch zeker „het hof maken"; Kolsen vertaalt „vernarrt".

No. 11. Dit gedicht is biezonder duister; misschien ware het beter geweest het niet te vertalen; een overzetting naar de woorden verklaart niets, zolang het verband onbegrijpelik is. In het laatste vers zou ik willen lezen *Car dei* en vertalen „Omdat ik heb gegeven". Het gedicht maakt de indruk van een parodie; de opsomming der talrijke vogels in de eerste verzen lijkt wel wat op een bespotting van de dichters die hun zang altijd aanvangen met de vermelding van de nachtegaal of de leeuwerik.

No. 12, vs. 19. *Si est sos sens* „telle est son intelligence, c'est là la forme spéciale de son intelligence". De volgende woorden behoren zonder twijfel tot de inhoud van het *cuidar* van vs. 18.

No. 13, vs. 9. Kolsen geeft zich rekenschap dat dit gedicht en het volgende zeer obsceen zijn; toch vertaalt hij *aquels tres* door „die drie mannen", terwijl de verzen 25 en vlgg. van No. 14 duidelik zeggen wat men onder „die drie" moet verstaan. De betekenis van vs. 6 is zonder twijfel niet die welke Kolsen eraan geeft; het beduidt dat zijn krachten hem hebben begeven gedurende de liefdenacht die de dame hem heeft toegestaan. Het onderwerp van *aucia* (vs. 7) is zonder twijfel de dichter zelf en niet de dame.

No. 14, vs. 26. In plaats van *q'anc*, lees met D *quant* „wanneer het erop aankomt te slaan".

vs. 27: „want de een was schuldig jegens wat hij had behoren in te nemen" (l. *q'el*).

Laten wij hopen dat Prof. Kolsen weldra de volgende afleveringen van zijn zeer belangrijk werk moge uitgeven.

Groningen. J. J. Salverda de Grave.

1) Voor *de* in de betekenis van „in plaats van", zie 7, 23.

Un diplôme faux de Charles le Chauve pour l'abbaye de Montier-en-Der par Maurice Prou. (Extrait des mémoires de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres tome XL). Paris, Klincksieck. 1915. (Pr. fr. 1.50).

De oorkonde van Karel den Kalen dd. 24 Jan. 858, koninklijke bevestiging van verschillende schenkingen voor de mensa fratrum der abdij Montier-en-Der (Haute Marne; Vassy), zal stellig door niemand meer verdedigd worden; daartoe werden hier „assez d'anomalies et d'anachronismes" aangetoond! De kleine studie, door Prou aan dit falsum gewijd, met haar absolute voorzichtigheid en haar zuiver gestelde, zakelijke vragen is een model van critisch onderzoek.

Wel is het resultaat zuiver negatief. Immers de bewuste oorkonde blijkt een falsum, na 980 ontstaan; de falsificator legde ten grondslag het echte charter van Karel den Kalen dd. 25 Jan. 857 en bezigde bovendien nog twee andere voor de abdij bestemde oorkonden, te weten een diploom van Lotharius (980) en een charter van Herbert II van Troyes (968). De geschiedenis heeft dit document dus voortaan ter zijde te leggen, als zij de immuniteitsverhoudingen in het midden der IXe eeuw onderzoekt. En dit resultaat noemden wij negatief, daar de precieze aanwijzing onder welke omstandigheden een falsum ontstond vaak verrassend licht werpt op de gebeurtenissen en verhoudingen van den tijd der vervalsching. Om te beoordeelen in hoeverre dit bij het hier besproken stuk mogelijk geweest was, zou grooter kennis van de desbetreffende locale geschiedenis noodig zijn, dan men bij mij mag veronderstellen.

Een zoo beknopt mogelijk résumé volge hier: Tot verdenking leidde in de eerste plaats de vorm der oorkonde, die bij toetsing aan gelijktijdig en jonger materiaal ook inderdaad jonger blijkt. Maar tegelijk wekt ook de inhoud van deze onmogelijk lange oorkonde bevreemding. Drie keer toch bevestigde Karel de Kale de schenking van tafelgoederen door de rectoren Aumer (845) en Pardoul (857 en 858). De schenking van Aumer, zakelijk en juist herhaald in de tweede bevestigingsoorkonde (857), blijkt niet onaanzienlijk uitgebreid in de derde: het falsum van 858. En daar nu een van de toegevoegde schenkingen (markt en burcht te Saint-Dizier) door aanspraken van Herbert II van Troyes anno 968 ernstig bedreigd werd, lag het voor de hand te veronderstellen, dat men ter overtuiging van dezen graaf een koninklijke oorkonde fabriceerde en toen, gemakshalve, in dit falsum ook maar alle verdere bezittingen, waarvoor geen rechtstitel aanwezig was, mede opnam. — Maar er bestaat onloochenbaar diplomatisch verband tusschen dit falsum en een koningsoorkonde van Lotharius anno 980 (Lot et Halphen No. 44). Dan moeten de tekstovereenkomsten der oorkonden van 858 en 968 wel verklaard worden uit het feit, dat de falsificator niet werkte ten behoeve van de oorkonde van 968, maar met gebruikmaking van dat stuk. Daarmede is dan de zoo mooi kloppende interpretatie vervallen. Wij zien alleen een falsaris, als zoo dikwijls, aan zijn zuren arbeid in het abdij-archief, zonder het waarom te beseffen.

Een enkele blik op het als pièce justificative overzichtelijk gedrukte falsum doet ons echter ook nog een andere, zeer lange, invoeging ontdekken. De koning heeft 858 bijzonder veel mede te deelen over het wezen der immuniteit, de keuze van den advocaat, de keuze van den abt enz. En nu treft het wel bijzonder, dat Levison (Neues Archiv XXXIII, 1908, S. 743 ff.) de onechtheid eener andere immuniteitsoorkonde voor deze zelfde abdij Montier-en-Der (van Childerik II 664—665) aantoonde, *en dat voor dit immuniteitsfalsum dezelfde Lothariusoorkonde* (980) *heeft dienst gedaan, die ook de maker van het onderhavige falsum bezigde.* Het artikel van Levison ontging Prou blijkbaar (vgl. p. 19—229, noot 3); jammer, want deze coïncidentie kan een vingerwijzing zijn. Als het zwaartepunt van de falsificatie eens lag juist in de immuniteitsverhoudingen! De interne geschiedenis der abdij moet wel heel merkwaardig geweest zijn; daar staat Prou's falsum borg voor!

Het is hier niet de plaats daar dieper op in te gaan. Prou heeft zelf ter loops (p. 19—229) op de mogelijkheid gewezen, dat dit falsum in twee instanties ontstaan zou kunnen zijn: eerst dienst doende 968, en daarna nogmaals dienstdoende op een ons onbekend oogenblik na 980. Ik houd dat voor zeer waarschijnlijk. En ligt het dan niet voor de hand te vermoeden, dat inderdaad een gelijke (immuniteits-) tendenz die tweede instantie van ons spurium en het falsum 664—665 beheerscht? En zou dan bij de volledige studie van het geheele Cartularium en van Adso's vita Bercharii (vgl. Levison S. 757) niet ook de volledige verklaring gevonden kunnen worden?

Den Haag. N. B. Tenhaeff.

La Famille del Court van Krimpen, réfugiés de Verviers. Leur rôle dans l'industrie drapière en Hollande au 17e et au 18e siècle et leur place dans la magistrature. Avec une étude sur le tableau de Rembrandt dit „de Staalmeesters" (door Mr. **A. A. del Court tot Krimpen** [1])).

Wijlen Mr. H. J. Koenen, die niet afkeerig was van een paradox, placht te zeggen, dat evenals naar zijn inzicht de familie de grondslag vormde der samenleving, ook de genealogie de grondslag behoorde te zijn der geschiedschrijving. Maar hij wilde dan ook, dat de genealogie zich zou verheffen boven het zoeken naar doopakten en het nasnuffelen van sterftedatums. Hoe onontbeerlijk dergelijke nasporingen ook zijn, zij konden z. i. toch nooit meer leveren dan de grondslagen van het gebouw. Op die grondslagen moest worden opgetrokken de volledige geschiedenis eener familie, van haar opkomst, welvaart en verval; van haar positie in de maatschappij, van den invloed door hare leden uitgeoefend evenals van die, welke deze ondergingen van tijdstroomingen en politieke gebeurtenissen. Met bijzondere ingenomenheid begroette Koenen dan ook indertijd de verschijning van Elias' standaardwerk over de Amsterdamsche vroedschap en met genoegen zou hij vermoedelijk ook het hierboven vermelde boek hebben ter hand genomen. Want al is dit werk zijn afkomst niet ontrouw geworden, al is het dientengevolge bezwaard met velerlei genealogischen ballast, welke den lezer in herinnering brengt, dat hier in eersten aanleg de geschiedenis geschreven staat niet alleen *van*, doch ook *voor* de familie del Court, daarnevens blijkt toch duidelijk, dat de schrijver een open oog heeft voor het belang van een familiegeschiedenis op den bovengeschetsten ruimeren grondslag. Niet zonder succes heeft hij zich van de

[1]) Uit m. i. overdreven bescheidenheid vermeldt de schrijver zijn naam niet. Ik weet echter mijnerzijds niet onbescheiden te zijn, als ik hierboven niet slechts den titel van het boek, doch ook den naam van den auteur doe afdrukken.

ondernomen taak gekweten. In het kort blijkt de inhoud van het boek reeds uit den langen titel. Na eerst de genealogie en de schaarschė gegevens betreffende de maatschappelijke geschiedenis der familie del Court te Verviers te hebben medegedeeld, beschrijft hij de lotgevallen van dit geslacht tijdens de troebelen der 16e eeuw en de geloofsvervolgingen, die in het bisdom Luik daarmede gepaard gingen. De familie spatte uiteen en de uitgeweken tak schoot, na verscheidene jaren te hebben rondgezworven, eindelijk in Holland weer vasten wortel. Van ouds had zij in de textielindustrie een voorname rol gespeeld. Leiden was daarom ook de pool die haar in Holland het meeste aantrok. Maar niet alle del Courts konden daar aarden. Servaes Pietersz. del Court, een man van rustelooze activiteit, verhuisde weldra naar Gouda, waar hij met eenige compagnons en gesteund door het stadsbestuur een groote lakenfabriek in de vroegere Agnietenkerk oprichtte en de van stadswege opgerichte volmolens pachtte.

Vermoedelijk was de oppositie tegen deze modernere bedrijfsvormen oorzaak, dat hij Gouda echter spoedig verliet en zich te Amsterdam vestigde, waar hij, onbelemmerd door de kracht der tradities van de middeleeuwsche bedrijfsorganisatie, een vruchtbaar veld vond voor zijn rustelooze activiteit. Gedurende vier generaties namen de del Courts een der eerste plaatsen in in de Amsterdamsche draperie en vooral over dit tijdvak biedt het boekje van hun nazaat menig gegeven, dat ook voor de economische geschiedenis van belang is. Het jaar 1748 zag ook een del Court zijn intrede doen in de schepenbank. Sedert bleven zij trouw aan de magistratuur.

Dit alles is met veel zorg bewerkt en overvloedig gestaafd door bewijsstukken. Vooral de notarieele archieven hebben vele bijdragen geleverd. En hoewel de compositie niet altijd gelukkig is, toch wordt de moeite, die de lectuur soms kost, zeker beloond. Het is degelijke en gezonde kost, ook al is zij toebereid door iemand, die kennelijk geen kok van beroep is en al volgen de spijzen elkander in ietwat zonderlinge volgorde op. Ik geloof dan ook dat de geschiedenis van ons vaderland niet weinig zou zijn gebaat, indien wij ons in het bezit van een serie dergelijke familiegeschiedenissen mochten verheugen.

Ten slotte zij nog vermeld, dat de schrijver in zijn hoofdstuk over de Amsterdamsche draperie tracht aan te toonen, dat niet minder dan Rembrandts nachtwacht ook diens staalmeesters hun naam ten onrechte dragen. Naar zijne meening, welke geenszins onaannemelijk schijnt, zijn het niet de staalmeesters doch de gouverneurs der draperie, die op het beroemde doek staan afgebeeld. In een hunner meent hij zelfs door vergelijking met een in het bezit der familie verbleven portret van Servaes Pietersz. del Court, dezen laatste te herkennen. Of de schrijver deze laatste stellingen voldingend heeft bewezen, mogen meer deskundigen beslissen; in ieder geval bieden echter des schrijvers belangwekkende betoogen een goed uitgangspunt voor verder onderzoek door een onzer kunsthistorici, die zich tot dergelijke vraagstukken voelen aangetrokken.

Utrecht. S. van Brakel.

Kommentar zum Neuen Testament, I-III: Matthäus, Markus, Lucas.

(*Vervolg van kol. 51*).

Uit philologisch oogpunt is deze commentaar volkomen *up to date* en brengt zij — en dat niet alleen in de talrijke aanteekeningen — op menig punt ons werkelijk verder. De gezonde methodische principes, waarop zij rust bevelen zichzelve aan.

Is zij voor den philoloog dan de meest practische? Bij de beantwoording van deze vraag moet wel de nadruk gelegd worden op het feit, dat een commentaar, die het N. T. alleen taalkundig als een bundel Κοινή-documenten toelicht en zich verder slechts met de textcritiek en het verwijzen naar de gegevens uit cultuur en godsdienst der antieke wereld bezighouden zou, nog niet bestaat. Materiaal daarvoor vindt men in alle commentaren verspreid. Zulk een commentaar zou men gaarne steeds bij de hand hebben om na te slaan — en, was zij met een contraregister voorzien, dat ook woorden en begrippen omvatte, dan zou menig philoloog den weg van de Stoa en de Academie naar de Kerk gemakkelijker begaanbaar vinden.

Deze commentaar is echter „aus den Erfahrungen des akademischen Lehramts herausgewachsen" en draagt ook wel den stempel van de meest nauwgezette academische behandeling van die vragen, welke den S. besprekenswaardig voorkwamen. Hij geeft dan ook een doorloopende bespreking van geheele pericopen en samenhangende questies, geen glosseering op de rij af. Dit laatste is voor 't naslaan wel gemakkelijker, 't eerste echter noopt den lezer af te zien van het isoleeren van questietjes. De eerste indruk, dat de S. zich wel wat al te veel laat hooren, wijkt weldra voor het besef dat het zakelijke en feitelijke daaronder niet veel lijdt, terwijl de aanteekeningen bij 't naslaan zeer dikwijls den dienst van een glosseerende verklaring bewijzen.

Bd. II. omvat „*Das Evangelium des Markus*, ausgelegt von Dr. Gustaf Wohlenberg" — destijds predikant te Altona, thans hoogleeraar te Erlangen. De algemeene karakteristiek blijft hier dezelfde, alleen de stijl is veel vloeiender en de stof is door een indeeling in pericopen en door het veelvuldiger voorkomen van Grieksch in den text ook typographisch practischer ingericht. Enkele opmerkingen: in verband met de bekende bede „leidt ons niet in verzoeking (πειρασμόν)" verdient Mc. 4 : 17 θλίψις en διωγμός = Lc. 8 : 13 πειρασμός de aandacht. Reeds in de LXX (Hatch *Essays in bibl. Greek*, Oxf. '89) vindt men π'. = beproeving, nood, zorg, vgl. Sirach 2^{1}, Sap. Salom. 3^{5}, $11^{9.10}$. Wohlenberg verwijst p. 79 voor ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου eenvoudig naar Zahn, *Matth.*[3], p. 351 sq,, doch loopt over het eigenaardig naast elkander van ἄνθρωπος en deze uitdrukking in vs. 27. 28 wel wat al te gemakkelijk heen.

De voortreffelijke aanteekening over οἱ παρ' αὐτοῦ (Mc. 3^{21}) p. 109 aant. 87 zou men uit Field *op. cit.* p. 25 kunnen aanvullen met verwijzingen naar Polybius en Diod. Sic., die deze wending ook bezigen. Minder bevredigend is de exegese van τὸ μυστήριον als een „Mysterienkomplex" (Mc. 4^{11}), vgl. Hatch *op. cit.* pp. 58, 69: koninklijk raadsbesluit en staatsgeheim (blijkens de LXX); daarentegen is bij ditzelfde vers zeer terecht opgemerkt, dat van een „Zweck der Gleichnissrede", dat in verblinding en verstokking der hoorders (Holtzmann

b.v.) zou hebben bestaan, geen sprake is. Bij 5 : 30 (p. 162) mis ik 't feit, dat ἐπιγινώσκειν in de Evv. „opmerken, beseffen", bij Paulus „nauwkeurig kennen" beteekent. Op pp. 179. 180 wordt van het ἐνεργεῖν in Mc. 6 : 15 terecht opgemerkt dat dit activum in het N. T. alleen van God gebezigd wordt en de gissing gewaagd, dat de δυνάμεις, die ἐν αὐτῷ (sc. τῷ Ἰησοῦ) ἐνεργοῦσι bedoeld kunnen zijn als „engelen". Dalman echter, *Worte Jesu*, p. 225 vertaalt dit woord terug met: *gburatha mith'abdan beh*, wat evengoed zeggen kan: „werden de wonderdaden door Hem verricht". Rekent men met een directen Arameeschen achtergrond, mondeling of schriftelijk, dan is de keuze van den Griekschen vertaler en de verwerping dezer andere mogelijkheid, zeer opmerkelijk. Over het raadselachtige πυγμῇ νίψασθαι (Mc. 7 : 3) geeft W. p. 201, aant. 12 alle gewenschte gegevens. Uit Field, *op. cit.* p. 31 behoorde hier nog bij Syr. philox., mg.: ἀποκλύζοντες (τῷ) ὕδατι τοὺς δακτύλους αὐτῶν wat Lightfoot's *ad happereq* bevestigt. Bij 7 : 19 aanvaardt W. terecht de antieke exegese, die καθαρίζων doet slaan op Jezus. Origenes is daar geciteerd naar Lommatzsch = De la Rue III, 494D. Field, p. 32. voegt hier nog bij: Chrysostomus VII, p. 526 A en Greg. Thaumaturgus bij Routh. *Reliq. Sacrae* II, p. 418.

Ἀποστερεῖν (*sc.* μισθόν of ὑποθήκην) wordt (Mc. 10 : 29) daar door W. p. 274, aant. 91 terzijde geschoven voor een ruimere notie, vgl. echter Field *ad. loc.* Bij 13 : 14 ὁ ἀναγινώσκων νοείτω had de bekende plaats uit Epictetus, *Diss.* III, 23, 20 over de technische beteekenis van ἀναγινώσκειν m. i. niet mogen ontbreken. Wohlenbergs' exegese van κτίσις als de menschenwereld (Mc. 16 : 5) p. 392 heeft Semitischen achtergrond: *hewe 'ohēb habberijjōth* = „heb de menschen lief" is een woord van Hillel (10 v. C. A.) Dalman, die dit citeert (*op. cit.*, p. 144) vermeldt, dat het Aram. *birjathâ* (schepselen) eveneens = menschen.

Bd. III, *Das Evangelium des Lucas.* Uit de inleiding mogen hier eenige op bekende controversen slaande uitingen geciteerd zijn. „Blass' poging om zijne overtuiging, dat niet alleen de Handelingen maar ook het Evangelie door den schrijver zelf tweemaal zijn uitgegeven, in een texteditie te belichamen (Ev. sec. Lucam sive Lucae ad Theophilum liber prior, secundum formam quae videtur Romanam, ed. Fr. Blass, 1897) spoort aan tot nadenken op een wijze waarvoor men hem slechts dankbaar wezen kan. De uitvoerige Prolegomena dezer editie hebben echter mijne overtuiging niet aan het wankelen kunnen brengen. Ik blijf beslist de overbrenging van deze hypothese, die bij Handelingen proefhoudend bleek, op het derde evangelie ongeoorloofd achten (zie *Einl.* II³, pp. 350 sq. 360—265). Ook Nestle's meening (*Einführung*³ p. 249) dat hier wie α gezegd heeft ook β zeggen moet, komt mij voor niet ter snede te zijn. Immers uit de omstandigheid, dat Lucas zijn tweede geschrift naderhand voor een nieuwe uitgave heeft gemeend te moeten herzien, volgt niet met dezelfde noodwendigheid als dat in het alfabet de b na de a komt, dat hij ook voor het Evangelie aanleiding gevonden en behoefte gevoeld heeft om daar evenzoo te doen" (p. 39). Deze opmerkingen verdienen m. i., ook reeds op grond van het in den commentaar verwerkte materiaal, instemming. Met groote waardeering is ook hier weder menige met fijnen tact en groote kennis van zaken getroffen textcritische beslissing te vermelden (b. v. 3. 22, p. 200, aant. 65; 4 : 17, p. 235, aant. 22; 9 : 16, p. 375, aant. 75, en excurs. VII—IX) en op te merken dat bizondere zorg is gewijd aan het probleem van den text van Marcion en zijn invloed, evenals reeds in Mt. het Diatessaron-probleem met een bij Von Sodens haastige beslissingen zoo gunstig afstekende zakelijkheid was behandeld. Zeer de aandacht verdient ook de argumentatie over de dateering van Lc. na Paulus' dood, die in de inleiding van Bd. V (Handelingen, *nog niet verschenen*) „noch einmal gründlicher als mir bisher gelungen ist (*Einl.* II³, pp. 374 sq.)" uitgewerkt zal worden ook op grond van de „ganze Anordnung des Stoffes im zweiten Buche des Lc." (p. 33). Toch verwerpt Zahn (p. 31 aant. 49) de vooral door Krenkel (*Josephus und Lucas* 1894) uitvoerig uitgewerkte hypothese van Lucas als navolger van Josephus (*vgl. Einl.* II³, pp. 400—403, 421—425). Een schat van nauwgezet onderzoek is verzameld in de aanhangsels op pp. 735—68: I. Lucas, Lucanus enz., II. Lucas' levensloop, III. Wie zong het Magnificat?, IV. De schatting der vermogens onder P. Sulpicius Quirinius en de opstand van Judas den Galileeër bij Josephus, V. Over den text van Lc. 2 : 3—5 vooral in de Syrische getuigenissen, VI. Jezus' doop volgens het Diatessaron, VII, Over den text van Lc. 8 : 26 en 37, VIII. Over dien van 9 : 54—56, IX. Het Onze Vader bij Marcion. Te betreuren is het, dat de S. p. 38 mededeelen moet, dat een zoo verdienstelijke commentaar als die van Plummer in de zoo bekende serie van T. & T. Clark, *International Critical Commentary*, eerst te laat zijn aandacht trok. Zoo wordt Loisy b. v. in § 4 „Zur exegetischen und kritischen Literatur" geen vermelding waardig gekeurd! Nederlandsche en andere geleerden, die toch geen Slavische talen schrijven, zijn in Erlangen nog onbekend. Koetsveld's onovertroffen „Gelijkenissen van den Zaligmaker" (2 voll. 4⁰, Rotterdam, D. A. Daamen, 472 en 545 pp.), Baljons werken en zooveel voortreffelijks, dat in tientallen van jaren hier en elders verscheen, ontbreekt.

Vergelijk hiermee de oriënteering over de „literatuur", die zelfs in de populaire serie *Tekst en Uitleg* (Groningen, Wolters) gegeven wordt. Eenigszins vreemd is het ook, dat bij de exegetische literatuur gezwegen wordt van de Κοινή-studiën: geen Deissmann, Thumb, Dieterich zelfs, om van Viteau, Moulton, Milligan, Thackeray, Hatch, Robertson, Jannaris, Burton te zwijgen.

De exegese van het Lucasevangelie is wederom vaak treffend door psychologischen tact en fijn taalgevoel en altijd ernstige overweging waard. Ook hier nog enkele kleinigheden: Bij Lc. 2 : 16 ἀνεῦρον, zie Hobart *Medical Language of St. Luke*, p. 99.

Op p. 144 sq. kan bij de afweging van de lezing ἐν ἀνθρώποις εὐδοκίας tegenover ἐ. ἀ. εὐδοκία Fields opmerking (*op. cit.*, p. 48, cf. Lc. 2 : 14), dat de LXX *'anše rason* en dgl. steeds met ἄνδρες, nooit met ἄνθρωποι vertaalt eenig gewicht in de schaal leggen.

Bij de vraag van Anna's ouderdom (Lc. 2³⁷) p. 159 sq. en p. 160, aant. 91 gaat het tenslotte om de lezing ὡς of ἕως. Op p. 194 mis ik de zeer aangelegen gissing, die de στρατευόμενοι (Lc. 3¹⁴) als gendarmerie verklaart. Ieder die in 't oosten reisde weet hiervan mee te spreken.

Dat κατένευσαν (Lc. 5 : 7) met „toewenken" verklaard zou zijn, lijkt mij in de gegeven situatie ondenkbaar. Plummer, p. 144 merkt terecht op „possibly they

were too far off for a call to be heard . . Euthymius suggests that they were too agitated to call." Euthymius heeft terecht wel gevoeld, dat κατανεύω (*sc.* τὴν κεφαλήν!) onzin is, wanneer men te ver op zee is om het strand nog te kunnen beroepen. Wellicht is hier een gewoon sein onder de visschers daar ter plaatse in 't spel, waarmede men op een afstand zichtbaar kon maken dat men hulp verlangde. Ik zou denken dat een κατανεύειν (*sc.* τὴν κεραίαν), een knikkende signaalbeweging b. v. met een ra of ander deel van het tuig, hier bedoeld is. Lucas was op zee welbereisd ! Ook over μέτοχος in dit vers, dat niet hetzelfde beteekent als κοινωνός h. t. pl. geen woord.

De uiteenzettingen op pp. 269—272 over de crux (Lc. 6 : 1) van den Sabbat, die δευτερόπρωτος zou hebben geheeten, verdienen waardeering, maar Lev. 23 : 11, 15 is een heel zwakke basis. Dit is n. l. de eenige telling van weken in de geheele wet. Daaruit in Jezus' dagen een algemeen bekende nummering van eenige Sabbatsdagen in de maand Nisan te maken en de pointe van het zonderlinge woord te vinden in de vrij overbodige mededeeling dat dit de tweede Sabbat van het begin dier reeks was, zal menigeen en mij daarbij wel te machtig wezen. Stond er δευτερέσχατος d. w. z. de tweede, doch bij e x c e p t i e van achter af gerekend, dan was zoo iets aan te nemen, doch δευτερόπρωτος = δεύτερος wacht m. i. nog op nader bewijs. Op. p. 444 verzekert Zahn, dat de aanhef van het Onze Vader bij Lucas (11 : 2), die zooals ieder weet kortweg πάτερ, ἁγιασθήτω κ.τ.λ. luidt (vgl. Mc. 14 : 26, Rom. 8 : 15, Gal. 4 : 6), „nicht minder jüdisch ist als die vollere Form". Dalman echter (*Worte Jesu*, pp. 88. 157) constateert, dat *abba* specifiek onjoodsch is en kenmerkend voor Jezus. Ook mis ik hier de opmerking, die meermalen is gemaakt, dat het Onze Vader bij Lucas zeer den stempel van diens eigen stijl draagt (ἐγένετο ἐν τῷ εἶναι, τὸ καθ' ἡμέραν, παντὶ ὀφείλοντι *et sim.*). Voor het individueele spreken tot God als Vader vermeldt Plummer uit de Joodsche literatuur : *Sap. Sal.* II : 16, XIV : 3, *Sirach* XXIII : 1. 4, LI : 10, *Tobit* XIII, 4, III Macc. VI : 3 wat zeker wel vermelding verdiende. Opmerking verdient de nadruk, die de S. op p. 445 legt op het feit, dat ἁγιασθήτω en ἐλθάτω Imp. Aoristi zijn.

In Lc. 11 : 3 wordt het bezwaar van het zeer vreemde ἐπιούσιος voor de gewone gedachte *crastinus* niet weggenomen. Bij Lc. 11 : 4 toont Dalman aan (*op. cit.* p. 230), dat de variatie tusschen Mt. en Lc. (ὀφείλημα en ἁμαρτία) geen grond heeft in 't oorspronkelijk taaleigen : *chôb* laat beide nuances toe. Dit mist men hier op p. 488 evenals het voorkomen van ἀφεῖναι ἁμαρτίας in Ps. 24 : 18, cf. Num. 14 : 19, Ex. 32 : 32, Gen. 50 : 17 (Plummer *ad. loc.*), wat Lucas' keuze van dit woord op deze plaats verklaren kon.

Vrij duister bleef mij verder wat p. 452 aant. 21 te lezen staat „Es ist immer wieder daran zu erinnern dass φίλος und ἐχθρός c. gen. aktive, nicht passive Begriffe sind . . . „Macht euch Freunde" Lc. 16 : 9 heiszt : machet, dass euch die Anderen lieben." De gelijkenis van den Lastigen vriend (Lc. 11 : 5—8) zou dan leeren, dat de discipelen „alles was sie für sich oder andere bedürfen in vertrauensvollem Gebet Gott als ihrem Freunde vortragen dürfen . . . Nicht dass sie Freunde, d. h. Liebhaber Gottes sind, sondern dass Gott ihr Freund ist, sie liebt, soll ihnen bei ihrem Beten bewusst bleiben und ihnen Mut machen", enz. Dit lijkt bedenkelijk op een *petitio principii* uit de vereenzelviging van den φίλος met God in de zinsnede καὶ εἰ οὐ δώσει αὐτῷ ἀνάστας διὰ τὸ εἶναι φίλον αὐτοῦ. (v. 8) Actief of passief zegt ook nog niets, wanneer men niet uitmaakt wie van de twee in de verhouding van φιλία de actieve rol in dit „Begriff" geacht wordt op zich te nemen. Dit blijkt hier niet met duidelijkheid, omdat de gelijkenis zelf niet eens geëxegetizeerd werd, wat zij echter wel van noode had.

Bij 15 : 13 zie Field, *op. cit.*, p. 68 voor συναγαγὼν (*sc.* εἰς ἀργύριον). De verloren zoon trekt niet met een karavaan, doch met gevulden buidel henen. In de uitlegging van de gelijkenis van den Onrechtvaardigen rentmeester (16 : 1—4) wordt als eenige mogelijkheid de paradoxie aangenomen, dat de meester hem, ondanks zijn malversaties prijst om het talent dat hij voor zulke schelmerij had betoond. Van andere, minder gewrongene opvattingen en daaruit volgende afwijkende inzichten in Jezus' bedoeling, verluidt niets. Tenslotte zou nog b. v. bij Lc. 24 : 19 op te merken zijn, dat naar Dalmans opinie (*op. cit.* p. 51) ἀνὴρ προφήτης wèl naast het goed Grieksche ἀνὴρ βασιλεύς gezien mag worden. In hetzelfde hoofdstuk (v. 49) ware een verwijzing naar Jez. 32 : 15 *rûach mimmarôm* : ἕως ἂν ἔλθῃ ἐφ' ὑμᾶς πνεῦμα ἀπὸ ὑψίστων bij Lucas' merkwaardige uitdrukking ἕως ἐνδύσησθε ἐξ ὕψους δύναμιν op zijn plaats. Godsdiensthistorische parallellen (vgl. b. v. Reitzenstein *Die hellenistischen Mysterienreligionen* 1910 p. 142 ἐνδύεσθαι δόξαν) mist men hier en elder maar al te zeer. Ook Kroll, *Die Lehren des Hermes Trismegistos*, 1914 pp. 341, 347 dient, m. i., ter zake.

Dit is wel de zwakke zijde dezer commentaren, die men noemen kan zonder het individueele, dat men natuurlijk heeft te respecteeren, te na te komen. Zij verwaarloozen de godsdiensthistorische gegevens te veel. Ook van Zahns standpunt is dit, ondanks de hooge qualiteiten van dit werkelijk monumentale werk, dat zoo energiek wordt doorgezet, m. i., een tekortkoming, die men niet licht mag tellen. Congenialiteit in godsdienstig voelen en taal reikt over den afgrond der eeuwen, maar de antieke wereld *is* niet de onze, *in casu* niet de Duitsche, Protestante, Luthersche en „modern-positive" sfeer. Dat er veel kaf te dorschen valt, mag hier evenwel niemand afschrikken. Men zou gaarne den stijl dezer zware boekdeelen wat minder vol en breed zien vloeien, als in deze richting met dezelfde grondigheid de meeningen en oordeelvellingen van dezen meester op vele wapenen ons meer overvloedig werden voorgelegd.

Groningen. J. de Zwaan.

A. Wolff, Der Toleranzgedanke in der deutschen Literatur zur Zeit Mendelssohns. Berlin, Mayer und Müller. 1915. (Pr. M. 1).

Het boekje geeft wat de titel belooft : een sober gehouden overzicht, van wat de Duitsche literatuur in de dagen van Mendelssohn, 1729—1786 over den strijd om de tolerantie biedt, maar zóó, dat meteen de ontwikkeling van het begrip blijkt. Eerst louter het verdragen van den een door den ander op maatschappelijke gronden, nog met die geringschattende hooghartigheid, welke Goethe bedoelde, toen hij zeide : „Dulden heiszt beleidigen". Dan de opvatting van tolerantie niet als genade, maar als recht, voorbereiding voor volstrekte rechtsgelijkheid. Eindelijk het beginsel, dat eerbiediging wil van ieders individualiteit met behoud van de eigene. Gaf Karl Völker ons in 1912 van tolerantie en intolerantie

in het tijdperk der Hervorming de geschiedenis zelve, deze, door de „Mendelssohn-Toleranz-Stiftung" met den eersten prijs bekroonde, verhandeling leent zich bij uitstek tot eene korte inleiding in de geschiedenis der tolerantie in Duitschland gedurende het aangegeven tijdvak. De aanvanger vindt hier waardoor hij zich oriënteeren kan, hij vindt de bronnen genoemd en wordt wegwijs, zonder dat overlading hem ontmoedigt. Ook in de problemen, die zich den voor- en tegenstanders der tolerantie voordeden, wordt hij ingewijd, het uitspelen van den Islam als typische godsdienst der tolerantie tegen het christendom, de vraag of deugdzame heidenen zalig konden worden, waarbij Marmontel's „Belisaire" in Duitschland (gelijk ten onzent) den socratischen oorlog ontketende. Wij ontvangen ook een levendig overzicht van het zich wijzigend standpunt tegenover de joden. Eerst dat wat Gellert nog inneemt in „Die schwedische Gräfin", waar om medelijden gepleit wordt voor de gebreken der joden, die voor het overige nog „hassend und hassenswert" heeten. Zelfs Lessing's „Die Juden" uit dezen tijd (1749) predikt nog niet de verheven opvatting van den „Nathan". Het is vooral Mendelssohn, die, o. a. in zijn strijd met Lavater, voor de joden vraagt niet om medelijden, maar om rechtvaardig oordeel. Na 1770 is de jood in talrijke tooneelstukken de eerbiedwaardige figuur en de schrijvers pleiten voor hun recht op gemengde huwelijken en op grondbezit. De „Nathan" vormt dan het dichterlijk hoogtepunt van den strijd om de tolerantie, waarnaast Mendelssohn's „Jeruzalem", 1783, waardig zijn plaats inneemt. Met de groote figuren in het kampperk maken wij kennis: Friedrich Nikolai, Basedow, pastor Alberti van Hamburg, zelfde stad, waar Göze, de apostel der onverdraagzaamheid leefde en werkte. De schrijver vermeldt Nederlands aandeel in de geschiedenis der tolerantie, voorts dat Bayle door Gottsched in Duitschland is aangeprezen, dat Petrus Hofstede een woordvoerder was in den socratischen oorlog, terwijl hij een woord wijdt aan de Kollegianten, die immers voorkomen in Nicolaï's „Sebaldus Nothanker". Treffend is eene opmerking over de, „moralischen Wochen- und Monatschriften" der periode, waarmede wij ook voor onze Spectatoren ons voordeel kunnen doen: „Gewisz erscheinen sie uns unbedeutend, voll an Trivialitäten, aber für manche Zeiten und manche Sphären musz man bisweilen den Mut zur Trivialität haben um so in die unverwöhnte, unverbildete Masse zu dringen." Waarmee ik allerminst zeggen wil, dat ik al onze Spectatoren onbeduidend vind. Integendeel. Ter inleiding in dit altijd belangrijk deel der beschavingsgeschiedenis bevelen wij het aangenaam geschreven boekje gaarne aan.

Leiden. L. Knappert.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Bij Mart. Nijhoff verscheen onder den titel *Nederlandsche steden in de 16de eeuw* de eerste aflevering der uitgave van de plattegronden, door Jacob van Deventer omstreeks 1560 op bevel van Philips II gemaakt, van alle Nederlandsche steden en de voornaamste dorpen. Die teekeningen zelf worden thans te Madrid bewaard maar een groot aantal schetsen kwam in 1859 hier te lande onder den hamer en bleven gedeeltelijk hier, gedeeltelijk in Brussel. De rijksarchivaris Fruin gaf er thans eene inleiding bij. De uitgave zal geschieden in 14 afleveringen van 8 platen ieder, in het geheel 111 platen, die ook tegen dubbelen prijs (*f* 2.50) afzonderlijk verkrijgbaar zijn.

De voltooiing kan worden gemeld van de omvangrijke uitgave (zes deelen) van dr. W. P. C. Knuttel, *Acta der particuliere synoden van Zuid-Holland* ('s-Gravenhage, Nijhoff, 1908—1916). Deze zorgvuldig in de serieën der Commissie voor 's Rijks Geschiedkundige Publicatiën verschenen deelen bevatten belangrijk materiaal zoowel voor de kerkelijke geschiedenis als voor die der zeden ten onzent van 1621 tot 1700. B.

Stichting-De Goeje.

1. Het bestuur der stichting onderging geen verandering, en bestaat derhalve uit: Dr. C. Snouck Hurgronje (voorzitter), Dr. M. Th. Houtsma, Dr. T. J. de Boer, Dr. K. Kuiper en Mr. C. van Vollenhoven (secretaris-penningmeester).

2. In September 1916 is bij Brill, als derde uitgaaf der stichting, verschenen eene studie van prof. Goldziher, getiteld: Streitschrift des Ġazālī gegen die Bāṭinijja-sekte. Aan verscheidene openbare en private bibliotheken is een presentexemplaar aangeboden; de overige exemplaren zijn tegen *f* 4.50 bij den uitgever verkrijgbaar gesteld.

3. Het bestuur heeft besloten eene verhandeling van den heer C. van Arendonk over de opkomst der Zaiditische dynastie in Jemen voor rekening der stichting uit te geven. Zij zal denkelijk verschijnen in het begin van 1917.

4. Van de beide eerste uitgaven der stichting (photographische reproductie der Hamâsah van al-Buḥturî, 1909, *f* 96; al-Mufaḍḍal, Kitâb al-Fâkhir, uitgave van Storey, 1915, *f* 6) zijn nog een aantal exemplaren verkrijgbaar; de opbrengst zoowel van deze als van latere uitgaven komt ten goede aan de stichting.

November 1916.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Philologus, LXXIII, 4: G. Herbig, Eine osk. Altar-Inschrift aus Lukanien. — A. Stiefenhofer, Die Echtheitsfrage der biograph. Synkriseis Plutarchs. — W. Soltau, Zur röm. Verfassungsgeschichte. — J. Heeg u. P. Lehmann, Enim u. autem in mittelalterl. latein. Hss. — F. L. Ganter, Rigodulum — Reil a. d. Mosel. — F. Pfister, Vulgärgriech. in der ps.-xenophont. *Ἀθηναίων πολιτεία*. — A. Todesco, *ΚΟΚΚΥΞ*.. — Misc.

Beitr. z. Gesch. d. deutschen Spr. u. Liter., XLI, 3: G. Neckel, Adel u. gefolgschaft. — V. Moser, Ueber mhd. u. nhd. *i* für *e* und *ë* in tonsilben. — C. Franke, Die tempusformen in Luthers fabeln u. in deren latein. u. deutscher quelle. — N. O. Heinertz, Etymologisches. — J. H. Kern, *Sprechen* mit dem accus. der person. — W. v. Unwerth, Der kuckuck als angangstier. — H. Degering, Neue funde aus dem 12ten jhrh. — Berichtigungen.

Revue Historique, CXXII, 2: Gaffarel, La Terreur blanche à Marseille. — Bréhier, L'histoire de France à la façade de la cathédrale de Reims. — Matthier, Sur la formation de la légende dantonienne. — Bulletin historique: Hist. ecclésiastique, Moyen âge; Grande Bretagne.

Studiën, LXXXVI, Nov.: B. W. Speekman, Enrica von Handel-Mazzetti, II. — W. Mulder, De Goden der Kelten. — G. Jonckbloet, De socialist. dichteres Henriette Roland Holst—v. d. Schalk. Teleurstelling van haar idealist. socialisme. — J. Stein, Engelsche geleerden over Wetenschap en Godsdienst. Sir Oliver Lodge. — Hand. v. d. H. Stoel. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

De Bruin, Modern Chinese: D.LZtg. 1916, n°. 44.

Van Dillen, Econom. karakter der middel. sted.: Hist. Zeitschr. CXVI, 3 (Von Below).

Valentiner, Niederl. Kunst: D.LZtg. 1916, n°. 41 (Friedländer).

Alleen dan kan op eene beoordeeling van boeken gerekend worden, wanneer zij aan de Redactie ter recensie worden toegezonden.
Boeken, die naar het oordeel der Redactie voor eene recensie niet in aanmerking komen, worden teruggezonden.

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,

D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. — Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^{IJ}., te Leiden. — Prijs per jaargang van 12 nummers f 6.90.

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

24ste Jaargang. **N°. 4.** **Januari 1917.**

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.

Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

G. Finsler, Die Homerische Dichtung. (Aus Natur und Geisteswelt n°. 496). Leipzig, Teubner. 1915. (Pr. M. 1.25).

„Wie die Ilias gegenwärtig da steht ist sie nicht in einem Zuge entworfen, sondern hat durch die Hand ihres Dichters eine Stufenweise Ausgestalturg erfahren, bis sie ihren endgultigen Abschluss erreichte". Is die bewering — ook Rothe had van de Patrokleia al iets dergelijks gezegd — niet eene reductio ad absurdum van het unitarisch standpunt? Hier van ligt alle beteekenis in de leer van het „aus einem Gusz". Erkent men geleidelijke uitbreiding van een kerngedicht, wat doet het er dan eigenlijk toe of men één of meer dichters aanneemt? En hoe zal men dan nog bewijzen dat het eerste beter is? De algemeene waarschijnlijkheid is er zeker niet voor, dat de dichter van de kern der Ilias zijn eigen voltooid werk heeft uitgebreid; eer dat anderen het deden.

Of blijkt uit den *stijl* der Ilias onloochenbaar éene individualiteit? „(Ich bin) der Ueberzeugung" zegt F. „dasz das homerische Gleichnis nicht der epischen Kunst im allgemeinen angehört, sondern in seiner Eigenart das volle persönliche Eigentum des Dichters der Ilias ist". Maar hij laat er op volgen „Er wurde rasch gemein gut. Der Spätere, der den Anfang der 14 Buches gedichtet hat, versucht sich bereits nicht ohne Glück darin". Wat zal men hierna nog zoeken naar een ander éénpersoonlijkheidsmerk? Overigens blijkt uit de aanhaling ook dit dat, al verklaart F. zich unitariër, hij geenszins aarzelt aan bijvoegsels te gelooven; als zoodanig beschouwt hij o. a. ook den catalogus navium en de theomachie, en, bij de Odyssee het verhaal der zwijnejacht op den Parnassus. Geleidelijke uitbreiding neemt hij bij dit gedicht niet aan.

F.'s opvattingen, hier vermeld, zijn, wat betreft de Ilias, eene verrassing. In de tweede uitgaaf van zijn „Homer" in 1913 verschenen, waarvan de „Homerische Dichtung" hoofdzakelijk een uittreksel is — op enkele punten zijn wijzigingen aangebracht en het slothoofdstuk, de geschiedenis der kritiek van de Homerische gedichten is geheel weggelaten — dus in het twee jaar oudere boek, erkent hij ook wel al het onvolkomene in de eenheid der Ilias, maar verklaart het *uitsluitend* hieruit dat de dichter „zu sehr unter der Gewalt seines Stoffes stand" m. a. w. het verschil in voorstellingen tusschen zijne „Vorlagen" d. i. de gedichten waaruit hij zijne stof putte, niet kon neutraliseeren. Nog hecht F. aan dezen factor waarde, maar niet meer uitsluitend; de verandering in zijne zienswijze is van te meer belang, daar hij als geleerde hoog uitsteekt boven de middelmaat.

Ook het feit zelf, dat hij aan „Vorlagen" der dichters van Ilias en Odyssee niet alleen gelooft, en ze van grooten invloed acht op de compositie der gedichten, maar ze ook zooveel mogelijk tracht uit te vinden, moet gewaardeerd worden. Het is nog niet zoovele jaren geleden, dat de unitariër Rothe smalend zulk z. i. vruchteloos ondernemen veroordeelde. En ook bij ons werden dergelijke uitingen gehoord. Al zijn niet alle pogingen tot nog toe gelukkig geweest — ook F. geeft zoowel in zijne voorstelling van de bronnen als in die van de compositie der Ilias en der Odyssee op menig punt aanleiding tot kritiek — de kans neemt toe hoe meer in deze richting gewerkt wordt, dat over de hoofdzaken eene communis opinio zal ontstaan.

Intusschen is het beste van F.'s werk zonder twijfel de schildering van 't geen hij in 't grootere boek „die Homerische Welt" noemt, het beeld, dat de gedichten ons geven van de natuur en den mensch, van staatkundige en maatschappelijke toestanden. Dat beeld ziet de gewone lezer niet, want het moet uit de voorvallen

die het onderwerp van 't verhaal uitmaken, geabstraheerd worden, en daarvoor is eene bijzondere soort van oplettendheid noodig, slechts mogelijk voorzoover men met zijn gedachten thuis is op de gebieden waartoe de trekken van het beeld behooren. De studeerkamer alleen kan dat niet leeren, men moet de opgewektheid en de gelegenheid gehad hebben om zich te verdiepen in het volle leven. Wie bekend is met het gemiddelde peil der vele verklaringen van en beschouwingen over Homerus, zal de groote verdiensten van F.'s arbeid in dezen het best vermogen te schatten. In haar soort weinig minder goed, schoon uit haar aard minder belangwekkend, misschien niet altijd vrij van gezochtheid, is zijne beschouwing van de techniek der Homerische dichtkunst.

Maar in één opzicht dunkt hij mij niet billijk. „Der Dichter der Ilias hat jene Religion geschaffen, die den Spätern so unwürdig vorkam und zu deren Entschuldigung Kyniker und Stoiker die allegorische Deutung erfanden". Deze uitspraak bestrijd ik niet; de Ilias geeft geen Abklatsch van den volksgodsdienst; over de vragen waar de Epische dichter zich voor geplaatst zag, dacht de wereld zijner tijdgenooten niet na; en dat de lateren zich voor hem geschaamd hebben weet iedereen. Maar waarom vermeldt ook Finsler afkeurend zijne „Anschauung von dem ungerechten Weltregiment der Götter"? Waarom erkent hij daarin niet de objectiviteit, die hij overal elders in den dichter prijst? Blijkbaar kan ook F. zich niet losmaken van die autosuggestie, die de feiten van iederen dag in het gezicht slaan: het geloof aan eene liefderijke Voorzienigheid.

Arnhem. Matthée Valeton.

H. von Arnim, Plato's Jugenddialoge und die Entstehungszeit des Phaidros. Leipzig, Teubner. 1914. (Pr. M. 6, geb. M. 8).

Een wijsgeerig niet veel beteekenend, in zijn conclusies weinig overtuigend, droog en zwaarwichtig boek! De schrijver, polemiseerend tegen Pohlenz's vroeger hier besproken werk, welks titel „Aus Plato's Werdezeit" hij ironisch „schön und anregend" noemt, stelt zich ten doel, tegenover de sedert K. F. Hermann algemeen heerschende genetische opvatting, het relatieve recht te doen uitkomen van Schleiermacher's hypothese, volgens welke Plato in zijn litteraire werkzaamheid en in de volgorde der dialogen een methodisch-didaktisch plan zou gevolgd zijn. Von Arnim is er van overtuigd, dat bij Plato van den aanvang af het aannemen eener „transcendenten Welt des ideellen Seins" ten grondslag gelegen heeft, en dat hij de Ideeënleer van de zoogenaamd Sokratische periode af tot in zijn hoogsten ouderdom heeft vastgehouden. De beteekenis der Idee wordt dan verder kortweg aangegeven door het verwarrende of nietszeggende begrip „metaphysische Realität." — Maar is het aannemelijk, dat een denker als Plato aangaande den zin dezer metafysische realiteit niet geleidelijk een dieper inzicht zou gekregen hebben, dat hij in het bepalen van het begrip Idee (het fundamenteelste en moeilijkste der geheele filosofie, het begrip dat wij in onzen tijd eerst in al zijn diepte beginnen te doorgronden) niet gaandeweg verder zou gekomen zijn, geen ontwikkeling zou hebben doorgemaakt? De schrijver zegt wel, een ontwikkeling van Plato niet te loochenen, maar juist in het principieelste schijnt deze dan toch zoowat afgesloten te zijn geweest, toen Plato met schrijven begon. Deze maakte niet zoozeer zelf een Werdezeit door, als dat hij zijn lezers „eine Werdezeit bescheren" wil. Von Arnim miskent in Plato niet alleen den kunstenaar, maar ook den impressionabelen, tastenden, zoekenden mensch, die steeds dieper onder den indruk kwam van de ingewikkeldheid der problemen. En hij gaat er van uit, als iets vanzelfsprekends, dat P. voortdurend bij zijn lezers eene in bijzonderheden afdalende bekendheid veronderstelt met de tot dusver bereikte, natuurlijk definitief geformuleerde, resultaten en zelfs met alle zinswendingen en uitdrukkingen in alle voorafgaande dialogen. Door geleerde filologische beschouwingen, scherpzinnige maar niet diepgaande analyses, handige vergelijkingen van verschillende, dezelfde begrippen behandelende, passages en met gebruikmaking van de resultaten zijner Sprachstatistische onderzoekingen tracht de schrijver dan de chronologische volgorde te bepalen van den Protagoras, Laches, Lysis, Republiek, Charmides, Euthyphron en Euthydemus. En in het tweede deel van zijn werk wil hij door dezelfde middelen de stelling bewijzen dat de Phaedrus moet geplaatst worden aan het begin der ouderdomsperiode, en wel na — den Parmenides, tusschen dezen en den Sophistes. Reeds uit een zuiver litterair oogpunt beschouwd, is deze stelling uiterst onaannemelijk. Maar veel minder nog zal een geschoold logicus willen gelooven, dat de Phaedrus, waar de Idee nog geheel in transcendenten zin genomen wordt, zou geschreven zijn na den wijsgeerig oneindig rijperen Parmenides, waarin Plato duidelijk toont, dat hem de oogen zijn opengegaan voor de transcenden*tale* beteekenis der Idee.

Utrecht. B. J. H. Ovink.

M. Manilii Astronomicon liber tertius, recensuit et enarravit **A. E. Housman.** Londinii, apud Grant Richards. 1916. (Pr. 4 sh. 6 d.).

Deze uitgave van het derde boek der Astronomica van Manilius sluit zich op waardige wijze aan bij die van het eerste en het tweede. Housman is volkomen op de hoogte van het door den dichter behandelde onderwerp en een uitstekend kenner van diens taal. Alleen is het te betreuren, dat hij dikwijls een ongepasten toon aanslaat tegen andere exegeten van Manilius, met wie hij van meening verschilt, een toon, die ook meermalen door zijn eigen landgenooten gelaakt is.

De inleiding geeft een heldere uiteenzetting van de astrologische kwesties, die in het derde boek door Manilius behandeld worden. Voor het eerst wordt hier een aannemelijke verklaring gegeven van het woord *stadium* in de passage vv. 275—300. Housman toont overtuigend aan, dat hiermee moet bedoeld zijn een halve graad van den aequator, of een boog van den aequator, die twee minuten noodig heeft, om zich boven den horizon te verheffen. „The equator", zoo zegt hij terecht, „throughout all its length, unlike the zodiac and ecliptic, makes the same angle with the horizon, and consequently equal arcs of the equator rise in equal times; 15 degrees of 30 stades in every equinoctial hour." Wanneer Manilius dus in zijn tabel opgeeft, dat b.v. de Aries voor zijn opgang 1 uur 20 min. of 40 stadia noodig heeft, dan wil dat zeggen, dat de eerste dertig graden der ecliptica, die met den naam Aries worden aangeduid, tegelijk met 40 stadia of 20° van den aequator in den tijd van 1 uur 20 min. opkomen. Nu wordt het ook duidelijk,

hoe de mathematici de uren na zonsopgang met behulp van deze tabel, zonder gebruik te maken van een globe, tot graden van de ecliptica hebben kunnen herleiden, om den horoscoop vast te stellen. —

Op een ander punt kan ik mij minder goed met de verklaring van Housman vereenigen. Het is daar, waar Manilius spreekt over de berekening van de plaats der Fortuna en de andere athla (v. 176 sqq.). Is het een geboorte bij dag, zoo zegt de dichter, bereken dan het aantal graden op de ecliptica, dat de zon van de maan verwijderd is: *a sole ad lunam numerabis in ordine partes signorum* (v. 188/9), en zet die van den horoscoop af uit: *ortivo totidem de cardine duces*, op de ecliptica naar rechts, want dat bedoelt de dichter met *duces* = ἀπολύεις, zooals Bouché-Leclercq L'astr. Gr. p. 289, 4 heeft bewezen. Bij geboorte bij nacht: *verte vias*. Wat is dat? Housman beweert, dat daarmee alleen kan bedoeld zijn: bereken nu het aantal graden van de maan tot de zon, „la distance complémentaire", zooals B. L. het te recht noemt. Zeker, zoo wil Manilius, dat wij tellen zullen, maar in *verte vias* „keer op uw wegen terug", is nog iets meer gelegen. Wie van de maan tot de zon telt, keert niet op zijn weg terug, maar blijft in dezelfde richting gaan; hij neemt alleen het complement van den boog, dien hij anders bij dag-geboorte zou berekenen. Ik geloof dus met B. L., dat Manilius met *verte vias* heeft willen aanduiden, dat men het aantal graden bij nacht-geboorte links van den horoscoop moet afzetten. Daardoor komt het aanvangspunt van Fortuna wel op dezelfde plaats te liggen als wanneer het een dag-geboorte ware, maar de overige athla vallen onder andere teekens. De teekeningen in mijn Nederlandsche vertaling van Manilius, waarbij ik voor een goede vergelijking zon, maan en horoscoop beide malen in dezelfde teekens geplaatst heb, kunnen de zaak verduidelijken.

In het vaststellen van den tekst gaat Housman veel vrijer te werk dan schrijver dezes, vooral in het opnemen van conjecturen. Al dadelijk in het begin (III 4) meen ik, dat de overgeleverde lezing *dignos in carmina ducere cantus* = „wat waard is bezongen te worden, het gebied der poezie binnenleiden", zeer goed kan verdedigd worden. V. 67 geeft *quodcumque genus rerum, quodcumque laborum* (LG) een mooiere anaphora dan *quodcumque genus rerum, quotcumque labores* (Housman). In v. 74 is *arvis* (LG) juist; de vergelijking wordt voortgezet. Housman's conjectuur (120 sqq.):

quintus coniugio gradus est per signa dicatus
121 *et socios tenet et committens hospita iura*
iungitur et similis coniungens foedus amicos

houdt geen rekening met *et* achter *iungitur*. Vandaar dat ik met de hschr. en Jacob lees:

121 *et socios tenet et comites,* <*hic*> *hospitis una cet.*

In v. 144 zou ik *sucūs* (4de decl.) willen behouden op grond van de plaatsen uit Apuleius en Isidorus, die voor dat gebruik door Kühner geciteerd worden. Naar aanleiding van Housman's noot over *praetextu* en *praetexto* (v. 131) merk ik op, dat bij Tacitus Hist. I 19 de M^1 *praetextu* heeft en *praetexto* conjectuur van Wölfflin is. De horoscoop rijst niet op uit den 'mundus submersus' (v. 205), maar verheft zich aan den onmetelijken horizon (*immenso orbe*). Dat mag een dichter zeker wel zeggen, die zijn blik in het open veld langs den gezichtseinder laat gaan. *Immenso* behoeft dus niet in *immerso* veranderd te worden. Zou *tantum* (v. 244) niet in den zin van *tantundem* opgevat kunnen worden? In vv. 466—467 heeft Scaliger de werkwoorden *triplicant* en *duplicant* van plaats laten verwisselen. Housman vindt dat een „vix credibilis error", maar ik geloof, dat hij zich vergist. Manilius spreekt op de geciteerde plaats over het lengen der dagen onder de drie opeenvolgende teekens Capricornus, Aquarius en Pisces. Onder het eerste lengt de dag met een half uur, zoodat de kortste dag onder C. negen uren telt, de langste negen en een half uur. Onder Aquarius lengt de dag van negen en een half uur tot tien en een half uur. Hier is dus de aanwas één uur. Onder de Pisces is het maximum twaalf uren en de aanwas anderhalf uur. Nu is het juist die aanwas, die 's dichters belangstelling heeft opgewekt. Daarover raakt hij niet uitgepraat. Hij noemt dien de *vires acceptae*. Die *vires* zijn dus onder C. een half uur, onder A. één uur, onder P. anderhalf uur of: $^1/_2$, 2 × $^1/_2$, 3 × $^1/_2$. Dat half uur is het *tempus dividuum*, dat Manilius gevonden heeft op de wijze door hem in vv. 450—453 uiteengezet. Scaliger had dus, naar het mij voorkomt, volkomen gelijk toen hij las:

incipit a sexta tempus procedere parte
dividuum; duplicant vires haerentia signa,
ultimaque acceptas triplicant.

Om de lezing der hschr. te verdedigen geeft Housman een verkeerde verklaring van *vires* en vat dat woord op in de beteekenis van het verschil in uren tusschen den kortsten dag in C. en den langsten in A. en in P.

Nog een andere plaats vereischt een korte bespreking, omdat daar door Housman van Breiter geheel onverdiend gezegd wordt: „multa Hannoverae didicerat, quae Romae ignorabantur." In 478—480 lezen de hschr.:

478 *hac vice discedunt noctes ad sidera brumae*
tolluntur que dies annique invertitur orbis,
solstitium tardi cum fit sub sidere Cancri.

Na in het voorafgaande over het lengen der dagen onder Aries Taurus en Gemini gesproken te hebben, komt Manilius in v. 480 op het solstitium onder Cancer. Van dat oogenblik af beginnen de nachten weer te lengen met dezelfde verhoudingsgetallen als de dagen onder de zes voorafgaande teekens (*hac vice*). Wanneer de nachten zich dus bewegen in de richting van den kortsten dag (*bruma*), nemen de dagen voortdurend af. Dat drukt Manilius uit door *tolluntur que dies*, wat hetzelfde beteekent als: „dies auferuntur, minuuntur." Wie deze beteekenis van *tollo* mocht betwijfelen, vergelijke Cic. de legg. III § 40: *nec est umquam longa oratione utendum, nisi aut peccante senatu.... nullo magistratu iuvante tolli diem utile est.*

Het zou mij te ver voeren nog over andere plaatsen hier uit te weiden, zooals over de conjectuur *octo tenor* voor *octonos* (v. 592), die niet in den tekst had mogen opgenomen worden. Laat ik liever eindigen met te erkennen, dat Housman's commentaar blijk geeft van een groote kennis der Grieksche astrologische literatuur, en dat zijn opgave van de lezingen der hschr. betrouwbaar mag heeten in weerwil van enkele onnauw-

keurigheden (b.v. 56 *summo* GLM., 'quamvis id ceteri dissimulent editores'; onjuist, in mijn editie staat wel degelijk *summo* O; 62 heeft M. *vagasve*, wat H. niet medegedeelt; 246 heeft M. *usu*; 509 *denaque* M[1], *donaque* M[2], waardoor Bentley's *omniaque* een bevestiging krijgt). Of bij de vermelding van den auteur eener oude emendatie de voorrang aan den uitgever Regiomontanus (1474) of aan den afschrijver van een der codices deteriores uit de vijftiende eeuw (de Voss. 390 is o. a. van 1470) toekomt, valt dikwijls moeielijk te beslissen.

Groningen. J. van Wageningen.

De Ciceronis Libro Consolationis scripsit **J. van Wageningen.** Groningen, Noordhoff. 1916. (Pr. gecart. *f* 2.10).

Dat de Consolatio-litteratuur bij de Grieken zoowel als bij de Romeinen zeer omvangrijk was, is algemeen bekend. Uit verschillende perioden van Cicero's tijd af tot in de dagen van Boethius zijn tot ons gekomen philosophische essays, gedichten en brieven geschreven met 't doel vertroosting te brengen. Vooral 't Latijn kan wijzen op een groot aantal epistulae consolatoriae. Daar komt bij, dat een auteur soms in zijn werk een formeele consolatio inlascht, waar men die niet zou verwachten, gelijk bijv. Ovidius Fast. I 479—496 Carmenta naar alle regelen der kunst een troostrede tot haar zoon Euander laat houden. Ik herinner verder aan Fronto's brief De bello Parthico, waarmee hij den keizer Marcus Aurelius tracht te troosten over de nederlaag aan Lucius Verus toegebracht door de Parthen. Intusschen hoe belangrijk de bewaard gebleven geschriften op dit gebied mogen zijn, de voornaamste bezitten wij niet; verloren is immers de vermaarde verhandeling van een der laatste vertegenwoordigers der Oude Academie, Crantor's περὶ πένθους, verloren ging ook Cicero's bewerking daarvan, die hij schreef om zichzelf te troosten nauwelijks twee maanden na den dood van zijn dochter Tullia (Februari 45).

Met de poovere fragmenten van Cicero's Consolatio, welke te vinden zijn bij Lactantius e. a. — aldus vangt Prof. V. Wageningen zijn betoog aan — valt er niet te denken aan een reconstructie van 't geheel. Twee gelukkige omstandigheden echter bieden uitkomst. Ten eerste n.l. schijnt de λόγος παραμυθητικός van Pseudo-Plutarchus d. i. de Consolatio ad Apollonium, die letterlijk niet weinig uit Crantor's περὶ πένθους overnam, in de ontwikkeling der denkbeelden 't origineel op den voet gevolgd te zijn. Het bewijs daarvoor gaf Max Pohlenz (de Ciceronis Tusculanis disputationibus pag. 16). Ten tweede wordt in Lib. I en III der Tuscul. disput., welke Cicero niet lang na zijn Consolatio 't licht deed zien en waarin een gelijksoortige stof behandeld is, telkens verwezen naar dat onlangs uitgegeven werk. Waar dus overeenstemming bestaat tusschen de Tusculanae en Pseudo-Plutarchus, hebben wij 't recht aan te nemen, dat wij een punt ontdekt hebben, dat evenzeer in Cicero's Consolatio voorkwam. Laat zich zoo 't aantal fragmenten vermeerderen, tevens stelt ons de Consolatio ad Apollonium in staat de volgorde vast te stellen, waarin wij die resten hebben samen te voegen om tot den opbouw van Cicero's werk te komen. Want het is zeker verkeerd om met Buresch aan Cicero's Vertroosting een logischen gedachtengang te ontzeggen. Tegen Buresch pleit bijv. de omstandigheid, dat de epistula consolatoria (ad fam. V 16) door Cicero gericht tot Titius, evenzeer dagteekenende uit 't jaar 45, de ideeën geeft in een volgorde, welke overeenstemt met die der argumenten van Pseudo-Plutarchus. Opmerkelijk is ook, dat de 11e dialoog van Seneca (ad Polybium de consolatione) blijkens de analyse, wat de hoofdzaken betreft, een dergelijke overeenkomst met de Grieksche consolatio biedt. Wenscht men te weten, hoe het staat met den 6en dialoog (ad Marciam de consolatione), dan antwoordt Van Wageningen, dat Seneca zelf verklaart, dat hij de gewone voorschriften, die gelden voor de compositie van zulk een verhandeling, op zij zal zetten: niettemin keeren vrij wel de bekende bewijsgronden, zij 't anders gerangschikt, ook hier terug. Ergo is 't denkbaar, dat Cicero's Consolatio eenigermate tot model heeft gestrekt voor de beide dialogi Annaeani.

Met stelligheid evenwel mag men beweren, dat Cicero's veelgelezen tractaat 't voorbeeld is geweest voor de tweede rede van Ambrosius over den dood van zijn broeder Satyrus (de excessu fratris lib. II). Een nauwkeurige vergelijking van de oratio van den kerkvader met de Tusculanae en de Consolatio ad Apollonium laat daaromtrent geen twijfel bestaan, gelijk dit reeds K. Schenkl (Wiener Studien 1894 pag. 39) in 't algemeen uiteengezet heeft. Van de details besproken door Van Wageningen zij hier slechts 't volgende aangestipt. Ambrosius de excessu fratr. II 5 verhaalt, dat er volken geweest zijn, die rouw bedreven over de geboorte, doch feestvierden over den dood der menschen en t. a. p. § 7 dat de Lyciërs aan de mannen, die in rouw al te sterk uiting gaven aan hun smart, voorschreven vrouwenkleeren te dragen. Wij lezen ditzelfde bij Valerius Maximus II 6, 12—13 en nagenoeg hetzelfde bij Pseudo-Plutarchus pag. 112 F cap. 22. Aangezien de eerste verzamelaar veel uit Cicero putte, ligt 't voor de hand, dat ook deze in zijn Consolatio van die gewoonte der Thraciërs en Lyciërs gewaagde.

't Geval ligt nog eenvoudiger bij Hieronymus, die in Epistula 60 ad Heliodorum den bisschop tracht te troosten over het verlies van zijn neef den vromen Nepotianus. Zelf noemt de pater ecclesiae daar cap. 5, 3 (Hilberg pag. 555) de Consolatio van Cicero en aan Buresch (Leipz. Stud. 1887 pag. 107) viel 't niet moeilijk duidelijk te maken, dat daarmee juist de bron vermeld wordt, voor zoover de stof niet van positief Christelijk gehalte is. Men heeft zelfs alle reden te gelooven, dat Hieronymus over dit onderwerp geen ander Heidensch auteur raadpleegde dan Cicero, al zegt hij Ep. 60, 5, 2 dat hij doorliep: Platonis, Diogenis, Clitomachi, „Carneadis", Posidonii ad sedandos luctus opuscula.

Nu wij geleerd hebben, waar wij de bouwsteenen kunnen vinden, komt het er op aan te weten, hoe wij ze gevoeglijk aaneen kunnen passen. Dat blijkt uit 't schema van de Consolatio ad Apollonium, hetwelk ons thans wordt voorgelegd. Op 't exordium volgt 't thema gesplitst in drie hoofddeelen: over 't leven, over den dood en over de onsterfelijkheid, terwijl 't geheel in 14 capita is onderverdeeld volgens de dispositio, die Pohlenz er van gaf. Het verdient de aandacht, dat Pohlenz in 't stuk van Pseudo-Plutarchus een uitweiding, een embolium, moet aannemen, waarin de Grieksche philosoof terugkomt op een punt, dat al aan de orde geweest is. Wie meent, dat zoo'n digressio bij Cicero niet voorkomt, dien verwijs ik naar De finib. III § 49—50 waar buiten

't verband in een beschouwing over 't verschil tusschen Stoici en Peripatetici een stelling van Diogenes over den rijkdom ingelascht wordt.

Daar ik uitvoerig bij de prolegomena stil gestaan heb, kan ik kort zijn over hoofdstuk II, dat de reconstructie van Cicero's geschrift brengt en wel links al de fragmenten nu aanzienlijk vermeerderd, rechts de loci similes uit Pseudo-Plutarchus, die den gang der redeneering aangeven. In de recapitulatie (hoofdst. III) erkent V. Wageningen volmondig, dat uit den aard der zaak eene restauratio Ciceronis Consolationis elementen van onzekerheid zal bevatten, toch meent hij, dat zijn ontwerp een beeld, zij 't een imago adumbrata, van het oorspronkelijk werk geeft. Ik geloof het met hem: werkelijk is door een synthese, die mooi en methodisch tegelijk is, niet maar een geraamte, doch iets levends opgebouwd. Zulk een resultaat mocht noch Knöllinger met zijn studie over de fragmenten van Cicero's de virtutibus, noch Consoli met zijn Epistulae Attici bereiken.

Een klein voorbehoud moet ik maken ten aanzien van wat Van Wageningen op pag. 2 zegt, waar wij lezen, da alleen Cicero een boek schreef om zichzelf te troosten. De opmerking ware zeker niet misplaatst, dat wij althans in Fronto's De nepote amisso — een der beste epistulae door den rhetor geschreven — een stuk bezitten, waarin de grootvader zichzelf troost. Men vergelijke Peter Der Brief in der römischen Literatur pag. 134.

Ik zou hier in herinnering willen brengen, dat in den tijd der Renaissance in ieder geval vóór 1583 door iemand, die het in de imitatio Tulliana bijna even ver gebracht had als Quintilianus, Plinius de jongere en Lactantius een Consolatio geschreven is, welke een tijd lang er voor doorging 't werk van Cicero te zijn. Nog in de Teubnereditie van 1871 staat het maaksel afgedrukt bevattende 62 hoofdstukken of 217 paragrafen (Pars IV Vol. III).

Het hier aangekondigd werk van den Groningschen hoogleeraar onderscheidt zich evenals zijn Commentaar op Persius door degelijkheid en helderen betoogtrant.

's-Gravenhage. C. Brakman Jz.

Mystische Texte aus dem Islam. Drei Gedichte des Arabi (1240), aus dem Arabischen übersetzt und erläutert von M. Horten. (Kleine Texte für Vorlesungen und Uebungen, herausgegeben von Hans Lietzmann 105). Bonn, Marcus und Weber. 1912. (Pr. M. 0.50).

In dit boekje van 18 bladzijden geeft Horten van drie der 61 mystieke gedichten van den Mohammedaanschen mysticus Mohammed ibn al-Arabi, die Nicholson in 1911 te Londen had uitgegeven en vertaald, eene eigen vertaling, voorzien van een commentaar, die gedeeltelijk van den dichter zelf afkomstig is. Eene inleiding van vier bladzijden dient om den lezer eenig denkbeeld te geven van de oorsprongen en de uitingen der Moslimsche mystiek. Of Horten gelijk heeft met zijne kenschetsing der mystiek van Ibn al-Arabi als behoorende „*in die extreme indische Richtung*", staat nog te bezien. Ten onrechte noemt hij hem den meest gevierden mysticus „*seiner Zeit — ja bis zum heutigen Tage.*" Bij de overgroote meerderheid der Mohammedanen, ook van diegenen onder hen, die de mystiek beoefenen, geldt Ibn al-Arabi als een duister schrijver, wiens werken men ongelezen behoort te laten, ook al durft men, uit eerbied voor enkele beroemde verdedigers zijner rechtzinnigheid, het woord ketterij hierbij niet uitspreken. Elk land heeft zijne eigene gevierde mystici; de algemeene waardeering der Mohammedanen heeft al-Ghazali zeker in hoogere mate genoten dan Ibn al-Arabi.

Of dit geschriftje veel kan bijdragen om een juist denkbeeld te geven van de wereldbeschouwing van den man, die tientallen zware boekdeelen noodig had om voor Mohammedaansche lezers zijne wereldbeschouwing uiteen te zetten, durf ik niet zeggen.

Leiden. C. Snouck Hurgronje.

A. Christensen, Le dialecte de Sämnan etc. (D. Kgl. Danske Vidensk. Selsk. Skrifter, serie 7, Hist. en Philos. Afd. II. 4). København, Høst & Søn. (Pr. 2 K. 40 ø).

Het is algemeen bekend, dat de Nieuw-perzische schrijftaal zich onder sterken invloed van het Arabisch ontwikkeld heeft en dat daarbij veel Oud-iranisch te loor gegaan is. Deze omstandigheid verleent eene bijzondere belangrijkheid aan de studie der dialekten, die des te grooter is, naarmate een dergelijk dialekt in afgelegen, weinig bezochte oorden gesproken wordt, omdat de kans dat dáár Oud-iranische woorden en woordvormen bewaard gebleven zijn bijzonder gunstig staat. Elke bijdrage tot dit gebied van studie moet dus met ingenomenheid worden ontvangen, wanneer zij althans op ernstige studie berust en nieuw materiaal brengt. Daar aan deze beide voorwaarden in het hierboven genoemde geschrift voldaan is, aarzelen wij niet de aandacht van belangstellenden daarop te vestigen. De Heer Christensen was in de gelegenheid zich onder gunstige omstandigheden eene week lang te Semnān, eene stad 200 KM. oostelijk van Teheran, op te houden en het aldaar gesproken dialekt op de plaats zelve te bestudeeren. Op zijne terugreis maakte hij van de gelegenheid gebruik om ook omtrent het te Lāsgird en Sengsar gesproken dialekt eenige gegevens te verzamelen. Zoo gelukte het hem onze kennis van het Semnani, dat niet geheel onbekend was en dan ook in den *Grundriss der eranischen Philologie*, I, 2, bladz. 344 vvg. onder de Kaspische dialekten gerangschikt en kort gekarakteriseerd is, aanzienlijk uit te breiden. Vele grammatische verschijnselen, tevoren onopgemerkt, bijv. het onderscheid der geslachten bij de substantiva en het onbepaalde artikel werden door hem vastgesteld; de vervoeging der verba werd door hem in veel vollediger tabellen dan te voren aanschouwelijk gemaakt. Ook enkele korte teksten in dit dialekt, werden door hem naar de uitspraak van Semnanis opgeteeen in het Fransch vertaald, waarbij hij tevens den tekst in de Nieuw-perzische schrijftaal voegde, zoodat men met één oogopslag het groote verschil tusschen beide kan opmerken. Laat ons dus eindigen met de hoop uit te spreken, dat het den heer Christensen gegeven mag zijn deze studiën voort te zetten, al zijn helaas, op het oogenblik de vooruitzichten voor dergelijke onderzoekingen ten gevolge van den rampzaligen wereldoorlog, die zelfs het oude Iran niet ongedeerd heeft gelaten, alles behalve gunstig.

Utrecht. M. Th. Houtsma.

E. Cuq, Une statistique de locaux affectés à l'habitation dans la Rome impériale. (Extrait des mémoires de l'académie des inscriptions et belles-lettres, Tome XL). Paris, Klincksieck. 1915. (Pr. fr. 2.50).

Een boekje, dat voor zijne statistische opgaven teruggaat tot ongeveer 300, het Curiosum urbis Romae regionum quatuordecim (van ongeveer 360), somt voor ieder der veertien stadswijken van het toenmalige Rome afzonderlijk alle gebouwen op, huizen, pakhuizen, badhuizen, bakkerijen, enz. enz. Eene bekende, haast schreef ik beruchte plaats daaruit geeft een totaal van 1790 domus en 46602 insulae. Men heeft reeds sedert meer dan drie eeuwen uit deze opgave de bevolking der stad onder Diocletianus en Constantijn trachten te benaderen. Maar men is van den aanvang af niet blind geweest voor een groot bezwaar, waaronder voor ons de opgave lijdt. Wat bedoelt hier de term domus, wat insula? Want in het gewone spraakgebruik plegen deze woorden ver van scherp uit elkander gehouden, ja dikwijls verward te worden. Als er verschil wordt aangenomen, is blijkbaar domus een eigen huis, insula een huurhuis. Doch de officieele lijst, die hier ten grondslag ligt, verstaat toch even blijkbaar onder insula nog iets anders en meer dan alleen huurhuis, zij verstaat er slechts een stuk van zulk een huurhuis onder van welken aard dan ook. Immers voor een totaal van 48392 huizen is de ruimte, die de stad Rome omstreeks 300 innam, beslist te klein. De huizen van het keizerlijke Rome waren namelijk — dat hebben opgravingen en plaatsen uit de literatuur ons lang geleerd — geen Nederlandsche huizen, elk voor een afzonderlijk gezin, maar meerendeels groote huurkazernes, juist als in de groote steden heden ten dage. Verschillende preciseeringen van den officieelen term insula zijn nu in de negentiende eeuw beproefd. Het is de verdienste der hier boven genoemde verhandeling van Cuq, om ten eerste te hebben aangetoond, dat geen dier preciseeringen steek houdt, als men volledig het archaeologische en epigraphische materiaal raadpleegt, dat ons op het oogenblik ten dienste staat, en ten tweede zelf eene nieuwe verklaring te hebben gegeven, die overtuigend is. Men moge zijn betoog wijdloopig en daardoor soms wat vermoeiend vinden, het dunkt mij in allen gevalle afdoend.

De bewijsvoering leze ieder, wien het onderwerp belang inboezemt. Ik bepaal mij hier tot de vermelding van de uitkomst. Eene insula is vrijwel wat men in het Fransch een appartement noemt, eene reeks kamers op eene zelfde verdieping, die te zamen eene woongelegenheid uitmaken. Slechts één gewichtig verschil bestaat, dat reeds in het woord ligt besloten: eene insula was eene geheel afzonderlijke woongelegenheid, geen gemeenschappelijke trap verbond de verschillende verdiepingen, iedere insula had haar eigen toegang. Soms was dat eene trap, vaker eene ladder, die naar voor-, zij- of achterkant van het huis of allermeest naar eene binnenplaats neerdaalde. Een groot huurhuis bevatte gewoonlijk vele van zulke insulae. Exemplaren er van zijn teruggevonden te Ostia, te Pompeji, te Rome zelve en vooral in de Hellenistische steden, aan welke Italië blijkbaar deze inrichting heeft ontleend, te Delos bijv. en in de steden van Egypte. De bewijsvoering steunt natuurlijk vooral op deze archaeologische vondsten. Te Delos heetten zulke huurhuizen συνοικίαι.

Na aldus te hebben vastgesteld, wat het ambtelijk en ten deele ook een nauwkeuriger dagelijksch spraakgebruik onder het woord insula verstond, legt Cuq zich ten slotte de vragen voor, waarom er officieele lijsten van domus en insulae werden aangelegd, en wat ons die opgave van 1970 domus en 46602 insulae helpt, om het getal inwoners van Rome te benaderen. Op de eerste vraag krijgt hij een bevredigend antwoord. In Egypte, blijkt uit zeer vele papyrussen, werden zulke lijsten door den fiscus bijgehouden, om het aantal gezinshoofden te kunnen vastleggen, dat het hoofdgeld moest betalen. Voor Rome kan dat niet opgaan: daar betaalde men geen directe belastingen. Wie daar zulke lijsten samenstelden, blijkt niet met volle zekerheid; maar zeer waarschijnlijk waren het de praefecti vigilum en stonden de lijsten ambtshalve ook ter beschikking van de praetores urbani. Om de naleving van de maatregelen tegen brandgevaar te kunnen nagaan, om geschillen van allerlei aard tusschen huurders en verhuurders te kunnen beslechten, voor allerlei politiemaatregelen was het noodig, dat men wist, hoeveel gezinswoningen er in iedere wijk van Rome waren en wie ze bewoonden. De tweede vraag beantwoordt Cuq in ontkennenden zin. Het onderzoek, door hem ingesteld, toont zonneklaar, dat behalve de rijken, die een domus bezaten, en behalve de niet geheel onbemiddelden, die eene insula huurden, er nog heel, heel veel armen te Rome waren, die ook aan eene insula niet toe kwamen en maar ergens woonden en sliepen in winkels, pakhuizen, op straat, waar zij maar konden. Hoeveel duizenden of tienduizenden dat waren, daarvan laat zich niets bepalen. Bedenkt men dan nog, dat het slechts raden is, of er te Rome in een domus of eene insula gemiddeld vier dan wel vijf of zes dan wel misschien zeven of acht personen woonden, dan begrijpt ieder, dat voor een ernstig onderzoeker de opgave, hoeveel domus en insulae er op zeker tijdstip waren, geen grondslag voor eene berekening van de bevolking der stad kan opleveren.

Leiden. H. van Gelder.

J. Tambornino, De antiquorum daemonismo. (Religionsgesch. Vers. u. Vorarb. herausg. v. R. Wünsch u. L. Deubner. VII. Bd. 3 Hft.) Giessen, Töpelmann. 1909. (Pr. M. 3.40).

Na een „Prooemium" p. 1 vlg. staat in Cpt. I de „Testimoniorum collectio", t. w. I „Loci Graecorum opinionem illustrantes p. 3—27 en II „Testimonia Christiana" p. 27—54. Cpt. II zet uiteen „Quid Graeci de possessione crediderint" en wel I „De possessis" p. 55—62, II „De possessionis numinibus" p. 62—75, III „De sanandi rationibus" p. 75—89, IV „Quid de daemonum exeuntium actionibus creditum sit", p. 89 vlg., V „De exorcistis" p. 90 vlg. Cpt. III handelt over „De Christianorum possessionis doctrina" t. w. I „De energumenis" p. 92—98, II. „De daemonibus" p. 98 vlg., III „De Christianorum possessionis remediis" t. w. A. „De remediis ab ecclesia comprobatis" p. 100—105, B. „De Christianis magiae cultoribus p. 105—107, IV. „Quid daemones Christianorum opinione in exorcismis fecerint" p. 107 vlg., V „De exorcistis" p. 108—110. Een „Index nominum et rerum memorabilium" p. 111 vlg. besluit het werk.

De schrijver behandelt het geloof aan de bezetenheid door hoogere of lagere bovenmenschelijke machten, zooals het van oudsher bij de Grieken en Romeinen

heerschte, maar schenkt zijn aandacht voornamelijk aan de latere oudheid, waarin, door den invloed der Oostersche godsdiensten en der Grieksche philosophie de vrees voor onreine geesten in bijna alle kringen heerschte, p. 73 vlg. Voorts betoogt hij, dat ook de Christenen omtrent de bezetenheid vrijwel dezelfde meeningen koesterden als de aanhangers der antieke godsdiensten, en tot afweer der demonen vrijwel dezelfde middelen gebruikten, als bezweringen, aanblazingen, handopleggingen, vasten p. 100 vlgg., al werd er dan ook, „een Christelijke kleur" aan gegeven, p. 100.

J. Tambornino heeft vele belangrijke gegevens bijeengebracht, ze echter niet altijd juist toegelicht, bijv. wanneer hij p. 105 beweert „In templis enim magia . . . certe nunquam exercebatur", vgl. daartegen Porphyr. Vit. Plot. 10, en zijn gedachtengang is vaak even onbeholpen als banaal, vgl. bijv. het slotwoord p. 110.

Den Haag. K. H. E. de Jong.

Die astronomischen Tafeln des Muhammed ibn Mūsā Al-Khwārizmī, in der **Bearbeitung** des **Maslama ibn Ahmed Al-Madjriti** und der **lateinischen Uebersetzung** des **Athelhard von Bath**, auf Grund der Vorarbeiten von **A. Bjørnbo** † und **R. Besthorn** herausgegeben und kommentiert von **H. Suter** (Kgl. Danske Vidensk. Selsk. Skrifter 7. Raekke, Hist. og filos. Afd. III, 1). København, A. F. Høst & Søn. 1914 [1]).

De tafels, die onder dezen titel door de Deensche Akademie gepubliceerd worden, behooren tot de eerste werken, die bij het opkomen van zin voor wetenschap in het middeleeuwsche Europa de wetenschap der Arabieren hier overbrachten. Zij zijn echter niet enkel van beteekenis voor het primitieve begin der wetenschap in Europa, maar ook voor het begin der wetenschap onder de Arabieren zelf. Hun eerste kennis van de sterrekunde ontleenden zij grootendeels aan Indië; de Indische Siddhanta's (uit de 5de eeuw), die op het standpunt der Grieksch-Alexandrijnsche astronomie stonden, werden in het Arabisch vertaald en geexcerpeerd; en tot de geleerden, die in dienst van Chalief Al-Mamun zich daarmee bezighielden, behoorde ook Al-Chwarizmi, uit Perzië afkomstig. Hij is bekend door werken over wiskunde, die in de middeleeuwen in het Latijn vertaald werden. Deels naar de Indische gegevens, deels naar daarop gebaseerde Perzische tafels, bewerkte hij zijn sterrekundige tafels: vandaar, dat hij zijn tijdrekening regelt naar de Perzische aera Yezdegird (632 n. C.) en als nulmeridiaan voor de lengten die van Arin aanneemt (d. i. Udjain in Indië); ook schijnt hij Ptolemaeus gekend te hebben en daarnaar enkele gegevens anders aangenomen dan de Indiers. Zijn werk vertegenwoordigt wel het eerste begin van beoefening der sterrekunde: geen theorie, geen verklaring, maar tafels voor het praktisch gebruik, om de plaatsen van zon, maan en planeten, de eklipsen en de op- en ondergangen der gesternten te vinden, gebaseerd op overgeleverde vaak zeer onvolkomen waarden voor alle grootheden. Dit karakter komt vooral uit, als men zijn werk vergelijkt met het groote werk van Albattani, nog geen eeuw later, waarin de wetenschap theoretisch ontwikkeld wordt, en de waarden der verschillende grootheden van Ptolemaeus op grond van nieuwe waarnemingen verbeterd en nauwkeurig bepaald zijn. Men zou meenen, dat deze zooveel grondiger en betere tafels het gebruik van de primitieve tafels van Alchwarizmi geheel verdrongen zouden hebben; dat dit niet het geval was, blijkt het best daaruit, dat zij aan het eind der tiende eeuw door den Spaansch-Arabischen astronoom Maslama Almadjriti, nieuw uitgegeven werden. De oorzaak zal wel daarin liggen, dat de tafels van Alchwarizmi in vele opzichten handiger waren en korter rekenwijzen gaven, dan de betere, maar omslachtiger tafels van Albattani. Maslama heeft daarbij wat omgewerkt en verbeterd, maar vooral in formeel opzicht: de tafels der syzigien en eklipsen werden voor de meridiaan van Cordova gegeven en de Mohammedaansche jaartelling werd ingevoerd; maar de belangrijkste fout der tafels: het verwaarloozen der praecessie (naar het voorbeeld der Indiers), dat alle lengten omstreeks 9° fout maakt, heeft hij niet verbeterd. Men kan natuurlijk niet uitmaken, wat in deze tafels van Maslama afkomstig is en wat niet, omdat wij ze alleen in deze bewerking (d. w. z. de Latijnsche vertaling daarvan) kennen en de oorspronkelijke tafels van Alchwarizmi niet meer voorhanden zijn, zoomin als het Arabisch origineel van Maslama.

Deze Spaansch-Arabische tafels zijn daarop in de 12e eeuw in het Latijn vertaald door Athelhard van Bath: waaraan toen in Europa behoefte bestond, was niet theoretische kennis der astronomie, maar een praktisch hulpmiddel, om de plaatsen van zon, maan en planeten te vinden. De primitiviteit van dit begin van wetenschap in Europa blijkt ook sterk in de namen en opschriften. Er is nog geen vaste wetenschappelijke nomenklatuur; de sterrekundige grootheden worden òf met de arabische namen beschreven, of er worden latijnsche namen voor bedacht, die van onze latere afwijken en ons naief-zonderling in de ooren klinken: b.v. medialitas of mediocritas voor middelbare beweging van een planeet, examinatio voor vereffening, obliquatio solis voor deklinatie, sublimatio voor apogeum (grootste afstand = hoogste verheffing). Daarin verschillen trouwens weer de drie handschriften, die van de vertaling bestaan (Oxford, Chartres en een onvolledig M. S. in Parijs) met elkaar; Oxford geeft b.v. alleen de arabische namen der planeten. Een later gevonden M. S. uit de 13de eeuw (te Madrid), door Robert van Chester „geordend", heeft al meestal moderner namen.

Naar de drie genoemde handschriften heeft Bjørnbo te Kopenhagen met behulp van Besthorn de uitgave bewerkt, die door zijn dood in 1911 onderbroken werd. Het vierde M. S. uit Madrid werd door Suter in Zürich, die de uitgave voortzette, nog vergeleken. Suter heeft de uitgave voorzien van een uitvoerig kommentaar, waarin de grondslagen der tafels en de rekenwijzen, waarop zij berusten, uiteengezet worden: voor zoo ver mogelijk, want niet in alle gevallen gelukte het hem, deze op te sporen. Hier ligt nog een veld voor historisch onderzoek: na te gaan, op welke vroegere gegevens latere werken berusten en hoe elk van deze weer het aspekt der latere wetenschap beinvloed heeft.

Voor de praktijk moesten deze tafels dienen: en daarin ligt voor ons de kultuurhistorische beteekenis van een publikatie als deze. Wat de praktijk was, waarvoor ze dienen moesten, en waarom eerst de Arabieren in de 9de eeuw, en later de West-Europeanen in de 12de eeuw

[1]) Eerst in 1916 door de Redactie ontvangen.

de plaatsen van zon, maan en planeten wilden kennen, toonen ons de tafels zelve. Ten eerste voor kalenderbehoeften: het hoofdstuk „de apparitione lunae vigesima nona die ad vesperum" en een tafeltje voor de zichtbaarheidsboog van de eerste maansikkel in verschillende lengten wijzen duidelijk op de afhankelijkheid van de arabische kalender van de astronomie. En dan voor de astrologie: van de 123 pagina's, die de tafels innemen, worden er 41 ingenomen door astrologische tafels. Evengoed als men uit de ruimteverdeeling in een modern sterrekundig jaarboek kan besluiten, dat de praktijk der zeevaart het hoofdobjekt voor onze moderne tafels is, evenzoo toont de ruimteverdeeling in dit middeleeuwsche tafelwerk, dat de astrologie het voornaamste doelwit en de bestaansreden der astronomische wetenschap in dien tijd was.

Hoorn. Ant. Pannekoek.

C. Veltenaar, Het kerkelijk leven der gereformeerden in Den Briel tot 1816. Amsterdam, A. H. Kruyt. 1915. (Pr. *f* 3.50). (Utr. diss.).

De schrijver van dit goed gedocumenteerde, uit de bronnen bewerkte boek heeft de stof aldus verdeeld. Van 1527—1572 de reformatorische beginselen. Van 1572—1619 de opkomst der gereformeerde kerk. Van 1620—1795 de gereformeerde kerk tot de scheiding van Kerk en Staat. Van 1795—1816 de gereformeerde kerk tot de reorganisatie in 1816. Deze verdeeling kan men aanvaarden als overeenkomend met den gang der historische ontwikkeling: de voorbereiding, de opkomst, de bevoorrechte kerk, de ondergang. Tegen de splitsing in onderdeelen echter kan men bezwaren inbrengen. Deel II bevat drie hoofdstukken: de kerk vóór, tijdens en na de twisten, t. w. de remonstrantsche, het eerste van 1572—1613. Maar in 1613 was de strijd reeds ontbrand, de procedure tegen Coolhaas is stellig een stadium in den strijd om de belijdenis. Ook is het jaar 1619 voor „na de twisten" een te korte termijn. Deel III geeft een mijlpaal in 1650, toen er eene Waalsche naast de Nederlandsche gereformeerde gemeente ontstond. Dit kan. De tweede mijlpaal, 1749, vindt eene ietwat zonderlinge rechtvaardiging in de meening, dat er toen toenemende Sabbathsontheiliging zou geweest zijn en in de komst van een Roomschen priester. Intusschen leggen wij hierop niet te zwaar gewicht, het materiaal, hoe dan ook gegroepeerd, is van belang, want altijd behoudt de lokale geschiedenis hare beteekenis, omdat zij ons dichter bij het gewone leven brengt, dan de algemeene dat vermag. Natuurlijk moet zij ook op zich zelve belangrijk zijn en dat is bij Den Briel het geval. De schrijver volgt bij elk deel denzelfden weg en verhaalt telkens achtereenvolgens van de predikanten, de leer- en zedentucht, armenzorg, onderwijs, volksleven en eeredienst. Ook de dissenters bekleeden in elk hoofdstuk eene ruime plaats en stellig hooren wij veel belangrijks. Maar ook hier doet zich de vraag voor, of het niet de voorkeur verdiend had om de remonstranten, de doopsgezinden, gelijk ook de Waalsche gereformeerden en de roomsch-katholieken in afzonderlijke hoofdstukken onder te brengen d. w. z. hunne geschiedenis van het begin af tot het einde afzonderlijk te geven? Overigens is in den Briel de gang der dingen geweest als elders, maar met lokale eigenaardigheden. Ik reken daartoe de Leenbeurs, een in 1581 gesticht fonds bepaaldelijk tot hulp van de huisgenooten des geloofs, dat in den loop der jaren in rijkdom toenam en nog altijd een groote rol speelt in de Brielsche armenzorg, welke ook bij Merula's bekende stichting nog immer overvloedig baat vindt. Voor de geschiedenis der Waalsche gereformeerden beschikte dr. Veltenaar over belangrijke documenten; ook de remonstranten waren hier van beteekenis, in den loop der 18de eeuw in goede verstandhouding met de gereformeerde kerk, die, „van de kleine zuster, die de tering had, geen kwaad had te vreezen" (332). Het is niet vriendelijk gezegd, maar de toon des schrijvers is overigens waardig, al laat hij zich verleiden dr. G. Vos na te zeggen, dat Oldenbarnevelt „zich vergrepen had aan het volksgeloof, de volkskerk en het volksideaal" (170). Aan het onderwijs wijdt de schrijver terecht veel aandacht en er is waarheid in zijn vraag „wat er van het onderwijs der smalle gemeente zou zijn terecht gekomen, indien de kerk zich over de kinderen van het volk niet had ontfermd" (389). Eene verdienste van het boek is nog, dat de leidende figuren Reinier Donteclock, Willem Crijnsze, Theophilus Rijckewaert duidelijk naar voren treden. Ten bewijze van de aandacht, waarmede ik het werk las, vergunne men mij nog eene enkele aanteekening. Ofschoon de auteur de zonden en overtredingen van het gereformeerde volk zeker niet naar voren brengt, blijkt toch ook in den Briel weer duidelijk, dat onverdachte rechtzinnigheid en kerkelijke macht allerminst bij allen samengingen met strengen, zedelijken wandel en dat de sabbathschennis groot was. Dat men zich „nogal eens schuldig maakte aan bedrog in den handel" (121) klinkt al te naïef. Op blz. 164 lees ik, dat het remonstrantisme in Den Briel geen martelaars kweekte, maar op blz. 165, dat een aantal remonstranten uit hunne betrekkingen werden ontzet. Op blz. 136 heet Willem Crijnsze gehuwd met Heylwig Heymans (of Colvius?) weduwe van H. van den Corput; op blz. 151 heet zijne eerste vrouw Jannetje Jans, zijne tweede Catharina Pieters. Van koning Willem I zegt de auteur (461), dat hij de kerk in de boeien zijner organisatie sloeg. De bekende voorstelling. Maar wat had men toch beters verwacht, zoo de koning niet had doorgetast?

Een enkel woord over den vorm. Dr. Veltenaar schrijft met levendigheid en warmte. Zijn onderwerp had blijkbaar zijn gansche hart. Zijn stijl doet herhaaldelijk denken aan dien van den bekenden Brielschen historicus Been. Stellig is er directe invloed, omdat de schrijver met Been over zijn onderwerp sprak (56): zijne teekening is er te warmer om geworden, als bij het schetsen van schilderachtig Den Briel (300 vlg.). Jammer, dat hij zich tegelijk schuldig maakt aan die bekende slordigheden, die wel diep zijn ingeworteld, dat ze zelfs hier niet werden ontweken. „Bachelier in de godgeleerdheid, scheen zijne geleerdheid" (78). „Beroepen naar Den Briel, gaf de kerkeraad hem." (178). „Beroepen den 3den Maart, had de bevestiging plaats." (253), voorts „verplichtend" voor „verplicht" (65. 191 noot). Maar trots deze feilen is het werk in zijn geheel zeker geslaagd. Het is eene eerste studievrucht en dient dan nog vooral geprezen te worden om soberheid, zelfbeheersching en macht over de rijke stof: eene aanwinst voor onze lokale geschiedbeschrijving, met de voltooiing waarvan wij den auteur in oprechtheid mogen gelukwenschen. Ik eindig met een getuigenis af te schrijven over de rijke Brielenaars, dat

voor onze dagen niet zonder actualiteit is: „Sij dachten ook in het midden van hunnen welstant en het toenemen der tresoren aan 't arme volkske in de nijpende noot" (308).

Leiden. L. Knappert.

Λεκα Αρβανιτη, μαλλιαρου, Κουφια Καρυδια, Liverpool, The Liverpool Booksellers Co. 1915.

Een pseudoniem kan men de naam Λέκας Ἀρβανίτης niet noemen, daar in de bundel herhaaldelik gesproken wordt van de schrijver onder diens gewone, in Griekenland vermaarde, naam: Alexandros Pallis. De bekende strijder voor de volkstaal, beroemd geworden door zijn bewonderde en gehate vertalingen van Homerus en van het Nieuwe Testament, heeft hier in een zeer fraai uitgevoerde bundel oorspronkelik en vertaald werk bijeengebracht. Het boek begint met een vertaling van Euripides' „Cycloop", dan komt de „Koopman van Venetië", vervolgens het eerste boek van Thucydides, een fragment van Kant's „Kritik der reinen Vernunft", en, onder opstellen van andere aard verspreid, de overzetting van een paar studies van Karl Brugmann en Thumb, en van Andersen's „'t Lelike Eendje." Talrijke polemiese stukken, in proza en poezie, ook beoordelingen van Pallis' eigen werk — waarin hij gelaakt en geprezen wordt — vormen met kinderliedjes, navolgingen van Heine, Hugo, Burns, Byron enz. het tweede gedeelte van het boek (in 't geheel 559 blz., bij een dikte van $1^1/_2$ cM.).

Pallis is een krachtig man. Hij staat aan 't hoofd van een der grootste handelshuizen te Liverpool en vindt niettemin tijd voor veelzijdige beoefening van taal- en letterkunde. Met de durf en de vastheid van een ondernemend koopman heeft hij partij gekozen in de taalstrijd; tegenstand verhoogt zijn energie. Hij is een ultraradikaal voorstander van 't gebruik der volkstaal en in zijn taalbeschouwing partikularist. Het Grieks dat hij in zijn jeugd gesproken heeft is voor hem de enige norm; de koncessies die in de steden mensen van zijn beschaving aan de officiële taal gedaan hebben, ook in hun dageliks spreken, aanvaardt hij niet. Hij spot er mee en schaamt er zich van zijn kant niet voor om μαλλιαρός, eig. „langlokkige", „nieuwlichter", genoemd te worden; dat scheldwoord van de puristen laat hij op de titel van zijn boek afdrukken. Gemakkelik is zijn taal voor beginners niet; zij ondervinden al dadelik last van Pallis' besluit om de aksenten, overtollige aanwijzingen die andere volken kunnen missen, weg te laten. Dat zijn radikalisme de mensen zal afschrikken, deert hem niet; hij voorkomt alle schampere opmerkingen van zijn critici door de titel van zijn boek: Κούφια Καρύδια, „loze noten", ijdele pogingen.

Die „loze noten" zouden ook voor zijn vrienden, voor wie het boek is gedrukt (ik weet niet zeker of het ook in de handel verkrijgbaar is), alleen de waarde hebben van een curiosum, indien de schrijver alleen over moed en vastheid van wil had te beschikken. Maar Pallis is tevens een dichter van groot, ook door zijn tegenstanders erkend, talent. Daardoor is het een genot zijn vertalingen te lezen: zijn proza is rijk en lenig, getuigend van een biezondere virtuositeit om zowel een eenvoudig sprookje als 't Duits van Kant weer te geven. Het partikularisme van de schrijver zal, vrees ik, de invloed van zijn voorbeeld verzwakken. Het is wel pikant zulk een streng vasthouden aan de moedertaal in de engste betekenis van het woord bij iemand aan te treffen die zich even goed thuis gevoelt in Liverpool als in Griekenland, in Parijs als in Calcutta. Maar het is wel meer opgemerkt dat onophoudelik reizen bij ons de liefde voor de plekjes waar we jong waren doet toenemen.

Leiden. D. C. Hesseling.

Gutenberg-Gesellschaft. 13/15er Jahresbericht.

Uit het 13e/14e en 15e *Jahresbericht* van de Gutenberg-Gesellschaft te Mainz — loopende respectievelijk over de jaren 1913/15 en 1915/16 — blijkt, dat ook op deze vereeniging de oorlog zijn nadeeligen invloed heeft uitgeoefend. In drie jaren verloor zij niet minder dan 48 leden, terwijl er slechts 9 nieuwe toetraden, zoodat het totale aantal gewone leden thans ruim 460 zal bedragen. Het getal Nederlandsche leden, dat in de laatste jaren telkens met 1 stijgende was, is sedert 1913 blijven staan op 10. Tegenover de andere landen maakt dat nog een heel goed figuur. Frankrijk telt er slechts 11, Engeland 18, Italië 4, Noorwegen 3, Oostenrijk 24, Rumenië 2, Rusland 4, Zweden 4, Zwitserland 8, Spanje 2, Hongarije 8, Amerika (Ver. Staten) 29, België 5, Brazilië 1, Denemarken 2. Alles vóór den oorlog.

Van na 1914 worden er geen ledenlijsten meer gegeven, daar het buitenland niet gevoeglijk te bereiken was. Het bovenvermelde verlies van omstreeks 40 leden heeft dan ook bijna uitsluitend betrekking op Duitschland. En hoeveel zullen er in het buitenland tijdens of na den oorlog uittreden? We hopen, dat het er geen een zal zijn. De geleerden behoorden een op zichzelf staande „Republiek" te vormen, die boven den diplomatieken en politieken wirwar van onze tijden staat, en die uitsluitend streeft naar wat in de menschelijke beschaving schoon, goed en waar is.

Het omvangrijke werk van Hans Koegler over de sier-initialen der Baselsche drukkers, op welks belang, ook voor Nederland, reeds vroeger (jg. XXI, kol. 75) gewezen werd, en welks uitgave reeds in 1912 in het uitzicht werd gesteld, is jammer genoeg tot na den oorlog — of ad Kalendas Graecas? — verschoven moeten worden, daar Koegler in actieven legerdienst is. Eenzelfde bericht bereikte mij omtrent Prof. Zedler te Wiesbaden, wiens voor Nederland veelbelovende studiën — volgens hem immers is de kunst om met losse gegoten typen te drukken werkelijk het eerst in Holland uitgevonden (vgl. *Museum*, XXII. 26-27) — dus eveneens wellicht nooit zullen verschijnen.

Den invloed, dien de oorlog uitoefent kan men ook duidelijk bemerken aan de sommen, welke voor aankoop van boeken zijn besteed. Voor de jaren 1913/14 — 15/16 zijn het respectievelijk 4494, 1836 en 1413 Mark. Onder de aankoopen van het laatstgenoemde vereenigingsjaar dient bijzonder vermeld te worden een fragment van een *Donatus*, gedrukt met de typen van den Drukker van het *Speculum humanae salvationis*. Verschillende dergelijke fragmenten vindt men ook in Nederland (vgl. Campbell, *Annales de la typogr. néerl.*, La Haye 1874, n. 612 ss.). In de laatste jaren zag ik twee fragmenten op de Duitsche boekenmarkt, een bij Ludw. Rosenthal te München (Cat. 105, n. 1360 a) en een bij Baer te Frankfort (*Bücherfreund*, 1913. I, n. 5474). Of het Gutenberg-Museum

een van deze twee, of weer een ander fragment heeft aangeworven, blijkt niet uit het *Jahresbericht* (S. 6). Zooals bekend, zocht Campbell den drukker van het *Speculum humanae salvationis*, en over het algemeen de geheele Nederlandsche prototypografie, niet te Haarlem maar te Utrecht, voornamelijk omdat verschillende stukken van het oudste drukwerk te voorschijn kwamen uit boekbanden, die te Utrecht waren vervaardigd.

Aan het 13e *Jahresbericht* is als Bijlage toegevoegd een opstel van den intusschen gesneuvelden Hermann Falk over *Giambattista Bodonis Typenkunst*. Bodoni, een drukker te Parma († 1813), zocht met succes naar nieuwe en meer aesthetische vormen van drukletters. Na tot ongeveer 1788 meer getracht te hebben bestaande typenvormen te verbeteren, kwam hij daarna met eigen ontwerpen voor den dag. Vooral muntte Bodoni uit in een logische verdeeling en een aesthetisch aspect van zijn titelbladen, waarbij hij natuurlijk ook nieuwe ideeën bracht omtrent de verdeeling van het zetsel, de juiste verhouding der witte randen der bladzijden, enz. enz. Ofschoon niet allen even enthousiast over Bodoni's aesthetische opvattingen oordeelen, ontkent toch niemand dat hij een kunstenaar was. Reeds tijdens zijn leven werd zijn kunst bewonderd en nagevolgd ook buiten Italië, speciaal in Duitschland en Oostenrijk. In Frankrijk hield de invloed van Didot's letterkunst het doordringen van Bodoni's ideeën min of meer tegen. Onlangs werden door een Amerikaansche firma Bodoni's typen weer op den voorgrond gebracht, door een moderniseering der „Bodoni-Type-Family." Facsimile 2 geeft daarvan een proeve. Nog 10 andere facsimiles van Bodoni's typen of navolgingen daarvan zijn aan Falk's opstel toegevoegd. De indruk dien zij op ons, twintigste-eeuwers, maken is niet zoo sterk, omdat wij in de laatste halve eeuw reeds meer mooi, aesthetisch drukwerk te zien hebben gerkegen. Maar in Bodoni's tijd, toen de smakeloosheid hoogtij vierde, moet zijn bescheiden en toch sprekende type, en vooral zijn logische en nuchtere, maar toch pakkende titelbladverdeeling ongetwijfeld een grooten indruk hebben gemaakt op allen, die eenigen kijk hebben op de aesthetische verzorging van een boek.

Woerden. fr. B. Kruitwagen. O. F. M.

SCHOOLBOEKEN.

De Meno van Plato, bewerkt door **Dr. H. D. Verdam.** Groningen, Wolters. 1916. (Pr. f 0.90).

Dr. Verdam heeft den Meno bewerkt, als leesboek voor het gymnasium; de vraag die men zich dus stelt bij de beoordeeling van de bewerking, is in hoever zij geschikt is jonge menschen den Meno te leeren genieten en bewonderen.

Beschouwt men den Meno hoofdzakelijk als kunstwerk en stelt men zich ten doel de leerlingen den kunstenaar te openbaren, dan lijkt mij dit boekje daartoe een zeer geschikt hulpmiddel. De inleiding tot den dialoog zelf is helder en beknopt, en naast de taalkundige noten vindt men tal van aanteekeningen en opmerkingen die het werk levend en boeiend maken. De vertalingen in de woordenlijst zijn levend en actueel, niet dictionnaire woorden die den lezer niets zeggen. Een leeraar, die het Athene van Socrates kent, zal het niet moeilijk vallen aan de hand van dit boekje de leerlingen het fijne en geestige van den dialoog, de levendigheid van de karakterteekening, en het boeiende van het drama te doen doorvoelen en bewonderen en hen te doen genieten van de schoonheid van de taal.

Of het doorlezen van dit boek de leerlingen echter een inzicht zal geven in Plato's philosophie, meen ik te moeten betwijfelen. Het is mogelijk dat Dr. Verdam van oordeel is, dat de logische en ethische vragen, die Plato in den Meno stelt en ten deele oplost buiten het bereik van jonge menschen van achttien jaar liggen. Maar dan vrees ik, dat die leerlingen, die geen litterairen aanleg hebben en alleen gegrepen worden als de gedachte van een werk voor hen na te denken is, koud tegenover den Meno zullen blijven staan; geirriteerd door het lange doorpraten over onderwerpen, die zij meenen dat buiten onzen gedachtenkring liggen; gehinderd door de zwakheid van de redeneering als zoodanig op veel punten, en vooral door de kleinburgerlijke schijnbescheidenheid van Socrates, die onder het gestadig roepen van: „Ik weet niets", de meest positieve dogma's verkondigt.

Ik voel het als een leemte in de behandeling van den inhoud van den Meno, dat er niet een poging gedaan is de leerlingen te doordringen van het besef van de diepe ernst van het Socratische „nietweten", en van het groote belang van Plato's theorie van het „aangeboren" zijn van ons weten, en hen te doen begrijpen dat de problemen, in den Meno eenvoudig en aanvankelijk gesteld, nog steeds den menschelijken geest bezig houden.

Iedere leeraar echter, wien de philosophische inhoud van den Meno ter harte gaat, kan dankbaar gebruik makend van het vele uitstekende dat in deze uitgaaf geboden wordt, naar eigen inzicht die leemte aanvullen.

Breda. W. Kuenen.

Nederlandsche Letterkunde. Schrijvers en schrijfsters vóór 1600. Door **L. Leopold,** Directeur der Rijkskweekschool voor Onderwijzers te Groningen, en **W. Pik,** Leeraar aan de Rijks Hoogere Burgerschool te Utrecht. Groningen, Wolters. 1916. (Pr. *f* 1.90, geb. *f* 2.25).

I.

Deze historisch-letterkundige bloemlezing is een handig boek, met drie niet fraaie verkleinde middeleeuwsche miniaturen en een fragment op ware grootte van een oud handschrift versierd. In het voorbericht wordt gezegd, dat deze bloemlezing als inleiding kan dienen tot de Nederlandsche Letterkunde van De Groot, Leopold en Rijkens, en ingericht is volgens de beginselen in dat werk gevolgd. Naar de meening der verzamelaars zal ze gebruikt kunnen worden (op een slaafsch gebruik rekenen de samenstellers daarbij echter niet) bij *elke* Geschiedenis onzer letterkunde, groot en klein, en ook — zonder dergelijke handleiding [1]). Aan de bibliographie is veel zorg besteed. Kan zij op volledigheid niet bogen, zij geeft genoeg om hun, die van een auteur of van een periode meer bijzonder studie willen maken, daartoe de middelen aan de hand te doen. Bij de samenstelling der bibliographie is vooral

[1]) „Een bloemlezing moet niet tevens een geschiedenis der letteren willen zijn", zegt Dr. J. A. N. Knuttel. De pro's en contra's mochten wel eens alle tegen elkaar worden afgewogen.

gelet op de behoeften van leerlingen en autodidacten, bij wie, al lezende, de lust mocht ontstaan om te komen tot uitgebreider lectuur, tot uitvoeriger geschiedenis. Dezen zullen goed doen, zegt het voorbericht, zich zoo spoedig mogelijk aan te schaffen, behalve de bekende werken van Te Winkel, Kalff, Prinsen en De Vooys: Dr. F. A. Stoett, *Beknopte Middeln. Spraakkunst* (2 deeltjes) en Dr. J. Verdam: *Middeln. Handwoordenboek.* Men vertrouwt zijn oogen niet, als men dit leest! Hoe nu? Zullen ook belangstellende *leerlingen van H. B. S. en Gymnasium* goed doen, zich al deze werken aan te schaffen en dat .... zoo spoedig mogelijk? Waar moeten de jongelui het geld van daan halen om dat alles te koopen, en den tijd om het te bestudeeren? Hebben ze niets anders te doen? Zijn er geen andere vakken, die evenzeer hunne belangstelling eischen? Multatuli zou, dunkt me, op zijn eigenaardige manier, zulk een raad „onzedelijk" hebben genoemd.

Aan de verzamelaars mag de lof niet worden onthouden, dat deze bloemlezing, van vele toelichtingen en ophelderingen voorzien, rekening houdt met nieuwe theorieën, nieuwe beschouwingen en inzichten, de hypothesen van Bédier, de nieuwe onderzoekingen over den Reinaert, de groote waardeering, die de mystieken thans genieten, met het „eerherstel" der Rederijkers en met de pogingen om belangstelling te wekken voor onze eerste Renaissance-dichters.

Het bestek eener aankondiging van schoolboeken in het *Museum* laat niet toe op den inhoud dezer bloemlezing nader in te gaan. Het „Lied van Halewijn" geeft ook hier weder de m. i. verknoeide lezing, waarvoor Hoffmann von Fallersleben aansprakelijk is te stellen:

„Doen zij dat bosch ten halve kwam,
Halewyns zoon haer tegen kwam."

II.

Op zulke Hoogere Burgerscholen en Gymnasiën, waar het onderwijs in de letterkunde niet angstvallig wordt beperkt tot de eischen van de eindexamens, wordt zeer zeker gesproken over enkele schrijvers en schrijfsters vóór 1600, maar de krap toegemeten tijd gedoogt niet, ze uitvoerig te behandelen en te lezen.

De verzamelaars van dezen nieuwen bundel — de eerste van hen is eenige maanden geleden na een werkzaam leven overleden — waren van een andere meening, en zij zijn de eenigen niet. Te benijden zijn docenten, die tijd kunnen vinden en opgewektheid bezitten om eenige maanden lang hunne leerlingen met zulk een, uit den aard der zaak wel wat eentonig en droog boek, bezig te houden, zonder dat de belangstelling der klasse tot beneden het vriespunt daalt. Dan is er de prozaïsche bedenking, dat vele ouders tegen hooge boekenrekeningen bezwaar hebben en daarmede wordt, b.v. hier in Den Haag, rekening gehouden bij het opmaken der jaarlijksche boekenlijst. Is het ook wel goed te praten, dat, terwijl tegenwoordig overal en door iedereen wordt aangedrongen op beperking van het onderwijs tot het noodzakelijke — en dit dan goed en grondig — de samenstellers van letterkundige bloemlezingen al maar voortgaan met dikke en dikkere boeken te maken, alsof er geen wolkje aan de lucht was? De oorzaken hiervan zijn vele en velerlei, van welke m. i. een der voornaamste gelegen is in den veelslachtigen aard van zulke werken: voor het voorbereidend hooger en het middelbaar onderwijs zijn ze bestemd, maar ook voor onderwijzers bij het L. O., autodidacten en andere belangstellenden. Nu is het buitengewoon moeielijk eene bloemlezing samen te stellen, welke voor allen gelijkelijk geschikt zou zijn, en door toepassing van Roemer Visscher's „elck wat wils" geeft men aan die boeken allicht een omvang en inhoud, als voor het *schoolonderwijs* minder wenschelijk, althans niet het meest wenschelijk is. Het bovenstaande betreft niet alleen en niet in de eerste plaats den nieuwen bundel van Leopold en Pik, maar de aankondiging dezer bloemlezing geeft mij gelegenheid om te uiten, wat al lang op 's harten grond ligt. Moge, wie mijne meening onjuist acht, zich hiermede troosten, dat van oudsher de beste stuurlui aan wal plegen te staan. —

Den Haag. B. J. F. Varenhorst.

De f[a] Wolters te Groningen-den Haag zond ons den 6den herzienen druk van M. A. P. C. Poelhekke, *Woordkunst.*

Bij Weidmann in Berlijn verschenen in de Sammlung griech. u. latein. Schriftsteller mit deutschen Anmerkungen nieuwe uitgaven van: K. Halm, *Ciceros ausgewählte Reden*, III (15de dr,, bew. d. W. Sternkopf), en O. Korn, *Die Metamorphosen des P. Ovidius Naso*, II (4de dr., bew. d. R. Ehwald).

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Van de *Museum* XXIII, kol. 361 vermelde 1ste serie *Treurspelen van Aeschylos en Sophokles vertaald* door Dr. L. A. J. Burgersdijk, verscheen thans het tweede deeltje, *Sophokles*: *Antigone* (pr. per gecartonn. deeltje *f* 0.60, bij inteekening op een serie *f* 0.50).

De Redaktie ontving de zesde druk van de Gids voor Gymnasiasten door Dr. J. van Wageningen (Groningen, P. Noordhoff, 1916, pr. *f* 1.—, geb. *f* 1.30). Gelijk bij vorige drukken is gebruik gemaakt van verschillende opmerkingen die aan de samensteller zijn medegedeeld; in de hoofdstukken over leger en schouwburg zijn enkele wijzigingen aangebracht, de paragraaf over Aristoteles is uitgebreid. — Een tweede druk is verschenen van Dr. R. Dietrich, Lateinische Sprüche (Dresden—Leipzig, Kochs Verlagsbuchhandlung, 1914, pr. M. 1.60). Deze bloemlezing van Latijnse spreuken, voorzien van Duitse vertalingen of aequivalentia (soms worden ook Griekse en Franse parallellen genoemd, een enkele maal een Engelse spreuk) is verdeeld in 7 hoofdstukken, getiteld de temperantia, de silentio, de amicitia enz. De vergelijkingen zijn niet altijd treffend; in een boekje dat, blijkens verschillende aantekeningen, voor de schooljeugd is bestemd, is het eigenaardig de matigheid te zien aan prijzen met Varro's gezegde „est modus matulae" (blz. 6).

Het Comité catholique de propagande française à l'Etranger zond aan het *Museum* de volgende werkjes, alle uitgekomen bij de firma Bloud et Gay te Parijs en alle handelend over vraagstukken die de oorlog aan de orde heeft gesteld: Morton Prince, La guerre telle que l'entendent les Américains et telle que l'entendent les Allemands; V. Giraud, Pro Patria (10 korte opstellen); C. Jullian, La place de la guerre actuelle dans notre histoire nationale (rede ter opening van de kolleges aan het Collège de France); Mgr. du Vauroux, bisschop van Agen, Du subjectivisme Allemand à la philosophie catholique; R. Doumic, La défen-

se de l'esprit francais (tegen „le théâtre indésirable" met zijn voorliefde voor echtbreukdrama's etc., aanprijzing van „le retour à la culture française", die de schrijver verwacht van een minder naar Duits model vervormde studie der klassieke Oudheid); G. Fonsegrive, „Kultur" et civilisation; V. Delbos, Une théorie allemande de la culture (over de „energetische Imperativ" van Ostwald). H.

Van von Wilamowitz' Reden aus der Kriegszeit is een vijfde deeltje verschenen; de eerste redevoering, getiteld Alexander der Grosse, verheerlikt de Macedoonse veroveraar als koning, staatsman en veldheer, de tweede (Rede zum Jahresfeste der Universität) handelt over 't verschil tussen Helleense, Romaanse en Germaanse opvattingen en deelt mede hoe de redenaar het onderwijs in de klassieke filologie wenst te hervormen. H.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Rhein. Museum, LXXI, 2: J. H. Lipsius, Die attische Steuerverfassung u. d. attische Volksvermögen. — E. Fraenkel, Zur Gesch. d. Wortes *fides*. — A. Ludwich, Hom. Gelegenheitsdichtungen. — H. F. Müller, *Φύσις* bei Plotinos. — H. Kallenberg, Procopiana. — Th. Birt, Laus u.Entlausung. Ein Beitr. zu Lucilius u. Martial. — Miszellen.

Neue Jahrb. f. d. klass. Alt., Gesch. u. deutsche Lit. u. f. Päd., XXXVII—XXXVIII, 9: M. Pohlenz, Kronos u. d. Titanen. — R. Linder, Kön. Luise u. d. sittl. Erneuerung Preuszens.

In het paedagog. ged.: P. Sickel, Leibniz als Förderer des Unterrichts- u. Bildungswesens. — G. Rosenthal, Lessing u. Leonardo da Vinci. — Th. Litt, Geschichtsunterricht u. Sprachunterricht. — H. Lamer, Die Dardanellen im Altertume.

Bijdragen Vaderl. Gesch. en Oudheidkunde, IV, 2: Bijlsma, Rotterdam's handelsverkeer met Engeland, 1635—1652. — De Savornin Lohman, F. D. Changuion. — Van Dam van Isselt, Een lang uitgestelde reis (Lev. handel). — Van den Berg, Documenten Hist. Manuscripts (vervolg). — Japikse, Hist. literatuur (April—Oct. 1916).

Revue Historique, CXXIII, 1: Bémont, Les institutions municipales de Bordeaux au moyen âge. — Pfister, Mémoire sur l'Alsace 1735. — Bulletin historique: Histoire grecque.

Hist. Zeitschrift, 116, 3: Von Below, Die Ursachen der Reformation. — Ulmann, Zur Entstehung der Kaisernota vom 16 Nov. 1814. — Naumann, Zur Theorie der Geschichte und Kunstgeschichte.

Studiën, LXXXVI, Dec.: W. Mulder, Het zevende eeuwfeest van de Orde der Predikheeren. — L. P. P. Franke, Ed. Verkade over het Tooneel. — J. v. Ginneken, Nova et Vetera. — Is. Vogels, Kriekende Kriekske, II. — J. Stein, Engelsche Geleerden over Wetensch. en Godsd., II. — E. Mengelberg, De plechtige Jaarmis der St. Gregorius-Vereen. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Caland, Rogerius' Open-Deure: Gött. Gel. Anz. 1916, Okt. (Zachariae).

Caland en Fokker, Verhand. over het Hindoeïsme: Gött. Gel. Anz. 1916, Okt. (Zachariae).

ADVERTENTIEN.

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,

D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. **Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden.** **Prijs per jaargang van 12 nummers f 6.90.**

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

24ste Jaargang. **No. 5.** **Februari 1917.**

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

U. v. Wilamowitz-Moellendorff, Die Ilias und Homer. Berlin. Weidmann. 1916. (Pr. M. 15).

„Und nun ist uns ein Heil widerfahren." Aldus stond geschreven in de Neue Zürcher Zeitung, die ik op den avond van den 24en Augustus 1916 te Zürich in handen nam.

Héél het blad was gewijd aan krijg en nogmaals krijg. In gesloten colonnes trokken de oorlogsberichten aan het oog voorbij. Niets dan bloed en verschrikking; te treffender voor wie het leest in de rustige stemming van eene aan den meeroever insluimerende weeldestad. En dan op eenmaal die blijde boodschap: „uns ist ein Heil widerfahren." Ge leest niet verder onder de ontroering. Wat mag het zijn? Zou het dan toch gelukt zijn om den wereldbrand op eenmaal meester te worden? Zou een wijze het verlossende woord hebben gesproken? Dan bedwingt ge u niet langer, maar grijpt met uw blik naar de volgende woorden. „Ulrich von Wilamowitz-Moellendorff hat, durch den Krieg gedrängt, ... ein Iliasbuch *geschaffen*."

En France tout finit par un sourire! Het is goed om zich met dien glimlach te wapenen tegen hetgeen de nabije en de verdere wereld om u te zien en te hooren geeft. Glimlach alleen!

Zeker; toen in 1795 Fr. A. Wolf met zijne Prolegomena naar voren trad, was Europa niet minder in oorlogsspanning en beroering dan thans. Toch vermocht hij door zijn uitgesproken twijfel aan de eenheid der Ilias groote emotie te wekken in de europeesche kringen. Goethe, Herder, Schlegel, wie niet, openden wijd de oogen voor het hun nieuwe perspectief. Het scheen, alsof voor de belangstelling in den krijg om Troje de belangstelling in den Revolutiestrijd zou tanen. Wolfs autoritaire stem sloeg in. Men bukte voor zijn gebaar. Eerst na honderd jaar zou het openlijk worden uitgesproken, niet dat Wolf ongelijk had, maar dat zijn ijdelheid zich listig had meester gemaakt van den arbeid eens onberoemden voorgangers. Toen, in 1795, „musste man glauben was der erste Philologe seiner Zeit versicherte."

Thans? Ja, thâns! Het huidige Duitschland heeft geen Goethes, Herders, Schlegels, die voor de „homerische Frage" zich zouden kunnen interesseeren. Maar het heeft een klassieken philoloog te Berlijn, die ver en ver boven een F. A. Wolf uitsteekt. De europeesche samenleving zou zich echter voor geen Iliasfrage meer warm maken, zelfs al heerschte er vrede tusschen den wolf en het schaap. De klok is verzet. Vooruit, achteruit, naar ge wilt. Maar verzet. L'histoire ne se répète jamais. En daarom klinkt die Heilsroep zoo dwaas.

Men mag evenwel de uitingen van een feuilletonist niet euvel duiden aan den schrijver van het boek, dat tot de geboorte van de aankondiging aanleiding gaf. Integendeel. Eene publicatie van Wilamowitz blijft immer voor philologen een belangwekkend feit. Hoeveel of hoeweinig er van zijne conclusiën moge worden steekhoudend bevonden — en veelal is dit quantum niet gering —, zelfs dáár, waar hij scheen mis te tasten, placht toch steeds de wijze, waarop dit geschiedde, „anregend" te zijn. En wijl hij een op literair terrein bijzonder fijn voelende wakkere geest is, wijl hij niet minder kunstenaar dan vakman is, en het bij hem om de zaak en niet om ijdelheidsstreeling gaat, grijpt men gretig naar zijn bij uitstek persoonlijk werk; hem wenscht men zich als „graecus" te denken en de gedachten aan die graecitas alléén te wijden.

Wilamówitz heeft echter thans die beperking niet gewild. De opdracht van het jongste boek aan zijn zoon, die ἀνὴρ ἀγαθὸς γενόμενος ἀπέθανεν, doet achter den philoloog het beeld van den vader rijzen. De philologen in de staten ten Oosten onzer grenzen mogen te hunner tijd door hun woord tot vijandige gezindheid tegen den duitschen geest hebben bijgedragen, zij dragen, niet minder dan de geleerden onder hunne tegenstanders, op eerbiedwaardige wijze de slagen, die er vallen. Verjongde manlijkheid zal het kenmerk zijn eener wetenschap, die door deze droeve loutering gegaan, wederom op-

staat, vrij van den roest, die het leven der kleine belangetjes kweekt. Het is iets waard de groote daad te hebben medegemaakt, de groote daad, in wier gloed het kleinzielige gedoe van het gezeten gemeenschapsleven wegschroeit. En wij gunnen den vader zijn trots, wanneer hij verklaart van den gesneuvelden zoon: „er war auch befähigt dieses Buch zu beurteilen."

Zullen wij het den ostelbischen edelman óók gunnen, indien hij de zegetrompet steekt? „Der Krieg ist wenn nicht der Vater so der Geburtshelfer dieses Buches. Als seine Dauer gebot und sein siegreicher Verlauf gestattete die Gedanken auch noch auf etwas anderes zu richten als die Gefahr des Vaterlandes, vermochte ich doch nur bei einem Reinen, Grossen, Ganzen zu verweilen etc." Is dit „ciceronianisches Pathos", gelijk de duitsche aankondiger beweerde? Ik voor mij had er de gedachte aan iets *hols* niet aan willen verbinden; meer die van iets overvols. Doch ter zake.

Wilamowitz met alle waardeering voor de alexandrijnsch-kritische behandeling van den tekst, die hij met Bekkers methode vergelijkt, waarbij uit de massa der mss. slechts de „meest betrouwbare" worden gegrepen, eischt thans eene philologie, die historisch ziet en boven Aristarchus uit gaat, niet blijft staan bij de aristarcheïsche athetese „auf Grund seines Glaubens an den einheitlichen Homer." Immers tegenspraak in den tekst, *die als eenheid werd beschouwd*, was voor Aristarchus voldoende grond tot athetese. „Dabei kann recht vieles verworfen sein, das uns vom höchsten Werte sein könnte, in dem wir wohl gar das Echte erkennen würden. Kein Zweifel, dass wir überraschende Aufklärung finden würden, wenn wir das Handschriftenmaterial der alexandrinischen Bibliothek benutzen könnten." Hij keert zich tegen eene kritiek, die op de gedachte aan de *eenheid* der Ilias wortelt. Derhalve de vaan gevoerd, waarin geschreven staat niet de naam van F. A. Wolf, doch die van den Abbé d'Aubignac, die inderdaad alles reeds gezegd had, wat Wolf slechts op eleganter wijze formuleerde: d'Aubignac, wiens oordeel zich had vrijgemaakt van het fransche classicisme en die, zonder vakman te zijn, het dorst loochenen, dat Ilias en Odyssee eenheden zijn als de Aeneïs. „Was er ausspricht, sind Tatsachen, an denen nur der blöde Köhlerglaube rütteln kann!"

Wij denken hierbij, hoe Aristarchus ondanks chorizonten, als Hellanikos, zelfs aan de gedachte heeft vastgehouden van den éénen dichter van Ilias èn Odyssee. Zijne autoriteit had sinds de richting aangegeven, zoodat Seneca het eene ziekte der Grieken noemen kon, te vragen wat ouder was Ilias of Odyssee. Ongetwijfeld was het dan ook een mannenwerk van D'Aubignac in 1715, toen hij in zijne Dissertation sur l'Iliade, de nimmer betwijfelde eenheid der Ilias dorst aantasten. De naam van den bescheiden, onbekenden man ging in de duisternis te loor en gaf den zelfzuchtigen Wolf gelegenheid met zijne op D'Aubignacs onderzoekingen gebouwde Prolegomena naam te maken. Evenwel, Wolf ontkende de mogelijkheid eener eenheid op grond der meening, dat in een tijd zonder kennis van het schrift, een epos van dien omvang niet kon worden geschapen. De hypothese nu dier schriftlooze periode miste redelijke basis. Ook gaf Wolf geen analyse der Ilias. Tóch had zijn woord gezag. Karl Lachmann's Betrachtungen über Homer trachtten een achttiental liederen uit de Ilias uit te pellen. Zijne Liedertheorie werd uitgewerkt door Köchly, die zijne Iliadis Carmina XVI publiceerde. Ook G. Hermann in zijn opstel van 1832 „de Interpolationibus Homeri" beaamde de mogelijkheid uit de Ilias de oorspronkelijke Einzellieder te reconstrueeren. Wel trad Nitzsch met kracht voor de verdediging der eenheid op, doch vond bestrijding in K. L. Kayser. Voor dezen mocht de eenheid niet gelden. Zijn *stijlgevoel* belette hem in de Ilias blind heen te zien over duidelijke stijlonderscheidingen. Wat hij echter ontkende was de mogelijkheid eener restitutie der rhapsodieën.

Met de eerlijke oprechtheid, die het sieraad is van het rijke geleerdenleven van Hermann Usener, heeft deze hoogstaande philoloog het voor Kayser opgenomen, toen diens ware, blijvende verdiensten door sluw berekenende, doch veel minder beduidende, collega's evenzeer dreigden te worden weggemoffeld, als zij Kayser bij zijn leven hadden vermogen neer te houden. In 1881 gaf Usener de „Homerische Abhandlungen" te Leipzig uit, waarin hij het beste van wat Kayser had gepraesteerd met pieteit had verzameld. De voorrede daarbij geschreven is Useners strafgericht over de perfidie eener Heidelbergsche philologenknoeierij. Sinds dien heeft voortgezet onderzoek op het gebied der germaansche en romaansche epiek — en wij noemen daarbij Ker's „Epic and Romance" 1897, Heusler's „Lied und Epos in germanischer Sagendichtung" 1905 — het onderscheid aangewezen tusschen den stijl van het straffe korte lied en dien van het breed uitgedijde epos. De vondst van Bacchylides' balladen en Corinna's carmina bracht voorbeelden van het *grieksche lied* aan het licht. Men zag, hoe uit het lied zich ontwikkelt het Kleinepos, welk tusschenstadium wordt aangegeven door het Hildebrandslied (± 800): een oud *zingbaar lied* in den nieuwen vorm van het *gereciteerde gedicht* gebracht, terwijl de stijl nog epische breedte mist. Hier is de overgang van den homerischen *phorminxzanger* tot den stafvoerenden *reciteerenden rhapsode*. De wording van het Grootepos was nu zichtbaar. Doch tevens dat uit onze Ilias zich geen Einzellieder laten snijden; hoogstens kan men de stof aanwijzen voor Einzellieder.

G. Hermann had daarover anders gedacht. Hij geloofde aan één hoofdlied, waaromheen andere liederen zich als kristallen hadden afgezet. Eene Kern-theorie derhalve. In Bethe's Homer van 1914 (Ie dl.) keert de kerntheorie terug, doch op grond der nieuwere inzichten omtrent lied en epos gewijzigd. De Mènis, het epos van Achilles' toorn, heet bij Bethe de kern onzer Ilias. Deze kern bepaalde voor goed aanvang midden en einde van het toekomstige epos. Immers een later dichter, een Athener der zesde eeuw, zou in die Menis een aantal zelfstandige Kleinepen hebben verwerkt, zóó, dat het resultaat, *onze* Ilias, wéér eene eenheid is. Bethe komt dus tot twee Homeri, tot twee Iliades, beide eenheden.

Wilamowitz gaat den weg op van Kayser. Het stijlonderscheid is de wichelroede, die de plaatsen leert vinden, waar het zuivere water vloeit. „Am allerspätesten habe ich das sehen gelernt, worauf ich nun den höchsten Wert lege, den Unterschied des Stiles.... also die verschiedenen dichterischen Individuen. Wer es nicht bemerkt wird es leugnen." Aanbevolen wordt — en zeker niet ten onrechte — de interpretatie op grond der oude grammatici, Scholiën dus èn Eustathios. Dan,

een onderzoek in den geest eener moderne opgraving: eerst afdragen van de jongste lagen, daarna van oudere, totdat de burcht zelf zichtbaar ligt, gezuiverd van de restanten der latere nederzettingen. „Weil Θ ein Stück der jüngsten Schicht ist, habe ich es zuerst behandelt". Het resultaat dier behandeling is, dat Θ — met ietwat gewijzigde grenzen — de brug heet te slaan van Η over Ι en Κ naar Λ en verder. „Also dass der Dichter eine vorhandene Ilias um die beiden Einzelgedichte erweitern wollte." Dit is „die Grundlage auf der wir weiter bauen", pag. pag. 59. —

Aangezien stijlcriteria moeten beslissen, is het wel de moeite waard in de door Wilamowitz geroemde Homerische Abhandlungen van Kayser diens oordeel over enkele passages uit de Ilias na te gaan. Hoe wordt bij voorbeeld geoordeeld over Ω? Wilamowitz zelf oordeelt aldus: „Ω ist ein Einzelgedicht von vollendeter Geschlossenheit. Achilleus in seiner Trauer, Achilleus den Hektor schleifend, dat ist ein herrliches Eingangsbild; in den Totenklagen bei Hektors trotz allem erreichter Bestattung klingt das schöne Gedicht versöhnend aus. Nichts vermisst man. Ueberall ist derselbe Stil, reif und weich. Wir wollen das Gedicht wahrhaftig nicht geringer einschätzen als Schiller getan hat." Thans Kayser: „ultima rhapsodia nonnullis v. d. quasi coronare videtur opus, quia sic Achillis ingenium admodum acerbe et crudeliter exsequentis vindictam emollitum appareat et mitissimo humanitatis sensu nobilitetur. Sed haec magnanimitas multum sui splendoris eo amittit, quod Achilles Hectoris cadaver nonnisi Iovis iussu et excellentium donorum expectatione commotus reddit. Facile quidem est hanc scaenam pulcherrimis coloribus illustrare: assiduus Homeri lector *talibus pigmentis non fallетur*; accurata animadversio vix ullam patietur residere in animo dubitationem, quin haec Iliadis rhapsodia ordine extrema aetate quoque postrema sit." (p. 46). „Meo quidem sensu ultimae Iliadis rhapsodiae in quibus actioni fastigium imponitur Σ-Ω nequaquam a nitore et pulchritudine pares sunt primis Α-Ζ." (p. 43). Aan wiens zijde wij wenschen te staan in oordeel over Ω kan niet twijfelachtig zijn, doch wel vraagt men, hoe stijlcriteria van waarde kunnen zijn bij zulk een tegenstrijdig oordeel tusschen in *gelijke richting* oordeelende mannen. Behoeven wij den geletterden lezer onzer dagen te vragen hoe zijn oordeel luidt over I? Wilamowitz zegt p. 65: „der Versuch den Phoinix auszuscheiden bricht den Edelstein aus der Krone dieser jungen Dichtung ersten Ranges." En Kayser? „Die Anlage des ganzen und die Ausführung desselben leidet an einer übertriebenen Weitläufigkeit, überladen ist die Rede des Phoinix." (p. 19). En pag. 21: „Von dem Verfasser der Achilleis, welchem ausser Τ-Ω einiges aus Σ angehört, gilt der über I ausgesprochene Tadel in noch grösserem Maasse. Man vergleiche z. B. die überaus weitläufige Beschreibung des Wagenkampfes. Wenn Achill etwas vor andern auszeichnet, so ist es grössere Grausamkeit und Blutgier, besonders gegen Hektor, den er aufzehren möchte." Zóó een stijlcriticus over de schitterendste deelen onzer Ilias, over Ι, Ψ, Ω, Σ. En toch steunt Wilamowitz' beschouwing over Θ op Kaysers werk, op de Abhandlungen „deren Ergebnisse sich dauernd behaupten werden" (p. 26). Men vraagt zich af, tot hoeveel analysen en reconstructies der Ilias wij nog veroordeeld zullen zijn, als het zeer subjectieve stijlonderscheid zal moeten beslissen en een ieder zijn tegenstander zal overtroeven door het afdoende woord: „Gij voelt hier geen stijlonderscheid! Nu ik wel. Ik ben derhalve de bevoegde, gij, die het nog te leeren hebt." Daarmede vangt een nieuwe honderdjarige krijg aan.

Reeds bij Cauer Grundfr.², 505 staat te lezen de volgende redeneering: Θ is stilistisch minderwaardig, doch Θ maakt, dat Ι in de Ilias eene plaats vindt. Immers uit Η 400 vg. blijkt, dat de Grieken den eersten strijd niet slecht gestreden hadden. Indien nu toch in Ι 14 Agamemnon weenend kan optreden, is dit eerst mogelijk doordien Θ met het ongunstige resultaat van den afgebroken strijd er tusschen treedt. Dus zeide Kayser terecht, dat Θ gedicht is om de situatie te scheppen, die voor Ι noodwendig was. En daar nu niemand beweren zal, dat Θ en Ι van één auteur zijn, moet werkelijk de Presbeia als een „einzelnes Gedicht bestanden haben."

Nu is vooreerst niet waar, dat de situatie in Η op het einde voor de Grieken zoo gunstig staat. Zij hebben de stad niet kunnen nemen (vg. Η 343). Dat de Trojanen aanbiedingen doen, vloeit voort uit hun bewustzijn, dat door hunne bedreven zonde de toekomst voor hen onzeker is (402). Géén der partijen voelt zich sterk, Diomedes tracht bij de Grieken den moed er in te houden, doch na het bouwen van den wal brengen de hemelteekenen hen in eene diepe depressie, vs. 479: τοὺς δὲ χλωρὸν δέος ᾕρει! Zou aan dit einde van Η zich niet geschikt hebben kunnen aansluiten de droeve stemming van Agamemnon in het begin van Ι? Daarvoor was Θ niet noodig. Dat in Θ de stemming der Grieken nog meer daalt dan zij op het einde van Η reeds was, komt natuurlijk aan den inzet van Ι tengoede. Dat de dichter in het zeker niet uitnemende boek Θ den overgang tot de vernedering der Achaeërs nog geleidelijker heeft willen maken, zal ieder met instemming erkennen. Het daartoe dienende boek moest uitteraard van secundaire beteekenis zijn.

En voorts: wij kunnen ons wel voorstellen, dat er eens een Kleinepos bestond, dat zoo ongeveer den inhoud der Presbeia had, een gedicht als afgerond geheel opgebouwd uit de in liederen verheerlijkte stof: „hoe men tot Achilles toog om hem weder in den strijd te brengen, doch hoe die welgemeende toeleg mislukte." Eene voorstelling van zulk een gesloten Kleinepos kan bijvoorbeeld de in Ι opgenomen Meleagerepisode geven, die nog in liedvorm eenigermate uit Bacchylidesballade kenbaar is. Ook is het mogelijk zich te denken, dat die Presbeia als een nieuwe steen in het metselwerk der Ilias werd ingelascht. Er zullen er zijn, die deze methode van werken een dichter onwaardig achten en vragen zullen, of het in andere kunsten, bv. schilderkunst, wel voorkwam, dat een volledig schilderstukje geplakt werd op het doek van een uitvoeriger tafreel en daarna zoolang aan de randen werd bijgestreken, totdat het met het grootere werk één geheel vormde. Evenwel, laat zulk een redactioneel werk, waarbij schaar en lijmpot dienst doen, eenmaal op de Ilias zijn toegepast. Dan blijft echter de vraag: is niet de verzoeningspoging in Ι een voorlooper op de werkelijke verzoening in Τ? Eene vraag, die door Bethe en Wilamowitz met *ja* zal worden beantwoord. Zij meenen immers, en niet ten onrechte, dat Τ niet zonder Ι kon ontstaan: Τ 261 zweert Agamemnon den eed, dien hij in I 132 beloofde. Welnu, kan men zich eene Ilias denken, waarin Achilles in zijn in Α opgevatten wrok volhardt en zich aan den strijd blijft

onttrekken ? Toch wel niet. Moet men dan niet aannemen, dat de dichter die A maakte aan de gebeurtenis in T, de μήνιδοσ ἀπόρρησισ, dacht ? Doch T veronderstelt I; derhalve kan men zich moeilijk aan de gedachte onttrekken, dat er tusschen A, I, T, een onverbreekbare band bestaat, die eene *latere* inlassching van I geheel buiten sluit. Of het moest zijn, dat de dichter, die zich tot het maken van A zette, reeds kennis droeg van het voleindigde I, *en daarmede rekening hield.* Doch dan is de hypothese betreffende de schepping van Θ als „noodwendig om I in te lasschen" eene verkeerde. Wie echter vraagt, waardoor dan toch al die beroering over I is ontstaan, waardoor de achterdocht tegen I rees, die ontmoet als argumenten, naast het hoofdbezwaar in Λ 609 en Π 49—100 gelegen, slechts een paar losse beweringen. Zoo zou I 404 „de rijkdom van Apollo's tempel te Pytho", een bewijs zijn voor de late compositie van I. Alsof iemand waarlijk iets zekers afweet omtrent Delphi in de vroege eeuwen, die aan de instelling van den agoon voorafgaan. En het hoofdbezwaar ? Dit is door Roemers verklaring (Hom. Aufs. p. 50 vgg.) van de baan geschoven.

Wij gevoelen er dus niet veel voor de hypothese aangaande Θ en I te aanvaarden. Wel blijft Θ suspect om menig zakelijk bezwaar. K echter maakt ook nu nog veel meer den indruk van een Einzelgedicht. Shewans boek dringt dien indruk niet weg en men is geneigd de antieke traditie voor de ware te houden met deze wijziging, dat omstreeks 600 de Doloneia in het complex der Ilias was opgenomen. 't Bewijs daarvoor levert de Brusselsche vaas. Mon. Piot XVI.

Ook Athla en Lytra worden door Wilamowitz „abgetragen." „Zwei Einzelgedichte, das darf als notorisch gelten." Erkend wordt de voortreffelijkheid der beide zangen, maar zij hebben zich ingedrongen. Derhalve worden zij afgesneden en vult Wilamowitz het slot aan „gelijk het oorspronkelijk was": Achilles bestormt Troje, dringt in de stad, doch wordt door Paris en Apollo gedood. Dit is, gelijk men ziet, de Aithiopis. Nu, fraai was dan de afloop der Ilias niet. Drie helden, Patroklos, Hector, Achilles, ziet men vallen. Bij den dood van elk dezer is de lezer in onvrede geraakt met de lotsbeschikking, vooral als een Achilles valt door een Paris en Apollo zoowel aan Hectors als aan Achilles' sneuvelen medeplichtig is. Bevrediging blijft uit. Wel gelukkig zou derhalve de redacteur-dichter mogen heeten, die, na eerst in I een prachtige aanwinst voor het Iliasepos te hebben gevonden, nu wederom een paar Einzelgedichte in zijne nabijheid trof zoo uittermate geschikt om het ongunstige slot der Ilias te vervangen en de heerlijke bevrediging te brengen van de lijkspelen voor Patroklos en van Hectors lijk aan de zorg der zijnen teruggegeven. Bedenkt men daarbij, dat, toen hij ook de oude Patrokleia een anderen afloop wilde geven en daarvoor Σ wenschte te gebruiken, hij nogmaals, in dat Einzelgedicht Σ, een parel vond, dan mag men het lot zegenen door welks goedgunstige luim hem telken male bijzonder schoone en bijzonder passende carmina ten dienste hebben gestaan. Wij kunnen ons immers moeilijk voorstellen, wat de Ilias zijn zou zonder de volledige uitbeelding van Achilles' karakter zooals de Presbeia deze geeft, of zonder Ω, dat tegenover de vernedering van Achilles in A, tegenover zijn trots in I, hem als overwinnaar teekent, doch als een overwinnaar bij wien de wrok geweken is voor gevoelens van deernis. Daarom maakt het tegenwoordige epos dat na de harde aanvangsscène met een bevredigend tooneel eindigt, den indruk van een afgerond geheel, waarin de Presbeia het hoogtepunt is met aanstonds volgende peripetie. Snijdt Wilamowitz Ω af, dan doet hij dit op grond van den „reifen weichen Stil." Zeker is de stijl weeker, maar werd dit niet bedongen door het onderwerp ? Wat zou de dichter voor iemand geweest zijn, indien hij het onderhoud van Priamus met Achilles ingeleid door de aangrijpende verzen μνῆσαι πατρὸς σοῖο geschreven had in den stijl van Hectors strijdroep οἴσετε πῦρ ? En is de stijl van Priamus' toeroep van den wal tot Hector in X nu minder week en rijp ? En toch ligt naar Wilamowitz oordeelt „in X das echte wie rein vor." Allerminst zou ik de stijlcriteria bij de discussie willen uitschakelen, omdat de een anders gevoelt dan de ander. Immers dan zou men ook moeten ophouden te philosofeeren, wijl de systemen elkaar zoo ver ontloopen. Doch dat men er zich toch van bewust blijve, hoe subjectief deze criteria zijn, hoe het gebouw dat daarop komt te rusten op drijfzand staat. Wegens den weeken toon heet Ω „*jünger* als Homer"; maar de homilia van Hector en Andromache is een Einzelgedicht, dat *ouder* heet dan Homerus en door dezen zou zijn opgenomen. Waarlijk bij zulk handelen met het Scheidewasser der Kritik wordt men schichtig. Waar het noodig is, gaat bij de heeren het Scheidewasser over boord ! Hooren wij Bethe p. 117: „Die Berechtigung stilistischer Kriteriën so wichtig sie mir bei der Homeranalyse sonst auch erscheinen, ist mir in dieser Frage bedenklich." Hoe is het mogelijk, dat een criticus naar zulk eene willekeurige methode durft opereeren.

Wat komt dan volgens Wilamowitz aan Homerus, „den grooten dichter van Smyrna" toe ? Wat componeerde hij „op Chios", hij wiens Ilias vóór 700 in haar wezenlijke deelen klaar was ? De eerste zeven boeken tot vs. 321, het elfde tot Ψ 256, met dien verstande dat heele stukken daarin, b.v. Σ, T, Y, zóó door een lateren bearbeider zijn omgewerkt, dat van het echte ongeveer niets over is, terwijl in Φ, X, Ψ het echte nog zuiver bewaard is. Het slot der homerische Ilias is, gelijk wij boven zagen, geheel veranderd. Homerus dichtte op grond eener massa Einzelgedichten en kleine Epen, wier stof hij totaal nieuw vormde, of, terwijl hij het voorhanden gedicht „überarbeitete." In het kader der genoemde boeken heeft hij veel, wat reeds als Einzelgedicht bestond, opgenomen, b.v. heel B-E het Diomedesepos, de Glaukosepisode, Hectors bezoek in Ilios, Hectors duel met Aias en nog veel meer, o. a. Σ, T, ook de Patrokleia, die in Ueberarbeitung thans voor ons ligt. Waarlijk men krijgt de aandoening van een bezoek aan Troje's ruïnen, waar het bouwwerk der negen lagen zoo in elkander grijpt, dat eerst de technische oogen er weg in vinden : Wilamowitz' belofte, dat zijne methode die eener opgraving zou nabij komen, is glansrijk vervuld. En met dezelfde gevoelens van rust, waarmede de bezoeker van Troje, het opgejaagde stof ontvlucht, op een brok steen der 6e laag gaat zitten met de vrome illusie, dat dit dan toch het echte Troje is, waarvoor Hector streed, met die aandoening doorbladert de lezer A, dat dan toch echt „van Homerus" wordt verklaard. Homerus heeft dan ten minste het voorwoord voor de Ilias gedicht, liever nog, het voorwoord voor eene Achilleïs, die door „hineinarbeiten" van een Hektorgedicht (M-O), een Dio-

medeskleinepos, een Agamemnongedicht, eene Patroklea, door Homerus zelf tot een grootepos werd uitgebreid. In de genoemde kleinepen glansden de helden wier namen zij droegen. In het grootepos glanst de held „der tragische Held von unheimlicher Grösse” Achilles.

Wilamowitz' „Ilias van Homerus” hoewel armer aan schoonheid dan de onze en onbevredigend van slot, is een geheel. De spanning in dit geheel is minder groot, doordien in het midden de climax der Presbeia ontbreekt. Overigens heeft de schrijver niet getracht door nieuwe schakeering en samenvoeging van de compositiedeelen van het overgeleverde gedicht een ánder geheel te verkrijgen, wel inziende hoe dergelijke pogingen tot dusverre geen succes hadden. Iets wat sterk voor de structuur van ónze Ilias pleit. Het denkbeeld, dat Homerus bouwde met *de materie vervat in* reeds voor hem bestaande Kleinepen — een denkbeeld, dat wel bij niemand ter wereld verzet moest ontmoeten — is door Wilamowitz vervangen door de stelling, dat wel áldus de Ilias gebouwd werd, doch tevens met behulp van reeds bestaande gedichten. Dit vereischte den arbeid van een met overleg uitknippenden, samenlijnenden, bijwerkenden redacteur. Hier schuilt de aanleiding tot oppositie. Eene oppositie, die haren Homerus slechts als zelf creëerend dichter wil zien, een dichter die alleen de ὕλη, niet het kleed der ὕλη, van kleinepen gebruikte. Wilamowitz wijst de antieke lappen aan, die de dichter-redacteur inlaschte in den nieuwen epischen mantel; elders wijst hij op nog merkbaar kleurverschil, waar de antieke coupons niet meer zijn uittelichten, of waar zij zijn overgeverfd. Hij zou het kunnen probeeren een tekst in kleuren te laten afdrukken.

Of is de tegenstand tegen den redacteur-dichter wel sympathiek, doch gaat hij te ver? Waar immers het epische vers een stereotiep vers was en zeker geen persoonlijk bezit, wijl iedere zanger, die epische verhalen voordroeg, van dit aan vaste vormen en metrische wetten en gepetrifieerde woordverbindingen gekluisterde vers gebruik maakte, lijkt het erger dan het is, als men zegt: Homerus componeerde niet slechts met de matérie, maar met de eigen vérzen van voorgangers. Het feit, dat men eens Thebaïs, Cyclica, Hymnen, alle op Homerus' naam zette, bewijst toch wel in de eerste plaats voor het doorgaans onpersoonlijke karakter van den hexameterzang. Doch merk dan op: die onpersoonlijkheid bestaat juist niet voor Wilamowitz c. s., die immers nú nog op stijlverschil durven scheiding maken.

Reeds hebben wij boven op het hachelijke en subjectieve van dit procédé gewezen, dat — gelijk ook heden ten dage nog wel bij beoordeeling van eenvormige versificaties geschieden zal — licht kan onderscheiden tusschen het werk van een houterigen en van een smaakvollen epicus, doch zich bij de onderscheiding van twee geverseerde dichters licht misrekent. Ja, de praemisse van Wilamowitz' werkmethode: „stijlonderscheid zij criterium”, is, zoo wij wel zien, zelfs een bezwaar tegen zijne opvatting van het ontstaan van onze Ilias. Want als het stijlonderscheid tusschen meerdere dichters van epische zangen eens zóó groot was, dat ook tháns nog daarop kan worden geschift, dan moest dit groote onderscheid den redacteur-dichter zelfs hebben weerhouden om gansche stukken van verschillend begaafde poëten zoo maar in zijn gedicht over te nemen. Wij mogen toch wel aannemen, dat de bekwame dichter van A fijngevoelig genoeg was om door de hinderlijke oneffenheid, die er zoodoende in zijn opus kwam, te worden ontstemd. Maar was het stijlonderscheid bij zijne voorgangers niet van dien aard, of een kunstenaar kon het wagen de verschillende coupons samen te voegen tot één kleed, dan vragen wij met alle waardeering voor het distinctieve vermogen van een Wilamowitz (een iudex elegantiarum si quis alius): „is uw criterium wel deugdelijk genoeg?” En wie de toepassing er van nagaat èn bij Kayser, èn bij Bethe èn bij den berlijnschen hoogleeraar, hij zal eindigen met een bedenkelijk hoofdschudden. Wij gelooven — en mogen anderen de kwestie ook eens van deze zijde bezien —, dat Wilamowitz zich treft met zijn eigen wapen. Voorts zouden wij, zonder ondankbaar te zijn, toch willen opmerken, dat een puzzle, als de dualis in de Presbeia is, onopgelost is gebleven zelfs voor Wilamowitz' Scheidewasser. En zijn het niet juist zulke bezwaren, waarop de scherpte van het seceerend procédé zou moeten blijken?

Openlijk te verklaren, dat men, niettegenstaande principieele bezwaren, in een boek van dezen schrijver veelvuldig den klauw van den leeuw voelt, dat men op menig punt het licht ziet van zijn doordringend verstand, is eene banaliteit. Loftuiting van anderen heeft hij niet van noode. En wij anderen brengen éene zwijgende hulde aan den grooten vakgenoot door ons met hartstocht te verdiepen in zijn werk. Nog bergt het jongste boek veel, dat hier onbesproken blijft: onderzoekingen over sage, lied en epos, over de Athena van Ilios, over twee oude volksboeken, over den delischen hymnus, het prooemium der Theogonie en meer. Ook daar verwacht de schrijver zelf niet eene algemeene instemming. Zoo zouden wij aangaande de Athena van Ilios willen vragen, waarom juist het magistrale werk van den Oostenrijker Wilhelm over het Lokrische Meisjesoffer (Jahrb. O. Arch. Inst. 1911) onvermeld bleef. Misschien dat de lectuur daarvan óok Wilamowitz meer belangstellend zou stemmen voor praestaties van schrijvers der laatste jaren, wier conclusiën, evenals die van Wilhelm, weinig strooken met de moeilijk te volgen uiteenzetting van den berlijnschen hoogleeraar. Diens bekenden, forschen, gansch persoonlijken stijl vinden wij terug in de „Einleitung.” Aangename aandoeningen zal het Wilamowitz' landgenooten, die zich met het Iliasvraagstuk in de jongste jaren bezig hielden, nu wel niet verschaffen, als hij verklaart „de moderne literatuur niet te „berücksichtigen.” „Ich kenne sie zu wenig.” Eigenlijk een verlossend woord: de Homerusstudie dreigt te verstikken onder den berg der versleten Iliascomposities en Odyssee-analysen. Het wordt tijd schoonmaak te houden, wil niet iedere toekomstige verhandeling, van hoe hooge waarde ook, bedreigd worden met afmakende kritiek, wijl de reeds lang in rafels uiteengevallen hypothesen van Mayer und Müller niet „gebührend” werden „berücksichtigt”. Er is echter eene grens gesteld ook aan het niet-kennen. Als Wilamowitz bij voorbeeld beweert, dat er in Holland geen unitarische uitgever van Homerus bestaat, overschrijdt hij de gewettigde grens der ars nesciendi. En aan onwettige grensoverschrijding mag een Wilamowitz niet schuldig staan.

Leiden. J. Vürtheim.

De Parmenisco grammatico scripsit **M. Breithaupt.** (*ΣΤΟΙΧΕΙΑ*, Studien zur Geschichte des antiken Weltbildes und der griechischen Wissenschaft herausgegeben von Franz Boll, Heft IV). Leipzig, Teubner. 1915. (Pr. M. 2.80, geb. M. 4).

Dat deze Heidelbergsche dissertatie is opgenomen in de bij Teubner verschijnende serie Στοιχεῖα is ongetwijfeld daardoor gewettigd, dat de schrijver het meest in zijn kracht blijkt te zijn, wanneer hij op het terrein der antieke astronomie komt. En dit gebeurt meermalen: Parmeniscus, een overigens niet veel beteekenende leerling van Aristarchus, schijnt zich gaarne met cosmographische quaesties te hebben beziggehouden. Vooral daarom was een poging gerechtvaardigd om de weinige fragmenten, die van hem bewaard zijn, te verzamelen en te commentarieeren en ze hun plaats aan te wijzen. Het laatste was het bezwaarlijkst; de heer Breithaupt heeft hier, gelijk blijkt uit de noot op blz. 58, gemeend te moeten afwijken van zijn leermeester Fr. Boll, die oordeelt, dat alle fragmenten tot het strijdschrift Πρὸς Κράτητα kunnen worden teruggebracht. Zeker pleit het voor de vrijzinnigheid van den promotor, dat hij hier den promovendus zijn eigen weg heeft laten gaan; maar ik geloof niet, dat laatstgenoemde verstandig deed door van die vrijzinnigheid gebruik te maken. Dat Parmeniscus behoord heeft tot de leerlingen van Aristarchus, die meenden, met handhaving van eigen zelfstandigheid, hun meester te moeten bijstaan in den strijd met Crates, blijkt met zekerheid uit het scholium op Ilias VIII 513; maar dat hij een specialen commentaar op Euripides heeft geschreven, acht ik volkomen onbewezen, of liever hoogst onwaarschijnlijk: de zes Euripides-scholiën, waarin zijn naam vermeld wordt, kunnen zonder eenig bezwaar teruggaan op zijn hoofdwerk of op zijn astronomisch tractaat, indien dit bestaan heeft. Omtrent dit laatste punt durf ik niet met dezelfde beslistheid te oordeelen; maar de groote belangstelling, die Crates bezat voor cosmographie en sterrekunde wettigt het vermoeden, dat zijn tegenstander ook hier wel wat op hem aan te merken had, dat hij in zijn polemiek ter sprake kon brengen; wanneer deze gissing juist is, dan verdwijnt de grondslag voor de veronderstelling, dat een afzonderlijk werkje over sterrekunde door hem samengesteld is. In ieder geval schijnt het, dat hij in de astronomie meer recht van spreken had, dan in rebus grammaticis: wat van Parmeniscus' philologische opmerkingen bewaard is gebleven, is al heel onbeduidend en vertoont een sterke neiging tot spitsvondigheid, die tot domheid voert, zooals ook de heer Breithaupt erkent. Des te meer verbaas ik mij, dat hij meent aan Parmeniscus niet zoo'n absurditeit te mogen toeschrijven als de lezing ἐμεῖο δ'ἔδησεν Ἄρης ἀλκτῆρα γενέσθαι in Σ 100; wat toch te halen is uit de in de scholiën bewaarde verklaring ὁ δὲ πόλεμος τὴν ἐμὴν ἀφελόμενος πανοπλίαν ἔδησέ μου τὴν ἔξοδον ὥστε ἀλκτῆρα μὴ γενέσθαι Πατρόκλου, ὅπερ ἐστὶ βοηθόν. Er zijn nog wel erger dingen door Alexandrijnsche grammatici gezegd. —

Het ongetwijfeld nuttige, van kennis en scherpzinnigheid getuigende boekje van den heer Breithaupt wordt ontsierd door zijn wanhopig onvermogen in het Latijnsch taalgebruik. Waarom niet, indien voor de dissertatie Latijn verplicht was, de voor een ruimer publiek bestemde publicatie in het Duitsch gegeven? Het wordt waarlijk te veel gevergd, als men telkens bij de lectuur eener nieuwe brochure zich weer moet gaan gewennen aan de Latijnsche kinderschreden van den auteur.

Den Haag. J. van IJzeren.

Studien zur semitischen Philologie und Religionsgeschichte, Julius Wellhausen zum siebzigsten Geburtstag am 17 Mai 1914 gewidmet von Freunden und Schülern und in ihrem Auftrag herausgegeben von Karl Marti. Giessen, Töpelmann 1914. (Pr. M. 18).

De 22 bijdragen, die ons onder bovenstaanden titel worden aangeboden, zijn, zooals men dat verwachten kan, van zeer uiteenloopenden inhoud en waarde. De meest bescheidene, maar niet de minst kostbare is de door A. Rahlfs samengestelde lijst, in 235 nummers, van Wellhausens geschriften. Wie in de geschiedenis van Israël en van Arabië geen vreemdeling is, zal zeker, na zijne herinnering door die welsprekende lijst te hebben opgefrischt, met dubbele dankbaarheid en eerbied het uitstekende portret beschouwen, dat aan den feestbundel voorafgaat. Eene critische behandeling der overige 21 bijdragen zou ongeveer evenzoo vele opstellen vereischen en de competentie van één enkele teboven gaan. Wij bepalen ons derhalve tot eene korte aanduiging van haren inhoud.

K. Albrecht tracht naar een uitwendig criterium de 5de afdeeling der gedichten van den Joodschen dichter Moshe ibn Ezra (11de—12de eeuw n. C.) die het Arabische tadjnîs-dicht navolgde, critisch te zuiveren. G. Beer reconstrueert uit het Jesajaboek (1—39) zijn echten Jesaja, wiens toekomstideaal volgens hem het universeel-humane is, dat in het Protestantisme zijn hoogtepunt bereikt, en welks materialistische verbasteringen men in het nieuwe Jodendom, het Katholicisme en den Islam kan vinden. A. Bartholet oefent tekstcritiek op eenige verzen van Deuterojesaja, met behulp der LXX en der metriek. A. A. Bevan ontsteekt nieuw licht over de ontwikkelingsgeschiedenis der legende van Mohammeds hemelvaart. K. Budde grondt zijne voorstelling van het ontstaan van het Boek Amos op eene analyse van Amos 7 : 10—17 in verband met het begin van het boek. Fr. Buhl onderzoekt de beteekenis van den Hebreeuwschen woordstam lûṣ of lîṣ. C. F. Burney determineert den weg, waarlangs Gideon de Midjanieten verdreef (Richteren 7 : 22). C. H. Cornill beantwoordt alle nog overgebleven vragen betreffende het ontstaan van Genesis 49 en lost het probleem van den Jahwistischen dekaloog op. H. J. Elhorst verklaart de Israëlitische rouwgebruiken niet als afweermiddelen, maar deels als verzorging der dooden, deels als bestanddeelen van een aan den Dood gewijden eeredienst. W. Frankenberg wijst op de verschillende graden der determinatie als een tot dusver te eenen male onderschatten factor ter verklaring van de ontwikkeling der Semitische talen. A. von Gall onderzoekt den oorsprong van den aan Jahwe toegekenden koningstitel en diens ontwikkeling in en na de ballingschap. G. Buchanan Gray toont uit de papyri van Elephantine aan, dat de gewoonte om kinderen naar hunne grootvaders te noemen onder de bevolking dier plaats wel gebruikelijk is geweest. H. Guthe geeft van Jesaja 7 : 14—17 eene nieuwe verklaring, die vooral berust op de verhouding van het teeken tot de daarbij behoorende profetie. P. Haupt herstelt uit den tekst van Richteren V eenen zegezang,

waarschijnlijk het werk van een dichter uit de stad Deborat (thans Dabûrijja), na den onder leiding dier stad ondernomen strijd bij Taanach tegen den Hetiet Sîsera gedicht. H. Holzinger vestigt de aandacht op den invloed der ethische religie op de ontwikkeling der instelling van het huwelijk in Israël, vindt, dat de vrouw in de wetten van Hammurabi niet hooger gesteld wordt en acht invloed van Babylon op de huwelijkswetten der Israëlieten onwaarschijnlijk. L. Köhler wijst aan, hoeveel eene nieuwe uitgaaf van Gesenius' handwoordenboek over het Oude Testament zou winnen, wanneer meer stelselmatig rekening gehouden werd met de resultaten der conjecturale critiek; verder waarschuwt hij tegen de neiging om etymologisch licht in Assyriē te gaan zoeken, terwijl het vaker dan men wel meent in het Hebreeuwsch zelf te vinden is. A. Lods verklaart het oorspronkelijke begrip van den mal'ak Jahwe uit de voorstelling der naar buiten tredende ziel, den dubbelganger der animistische psychologie. K. Marti neemt de plaatsen uit het Boek Zacharia, waaruit twijfel aan het profeetschap van Zacharia blijkt, tot uitgangspunt eener vergelijkende beschouwing der profetie vóór en na de ballingschap. J. Meinhold ziet in de centralisàtie van den eeredienst den triomf, niet van den steenen tempel over de tent van Jahwe, maar van den Jahwe van Jerusalem over dien van Kanaän, welke laatste sedert den overgang van Israël uit het nomadenbestaan tot het gezeten leven, zijne gebondenheid aan de ark had verwisseld voor vereering op verschillende plaatsen. R. W. Rogers besluit uit vernieuwde vergelijking der Oudtestamentische met de Assyrische en de Egyptische gegevens tot twee expedities van Sennacherib tegen Jerusalem: in 701 en tusschen 688 en 682. C. Steuernagel duidt de uitdrukking „Jahwe, de god van Israël" na de centralisatie van den eeredienst als benaming van den Jerusalemschen Jahwe in tegenstelling met den op de hoogten vereerden, en geeft over den zin dier woorden in de oudere periode eene vernuftige hypothese, die evenwel te gecompliceerd is om haar met een paar woorden te kenschetsen.

In eene korte voorrede richt Karl Marti zich tot Wellhausen om mede te deelen, dat de van zelf sprekende gedachte om den genialen man, aan wien de geheele wetenschap van het Semitische Oosten, vooral die van het Oude Testament, de grootste dankbaarheid schuldig is, op zijn zeventigsten geboortedag hulde te bewijzen, slechts enkele maanden vóór den gedenkdag rijpte, zoodat men de hoop moest opgeven, met eene uitnoodiging tot medewerking allen te bereiken, die hiervoor in aanmerking zouden komen. Er moest derhalve eene keus gedaan worden, en Marti richtte zich toen in het bijzonder tot dezulken, van wie hij mocht aannemen, dat zij van harte aan het eerbetoon zouden deelnemen.

Zichzelf mocht Marti als aangewezen beschouwen om de leiding der zaak op zich te nemen omdat hij de Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft redigeert, waarin weliswaar Wellhausen nooit eene bijdrage plaatste, maar die haar ontstaan toch dankt aan de door Wellhausen gewekte beweging. Men kan hiermede vrede hebben, en het toch betreuren, dat Marti ten aanzien van een gewichtig punt, waarop zijne competentie te wenschen overliet, niet den raad van meer bevoegden heeft ingewonnen. Blijkbaar heeft hij betreffende den kring van Wellhausens vrienden niet beschikt over de gegevens, die noodig waren om bij de zooeven genoemde keus het juiste te benaderen. Een feestbundel voor Wellhausen, waaraan noch Nöldeke, noch Goldziher, noch Littmann — om slechts enkele namen te noemen — bijgedragen hebben, lijdt aan eene onvolledigheid, die door den korten tijd der voorbereiding niet te verontschuldigen is, want geen hunner zou, meenen wij, de uitnoodiging onbeantwoord gelaten hebben. Gelukkig had Wellhausen de opstellen van zijne talrijke oudste en beste vrienden niet noodig om zich te overtuigen van hunne waardeering voor zijn persoon en zijn werk.

Leiden. C. Snouck Hurgronje.

W. Haupt, Zur niederdeutschen Dietrichsage. Berlin, Mayer & Müller. 1914. (Pr. M. 8).

In de serie Palaestra zijn als het 129e nummer deze onderzoekingen over de Dideriksage verschenen. Zij handelen over deze sagenstof voorzoover zij in Neder-Duitschland verbreid is, dus over de *þidrekssaga af Bern*. De schr. gaat niet in op de moeilijke vraag naar de compositie der saga, maar tracht een beeld te geven van de ontwikkeling der stofgeschiedenis van eenige hoofdstukken: resp. de Dietleibsage, de Slavenoorlogen, de „Saksengeschiedenis in de þ.S." (waaronder schr. in hoofdzaak de Exilsage verstaat) en de historische Dideriksage. In een kort voorwoord kondigt de schr. zijn doel aan. In het 1e hoofdstuk wil hij aan de hand der Dietleibsage bewijzen, dat in „Nordalbingie" de Diderikpoëzie zich zelfstandig ontwikkelde tot in de 13e Eeuw. In het 2e hoofdstuk voert hij alles wat de þ. S. van gevechten met de Hunnen, Wilkinen en Russen vertelt terug op de historische Slavenoorlogen der Saksers in de 11e en 12e Eeuw. In de beide laatste hoofdstukken tracht hij de oude Dideriksage in haar „verreinigten" vorm te herstellen door afscheiding van alle jongere sagenvormingen. Ten slotte tracht hij de ontwikkeling der historische Dideriksage te schetsen „von den Heldenliedern bis zu den Epen."

Ten einde de methode van den schrijver te leeren kennen, willen wij het 1e hoofdstuk, dat over de Dietleibsage, aan een nadere bespreking onderwerpen.

Tot het juiste begrip komt het mij wenschelijk voor den inhoud van de þetleifr-episode in de þ.S. kort te verhalen. þetleifr, in Skåne geboren als zoon van den Deenschen Biturulf en van de Saksische Oda is in zijn jeugd een luie, slecht oppassende jongen, die niets liever doet dan in de keuken in de warme asch te liggen (een zeer bekend motief, o. a. voorkomend in *Beowulf*), totdat zijn sluimerende heldennatuur tot uiting komt in een gevecht met 12 roovers. Daarna wil hij niet langer thuisblijven, neemt afscheid en begeeft zich op weg naar Bern: hij wil den beroemden held þiđrekr zien. Zijn vader waarschuwt hem niet te vechten met zijn ouden vriend Sigurđr grikkr (= de Griek) noch met koning þiđrekr. 't Gevolg is natuurlijk dat de strijdlustige zoon juist wel met Sigurđr, die hem op een *alpandyr* tegemoet rijdt, den strijd aanbindt. In den nacht, die den strijd onderbreekt, komt Sigurđs dochter bij onzen held in bed. Den volgenden morgen overwint þetleifr en verlooft hij zich met de dochter. Verder reizende vindt þ. den koning eindelijk in Rome bij koning Erminrekr. Daar

gedraagt hij zich bij de feestelijkheden zeer onbeschoft, richt, hoewel hij onder een valschen naam nederig de functie van stalmeester des konings vervult, een kolossaal feestmaal aan en verpandt om aan 't geld te komen de wapenen en paarden van þidrekr, Heimir en Vidga. Hij treedt tegen Erminrekr brutaal op en wordt door Valtari tot een tweekamp op leven en dood uitgedaagd. Þetleifr overwint, maar schenkt Valtari het leven."

Uitgaande van een innerlijke analyse van het aan dit verhaal ten grond liggend Nederduitsch gedicht, komt Prof. R. C. Boer in zijn werk „Die sagen von Ermanarich und Dietrich von Bern" (Halle 1910) tot de conclusie, dat de kern van dit verhaal gelegen is in de episode met Sigurdr grikkr, welke reeds in de Bertangalandsfor (één der oudste gedeelten van de þ.S.) verondersteld wordt. Van dezen held, die weldra zooals zoovele anderen onder þidreks helden wordt opgenomen, wordt vervolgens een jeugdgeschiedenis verteld, het speelmansmotief van den driest optredenden als dienstknecht vermomden held op hem overgedragen en eindelijk zijn verhouding tot de andere helden van þidrekr geteekend. — Deze voorstelling wordt door Haupt eenvoudig afgewezen [1]). Apodictisch wordt deze, door Boer als kern aangewezen, Sigurdr-episode een jong toevoegsel genoemd, en op zeer losse gronden de „oudere" Wolfdietrich als haar bron aangenomen. Niet innerlijke analyse van het gedicht, waarop de episode teruggaat, maar vergelijking met.... *Biterolf* moet den oorspronkelijken sagenvorm leeren kennen. En dan zou die gemeenschappelijke kern zijn „der reinste Typus des Dümmlingmärchens", dat wij ontmoeten in de Parzifal- en de Russische *Iljasage*. De jeugdgeschiedenis van Þetleifr zou dus den kern der sage bevatten. Haupt hecht dus groote waarde aan het getuigenis van Biterolf, zooals later aan de andere Middelduitsche epen. Zijn geheele werk wordt gekenmerkt door een overschatting van de waarde dier gedichten, een neiging, die trouwens door velen zijner landgenooten gedeeld wordt. In de inleiding spreekt de schr. van *„der vollen, herbstlich bunten Laubkrone der oberdeutschen Epik."* T. a. p. (passim) heeft Boer de zeer geringe sage-historische waarde dier gedichten, en voornamelijk van den Biterolf, overtuigend aangetoond. Dit laatste gedicht is ten eenen male onbruikbaar als middel om door vergelijking met het Nederd. gedicht, dat wij in de þ.S. vinden, den oorspronkelijken sagevorm te herstellen. Biterolf is samengeflanst uit van alle kanten ontleende motieven (vooral in het *N.L.* en den *Rosengarten* heeft de dichter gegrasduind) en nergens deelt de dichter zelfstandig oude sage mede [2]).

Ter bepaling van de oorspronkelijke Dietleibsage ontbreekt dus van ons standpunt een methodisch-juiste grondslag aan Haupt's verdere betoog, waar hij vervolgens de verwantschap nagaat, welke volgens hem bestaat tusschen de Dietl. sage en de bovengenoemde *Ilja-sage* [1]). Toch schijnt ook ons die vergelijking niet van belang ontbloot voor de kennis van het „Dümmling"-motief, dat met de Dietl. sage verbonden is. *Ilja van Murom* is de voornaamste held van de tafelronde van Wladimir de Groote. Wel is waar zijn deze Russische liederen („Bylinen") in opschriften van de 18e en 19e Eeuw overgeleverd, maar op grond van 't voorkomen van den naam *Ilias von Riuzen* in den Ortnit en in een Beiersche oorkonde van 1192 zou het Iljalied minstens uit de 12e Eeuw stammen. Gevraagd mag worden, of die beide bronnen inderdaad getuigenis afleggen van het bekend-zijn van de Russische Iljasage in Noord-Duitschland. — De Nederd. dichter zou twee Iljaliederen gekend hebben, die beide vertellen van een geweldige braspartij onder leiding van Ilja. I. „Ilja is niet tot een feest uitgenoodigd en schiet uit woede alle gouden knoppen van de torens af, waarmee hij een drinkgelag met alle drinkebroers kan betalen ; de koning roept hem en nu eischt I., dat de koning drie dagen lang alle kroegen open stelt voor hem en zijn vrienden. Hetgeen geschiedt." — II. „Ilja is een pelgrim, die om zijn dorst te lesschen eerst van de drinkebroers 1½ emmer wijn krijgt en den volgenden dag de deur van den koninklijken wijnkelder intrapt, waarop ieder drie reuzenvaten leegdrinkt. De koning, dit hoorende, belooft den wijn te betalen, maar moet eerst den pelgrim zien, die zich dan als Ilja bekend maakt." —

Deze liederen vergelijkt schr. met de bekende scène van Þetleifs bedrijven in Rome, en hij komt tot de conclusie, dat dit verhaal in het Russ. lied veel beter past en in den samenhang van de Dietl. sage zinloos is aangebracht. Ten onrechte m. i. spreekt de schr. hier van „unkünstlerische und gedankenlose Technik des Motivhäufens." Hoewel de gelijkenis zeer wel op samenhang der beide verhalen kan wijzen, kan ik de conclusie, dat 't Iljalied de scène oorspronkelijk bevatte en de Dietl. sage haar hieraan ontleend heeft, niet onderschrijven. Het wil mij voorkomen, dat de schr. bij deze vergelijking nogal onmethodisch te werk gaat. Willekeurig kiest hij een paar trekken en noemt die den ouden kern, en de andere, die hij in zijn gedachtengang niet gebruiken kan, moeten op ontleening berusten. Nergens onderwerpt de schr. beide overleveringen aan een strenge analyse, om vervolgens na afscheiding van wat dàn jong gebleken is, tot vergelijking over te gaan.

Waartoe de schr. op deze wijze komt, blijkt, als hij de Sigurd-episode gaat vergelijken met „Ilja's ontmoeting met Swjagotor." Punten van vergelijking zijn 1. Dit avontuur is het eerste van Ilja, 2. ook Ilja is voor een gevecht met dezen S. gewaarschuwd. Overigens is de gelijkenis nihil. Ook het verliefde meisje (*vrouw* in 't Russ. lied) zou daaruit stammen, maar onder den invloed van Wolfdietrich omgevormd zijn ! Geen wonder, dat de schr. na zulk een critiek het þ.S.-verhaal „eine merkwürdige Mosaikarbeit" noemt ! — De gebeurtenis, waardoor de jonge Þetleifr tot bewustheid van zijn heldenaard komt, is in de þ.S. de strijd met de 12 roovers. Die moet jong zijn, zegt Haupt Jiriczek (D. Hs. I blz. 321 vlgg.) na, en evenals deze gelooft de schr., dat in de plaats van dien rooversstrijd oorspronkelijk de strijd met een „*Merwunder*" gestaan heeft. Hoe komt

[1]) Dit behoeft ons trouwens niet te verbazen van een schrijver, die niet alleen geen rekening houdt met de resultaten van Boer's baanbrekende studiën over de þ.S., maar dit zelfs op blz. 5 openlijk verklaart onder de volgende merkwaardige bewoordingen: „Boer lässt die Arbeiten Jiriczek's und Schönbachs ganz unberücksichtigt und nötigt mich dadurch, ihm ein gleiches zu tun".

[2]) Zie Boer t. a. p. 213—217.

[1]) Eerder wees op deze verwantschap J. Damberg in zijn Heidelb. dissertatie van 1887.

Jiriczek aan dit denkbeeld? *Rosengarten* A str. 119 vertelt, dat Dietl. in den strijd met een *merwunder* gewond is; *Laurin* vs. 1304 (uitg. Heldenbuch I) meldt, dat op Dietleibs schild *das merwunder* afgebeeld staat, en in 't gedicht „Vom übelen wîbe" wordt gezegd, dat D. „met dem merwîbe vaht den langen tac unz an die naht." Dat is alles. Stellig niet genoeg, om het secundaire van de rooversepisode in de þ.S. tegenover dit veronderstelde „Lied von Dietleibs Kampf mit dem Meerweibe" te bewijzen. Haupt meent ook nog te weten, hoe de þ.S. tot die verandering komt: ook hier heeft het Iljalied ingewerkt op de Dietl. sage, immers Ilja vecht met den roover Nachtegaal, die huist in 9 eikekruinen en de menschen met fluiten lokt. Dit mag toch roekeloos voortbouwen op zeer zwakke grondslagen heeten.

De geografie van de þ.S. wijst volgens schr. op Sleeswijk-Holstein. Het is bekend, dat de Saga uitdrukkelijk zegt, dat þetleifr op Skåne geboren is [1]), en daarmee is zijn bijnaam in de þ.S. „þ. danski" in overeenstemming. De schr. moet dus wel overtuigende gronden hebben, om de localisatie in Sl.H. aannemelijk te maken. Den naam *Falstr*-woud verklaart Haupt uit den ouden naam *Faldera* voor Neumünster. De overgeleverde vorm van den naam zou te wijten zijn aan verwarring met 't eiland Falster. Ik geloof niet, dat er dwingende redenen zijn, om bij den naam Falstr-woud niet te denken aan het Deensche eiland [2]). Deze opvatting van den naam ligt het meest voor de hand en stemt overeen met de overige gegevens. — Dietleibs bijnaam in „Kg.-Ermanariks dood" *Van der Stoere* (verg. in de Deensche kroniek over Laurin *Fandstære*) verklaart H. door te wijzen op de rivier de *Stör*, die ontspringt ten N.O. van Neumünster en die Einhard *Sturia* en Adam van Bremen *Stiriha* noemt. Deze verklaring lijkt mij aardig gevonden, maar — de bijnaam komt slechts zelden voor, *niet* in de þ.S. Voor ons wordt de vondst weer bedorven, doordat de schr. den naam in verband brengt met den „Waterkampsage": den strijd van D. met het „merwunder."

Deze „Merwunder-sage" zou dan de oude kern van Dietleibs sage zijn. Op die stelling steunende, zet de schr. zijn critiek voort. Deze sage sluit geen verbinding met Dideriks sagenkring in. Bewijs.... de *Laurin*. Immers, zegt de schr. de dichter, die Dietleib kent als „von Stîre" (= von der Störe?), „dus" als merwunderdooder, acht het nog noodig „die geselleschaft Dietrichs und Dietleibs zu begründen." Deze redeneering schijnt mij geheel onjuist, en een nauwkeurig onderzoek naar de rol van Dietleib in den Laurin zou dit den schr. hebben geleerd. — Geheel onbegrijpelijk is de volgende passus: „de Biterolf-dichter wist méér dan die Merwundersage, want voor hem moet Dietleib een van Dideriks helden zijn; immers zijn doel was den Dietrich-Siegfriedkamp te verbinden met de Dietleibsage."

Wij volgen den schr. niet verder in zijn pogingen tot vergelijking van Dietleib- en Biterolfsage en tot onderscheiding van twee Dietleibsagen, welke zouden bestaan uit: 1 zijn strijd met het Merwunder, 2 zijn reis naar Diderik. Zijn standpunt is geheel afwijkend van 't onze en voert tot allerlei vreemde conclusiën. Van een weinig critischen blik getuigt het oordeel over den Biterolfdichter, volgens hem „eine Persönlichkeit" met een „künstlerischem Ideal" en begaafd met „sicherem Takte."

In het volgende hoofdstuk tracht de schr. de gevechten met Hunnen, Wilkinen en Russen in de þ.S. terug te voeren op de historische Slavenoorlogen der Saksers. Ik ga zijn combinaties niet in bijzonderheden na, maar wil wel zeggen, dat het mij voorkomt, dat deze nieuwe poging tot een historische verklaring van deze oorlogen tot in details alweder de onvruchtbaarheid van dit trachten heeft aangetoond. Hetzelfde geldt van het hoofdstuk over „de historische Dideriksage." Het behoeft ons niet te verwonderen na wat wij weten omtrent schrijvers methode, dat hij den oorspronkelijken vorm van de Exilsage wil vinden door de getuigenissen van de *þ.S.*, *Dietrichs Flucht* en *Alpharts Tod* als gelijkwaardig naast elkaar te plaatsen. De schr. meent, dat de bron voor de Exilsage in de þ.S. een Nederd. epos geweest zou zijn, aan 't eind der 12e Eeuw door een speelman gedicht; deze putte uit een oud Exil-lied en uit de jonge historische overlevering. Dit Nederd. epos zou ook 't voorbeeld van den dichter van D. Fl. geweest zijn. Evenmin verbaast het ons van dezen schrijver, dat hij ter verklaring van de historische Dideriksage aanknoopt bij een groot aantal historische feiten, bekend uit Romeinsche en Grieksche schrijvers. Velen hebben hetzelfde al voor hem geprobeerd, de een al met minder succes dan de anderen. Wij lezen weer van den dood van Widigoia in den strijd tegen de Sarmeten, van Gensimund alias Hildebrand, van Attila's zoon Ellak, van de rondzwervingen der Goten op den Balkan en eindelijk van den strijd met Odoacer om Ravenna. Over het algemeen sluit de schr. zich aan bij de beschouwingen van A. Heusler in diens artikel over Diderik van Bern in Hoops Reallexikon.

Bij de meer nauwkeurige, critische bespreking van Haupt's boek heb ik gemeend mij te mogen bepalen tot het eerste hoofdstuk; de lezer zal uit die bespreking aard en strekking van dit nieuwe werk over de Diderikpoëzie voldoende hebben leeren kennen.

Rotterdam. W. van den Ent.

I. H. Gosses en N. Japikse, Handboek tot de staatkundige geschiedenis van Nederland. (Nijhoff's Handboeken). 's-Gravenhage, Nijhoff. 1916.

Aan een handboek over onze geschiedenis bestond reeds lang groote, ja dringende behoefte. Groen van Prinsterer's Handboek zoowel als Wijnne's leerboek waren sinds lang verouderd; Van Rijsens', de Boer's en andere schoolboeken hadden een ander doel; mijn eigen Geschiedenis van het Nederlandsche Volk wordt dikwijls als handboek gebruikt maar is voor dat doel niet bestemd: het heeft meer de pretentie een wetenschappelijke grondslag voor de beoefening onzer geschiedenis in het algemeen te zijn. Herhaaldelijk was er dan ook sprake van, een nieuw handboek voor studeerenden

[1]) Dat dit van den „Sagaredactor" (welken?) zou stammen, zooals de schr. meent, is een bewering en niets meer.

[2]) Men zou de tegenwerping kunnen maken, dat van een overtocht over een breed water in de þ.S. niets verteld wordt, maar ten eerste kan de dichter die bijzonderheden als onbelangrijk voor zijn verhaal hebben weggelaten. en ten tweede kan de Nederd. dichter met de namen Skåne en Falster bekend geweest zijn, zonder dat de bijzonderheden van de geografische ligging hem helder voor den geest stonden.

samen te stellen. Aan de behoefte is nu eindelijk voldaan, staat ten minste voldaan te worden. Reeds zijn twee afleveringen van de aan dr. Japikse toebedeelde taak — de geschiedenis der Republiek en van het Koninkrijk — verschenen en de bewerker belooft in 1918 gereed te zullen zijn met dit deel; dr. Gosses zal eerlang ook met de oudere periode voor den dag komen.

Het doet mij genoegen te kunnen zeggen, dat de beide afleveringen alleszins voldoen aan de gestelde of te stellen eischen voor een handboek onzer *staatkundige* geschiedenis — want tot deze willen de schrijvers zich beperken. De Tachtigjarige Oorlog, het boek, waarmede dr. Japikse begint, wordt opgehaald uit de dagen van „het uiteenvallen van den Bourgondischen eenheidsstaat", zooals de eerste paragraaf betiteld wordt; de tweede aflevering brengt ons reeds tot den tocht van Willem III naar Engeland: nog 4 afleveringen van omstreeks 8 vel zullen volgen, waaruit blijkt, dat de 19de eeuw niet zal verwaarloosd worden in vergelijking met vroegere perioden, integendeel. De tweede paragraaf: „Vrijwording van het Noorden", loopt tot het Twaalfjarig Bestand, de derde beschrijft de „Handhaving der onafhankelijkheid" (tot 1648). Na den Tachtigjarigen Oorlog volgt als tweede boek: „Nederland als groote mogendheid", welke periode juist een eeuw zal moeten omvatten en welks onderdeelen met 1672, 1713 en 1748 eindigen.

Men ziet, dat de indeeling geheel anders is dan de mijne in mijne Geschiedenis. Natuurlijk koos de schrijver deze indeeling op voor hem overtuigende gronden, waarvoor zeker ook wel wat te zeggen valt. Toch geloof ik vooralsnog niet, dat de totstandkoming der beide unies van 1579 een betere scheiding oplevert dan b.v. de afzwering van Philips in 1581, die immers een einde maakte — voor *onzen* staat, welks geschiedenis beschreven wordt — aan de Bourgondische heerschappij. In het derde hoofdstuk treft mij weder de m. i. minder gelukkige scheiding in paragrafen: „De buitenlandsche betrekkingen in het Bestand" kunnen moeielijk gescheiden worden van „De strijd tusschen Maurits en Oldenbarneveld" (waarom niet Oldenbarnevelt? waarom de zoo belangrijke kerkelijke twistzaak in den titel verdonkeremaand?); de „Oorlog met Spanje tot 1635" (is de geheele 80-jarige oorlog geen oorlog met Spanje?), de „Oorlog in verbond met Frankrijk" lijken mij kunstmatige titels. De schrijver geeft aan het eerste hoofdstuk van het tweede boek den titel der „Ware Vrijheid", die ook wel zou passen op de periode na 1702; hij laat de periode van Willem III doorloopen tot 1713 als „strijd om het politieke evenwicht" alsof daarvan ten tijde van Slingelandt geen sprake zou zijn.

Deze indeelingen schijnen mij uit te gaan van zeer verschillende beginselen, van uitwendige en inwendige geschiedenis beiden, en dus kunstmatig en onevenredig. Overigens vallen te roemen de overzichten der historische literatuur, waarbij echter het door mij gemaakte en m. i. natuurlijke verschil tusschen „bronnen", waaruit wij en onze voorgangers ons verhaal samenstellen, en latere „literatuur", uit die bronnen geput, geheel wordt ter zijde gesteld: het maakt een ietwat onnatuurlijken indruk onder de historische literatuur Strada, Van Meteren, Aitzema en Bor genoemd te vinden in één adem met P. L. Muller, Van Vloten, Nuyens, Bakhuizen van den Brink en Fruin; de Staten-resolutiën ook „literatuur"? De hemel beware ons! Maar deze opmerkingen gelden den vorm en de indeeling. Het levendig geschreven en met zorg samengestelde boek zelf kan overigens, wat den inhoud betreft, zonder voorbehoud worden aanbevolen als een uitnemend studieboek, dat getuigenis geeft van veeljarigen ernstigen arbeid en diepgaande kennis onzer geschiedenis. Moge de schrijver er veel genoegen van beleven.

Leiden. P. J. Blok.

SCHOOLBOEKEN.

M Tullii Ciceronis pro Sex. Roscio Amerino Oratio met aanteekeningen en inleiding voorzien door Dr. **J. W. van Rooyen**. Uitgave van het Genootschap van leeraren aan Ned. gymnasia. Leiden, E. J. Brill. 1916. (Pr. *f* 0.75).

Het uitnemende boek van Landgraf maakt de taak van hem, die deze redevoering voor de school bewerkt, gemakkelijk en moeielijk te gelijk. Gemakkelijk, omdat weinige werken van Cicero zóó naar alle kanten bestudeerd zijn, als deze oratio, moeielijk, omdat de veelzijdige en uitvoerige toelichtingen van Landgraf den bewerker van de schooluitgave allicht zouden kunnen verleiden te veel te geven. Dr. v. Rooyen echter heeft de kunst verstaan kort en sober te blijven. De korte inleiding geeft alles, wat noodig is om de redevoering te begrijpen, de aanteekeningen zijn beknopt en eenvoudig. In de eerste aanteekening echter bij „mirari" zou het, geloof ik, beter geweest zijn de „genera causarum quinque" nader te omschrijven, anders begrijpt de leerling niet, wat Cicero onder een „genus admirabile" verstond. Zoo ook is m. i. de aanteekening bij caput XXX, pag. 40 „ab innocentia clementissimus", „ab innocentia = voor de onschuld" wel wat heel kort. Door bijvoeging van: Inv. 1. 14. „a mendacio contra verum stare" had „ab innocentia" toegelicht kunnen worden. Dr. van Rooyen heeft waarschijnlijk de nadere verklaring aan den leeraar willen overlaten.

Leiden. I. W. Lely.

H. W. J. Kroes, Zur Wiederholung. Kleine deutsche Grammatik mit Übungssätzen. Zweite, verbesserte Auflage. Gouda, G. B. van Goor Zonen. (Pr. *f* 0.45).

In dit boekje geeft de schrijver een overzicht van de Duitsche grammatika. In kort bestek — 47 bl. — worden de belangrijkste feiten op 't gebied van vormleer en syntaxis behandeld; vooraf gaat een overzicht van het noodigste uit de „Rechtschreibung", terwijl in enkele „Schlussbemerkungen" nog eenige voorzetsels en voegwoorden uit een idiomatisch oogpunt worden besproken. Aan ieder hoofdstuk zijn eenige „zinnen ter vertaling" toegevoegd.

Het werkje geeft natuurlijk alleen het allernoodigste. Wat men daaronder moet verstaan, daarover kunnen de meeningen verschillen. Ik voor mij mis een enkel woord over de regeering der bijv.-naamw., en bij de „Bestimmwörter" op bl. 15 had ik ook gaarne woorden als *einige*, *etliche* e. a. genoemd gezien.

Bij de formuleering der taalregels heeft de schr. gestreefd naar duidelijkheid en beknoptheid. In den regel is hij hierin geslaagd; een enkelen keer echter heeft het streven naar kortheid aan de duidelijkheid afbreuk gedaan. Op bl. 39 staat: *zou* hat meist Zukunftsbedeu-

tung und wird dann mit *würde* übersetzt; en daarbij als eenig voorbeeld: Die Aufführung würde nächsten Mittwoch stattfinden. Zonder nadere toelichting zijn zoowel regel als voorbeeld voor den leerling „irreführend." Ditzelfde geldt van de opmerking op bl. 46: *aan* in der Bedeutung tegen aan = *an*: Das Bild hängt an der Wand. Sonst Dativ: Er erzählt es dem Vater. Hoe moet de leerling nu uitdrukkingen vertalen als: *denken aan*, *twijfelen aan* enz.?

Zoo zijn er nog enkele kleinigheden, die bij een volgenden druk gemakkelijk kunnen weggenomen worden en aan de waarde van 't boekje niet veel afdoen. „Zur Wiederholung" kan het op H. B. Scholen, Gymnasia, Handelsscholen e. a. goede diensten bewijzen.

Leiden. J. Verwer.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Vereeniging voor de uitgave van Grotius.

Dezer dagen is opgericht de „Vereeniging voor de uitgave van Grotius", die, gelijk haar naam aanduidt, zich ten doel stelt, een nieuwe uitgave van de werken van Hugo Grotius (1583—1645), den beroemden vaderlandschen geleerde, even bekend als rechtsgeleerde, theoloog, wijsgeer en historicus, voor te bereiden. Begonnen zal worden met de uitgave van de brieven door en aan Grotius geschreven. Het voorloopig bestuur is als volgt samengesteld: Prof. Mr. C. van Vollenhoven, Leiden, voorzitter; Mr. G. J. Fabius, Rotterdam, penningmeester; Prof. Dr. J. Huizinga, Leiden; Prof. Dr. A. Eekhof, Leiden; Mr. G. Vissering, Amsterdam; Dr. D. F. Scheurleer, 's-Gravenhage; Dr. P. C. Molhuysen, 's-Gravenhage (Carnegieplein 2), secretaris.

Dr. D. M. Sluys verrijkte de literatuur over de geschiedenis der Joden ten onzent met een studie, getiteld *Iets uit de geschiedenis der Uilenburgerstraat-Synagoge* (progr. godsdienstoefening 22 Sept. 1916).

De *Encyclopaedie van Nederlandsch-Indie* beleeft een tweeden druk, onder redactie van Mr. Dr. J. Paulus te 's-Gravenhage; die tweede druk is na 22 jaren, sedert de eerste verscheen, zeker noodzakelijk geworden. Het werk, geheel omgewerkt, zal vier deelen van ongeveer 50 vel ieder omvatten en omstreeks *f* 20 kosten (uitg. Nijhoff en Brill). De bewerker, die een aantal medewerkers naast zich heeft, verwacht in 1918 het werk voltooid te zien; het zal ook een Atlas van de Nederl. Overzeesche bezittingen bevatten met 29 kaarten.

Bij de opening der Haagsche volksuniversiteit op 7 Oct. 1916 hield dr. W. W. van der Meulen een rede over *Ontwikkeling en doel van de volksuniversiteit* (Wolters, Groningen, Den Haag).

De Redaktie ontving de volgende vlugschriften, alle uitgegeven bij de firma Bloud et Gay te Parijs: F. Passelecq, *Pour teutoniser la Belgique*; H. Joly, *La Paix religieuse*; M. des Ombiaux, *Les revendications territoriales de la Belgique*; H. Carton de Wiart, *La Belgique, boulevard du droit*; M. des Ombiaux, *Le général Leman*; * * * *La représentation nationale au lendemain de la paix* (radikale wijziging van de volksvertegenwoordiging); M. des Ombiaux, *France et Belgique*; H. Davignon, *La Belgique en Angleterre.*

Voorts werd ons toegezonden F. G. Scott, *In the battle silences*, poems written at the front, Londen, Constable and Co., 1916. De dichter is een Canadees.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Mnemosyne XL, 1: J. J. H., Mnemosynes Batavae cultoribus. — J. v. Wageningen, Ad J. J. Hartman. — J. C. Naber, Observatiunculae de jure Romano (contin.). — M. Valeton, De Harmodio et Aristogitone. — P. J. Enk, De Grattio et Nemesiano. — A. G. Roos, De fide Natalis Comitis. — W. Stuart Messer, Ad Cic. Tusc. Disp. 3, 19, 45. — J. J. H., Ad Statii Silv. V, 4, 1. — L. Rank, Nova Phaedriana. — G. V., Ad inscriptionem Argivam. — H. Wagenvoort, De Lygdamo poeta deque eius sodalicio. — J. J. H., Ad Luciani Rhet. Praec. § 22. — J. J. Hartman, De versu e Marc. 40, 9. — P. Groeneboom, Varia. — F. Muller, De voce osca „*tadait*". — J. J. H., Ad Luciani Convivium § 5. — J. van Wageningen, *Fulmen.* — J. J. H., Ad Luciani de morte Peregrini § 22. — J. J. H., Ad Plinii epistolam CI. 8. —

Neue Jahrb. f. d. kl. Alt., Gesch. u. deutsche Lit. u. f. Päd., XXXVII—XXXVIII, 10: H. Maync, Die Anfänge des Erzählers Immermann.

Neophilologus, II, 2: C. B. van Haeringen, Over het grammaties geslacht. — G. Busken Huet, La *Granida* de Hooft. — A. Jeanroy, Les débuts de la poésie lyrique courtoise. — J. van der Elst, Notes génél. sur la famille de Jean van der Noot. — K. R. Gallas, Les origines du roman réaliste du XIXe siècle. — N. van Wijk, De oudpruisiese en germaanse gen. en dat. sing. v. d. *a*-stammen. — J. J. A. A. Frantzen en R. C. Boer, Die germ. u. d. hd. Lautverschiebung. — J. J. A. A. Frantzen, Freiligrath als Gelegenheitsdichter. — J. Zeitlin, The english verbal as adverb. — A. E. H. Swaen, Messrs. Liptons. — A. J. Barnouw, *Jan Splinters Testament.* — C. R. Meibergen, *Captain Sword and Captain Pen* by Leigh Hunt. — J. F. de Wilde, Something about Bernard Shaw. — Varia.

Tijdschrift voor Geschiedenis, Land- en Volkenkunde, XXXI, 6: Westerling, Over voornamen in Nederland. — Jansen, Reis door Nederland 1596. — Stumphius, Jan de Witt. — De Gaay Fortman, Curaçao en de groote Europeesche oorlog.

Archief aartsbisdom Utrecht, XLI, 3: Knuif en Smeets, Sasbout Vosmeer; XLII, 1/2: Van Veen, Handboekje van den Tielschen pastoor P. van Teeffelen.

Hist. Vierteljahrschrift, XXVI, 1/2: Holtzmann, Die treuen Weiber von Weinsberg. — Van Dijke, Machiavelli und Katharina von Siena. — Brinkmann. Die ländliche Selbstverwaltung des russischen Nordens im 17. Jahrh. — Volz, Friedrich der Grosze und die orientalische Frage. — Kleine Mitteilungen.

Studiën, LXXXVII, Januari: J. P. van Kasteren, Bethlehem. — J. v. d. Tillaart, Nog een woord over de verplichting van den medicus tot geheimhouding. — G. Jonckbloet, De social. dichteres H. Roland Holst - V. d. Schalk. De jubileerende socialiste. — Ch. Raaijmakers, Economie en Techniek. — A. Slijpen, M. Maeterlinck. — C. Wilde, Polens Ondergang en Herstel. — I. Vogels, Dr. Schokking's „Wij gaan terug voor 1517". — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

De Klassieke Oudheid enz., Rapport: Neue Jahrb. XXXVIII, 10 (Cannegieter).

Blok, Holl. stad, III: Tijdschr. voor Gesch. XXXI, 6 (De Boer).

Bosman, Afrikaans en Maleis-Portugees: Die Brandwag 1916, 1 Okt. (J. F. v. Oordt).

Elias, Schetsen geschiedenis zeewezen: Tijdschr. voor Gesch. XXXI, 6 (De Boer).

Gosses en Japikse, Handboek: Tijdschr. voor Gesch. XXXI, 6 (De Boer).

Van Nooten, Willem II: Tijdschr. voor Gesch. XXXI, 6 (De Boer).

Unger, Levensmiddelenvoorziening: Ned. Archievenblad, XXV, 2 (Poelman); Tijdschr. voor Gesch. XXXI, 6 (De Boer).

ADVERTENTIEN.

VERSLAG

betrekkelijk de in 1917 uitgegeven werken over de

Grieksche en Romeinsche Letterkunde.

Door wijlen **Dr. LIEUWE ANNES BUMA,** te *Makkum*, is (bij testament van 30 Juni 1868) aan de provincie Friesland vermaakt: een **LEGAAT,** onder verplichting, dat door de provincie jaarlijks zal worden besteed: eene som van **één duizend gulden** voor *het maken en uitgeven* van een *zooveel mogelijk volledig en beoordeelend Verslag of Overzicht in de Latijnsche en in de Nederlandsche taal*, van de **Boekwerken, Tijdschriften, Opstellen in Tijdschriften** en al wat er verder wordt uitgegeven, *in welk land ook,* over en betrekkelijk de **GRIEKSCHE en ROMEINSCHE TAAL- en LETTERKUNDE;** onder bepaling voorts, dat de Gedeputeerde Staten het **maken en uitgeven van dat verslag** zullen opdragen aan eenen letterkundige van erkende bekwaamheden.

Letterkundigen, die genegen zijn om voor het bovengenoemd **Honorarium, van f 1000.**— zoodanig Verslag over de in **1917** verschenen boekwerken enz. *vóór 1 October 1918 op te maken en vóór 1 Juni 1919 volgens aanwijzing van Gedeputeerde Staten te doen drukken, en uit te geven,* onder voorwaarde dat *na goedkeuring* van dat Verslag *25 exemplaren* daarvan aan de provincie moeten worden afgestaan, gelieven *vóór 1 Augustus e. k.* daarvan kennis te geven aan den Griffier der Staten van Friesland,

LEEUWARDEN, Februari 1917.

Mr. C. B. MENALDA.

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE, D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. — **Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^{IJ}., te Leiden.** — **Prijs per jaargang van 12 nummers f 6.90.**

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

24ste Jaargang. **N°. 6.** **Maart 1917.**

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

C. Lindsten, De Codice Upsaliensi C 49 commentatio academica. Göteborg, Eranos Förlag. MCMXVI. (Göteborgsche diss.).

De Codex Upsaliensis C 49 (begin XVIe eeuw) bevat eene sylloge van Latijnsche inscripties, gevolgd door Valerius Probus' „*de notis antiquis*" : de schrijver behandelt echter alleen het eerste gedeelte, dus de inscripties. Hij begint met eene beschrijving van het handschrift, hetgeen in Noord-Italië geschreven moet zijn. Uit eene notitie, die zich in den codex bevindt, blijkt, dat de vroegere bezitter de Poolsche medicus Petrus Vitibertinus († 1542) geweest is, die het in Italië verkregen heeft.

De op deze beschrijving volgende collatie van het Upsalahandschrift met de correspondeerende inscripties van het C I L vult het grootste gedeelte van het werk. Een derde hoofdstuk vergelijkt de volgorde der verschillende inscripties van onze sylloge met die van andere dergelijke handschriften. Daar er nauwe verwantschap blijkt te bestaan tusschen het handschrift van Upsala en de andere sylloge-handschriften, die op Iucundus (Giocondi) teruggaan, komt de schrijver tot de conclusie, dat ook eerstgenoemde codex uit de aanteekeningen van Iucundus samengesteld moet zijn. Een vaste datum kon echter niet worden aangegeven — de bewering van den schrijver : „*nihil in libro obvium ad tempus post annum* 1477 *sequens spectat*" (p. 117) — zal, volgens het addendum op p. 125 teruggenomen moeten worden. De auteur gelooft, dat het handschrift tusschen de jaren 1506 en 1513 te Venetië door een' helper of leerling van Iucundus geschreven kan zijn, en dat Viterbitinus het te Padua, waar hij gestudeerd heeft, verwierf. (Hoofdst. IV). In het korte vijfde hoofdstuk worden eenige latere geleerden genoemd, die waarschijnlijk het handschrift van Upsala gekend hebben ; het zesde is getiteld : „*Quid possit sylloge nostra studiis epigraphicis prodesse.*" Het handschrift bevat nl. eenige inschriften, die, schoon niet uitgegeven, toch echt schijnen te zijn ; verder verdient somtijds eene lezing van dezen codex de voorkeur boven die van andere, overigens betere Iucundus-handschriften. Tenslotte worden enkele emendaties van de uitgevers van het CIL bevestigd door lezingen van het Upsala 'sche handschrift. Het werk eindigt met tabellen, die het mogelijk maken, de inscripties van Cod. Ups. C 49 in eenige andere sylloge-handschriften en het CIL terug te vinden. Deze tabellen zijn echter, zooals de schrijver aanmerkt, samengesteld met behulp van het CIL zelf en E. Ziebarth's werk „*De antiquissimis inscriptionum syllogis*", daar hij, wegens den oorlogstoestand, geen gelegenheid had, de buitenlandsche handschriften in te zien. Een viertal facsimile's naar in den codex voorkomende teekeningen, is bij den text gevoegd.

Daar het grootste gedeelte van deze dissertatie uit eene collatie en tabellen bestaat, is er niet veel stof tot opmerkingen. Met de conclusies, die de schrijver trekt, kan men in 't algemeen meegaan. Te prijzen is de zeer gedétailleerde beschrijving van het handschrift, met de vergelijking der verschillende watermerken, waarvan afbeeldingen worden gegeven. Uit de weinige gegevens, die hem ten dienste stonden (eene vermelding in een' ouden catalogus en twee notities in het handschrift) weet de auteur op aannemelijke wijze de geschiedenis van den codex te reconstrueeren. Dat hij wegens de politieke toestanden geen andere sylloge-handschriften vergelijken kon, en in dat opzicht van het CIL en Ziebarth afhankelijk was, is reeds gezegd. Wat echter niet wegneemt, dat wij nu de geheele varia lectio hebben van een tot heden zoo goed als niet bekend sylloge-handschrift. Moge de schrijver nog eens in de gelegenheid zijn, de overige Iucundus-handschriften te vergelijken : een en ander zou allicht den apparatus criticus van het CIL ten goede kunnen komen.

Leiden. V. F. Büchner.

Deutsche Texte des Mittelalters, herausgegeben von der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften. Berlin, Weidmannsche Buchhandlung.

Band XX. **Rudolfs von Ems Weltchronik** aus der Wernigeroder Handschrift hg. von **Gustav Ehrismann.** Met 3 Tafeln in Lichtdruck. (Pr. M. 23).

De „Weltchronik" van Rudolf von Ems is het laatste werk van dezen dichter, die in het gevolg van keizer Konrad IV in Italië stierf, alvorens het te hebben kunnen voltooien. Zooals de titel aanduidt, behoort het tot de talrijke me. kronieken, waarin op het voetspoor van Augustinus en Hieronymus de geschiedenis der heidenen vóór Christus in verband met de historia sacra van het O. T. wordt verhaald. Als bronnen zijn, behalve de Vulgata, de bekende geschriften van Honorius Augustodunensis, Petrus Comestor, Godfried van Viterbo gebruikt. De vijf tijdvakken, waarin volgens Augustinus het goddelijke wereldplan zich ontwikkelt : Adam, Noach, Abraham, Mozes, David worden achtereenvolgens, met incidenteele vermelding der gelijktijdige wereldgebeurtenissen, afgehandeld. Het verhaal van Rudolf loopt tot Salomo v. 33478 ; het slot 33479—36338, van Salomo tot Eliza, is van een anderen dichter, wiens minder vaardige hand zich misschien reeds van 33321 af doet gevoelen.

Rudolfs Rijmbijbel — zoo kan men zijn werk gevoegelijk noemen — is in den waren zin des woords een volksboek geweest, de eenige bron, zooals Vilmar zegt, waaruit in de 14de en 15e eeuw de ongeletterden een samenhangende kennis van het O. T. konden putten. Het is dan ook tallooze malen overgeschreven, vermeerderd, geëxcerpeerd, en bij deze herhaalde manipulaties ook gecontamineerd met een ander dergelijk gedicht, de zoogenaamde Christherrechronik, zoodat de overlevering van de 76 bekende hss. en fragmenten nauwelijks te ontwarren is.

Voor den bijna tienjarigen arbeid, aan deze voortreffelijke uitgave besteed, waardoor een gevoelige leemte in onze kennis der mhd. letteren wordt aangevuld, moeten wij Ehrismann dankbaar zijn. Voor zijn tekst heeft hij de drie hss. gebruikt, die de oorspronkelijke redactie het dichtst bij komen : **Z**, **P** en **p**, bij Goedeke resp. No. 4 (Wernigerode), 1 (Heidelberg 327, 13.-14. Jh.) en 18 (Heidelberg 146 vom J. 1367). Voor Rudolfs deel vormt **Z** den grondslag, voor het vervolg **P** resp. **p**. Deze codices worden blzz. XI—XXXV zeer uitvoerig beschreven, vooral de rijke kleurige versieringen en prenten van **Z**, dat tot de mooiste verluchte hss. behoort.

Al kan dus met het oog op het vele ontoegankelijke materiaal van een streng critische uitgave — die trouwens buiten het bestek der Akademie ligt — geen sprake zijn, wij bezitten nu toch een volledigen en betrouwbaren tekst, waarvan de waarde nog verhoogd wordt door de uiterst nauwkeurige noten en een uitvoerige woordenlijst. Veel nieuws kan deze natuurlijk niet geven, aangezien de woordenschat van Rudolf vrij wel „klassiek" mhd. is. — Een paar kleinigheden. Bij v. 7644 : *stuchten, das gumin und resin* wordt Gen. 43, 11 aangehaald : *modicum resinae et. . . . storacis, stactes et. . . .* met de bijvoeging : *das gumin kann Uebersetzung von resina, storax oder stactes sein.* Maar aangezien *stactes* en *resinae* letterlijk zijn weergegeven, moet *gumin* toch voor *storacis* staan ! Het glossarium geeft den juisten vorm van **P** : *stachten* als variant, terwijl in den tekst de schrijffout *stuchten* is opgenomen. — Het adj. *leiht* 11561 : *mit schininden blicken, leihlin und dikkin* zal wel verschreven zijn voor *lieht* (Lexer 1906 : *liehte blicke*). — *lihtweigec* vermeldt Lexer 1921, en van *pheffer n.* geeft hij een voorbeeld. — *asen* (: *wasen*) is een wanhopige crux ; de verklaring *âzen* lijkt mij zeer onwaarschijnlijk ; de Vulgaat heeft hier *reptans.*

Band XXII. **Das Väterbuch** aus der Leipziger, Hildesheimer und Strassburger Handschrift hg. von **Karl Reissenberger.** Mit 3 Tafeln in Lichtdruck. (Pr. M. 23).

De schrijver van het hier voor het eerst gedrukte omvangrijke werk (41542 verzen) is volgens het eenparig oordeel der kenners dezelfde, die het nog veel langere (tot heden onuitgegeven) „Passional" (bij de 100000 verzen !) heeft vervaardigd. Wie die verbazend vruchtbare auteur was, weet men niet : hijzelf verzwijgt zijn naam, maar uit alles blijkt, dat hij een geestelijke was, in de tweede helft der 13e eeuw leefde en in betrekking stond tot de Duitsche Orde. Merkwaardig is de onzekerheid omtrent zijn herkomst ; dat hij Middelduitsch schrijft, wordt algemeen erkend (hoewel Schroeder in Passional en Väterbuch ook „bairische Elemente" vindt), maar overigens tast men radeloos in het rond : Middelfranken, Hessen, Thüringen, Silezië, Pruisen. . . . C. Francke, die een mislukte poging tot uitgave van het Väterbuch deed (slechts éene afl. verscheen Paderborn 1880), plaatst zijn Heimat in de buurt van Fritzlar : Reissenberger zoekt die op grond van de klankwisseling *f* > *ch* aan den Middelrijn, maar hij geeft toe, dat de woordenschat niet in een bepaalde richting wijst. Wij hebben hier waarschijnlijk te maken met een mdd. litteraire taal, die zich op ndd. taalgebied in de kringen der Duitsche Orde, niet zonder Zuidduitschen, speciaal Beierschen invloed had ontwikkeld. De sporen van Rijnfrankisch dialect zouden dan op rekening van den dichter komen.

Aan het Väterbuch en al wat daarmee samenhangt heeft K. Hohmann in de Hermaea (VII, Halle 1909) een zeer degelijke studie gewijd, waarnaar R. dan ook in het begin der „Einleitung" verwijst. Het plan van den dichter was aanvankelijk, volgens zijn eigen getuigenis, een bewerking van de *Vitae patrum* te geven, maar, waarschijnlijk onder den invloed der *Legenda aurea* is hij — omstreeks v. 15927 — daarvan afgeweken, om een reeks uitvoerig en levendig verhaalde legenden en een beschrijving van het laatste oordeel te doen aansluiten, uit voor een deel nog niet opgespoorde bronnen geput. Van de talrijke (25) hss. heeft R. vooral drie gebruikt: **A** (Leipzig Perg. 14e eeuw) loopende tot v. 30604, verder tot 39348 **K** (Hildesheim Perg. 14e eeuw) door een Nederduitscher geschreven en waarschijnlijk afkomstig van de Broederen des gemeenen levens, en voor het slot het eenige volledige hs. **S** (Strassburg Pap. 1406). Het geheel omvat 307 stukken.

Van den taalschat, die zich o. a. kenmerkt door eigenaardige samenstellingen, zooals *herzengelit* voor *herze*, geeft de zorgvuldig bewerkte woordenlijst een duidelijk beeld. Nederduitsche woorden, zooals *poten*, komen weinig voor ; curieus zijn *klûterâte* = *Gaukelei* en *klûterdinc* = *Gaukelspiel*, zonder twijfel verwant met mnl. *clute.* — V. 33042—3 : *En vrochte nicht die vreise Die von dir din herze saget* verklaart R. aldus : *Fürchte nicht den schrecklichen Zustand, den dein Herz über dich kund tut.* Deze gewrongen interpretatie wordt overbodig.

wanneer men leest: *die vreise, davon dir din herze zaget,* waarbij zich dan geheel ongedwongen aansluit: *und dich zu deme zwivele jaget.* — Zou *genül* 41425 niet staan voor *geniet* = *bewandert, kundig* (Lexer 858: *in funferlei sprâch was er geniet*), hier uitstekend op zijn plaats, waar de dichter het over zijn benijders heeft?

Band XXV. **Die Pilgerfahrt des träumenden Mönchs,** aus der Berleburger Handschrift hg. von **Aloys Bömer.** Mit 3 Tafeln in Lichtdruck. (Pr. M. 12.60).

Van het beroemde allegorische gedicht „Pelerinage de la vie humaine", 1330—32 door Guillaume de Deguileville, abt van Chaalis (Oise) vervaardigd (later met twee deelen vermeerderd), was nog kort geleden in de Duitsche litteratuur geen spoor gevonden, tot er bij het inventariseeren van hss. door de „Deutsche Kommission" op eens drie Duitsche bewerkingen voor den dag kwamen, twee poëtische en één in proza. In Engeland was het herhaaldelijk nagevolgd, en aan een Nederlandsche prozavertaling uit het begin der 15e eeuw: „Pelgrimage van der menscheliker Creaturen" heeft Salverda de Grave in het Tijdschr. der M. d. N. L. XXIII een uitvoerige studie gewijd.

De drie ontdekte hss., door Bömer gemerkt **b**, **c** en **h**, worden Einl. blzz. VI—XIX beschreven: **b** (Slotbibl. Berleb. geïll. Pap. beg. 15e eeuw) bevat den poëtischen, hier uitgegeven tekst; **c** (Pap. Hist. Arch. Keulen), in 1441 door Johannes Dursten te Keulen geschreven, bevat een in hetzelfde jaar berijmde vertaling in Keulsch dialect door een *sympel priester, Petrus genant*: de prozavertaling eindelijk is overgeleverd in **h** (geïll. Pap. Stadsbibl. Hamb. ± 1450), afkomstig uit Frankfurt a. M., van de bekende familie Von Uffenbach. De Keulsche bewerking is volgens de mededeelingen van B. geheel onafhankelijk van **b** en veel vrijer dan deze, terwijl er tusschen **b** en **h** een zeer nauwe betrekking moet bestaan, die echter niet geheel duidelijk is: **h** heeft klaarblijkelijk **b** nagevolgd, waarvan het zelfs stoplappen en rijmen overneemt, maar het wijkt ook weer zelfstandig af, of sluit zich nader bij het fr. aan.

Wat letterkundige waarde betreft, had deze Berleburger „Biedefart" gerust in de slotboekerij kunnen blijven sluimeren. De vertaler trachtte blijkbaar den fr. tekst nauwkeurig weer te geven, maar hij verstond hem maar half, en miste daarenboven teneenenmale de noodige kunstvaardigheid, misschien ook het begrip, om behoorlijke verzen en rijmen te maken. Vandaar in eersten aanleg een allerjammerlijkst knoeiwerk, dat door een doorloopende correctie van dezelfde hand niet beter geworden is. *An formeller Vernachlässigung*, zegt B. blz. XI, *sucht auch das korrigierte Werk noch seinesgleichen*.

B. meent, dat èn de eerste lezing èn de verbeterde tekst, alsook de versiering en verluchting, van de hand des dichters moeten zijn. Ik ben daar niet zoo zeker van: als wij hier inderdaad met het oorspronkelijke hs. te maken hebben, dan zouden de talrijke schrijffouten eer aan een dictaat doen denken. Ik stel mij dan de zaak zóó voor, dat de auteur al zwoegend en knoeiend zijn vertaling formuleerde, terwijl de schrijver het door hem maar half begrepene vaak verkeerd opteekende. De zoo tot stand gekomen tekst werd dan door den schrijver weer opgelezen, waarbij de auteur de verbeteringen dicteerde. Tot staving volgt hier een volkomen onverstaanbare zin, waarin niets gecorrigeerd is, met den fr. tekst er naast. (Hoovaardij, zich zelf met een pauw vergelijkende, spreekt:)

	Und das ich mit der [sache
1775. Aus non voians .c. iex [Argus	1772. Den mit gesehenden hen- [den und augent blint [mache
Qui sont en maqueue es- [pandus	Die minen swantz vor [nit hant gesehen.
Miex croi et a leur ju- [gement	Ich geleuben bas und [iren worten swerlich
Qu'aus miens dont me [voi clerement.	Dann den mynen davon [ich sichtenlich
	Mich sehen .....

In v. 1772 is vooreerst *mit* geschreven voor *nit* (wat herhaaldelijk gebeurt); immers *den nit gesehenden* is de letterlijke vertaling van *aus non voians*. Voorts is het duidelijk, dat het onzinnige *henden* niets anders is, dan de (bij het dicteeren?) herhaalde uitgang van *gesehenden*, en dus geschrapt had moeten worden. Dan heeft de vertaler *c* gelezen voor *.c.* (tenzij de schrijver *und* heeft gehoord voor *hundert*), en eindelijk zocht hij achter den hem onbekenden *Argus* een werkwoord, en maakte er dan maar zoo iets als *avugle* van. Hij zelf zou dus geschreven hebben: *Den nit gesehenden und* (*hundert*?) *augen blint mache*. Als ik nu nog aanteeken, dat hij voor *sont. . . espandus* leest *n'ont pas vus* = *nit hant gesehen*, en dat hij in *jugement* een adv. ziet: *swerlich*, dan is meteen de vertaalkunst van dezen dichter voldoende gekenschetst.

Tengevolge van dit geknoei bevat het glossarium allerlei onmogelijke en zinlooze woorden: *gatz* voor fr. *gas* = *grappen*; *gebreet*: *vermeret*, waarvan B. de geheel willekeurige vormen *geâz*, *gebraehet*, *vermaeret* maakt [1]; voorts *gemuesse* voor fr. *faissiaus* = *bundel*, *scie* voor *forsenerie* = dwaasheid. De onzin in 8908 is ontstaan, doordat fr. *sur* met *sëur* verward werd. Zoo is 11345 *et* gelezen voor *de*; 11883 *ne puist* voor *repuist*; 12492 *a soulas* voor *a son las* (zoodat er sprake is van menschen, die *sich hencken vor freude*!!); 13837 *descendre* voor *atendre*; 12487 is *et* (*en*) opgevat als *ait*. — 2842 is *ma maxime* vertaald door *dem aller meysten*!! — 8884 is *ve* (*verwensching, vloek*) verward met *ver* = *worm*.

Hier en daar kan een schrijffout schuilen, zoo in (*enwec*) *stessen* (: *vergessen*), waar *sciessen* zal moeten gelezen worden (Einl. IX: *t ist in den Verbindungen st und tz meistens wie c geschrieben*); het rijm maakt daarbij geen bezwaar! Voorts 7670 *der kolen eine grosse klatte* (: *hart*?) = fr. *de charbon grant avivement*; dit Fransch en het (twijfelachtige) rijm duiden op *klarte*, gelijk aan ons *klaarte*, naar fr. *clarté*. Maar vooral 8885 is karakteristiek. Het luidt in het hs.: *Das ich um ein klein ockesaldorn* (het is de Drift, die spreekt). B. voegt *dun* in na *ich*, om het ontbrekende werkwoord aan te vullen. Maar wat is *ockesaldorn*? Het fr. heeft *a petite achoison*, en B. vermoedt dus, dat er *occasion* in steekt. Dat is zonder twijfel het geval: er steekt *ockeson* in, wel geen Duitsch, maar een zeer gebruikelijk Mnl.

[1]) Volgens het voor de woordenlijst aangenomen beginsel, alle vormen te herleiden tot „normaal" Mhd., bijv. *bliuwen* voor *blauwen*. Geheel consequent is dit echter niet geschied: er staat bijv. *erkrapen* naast *krapfen* e. d.

woord: *ockesoen*, *occusoen* enz. De schrijver begreep het niet en schreef op goed geluk *ockesal*. Het aanhangsel *dorn* is het ontbrekende werkwoord: er moet staan *zorn*, want *d* en *z* kunnen licht verward worden, zooals in het facsimile Tafel I te zien is. De auteur zou dus geschreven hebben: *das ich umb ein kleine ockeson zorn* = mnl. *dat ic om ene cleyne ockesoen torne*. Er zijn nog meer woorden van mnl. kleur, die aanleiding hebben gegeven tot misspelling of mislezing: 13677 *entreisen* (de pees van den boog nemen) = fr. *descorder* = mnl. *ontpesen*, *ontpeisen*, moet dus gelezen worden *entpeisen*. — v. 12 *pafrigen* voor fr. *paver*, mnl. *paveigen* moet zijn *pafeigen* (met *g* voor *j*); in het facsimile is *fr* bijna niet te onderscheiden van *fe*. — v. 2747 *geroedel*, van brood gezegd, zal beteekenen *gereidel*, vgl. mnl. *spise gereiden*. — Behalve deze cruces vermeld ik nog als mnl. gekleurd: *gilen* in de bet. *spotten*: *coquart* = mnl. *cockaert*; *lickholz*, door het fr. *lignolet* ingegeven, vgl. mnl. *licken* = *gladmaken*; *sabel* = mnl. *savel*; *verkluteren* = mnl. *cloten*, *cloteren*; *vermomparen* = mnl. *vermombaren*; *striffel* (fem!) vgl. mnd. *wederstribben*, nd. *stribbelen*, eng. *strife*. In v. 6782 is *wol gevacht* = fr. *bien arivé* natuurlijk het mnl. *wel geraect*; het vb. *rechen* = *sagen* van het gloss. moet dus vervangen worden door *gerachen* (*gerechen* ?) = *gedeihen*, *gelingen* (zie ook Lexer 873). — Ten slotte vestig ik nog de aandacht op het zesmaal voorkomende *gewist* f., waarvan ééns voor fr. *paìs*. Het Mnl. W. zegt 1904: *van het znw. gewest zijn uit het mnl. geen voorbeelden opgeteekend. Toch zal het, hoewel het ook in andere germ.* (*talen* ?) *niet schijnt voor te komen, wel een oud woord te zijn.* Hier hebben we dus een opteekening van omstreeks 1400!

Verkeerde lezingen van het glossar zijn nog: 801 *vort* l. *wart*; 979 *dorheiter* l. *dorehter*; 1330 *meldig* l. *weldig*; 1884 *smynckelichte rude* l. *swynckelichte*; 9254 *vermeret* l. *verweret* (*bewaarheid*).

Genoeg om te doen zien, dat er nog heel wat aan dezen, ook voor onze taal en litteratuur, interessanten tekst zal moeten gedaan worden, om hem bruikbaar te maken voor verder onderzoek. Het is jammer, dat wij niet in de gelegenheid gesteld zijn, hem met *c* en *h* te vergelijken, maar misschien kan reeds een vergelijking met de mnl. „Pelgrimage" eenig licht brengen.

Utrecht. J. J. A. A. Frantzen.

S. M. Kul'bakin, Drewne-cerkowno-slow'anskij jazyk. Izdanie 3-e, s izměnenijami i dopolnenijami. Char'kow. 1917. (Pr. 3 roebel).

Daar ik indertijd in dit tijdschrift de drie in het Duits geschreven oudkerkslaviese grammatika's heb aangekondigd, die tans door alle beoefenaren dezer taal, geleerden en studenten, worden gebruikt: Leskien, Handbuch der altbulgarischen (altkirchenslavischen) Sprache, 5. Auflage, Weimar 1910, — Leskien, Grammatik der altbulg. (altkirchensl.) Sprache, Heidelberg 1909, — Vondrák, Altkirchenslavische Grammatik, 2. Aufl., Berlin 1912 (zie *Museum* 18, 431 vv., Aug.-Sept. 1911; 17, 219 v., Maart 1910; 20, 255 vv., April 1913), — komt het me gewenst voor, ook de onlangs [1]) verschenen derde, verbeterde en belangrijk vermeerderde druk van Kul'bakin's Drewne-cerkowno-slow'anskij jazyk (Oud-kerkslaviese taal) bij de lezers van het *Museum* te introduceren.

Geen slavist mag nalaten, Kul'bakin's grammatika naast die van Leskien en Vondrák te gebruiken; en, was de russiese taal geen bezwaar, dan zou ik ook aan alle studenten, die meer dan een deskriptieve spraakkunst nodig hebben, Kul'bakin's boek ten warmste aanbevelen. Dit geeft ongeveer hetzelfde, wat Leskiens beide boeken tezamen bevatten: het „Handbuch" is in de eerste plaats een deskriptieve grammatika, die vóór alles rekening houdt met de taal der afzonderlike bronnen, de „Grammatik" expliceert de verschijnselen van die taal, die wij als het normale Oudbulgaars beschouwen kunnen, uit die van het Oerslavies, welks klank- en vormsysteem op klare en nauwgezette wijze worden beschreven. Kul'bakin kombineert deze beide gezichtspunten: en hij doet dat op een loffelike wijze, zodat ook de oningewijde lezer èn van de oerslaviese taal èn van de taal van de eerste bijbelvertaler Konstantinos-Kyrillos èn van die der afzonderlike handschriften een duidelike voorstelling kan krijgen. Wat duidelikheid en kritiese behandelingswijze aangaat, geef ik aan Kul'bakin's boek de voorkeur boven Vondrák; deze blijft echter voor de vakgeleerde onontbeerlik door de tot in de kleinste details afdalende beschouwing, die hij aan sommige onderdelen der grammatika gewijd heeft.

Te geschikter wordt Kul'bakin's grammatika, om ook door beginners gebruikt te worden, doordat de schrijver datgene, wat dezen niet dadelik nodig hebben, door het bezigen van een kleiner lettertype van het overige onderscheidt.

Het boek begint met een „Inleiding" (Wwedenie), in deze druk belangrijk uitvoeriger dan in de vorige. Die „Inleiding" is in de volgende hoofdstukken verdeeld: 1. De slaviese taalfamilie, 2. De oudkerkslaviese taal, 3. De werkzaamheid van Kyrillos en Methodios, 4. De nationaliteit der oudkerkslav. taal, 5. De betekenis van het Oudkerkslavies in de wetenschap der slaviese linguistiek, 6. De slaviese alfabets, 7. De relatieve ouderdom der slaviese alfabets (de cyrillica en de glagolica) en hun oorsprong, 8. De monumenten der oudkerkslav. taal, 9. Hulpmiddelen bij de studie van het Oudkerkslavies.

In deze inleiding komt de schrijver zelden tot konklusies, afwijkend van de tans heersende meningen: dat spreekt trouwens vanzelf, nu de nauwgezette studieën van enige geslachten van geleerden over de meeste kwesties een communis opinio (hoewel schommelende tussen zekere grenzen) hebben doen ontstaan [1]). Aan die voorstudieën heeft Kul'bakin zelf een werkdadig aandeel genomen; ik herinner slechts aan de inleiding op zijn „Apostolos van Ochrida." Onder de oudbulgaarse taalmonumenten wordt ook het Ostromir-evangelie besproken; K. houdt Vondráks op de overeenstemming van een variant van dit handschrift met Joannes Exarchos gebaseerde hypothese, dat het origineel van de Ostromir-tekst oost-bulgaars was en dat zijn redaktie bij de periode van Symeon zich aansluit, voor aannemelik. — Door de oorlog kon Kul'bakin van enige nieuwere litte-

[1]) Het boek verscheen nominaal in 1917, in werkelikheid reeds in 1916.

[1]) Dit is m.i. niet te veel gezegd, al zijn er ook wel eens geleerden, die de communis opinio niet erkennen; ik denk hier speciaal aan Brückner, Die Wahrheit über die Slavenapostel. Tübingen, 1913.

ratuur geen kennis nemen. Ik noem: M. Weingart, Bulhaři a Cařihrad pred tisíciletím (d. i.: De Bulgaren en Konstantinopel vóór 1000 jaar), Praag 1915, — en Conew's vergelijkend onderzoek van de oude woordvoorraad van de oudbulgaarse bijbelvertaling met die van macedoniese dialekten (Spisanie na bâlgarskata akademija na naukitě XI, 1915; mij slechts bekend uit het referaat van Páta Čas. pro mod. filol. 5, 379 v.) [1].—Blz. 29 bleef een drukfoutje ongekorrigeerd: Vondrák's onderzoeking O původu Kijevských listů is niet van 1914, doch van 1904.

Op de „Inleiding" volgen een uitvoerige „Klankleer" en „Vormleer", dan volgt nog een hoofdstukje over dialektiese eigenaardigheden der kerkslaviese teksten, ten slotte „aanvullingen", „afkortingen", „drukfouten." De klankleer bevat een beknopt overzicht van het oudkerkslav. klanksysteem, en verder de volgende afdelingen: Verhouding der klanken van het Oudkerksl. tot de oerslaviese, — Verhouding der oksl. en oerslav. klanken tot de indogermaanse, — Klankveranderingen der oerslav. periode, — Ablaut in het Oerslavies en Oudksl., — Opmerkingen over afzonderlike klanken en klankverbindingen in verband met wat de teksten ons leren. De vormleer is verdeeld in een oerslavies en een oudkerkslavies hoofdstuk. In elk van deze hoofdstukken worden de klassen van flektérende woorden achtereenvolgens behandeld.

Natuurlik is over de talrijke details, die ter sprake komen, heel wat meningsverschil mogelik; ik meen echter niet op die punten, waarover ik het met Kul'bakin oneens ben, te hoeven ingaan. Te minder is dat nodig, daar een vrij volledig overzicht der litteratuur wordt gegeven; bovendien maakt het voorhandenzijn van nog andere grammatika's van het Oudbulgaars en van uitvoerige monografieën als Hujer's Slovanská deklinace jmenná (wie geeft ons een dergelijk werk over de konjugatie ?) het aan ieder, die dat wil, gemakkelik, de verschillende opinies, voorzien van een enigszins uitvoerige motivering, naast elkaar te stellen.

Het is een grote verdienste van Kul'bakin, dat hij zowel de westeuropése, grotendeels in het Duits geschreven vaklitteratuur als de russiese kent en beide op behoorlike wijze weet te waardéren. In de duitse handboeken wordt aan de russiese wetenschap wel eens te weinig aandacht gewijd. Niettegenstaande alle waardéring vooral voor Fortunatow en zijn school vindt men de methoden der russiese geleerden veelal te vèr van de eigen afliggend, dan dat men zelfs aan de belangrijkere van hun konklusies veel waarde hecht. En inderdaad geven veelal juist de scherpzinnigste Russen door hun rijke fantasie aan hem, die geen detail ongekontroleerd laat, alle aanleiding tot skepsis. Kul'bakin nu verenigt met een groot waarderingsvermogen voor de meest uiteenlopende wetenschappelike methoden een scherpe en geoefende kritiese blik; daardoor is hij in staat onpartijdig te oordélen en zijn oordeel veelzijdig toe te lichten. — Onlangs, in 1915, verscheen er van Kul'bakin's hand nog een andere oudkerkslaviese grammatika, beknopter en in haar indeling enz. pasklaar gemaakt aan de onder Jagić' redaktie door de Petrograder akademie uitgegeven Enciklopèdija slaw'anskoj filologii, waarvan zij de 10. aflevering vormt [1]. Op deze grammatika leverde de academicus Sobolewskij een hier en daar vrij scherpe kritiek, waarop Kul'bakin wederom antwoordde. Toen ik deze polemiek doorlas, kreeg ik de indruk, dat de oorzaak er van te zoeken is in het feit, dat Sobolewskij subjektiever is, Kul'bakin objektiever: S. houdt sterk vast aan eigen opinies en is vrij willekeurig, waar hij uit meerdere naast elkaar staande meningen kiezen moet; de resultaten der westeuropése wetenschap zijn voor hem van minder betekenis dan voor Kul'bakin; deze is kritieser en nuchterder, en die eigenschappen hebben hem, de zo belezen en kundige geleerde, in staat gesteld, zulke voortreffelike boeken te schrijven.

Leskien neemt veelal tegenover nieuwe hypothesen een skeptiese houding aan: zo is hij bijvoorbeeld steeds blijven twijfelen aan de zgn. wet van Baudouin de Courtenay, en die twijfel betrof niet alleen de formulering en de omvang van deze wet. In zulke gevallen is Kul'bakin gewoonlik radikaler, hij onderzoekt de tot nog toe aan een onderwerp gewijde literatuur en kiest dan partij. Soms is hij wel eens te weinig skepties, naar 't mij voorkomt. Zo kan ik de opinie van Fortunatow, door K. 153 v. voor aannemelik gehouden, dat de uitgang *-tŭ* van aoristvormen als *pitŭ* „hij dronk" oorspronkelik een pronomen * *tås* is en identies met de uitgang *-ts* van oudpruisies *dinkauts* „hij dankte" e. dgl., als niet meer dan een zeer scherpzinnige, doch hoogst onwaarschijnlike hypothese beschouwen, — hoogst onwaarschijnlik daarom, omdat alleen het Oudpruisies de stam *te/to-* voor het pronomen van de 3. persoon gebruikt heeft — daarop wijst behalve de uitgang *-ts* het door kontaminatie ontstane *tans*, *tāns* „hij", *tennā* „zij" —, terwijl zowel Litaus-Letties als Slavies voor „hij, zij" andere stammen en *te/to-* alleen in andere betekenis bezigen. We hebben dus niet de minste aanleiding om een enklities **tås* „hij" 't zij voor het Oerbalties 't zij voor het Oerslavies, laat staan dan voor het Oerbaltoslavies aan te nemen.

In deze zelfde passus blz. 153 v. mis ik een verwijzing naar Meillet Mémoires de la Société de Linguistique 18, 234 v. waar op andere gronden dan de door mij aangevoerde Fortunatows hypothese wordt verworpen. Dgl. omissies in de litteratuuropgaven komen meer voor; zo wordt blz. 66 zonder meer meegedeeld, dat de indogermaanse aspiratae hun aspiratie in het Slavies verloren hebben; vooral wat de tenues aspiratae aangaats over welker representatie in het Slavies ook wel ander, geoordeeld is, ware enige litteratuur geen luxe geweest, — al ware slechts alleen aan Uhlenbecks opstel Indogerm. Forschungen 17, 93 vv. herinnerd; voor de hypothese *kh* > slav. *ch* had K. dan verder naar blz. 68 v. van zijn eigen boek kunnen verwijzen, waar het uitvoerige artikel, dat onlangs Iljinskij aan de slaviese *ch* gewijd heeft, wordt geciteerd.

Kul'bakins boek verdient in een taal van West-Europa vertaald te worden, evenals Leskiens Handbuch ook in russiese vertaling is verschenen.

Leiden. N. van Wijk.

[1]) Nadat ik dit geschreven had, kwam mij Páta's uitvoerigere bespreking Listy filologické 43, 363—368 onder ogen.

[1]) S. M. Kul'bakin. Grammatika cerkowno-slow'anskago jazyka po drewnějšim pam'atnikam. Petrograd 1915.

G. Dottin, Les anciens peuples de l'Europe. Paris, Klincksieck. **1916. (Pr. geb. fr. 6).**

Dit boek is het eerste en eerst verschenen deel eener Collection pour l'étude des antiquités nationales. Het stelt zich voor, om, als inleiding op eene geschiedenis van Frankrijk, in populairen vorm eene geschiedenis te geven van Midden- en West-Europa in den tijd, toen er zoo min van Frankrijk als van welk ander onzer hedendaagsche geographisch-historische begrippen sprake was. Zulk eene populaire behandeling van Europa's vóórtijd is natuurlijk eene zeer hachelijke onderneming. Het komt mij voor, dat de schrijver slechts gedeeltelijk geslaagd is.

Over vier hoofdstukken wordt de stof verdeeld. Het eerste, slechts kort, bespreekt „Les sources". Het handelt over allerlei, wat hieronder gebracht kan worden, gaat in zijne kortheid niet diep, maar verkondigt als richtsnoer de leer, dat voor de kennis der oudste tijden van Europa archaeologie en anthropologie, hoeveel geruchts velen harer beoefenaars tegenwoordig maken en hoeveel ook als vaststaand door hen wordt uitgetrompet, toch minder belang hebben dan wat in de teksten der Ouden staat opgeteekend. Dezen stonden nu eenmaal veel dichter bij de gebeurtenissen ; op archaeologisch en anthropologisch terrein zinken wij maar al te vaak weg in onvasten bodem. Aan deze voortreffelijke leer heeft Schr. zich streng, tot in het overdrevene gehouden.

Hoofdstuk II behandelt „Les civilisations", de steen-, brons- en ijzerperiode der Europeesche menschheid. De schets is welgeslaagd ; blijkbaar is hier een deskundige aan het woord, die tevens een duidelijk verhaal weet te geven, dat de hoofdpunten goed naar voren brengt. Met een koel hoofd wordt voorzichtig critiek geoefend : de welbekende vèrstrekkende gevolgtrekkingen uit dolicho- en brachycephalen, uit rasverschillen, uit verband tusschen kunstontwikkeling en volksverschuivingen, de goocheltoeren met jaartallen ontbreken. Dikwijls wordt met instemming Schrijvers uitnemende landsman Déchelette aangehaald, de bezonnen geleerde, dien de oorlog voor altijd aan deze studiën heeft ontrukt.

In de Hoofdstukken III en IV komen onderscheidenlijk „Les peuples" en de „Histoire locale et générale" ter sprake. Zij vullen te zamen meer dan drie vierden van het boek ; maar in hoofdzaak lijkt mij wat hier geboden wordt mislukt. Schr. behandelt volk voor volk, daarna land voor land, en somt alles op, wat de Ouden over ieder volk, over de bewoners van iedere landstreek hebben meegedeeld. Critiek op die mededeelingen past hij slechts in bescheiden mate toe ; archaeologie en anthropologie houden zich op den achtergrond, de taalwetenschap treedt iets meer naar voren. Wat aan deze drie wetenschappen is ontleend, is het beste aan deze twee hoofdstukken ; vooral de bestudeering van Meillets Aperçu d'une histoire de la langue grecque is aan de voorstelling zeer ten goede gekomen. Maar overwegend is wat hier wordt voorgezet eene onverteerbare opeenhooping van alle mogelijke Grieksche en Latijnsche berichten over de meest verschillende stokoude volken, historisch of mythisch. Eene behandeling à la Johannes Meursius ! Alles wat ergens staat neergeschreven over Iberiërs, Sicaners, Libyers, Lyciërs, Lelegiërs, Pelasgen, Cariërs, Caucones, Cureten, Cretensers, Phoeniciërs, Aborigines, Achaeërs, Aeoliërs, Doriërs, Amazonen, Liguriërs, Siculers, Umbriërs, Hyperboreeërs, Germanen, enz. enz., wordt zonder methodische schifting opeengestapeld ; een bericht van Pausanias, Diodorus, Strabo, Plinius of Dionysius wordt als gelijkwaardig behandeld met een van Thucydides of Herodotus ; aan het werkelijk bestaan van de Phoeniciërs Minos en Cadmus, van den Egyptenaar Danaïs schijnt niet te worden getwijfeld. Waar het hier aan hapert ? Aan voldoende kennis van wat elders, vooral in Duitschland, in de laatste vijftig jaar aan critiek op de antieke geschiedbronnen is geleverd. Duitsche, Engelsche en Italiaansche boeken worden, in vergelijking met Fransche, niet heel vaak geciteerd, nog minder, naar het mij voorkomt, werkelijk gekend. Dat de Duitsche wetenschap dier halve eeuw dikwijls in ongerechtvaardigde scepsis, in hypercritiek is ontaard, niemand die dat gereeder toe zal geven dan ik ; wij hebben dringend behoefte aan meer geloof aan wat in de bronnen staat. Maar hier grijnst eene caricatuur van dat goede beginsel ons tegen ; en de geloovigheid komt, vrees ik, niet zoozeer voort uit weloverwogen verwerping van het Duitsche standpunt als uit onbekendheid er mede en radeloosheid, hoe zich tegenover de vele, meest onsamenhangende, soms tegenstrijdige berichten te verhouden. Schr. gelooft vrijwel alles wat nu eenmaal geschreven staat, duidt het op alle mogelijke manieren, en verhaalt ons dus bijv. (p. 248 en 249), dat de Argonauten de Po opvoeren, toen in het meer van Neufchâtel en dat van Biel belandden, daarna den Rijn afvoeren, maar ten slotte, door een goeden genius gewaarschuwd dat zij zóó geheel uit den koers geraakten (de overlevering zet dit op naam der godin Hera), rechtsomkeert maakten en de Rhône bereikten, vanwaar zij naar Griekenland terugkeerden. Dit voorbeeld is er een uit vele. Ook overigens is Schr. niet zóó bekend met Grieksche zaken als wenschelijk mag worden geoordeeld voor iemand die een zoo moeielijk onderwerp ter hand neemt. Op blz. 6 lees ik : „Les Perses avaient des archives officielles où Hérodote a largement puisé" ; op blz. 52 : „la nécropole d'Athènes appelée le Dipylon" ; op blz. 58 en 178 wordt gesproken van de rivier Thermodont, op blz. 81 stichten de Phocaeërs Rhodanusia en Agde in het midden der vijfde eeuw. Deze en dergelijke kleine vlekjes hebben op zich zelf geen beteekenis, maar krijgen die, als men ze in verband brengt met het gebrek aan diepere kennis der classieke schrijvers in het algemeen.

Nog zij opgemerkt, dat onder de vele besproken volken er één is, dat verreweg beter en uitvoeriger behandeld wordt dan de rest : het Celtische. Hier bevond Schr. zich blijkbaar weer op geheel vertrouwd terrein.

Leiden. H. van Gelder.

A. Herrmann,' Alte Geographie des unteren Oxusgebietes. (Abh. d. kön. Ges. d. Wiss. z. Göttingen, Philol-Hist. Klasse, NF Bd XV 4). **Berlin, Weidmann. 1914. (Pr. M. 4).**

De quaestie, of de Amu-Darja in de oudheid een afloop gehad heeft naar de Kaspische Zee, heeft èn geographen èn historici reeds lang bezig gehouden, zonder dat men tot een beslissing gekomen is. De studie van den orientalist W. Barthold (Nachrichten über den Aralsee und den unteren Lauf des Amu-Darja von den ältesten Zeiten bis zum 17 Jahrhundert (in R. Stübes Quellen u. Forschungen zur Erd- und Kulturkunde II, Leipzig, 1910)).

die voor de 13de—16de eeuw uit de arabische bronnen bewezen heeft, dat er een afloop van den Amu-Darja door middel van den Usboi naar de Kaspische zee bestaan heeft, heeft er den schrijver toe gebracht uit de antieke schrijvers nog eens na te gaan, hoe de toestand *in de oudheid* was. Reeds vroeger had hij hierover geschreven : Die alte Verbinding zwischen dem Oxus und dem Kaspischen Meere, Peterm. Mitt. 1913 II S. 70—76 mit Karte, Taf. 14. 1 : 5.000.000, een kaart, die voor deze studie onmisbaar is). Aan de verdere uitwerking van deze quaestie is nu het eerste hoofdstuk (p. 7—29) gewijd ; hoofdstukken over de zijrivieren van den Amu-Darja (p. 30—35), de twee zeeën, waarin hij uitloopt (p. 35—42) en de bevolking dier streken (p. 42—51) sluiten zich hierbij aan, terwijl een paar aanhangsels het werk besluiten. Ik zal in het kort den zeer belangrijken inhoud mededeelen. Het betoog lijkt mij, voor zoo ver ik er over oordeelen kan, geslaagd, en het ongunstig oordeel van H. Philipp (Berl. Philol. Woch. 1915 No. 39 Sp. 1214—1222) deel ik niet.

Uit de onderzoekingen van Obrutschew (die transkaspische Niederung. Geol. u. orograph. Skizze (russ.), St. Petersburg, 1890 S. 168—208 (Sapi ki kais. russ. Geogr. Ges.) en : Zur Geschichte d. Oxusproblems, Peterm. Mitt. 1914 I S. 87 ff.) blijkt, dat de Amu-Darja behalve de uitstrooming naar het Aralmeer *vroeger* een linker *uitmonding* heeft gehad, die langs Urgendj stroomend, in het bekken van Sary-Kamisch uitkwam ; de spiegel van het overschot van dit meer ligt nu op —41 Meter ; vroeger was dit bekken aangevuld tot + 56 Meter, en strekte zich zuidelijk uit tot Bala-ischem, waar een oude rivierstrang begint, die na het passeeren van watervallen tusschen Kurtisch en Igdy, tusschen den Grooten en Kleinen Balkan doorloopt, en uitmondt in de Koschu-odek-baai tegenover het eiland Ogurtschinsk (en niet in de Balkan-bocht, zooals men vroeger aannam). Scheepvaart was op deze rivier mogelijk, met overlading in het gebied der watervallen over een afstand van 30 kilometer.

Hierna gaat schr. de antieke berichten na : a) over den Araxes of Araxus (p. 8—21), b) over den Oxos of Oxus (sinds Alexander den Groote) (p. 21—29). Eerst betoogt hij, dat met den Araxes *nooit* de Syr-Darja (Jaxartes) bedoeld wordt, zooals sommigen, o. a. Roesler, aannemen ; de Jaxartes is eerst bekend geworden door Alexander den Groote ; dan vergelijkt schr. Herod. I 202 met Strabo's berichten over de Massageten en den Araxes (Str. XI 512/513). De berichten van Strabo zijn uit een Perzische bron : de Araxes stroomt in de Noordelijke zee uit, maar heeft ééne uitmonding naar de Hyrkanische golf (het zuidelijk gedeelte van de Kaspische zee) ; de Massageten wonen òf op eilanden òf in moerassen òf op bergen en in vlakten ; die in de moerassen wonen, kleeden zich in robbenvellen, wat ook Herodotus mededeelt (I 202, 3). De geographische gedeelten van Herodotus' bericht over den tocht tegen de Massageten zijn, volgens Jacoby (Pauly—Wissowa VII Hekataios en Suppl. II Herodotos), aan Hecataeus ontleend ; deze zijn echter bij Herodotus gemengd met een andere, noordelijke bron, van Scythen of Pontische Grieken, die de Massageten ten oosten van den Araxes plaatsen, hetgeen hier de eerste aanduiding is van de Wolga (Herod. I 201, 202), terwijl Her. ook den Armenischen Araxes met den Amu-Darja verwart. Uit het naast elkaar plaatsen van Herod. I 204, 202, 216, 215, 202, 216, en Strabo XI c. 8 § 6 en 7 blijkt, dat hun gemeenschappelijke bron Hecataeus is ; echter heeft Strabo een jongere bewerking van Hecataeus uit de 2de helft van de 4de eeuw gebruikt.

Uit Hecataeus weten we dus nu, dat de Amu-Darja zich *met vele armen* in de Noordelijke Zee, en *met één arm* in de Hyrkanische golf uitstort. Zeer nauwkeurig is de delta geteekend met zijn in robbenvellen gekleede bewoners. In die delta woonden de Chorasmii, de Massageten westelijk daarvan.

Cyrus is dus over den uitloop naar de Hyrcanische golf, d. w. z. *over den Usboi*, dicht bij de Balkan-bergen over getrokken. Aan de overzijde vindt men het berglandschap door Herodotus geschilderd.

Het bericht bij Aristoteles, Meteor. I, 13, 16 : ἐκ μὲν οὖν τούτου (van den Parnassus = Paropamisus) ῥέουσιν ἄλλοι τε ποταμοὶ καὶ ὁ Βάκτρος καὶ ὁ Χοάσπης καὶ ὁ Ἀράξης · τούτου δ' ὁ Τάναϊς ἀποσχίζεται μέρος ὢν εἰς τὴν Μαιῶτιν λίμνην, aan Ctesias ontleend (Hermann noemt hem p. 20 waarschijnlijk bij verschrijving een tijdgenoot van Herodotus in plaats van Xenophon), is zeer belangrijk. H. neemt m. i. terecht aan, dat ὁ Ἀράξης de Usboi, en ὁ Τάναϊς de uitstrooming in het Aralmeer is.

Sinds de veldtochten van Alexander heet de rivier Oxus : Ὦξος of Ὄξος, lat. Oxus, zonder dat men wist dat dit de Araxes was. Van de schrijvers uit dien tijd vinden we bewijzen voor het bestaan van den Usboi 1^{0}. bij Patroclus, *praefectus classis* van Seleucus Nicator, die tusschen 285 en 282 den mond van den Oxus bezocht heeft, op zijn tocht over de Kaspische zee. Daar hij echter ook aanneemt, dat de Jaxartes in de Kaspische zee uitmondt, is zijn bericht minder betrouwbaar. 2^{0}. bij Aristobulus (bij Arrianus III 29, 2) : ἐξίησι δὲ ὁ Ὦξο εἰς τὴν μεγάλην θάλατταν τὴν καθ' Ὑρκανίαν ; de groote zee bij Hyrcanië is de Kaspische zee. Belangrijker is echter wat Aristobulus zegt over den Oxus als scheepvaartroute (Strabo XI 509 (M. 715, 11—24) : Indische waren gaan langs den Oxus naar de Hyrcanische zee, van daar naar het land der Albani, en langs de rivier den Cyrus naar de Zwarte zee. Een zelfde bericht heeft Patroclus. Het derde bericht omtrent die scheepvaartroute is van Varro, ontleend aan Pompeius' expeditie naar den Caucasus (Plinius VI 52) : men kan van uit Indië komen aan de rivier den Bactrus, die in den Oxus instroomt, en uit deze worden de koopwaren over de Caspische zee den Cyrus opgevoerd, en komen zoo in Phasis. Ook een Chineesch bericht uit de 2de of 1ste eeuw schijnt den Oxus als N. O. grens van Parthië en als scheepvaartroute te kennen. Natuurlijk heeft men steeds in het gebied der watervallen overgeladen, in de oudheid evengoed als in de M. E. Ook het bericht van Polybius X 48, bij wien de Oxus uitmondt in de Hyrcanische zee, en *vaarbaar* is, wijst volgens den schrijver op den Usboi, en vooral op de watervallen bij Igdy, niet die bij Pitnäk, bovenstrooms van Chiwa, zooals Roesler wil.

Bij Pomponius Mela III 42, bij wien de Oxus eerst naar het Westen stroomt, dan bij de Dahae een wending naar het noorden maakt, en tusschen de Amardi en de Paesici uitmondt in de Scythische golf (evenals de Iaxartes) vinden we, zooals reeds v. Humboldt gezien heeft, de eerste schildering van den tegenwoordigen

Amu-Darja, zonder dat daaruit hoeft te volgen, dat de Usboi in zijn tijd reeds verland was.

In het eerste aanhangsel p. 51—54 trekt de schr. uit het verhaal van den Arabischen schrijver Makdisî (Mokaddasî), uit het jaar 895 (men vindt een vertaling hiervan bij de Goeje, Das alte Bett des Oxus Amur-Darja p. 97 vgl.) de conclusie, dat de verlanding en uitdroging van den ouden Oxusarm moet hebben plaats gehad vóór dat de Turken naar het westen kwamen, dus vóór 565. Ook uit het reisverhaal van Zemarchus (cf. Menandros Protector fr. 20 en vooral 21, Müller Fragm. Hist. Graec. IV p. 227—229), in het 2de aanhangsel besproken, blijkt dat in 568—70 die Oxusarm geheel droog is.

In het 2de hoofdstuk behandelt de schr. verschillende stroomen, die òf in den Amu-Darja uitloopen, of vooraf in de woestijn verlanden. Het belangrijkste is wel, wat hij zegt over de rivier, die in het gebergte door het dal van Herat stroomende, Heri-rud, in de vlakte Tedschen heet. Deze rivier heet bij Herodotus III 117: Akes, Ἄκης, maar bij de schrijvers over Alexander den Groote Arius, Ἄρειος (de Haraeva van de Avesta). De λίμνη Ἀρεία, Arius lacus (Ptol. VI 17, 2), die bij Kiepert, Atl. Ant. Taf. 2, Sieglin, Atl. Ant., Taf. 6 in Aria geplaatst wordt, moet daar liggen, waar de Tedschen in de woestijn verzandt, terwijl de naam Ochus, ten onrechte aan dien benedenstroom gegeven, op twee rivieren past: één oostelijke, den Sangalak (waaraan de plaatsen Maimanen en Andchoi), en één westelijke, in Hyrcanië, den tegenwoordigen Atrek, die in de Kaspische zee uitstroomt.

In het 3de hoofdstuk behandelt de schr. de getuigenissen omtrent de meren, waarin de Amu-Darja uitmondt. De eerste schrijver, die beide meren, de Kaspische zee en het Aralmeer kent, is Hecataeus (bij Strabo XI 512, 6). Het Aralmeer heet bij Hecataeus: ἡ πρὸς ἄρκτοις θάλασσα, van Perzisch standpunt (Hecataeus put uit een Perzische bron) volkomen juist. De volgende schrijvers noemen het niet, ofschoon men er toch wel iets van wist; Strabo XI 515, 3 zegt, dat de Daae Parni afstammen van de Daae Xandii of Parii, die boven de Maeotis wonen. Daar nu deze Daae aan den Iaxartes wonen (cf. p. 47), is de Maeotis hier = het Aralmeer. Ook bij Mela (zie hiervoor) komt het voor als *sinus Scythicus*, waarin de Oxus uitmondt; de sin. Sc. is hier een deel van de Kaspische zee. Het meest duidelijk geteekend is het meer bij Ammianus Marcellinus XXIII 6, 59: *amnes duo fluunt navium capacissimi Araxates et Dymas* (de Oxus en Iaxartes), *qui.... decurrentes Oxiam nomine paludem efficiunt longe lateque diffusam.* Deze woorden stemmen overeen met het bericht van Zemarchus (zie hiervoren) Fr. Hist. Gr. IV p. 229: op de terugreis uit het land der Turken ἐγένοντο κατὰ δὴ τὴν λίμνην τὴν ἄπλετον ἐκείνην καὶ εὐρεῖαν = kwamen ze aan *dat bekende uitgestrekte en breede meer*; dit is de naam van het Aralmeer in de Avesta: Vuru-kascha = met uitgestrekte oevers (zie 2de aanhangsel p. 54—57). De Ὠξειανὴ λίμνη van Ptolemaeus daarentegen, = de lacus Oaxus van Plin. IV 48, is een bronmeer in het Pamir-gebergte, waarschijnlijk het Victoriameer, waarlangs de weg naar de rijken van het Tarimbekken loopt.

Ook het bericht van den Chineeschen generaal Tschang K'ien uit 126 v. C. spreekt van „een meer, dat geen oevers heeft, en daarom Noordzee genoemd wordt." Ook een Chineesche gezantschapsreis uit 455 n. C. spreekt van deze „groote zee."

Uit het hoofdstuk over de bevolking van deze streken wil ik slechts een enkel punt aanhalen. Schr. neemt p. 43 met Geiger, Ostiranische Kultur p. 125 aan, dat de oase van Chiwa één van de oudste vaste woonplaatsen is geweest van de Aziatische Ariërs, en dat vandaar uit die Ariërs naar west en oost, naar west den Usboi af, naar oost den Amu-Darja op, zich verspreid hebben. In Chiwa hebben ze het land al vroeg in kultuur gebracht, en kanalen aangelegd, om het te irrigeeren, zooals we dat in Mesopotamië vinden. Volgens den Arabischen geleerde Albîrûnî is Chiwa gekoloniseerd in 1290 v. C., 980 jaar voor Alexander's dood. In de Avesta heet het land Hvairizem = bebouwd land, onder de provincies van Darius heet het: Uvârazmi, bij de Grieken Χορασμίη, bij de Arabieren: Khwârizm. Zóó heet het land; het volk heet in de Avesta: Airjanem Vaedžō, en het is het stamland van Zarathustra.

De Grieken hebben het eerst met *nomadische Iraniers* kennis gemaakt, vooral met de Massageten; deze wonen, zooals blijkt uit Herod. I 204 ten oosten van de Kaspische zee, in het Groote Balkangebergte, over den Araxes (Usboi) en dus: in de steppen tusschen de Kaspische zee en het Aralmeer, tusschen de Beneden-Wolga en den Usboi. Chorasmië hoort er niet bij. In de dagen van Alexander den Groote wonen de Massageten (cf. Arrianus IV 16, 17) ten W. en NW. van Sogdiane, dus aan den rechteroever van dien arm van den Oxus, die naar het Aralmeer loopt. Een onderafdeeling van de Massageten zijn de Derbices (Δέρβικες), de naam, dien Ctesias geeft aan het volk waartegen Cyrus vecht; ze wonen dicht bij de Hyrcani, hetgeen met den loop van den Usboi uitkomt. Volgens Ammian. Marcell. XXIII 5, 16, XXXI 2, 12 zijn de Alanen de afstammelingen der Massageten (vgl. hierover J. Marquart, Ērānšahr, p. 86). Schr. acht dit onjuist, maar neemt wel aan, dat sommige afdeelingen van hen in de Aorsi (= Alani) zijn opgegaan.

Tiel. W. Koch.

D. Völter, Die Menschensohnfrage neu untersucht. Leiden, E. J. Brill. 1916. (Pr. ƒ 0.90).

Een van de moeilijkste problemen, waarmee de Nieuwtestamenticus zich moet bezig houden, is de z.g. kwestie van den „menschenzoon" d.i. (1) wat beteekent de uitdrukking „menschenzoon" in de evangeliën en waaruit is zij af te leiden, en (2) heeft Jezus zelf zich als „menschenzoon" beschouwd en zijn de menschenzoon-plaatsen „echt"? Eene reeks van verschillende vragen vormen samen dit hoofdprobleem — ook de semietische filologie is er bij betrokken: wat is „menschenzoon" in het arameesch? — en het hoofdprobleem zelf is op zijn beurt maar weer een afdeeling van een der meest belangrijke problemen van de nieuwtestamentische kritiek: heeft Jezus zich zelven als messias beschouwd? Volgens de traditionele opvatting schuilt in de menschenzoonspreuken voor de „wetenden" een messiasbelijdenis. Is deze opvatting onjuist of zijn de meeste menschenzoonspreuken onecht, dan valt een groot en belangrijk gedeelte van onze bewijsstukken voor een messiasbewustzijn bij Jezus weg.

Reusachtig is de literatuur der menschenzoonkwestie, menigvuldig zijn de verschillende oplossingen, die men getracht heeft te vinden. Ook nederlandsche geleerden hebben deel genomen aan de discussie, zoo H. L. *Oort* jr. in zijn proefschrift „De uitdrukking ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου in het N.T." 1893, dat aan prof. B. D. *Eerdmans* aanleiding gaf, zijn artikel: De oorsprong van de uitdrukking „Zoon des menschen" als evangelische messiastitel (Theol. tijdschr. 1894 p. 151—176) te schrijven, waarop W. C. van *Manen* weer een Naschrift leverde (l. c. p. 177—187); verder een ten onrechte buiten Nederland weinig gelezen artikel van prof. W. B. *Kristensen*: De term, „zoon des menschen" (Theol. tijdschr. 1911 p. 1—38). Ook prof. *Völter*, de schrijver van bovengenoemd geschrift, heeft al meermalen zijn oordeel ter zake in een boek of artikel uiteengezet, cf. o. a. zijn: Jesus der Menschensohn oder das Berufsbewusstsein Jesu 1914, waarmede hij een discussie uitlokte met zijn faculteitsgenoot H. A. v. *Bakel* (cf. Nieuw theol. tijdschr. 1914 p. 254 vlgg., 379 vlgg., 1915 p. 361 vlgg.). Hetgeen hij in zijn laatste geschrift behandelt, dient dus ter verdediging en verduidelijking van zijne nieuwe en origineele opvatting.

Ofschoon dus al tal van verschillende afleidingen en opvattingen aangaande den „menschenzoon" naar voren gebracht zijn, is Völter toch er in geslaagd een nieuwen weg, die z. i. ter oplossing moet leiden, te vinden: de „menschenzoon" in de echte woorden heeft volgens V. niets te maken met den apocalyptischen menschenzoon Daniel 7,13 — de uit Daniel af te leiden plaatsen zijn doorgaans secundair, bijvoegsels, interpolaties — hij is veeleer af te leiden uit Ezechiel [1]). Gods opdracht aan Ezechiel is ook Gods opdracht aan Jezus: te zoeken, te redden, te bekeeren, hetgeen verloren en verdwaald is; en gelijk Ezechiel door Jahwe toegesproken wordt als „menschenkind", noemt ook Jezus, het profetisch werk van Ezechiel op zich nemende, zich zelven „menschenzoon." „Den an den Menschensohn bei Ezechiel ergehenden Ruf Gottes" heeft Jezus „auf sich bezogen". Luk. 19,10 spreekt Jezus „im Bewusstsein, der Menschensohn bei Ezechiel zu sein, der gesandt ist zum Hause Israels, um die Gottlosen zu retten (Ez. 3, 4 ff. 3, 17, 18) cf. ook Mt. 15, 24 met Ez. 3, 4—6." Tal van parallellen worden dus door V. aangehaald, waaruit blijken moet dat een stuk bij Ezechiel „Vorlage" voor een woord van Jezus was; cf. nog Mt. 7, 15 ff. met Ez. 13, 2, 4, 6, 7—10; Lc. 19, 41—44 met Ez. 4, 1—3, Lk. 9, 56 met Ez. 3, 17—19, 33, 10 f. Mt. 8, 19 f. Par. met Ez. 12, 24 ff.

V. is van oordeel, dat zijne afleiding van het begrip een vooruitgang voor ons is in elke richting. „Diese Lösung der Menschensohnfrage überhebt uns der wenig befriedigenden und der Person Jesu nicht gerade würdigen Annahme, dass Jesus in einem Augenblick von Not Zuflucht und Trost gesucht habe bei der phantastischen Vorstellung, der Menschensohn in apokalyptisch-himmlischem Sinne zu sein; vielmehr ist die Selbstbezeichnung Jesu als des Menschensohns richtig verstanden nur der kurze Ausdruck für das, was Jesus in gehorsamer Unterwerfung unter den Willen Gottes sittlich-religiös erfahren und erlebt hat" — aldus besluit de schrijver zijn belangrijk boekje. En aldus toegelicht, zal zijn opstel velen uitermate aantrekkelijk lijken. Maar kan zich nu de kritiek werkelijk bij dit resultaat neerleggen?

Het spijt mij, geen bevestigend antwoord hierop te kunnen geven. Zeer zeker heeft V. de verdienste, de aandacht gevestigd te hebben op tal van parallellen of gelijkvormige gedachten in het evangelie en in de profetie van Ezechiel. Wij loopen heden ten dage licht gevaar te vergeten, dat naast de joodsche apocalyptiek het profetisme ter verduidelijking van de gedachten van Jezus en van zijn „Berufsbewusstsein" vergeleken moet worden. Een andere kwestie is echter, of daarmee juist het „Menschensohnbewusstsein" werkelijk verklaard is. Dat lijkt mij zeer twijfelachtig. Ik kan mijne bezwaren samenvatten als volgt. 1) is V.'s, stelling, de profetische zending van den menschenzoon bij Ezechiel, eene fijne combinatie, maar niet meer dan eene combinatie. Nergens treedt in de eigen woorden van den profeet m. i. het „menschenkind" naar voren: dat de profeet, *omdat* of *ofschoon* hij menschenkind is, zijn roeping aanvaardt, wordt nergens duidelijk gezegd. V. had moeten aantoonen, dat ook elders de „menschenzoon" in verband gebracht werd met Ezechiel en zijn profetisch werk.

2) Zeer zeker zijn er parallellen tusschen Ez. en het evangelie aan te wijzen; maar noodzakelijk is het nergens, de evangelische woorden nu *uitsluitend* af te leiden uit Ezechiel; dikwijls laten zich ook nog parallellen uit andere profeten aantoonen.

3) Ongelukkigerwijze ontbreekt juist bij de meeste plaatsen die zich met Ez. laten vergelijken, het woord menschenzoon; menschenzoonspreuken vormen maar een klein gedeelte van de parallellen op Ezechiel. De duidelijkste parallel onder de menschenzoonspreuken vindt men in Lc. 19, 10; hier toont helaas een vergelijking met het nauw verwante woord Mc. 2, 17 aan, dat „menschenzoon" waarschijnlijk secundair is: een eenvoudig ik-woord ligt er aan ten grondslag. — Eene scherpzinnige constructie heeft mijn geachte collega opgesteld. Ik hoop, dat hij het mij niet kwalijk nemen zal, wanneer ik besluit met te zeggen, dat hij „de" oplossing m. i. toch nog niet gevonden heeft. Ik verheug mij er nog te kunnen bijvoegen, dat ik in het negatief-kritiek gedeelte van zijn betoog — het betreft de onechtheid van de eschatologische plaatsen — haast overal met hem mede ga en dat ik zijn positief gedeelte toch alleszins „anregend" heb gevonden.

Leiden. H. Windisch.

J. A. F. Kronenburg, C. SS. Red., **Maria's Heerlijkheid in Nederland.** Geschiedkundige schets van de vereering der H. Maagd in ons Vaderland, van de eerste tijden tot op onze dagen. Dl. VII-VIII. Amsterdam, F. Bekker. z. j. [1911-1914].

Met het 7e en 8e deel is Pater Kronenburg's omvangrijke arbeid — men kan het 't levenswerk van den Schrijver noemen — ten einde gebracht. Alleen zal nu nog, conform den wensch, in Jg. XIX, kol. 70—73 in dit tijdschrift bij de bespreking der eerste zes deelen uitge-

[1]) In een betoog, N⁰. 31 van de Hervorming 1916, herinnert I. Herderscheê er aan, dat reeds zijn vader in 1877 den menschenzoon bij Jezus in verbinding heeft gebracht met het menschenkind bij Ezechiel. In zoo verre is dus de vondst van Völter niet nieuw. V. is echter geheel zelfstandig tot zijn betoog gekomen, en hij heeft de verdienste, de afleiding uit Ezechiel in discussie gebracht te hebben.

sproken, een Algemeen Register verschijnen, en daarin zal men, hoop ik, een even handigen en veiligen gids vinden, als Moll aan zijn *Kerkgeschiedenis* en Acquoy aan zijn *Windesheim* hebben toegevoegd.

Over den rijkdom van gegevens, die in Kronenburg's werk is bijeengebracht — in de litteratuurlijsten en voetnoten zit ongeveer een volledige bibliografie van de katholieke kerkgeschiedenis van Nederland — behoeft hier niet meer herhaald te worden, wat vroeger reeds in Jg. XIX bij deel I—VI gezegd is. Dat deel VII en VIII op dezelfde wijze zijn bewerkt, spreekt vanzelf. Men zou haast zeggen, dat de bewerking van deze twee deelen zelfs beter, frisscher nog en aangenamer is dan van de vorige. Er is hier veel meer afwisseling.

Gedeeltelijk ligt dat wel aan de te bewerken materie. Deel VII loopt tot ongeveer 1680 en behandelt den eersten strijd van en tegen het Protestantisme. In deel VIII wordt dat verder vervolgd, doch daar zet nog een nieuwe strijd in, nl. tegen het Jansenisme, en later tegen de Rationalisten en Vrijdenkers. Door de bonte afwisseling van ideeën en personen, welke hierbij ter sprake komen, krijgt de behandelde stof vanzelf meer kleur en levendigheid.

De eerste schrijvers uit het kamp der Hervormden: de „devote minderbroeder" Niclaes Peeters — diens *Sermonen* zijn misschien wel een mystificatie —, Geldenhauer, Merula, Veluanus, Gnapheus e tutti quanti vielen de Mariavereering over het algemeen slechts zijdelings aan. Met de *Refutacie vant Salve Regina*, een boekje zonder naam, plaats en jaar verschenen (omstr. 1524 ?), dat waarschijnlijk een oorspronkelijk Nederlandsch product is, begint de openlijke frontaanval. Daarna volgden Marnix met zijn giftige *Byencorf*, de *Sermonen van* (pseudo) *Broer Cornelis*, de *Roomsche Uylenspiegel* van Lydius, de *Almanachs Heyligen* van Magyrus, de uit Duitschland geïmporteerde *Alcoran der Minderbroeders*, de *Roomsche mysterien ondect* van Walich Syvaertsz. en een onnoemelijk aantal andere boeken en geschriften, waarin de „Paepsche afgoderije" en niet het minst de Maria-vereering het geducht moesten ontgelden.

Kronenburg, die al deze producten de revue laat passeeren, plaatst daartegenover de katholieke verdedigers uit denzelfden tijd, te beginnen met de Mariamedalje, waarmee men tegen de Geuzen-penning demonstreerde, en langs Duncanus, Coens, Joh. David, Schenck van Toutenburg, Sonnius, Lindanus, Poirters, Hazart, Kievits, Van Teylingen enz. tot aan de apologetische gedichten van Anna Bijns en den lateren Stalpaert van der Wiele toe.

Niet alle Protestanten waren even fel. Hugo de Groot, Jacob Revius, Willem Sluiter en anderen bleven Maria op ondubbelzinnige wijze vereeren. Kronenburg noemt in dit verband ook Jan Pietersz. Sweelinck, die 35 geheel katholieke teksten, waaronder 3 op Maria, componeerde. Of Sweelinck inderdaad Protestant is geweest, mag echter na de in 1913 verschenen degelijke studie van J. W. Enschedé in *Caecilia* (blz. 169—187) worden betwijfeld.

Intusschen bleef er, zooals bekend, tijdens de vervolging in de 16e—18e eeuw, zich een krachtig katholiek leven ontwikkelen, waarin natuurlijk ook de Mariavereering haar deel had. De „nieuwe" tijd bracht vanzelf nieuwe elementen erin, of stak de middeleeuwsche devoties in een nieuw kleedje. Maar al werden de Mariafeesten, de Mariamissen, de Getijden van Onze Lieve Vrouw, het Wees Gegroet, de Litanie van Loretto, de Marialevens, de gebeden en liederen ter eere van Maria, de viering van den Zaterdag, de „Engel des Heeren", het Scapulier, allerlei Maria-broederschappen, en last not least de Rozenkrans, min of meer gemoderniseerd of als nieuwe praktijken ingevoerd, of aan de eigenaardige kerkelijke toestanden van ons vaderland aangepast, in den grond bleef het een organische ontwikkeling van wat in vroeger eeuwen was tot stand gebracht.

Natuurlijk school ook thans onder dat alles nu en dan wel eens wat overdrijving. De eigenaardige devotie van het „slaaf-zijn van Maria" werd bijv. als private devotie niet verboden, doch de broederschappen, die dit slaafzijn direct of indirect ten doel hadden, werden in het midden der 18e eeuw door Rome verboden en opgeheven. Ook in het interessante document, dat Kronenburg aan Gisbert Brom's *Archivalia in Italië*, II (1911) blz. 152 ontleende, nl. een schrijven van den Apostolischen Vicaris Johannes van Neercassel aan Kardinaal Francesco Barberini (dd. 25 Nov. 1677), worden verschillende overdreven praktijken en beweringen aangehaald, en bij wijze van klacht naar Rome opgezonden. Maar Neercassel's beweringen zal men toch cum grano salis moeten aanvaarden. Vooreerst luidt een losse zinsnede uit een oratorische preek heel anders in dan buiten het verband met het geheel. Ten tweede schijnt Neercassel zoowat alles te hebben van „hooren zeggen", want nergens verwijst hij naar een bepaald boek of een bepaalde persoon als bron. En eindelijk moet men niet vergeten, dat de Vicaris Apostolicus nog al Jansenistisch gezind was.

Daarmede komen wij aan deel VIII, waarin op de eerste plaats het Jansenisme ter sprake komt. De korte algemeene schets, die Kronenburg op blz. 76—81 daarvan geeft, is wel wat bitter. Misschien is ze voor de eerste halve eeuw van het Jansenisme in Nederland (1640—1690) ook wat onverdiend. Toen werkten nog verschillende oorzaken samen om, staande de goede trouw, het oordeel van beide partijen te vertroebelen. In de jaren na 1680—90 wordt dat echter anders. Toen het Jansenisme het heele Protestantendom, met de Staten erbij, te hulp ging roepen, was er van een eerlijke overtuiging moeilijk sprake meer.

Na een bitteren strijd hebben de Nederlandsche katholieken de aanhangers van de „Utrechtsche" kerk op een hoop gedreven en uitgestooten. Wel werd er, jammer genoeg, met het kaf ook wat koren naar buiten geveegd, maar dat is bij maatregelen voor het algemeen welzijn onvermijdelijk. De leer toch van Jansenius, of wat daarvoor doorging, tastte het inwendige godsdienstige leven van de katholieke Kerk aan. Door een overdreven strengheid vervreemdde men de menschen van den godsdienst. Uitwendig had alles een schijn van vroomheid, maar in werkelijkheid was het, of ontaardde het minstens in een geest van rebellie. Vooral vanaf het jaar 1700 trad het Jansenisme hier op met allerlei vrome boekjes, catechismussen enz., die in den grond van de zaak de Roomsche leer tegen den grond haalden.

Ook de Mariavereering kreeg haar deel daarvan. Het door den Keulschen advocaat Adam Widenfeldt in 1673 te Gent uitgegeven werkje *Monita salutaria beatae Mariae Virginis ad cultores suos indiscretos* joeg vooral veel stof op. Ofschoon uitvloeisel van een maar half

afgelegde Protestantsche overtuiging — Widenfeldt was een bekeerd Protestant — was het toch koren op den molen van de Jansenisten. Kronenburg qualificeert het weinig malsch als een mengsel van „dwalingen, drogredenen, halve waarheden en uit hun verband gerukte teksten" (VIII. 83). In 1674 werd de Latijnsche uitgave door Rome op den Index gezet met de clausule „donec corrigatur"; doch de Nederlandsche en de Fransche vertaling kwamen in 1676 en 1678 onvoorwaardelijk op den Index, terwijl in 1690 nog een stelling uit het boekje afzonderlijk werd veroordeeld.

Merkwaardig is nog wat Kronenburg mededeelt omtrent de bekende Rotterdammers Petrus en Adriaan van Walenburch, beiden bekeerlingen uit het Protestantisme. Zoowel Adriaan, die later wijbisschop van Keulen werd, als Petrus, die eerst wijbisschop van Mainz was, en naderhand zijn broeder te Keulen opvolgde, hebben omvangrijke apologetische werken tegen het Protestantisme geschreven. Maar opvallend is het, dat zij daarin weinig of niet over Maria spreken. Zelfs heeft Petrus, als wijbisschop van Keulen, den 2en Januari 1674 een zeer prijzende goedkeuring van de *Monita salutaria* gegeven. Dat het boekje een half jaar later op den Index kwam, kan men dus tegelijk als een officieele demonstratie van Rome tegen Petrus van Walenburch opvatten; ofschoon men dat anderzijds toch weer zoo hoog niet behoeft aan te slaan, daar het een veelvuldig voorkomend en psychologisch zeer wel verklaarbaar verschijnsel is, dat zij die op gevorderden leeftijd tot het katholicisme overgaan, in hun gedachtengang eenige sporen van hun vroegere levensbeschouwing blijven behouden.

Met de Jansenisten werd nog een eigenaardige strijd uitgevochten over een woord. In den Hollandschen tekst van het Ave Maria (Wees gegroet) gaven zij bij de vertaling der woorden „benedicta tu in mulieribus" de voorkeur aan: „gezegend zijt gij o n d e r de vrouwen", terwijl de katholieken volgens oude traditie vertaalden: „gezegend zijt gij b o v e n a l l e vrouwen". Beide lezingen zijn natuurlijk zeer wel te verdedigen, maar het Jansenistische „onder" had een bijsmaakje. Vandaar de strijd over een *woord*. Opmerkenswaardig is, dat de officieele vertaling, die thans sedert eenige jaren in Nederland is voorgeschreven luidt: „gezegend zijt gij *onder* de vrouwen" dus juist als die, welke men vroeger van Jansenistische zijde voortrok.

Na het Jansenisme kwam, vooral in het Zuiden, het Josephisme, en door en na de Fransche Revolutie het Rationalisme als nieuwe vijand van de Mariavereering opdagen. Tal van interessante bijzonderheden, waaruit o. a. blijkt, dat die stormen niet over de Katholieken heen gingen, zonder merkbare schade aan te richten, worden door Kronenburg medegedeeld. Nog een massa andere bestrijders, tot zelfs de Bokkenrijders in Zuid-Limburg worden ten tooneele gevoerd. Maar het zou te veel plaats eischen, indien wij ook maar de voornaamste bijzonderheden omtrent dit alles wilden mededeelen. Met het boven gegevene hebben wij slechts een greep gedaan uit den rijkdom van gegevens, die in het werk ligt opgehoopt. We volstaan dus voor het overige met nog even te vermelden, dat het eind der 18e en het begin der 19e eeuw een katholiek réveil zag geboren worden onder de leiding voornamelijk van den bekeerling Joachim George Le Sage ten Broek. Alles wat hij en zijn tijdgenooten en volgelingen voor de Mariavereering in Nederland hebben gedaan, en ook de deels sympathieke, deels onsympathieke geluiden welke van niet-katholieke zijde in Nederland over Maria en hare vereering opgingen, worden door den Schrijver opgespoord en door aanhaling van de meest karakteristieke passages ter beoordeeling voorgelegd. Dat door en na het herstel der Bisschoppelijke Hiërarchie in Nederland (1853) met het geheele katholieke leven ook de Mariavereering een nieuwe en hoogere vlucht nam, behoeft wel niet afzonderlijk te worden vermeld, evenmin als dat de Congregatie der Redemptoristen, waartoe de Schrijver zelf behoort, een zeer groot aandeel in dit alles heeft gehad.

Aan het eind van deze ongewoon lange bespreking moet mij nog een ongewoon woord van het hart. Eenige katholieke kennissen van me vonden het jammer, dat de Redactie van dit tijdschrift de bespreking van Kronenburg's werk aan een katholiek had toevertrouwd. Zij waren van meening, dat een bespreking, door een niet-katholiek gegeven, den lezers van het *Museum* een meer tastbaren waarborg zou gegeven hebben, omtrent de degelijkheid en den wetenschappelijken rijkdom van Kronenburg's werk.

Gaarne geef ik dit laatste toe. Indien een niet-katholiek Kronenburg's werk hadde besproken, zou zijn recensie er allicht anders hebben uitgezien. Zijn aandacht zou misschien op geheel andere détails zijn gevallen dan de mijne. Doch op één punt zouden onze besprekingen ongetwijfeld hebben overeengestemd, dat namelijk niemand, die in de toekomst nog iets wil schrijven over de Mariavereering in Nederland, ook al raakt het dit onderwerp slechts uit de verte, het werk van Kronenburg ongestraft kan voorbijgaan. En daar komt het ten slotte toch maar op aan, zoowel voor den Schrijver zelf, die in zulk een oordeel een rechtmatige voldoening voor zijn arbeid mag zien, als voor de lezers van de bespreking, aan wie de recensent te zeggen heeft, wat er in een werk steekt.

Woerden. fr. B. K r u i t w a g e n.
O. F. M.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Beitr. z. Gesch. d. deutschen Spr. u. Liter., XLII, 1: K. S c h i f f m a n n, Studien z. Helmbrecht. — A. L e i t z m a n n, Bemerk. z. Reinhart fuchs. — D e z., Z. Reinaert. — A. K o p p, Aus älteren Liedersammlungen. — R. P e t s c h, Dornröschen und Brynhild. — G. N e c k e l, Z. Hildebrandsliede. — W. v. U n w e r t h, Vers u. strophe v. Ratperts lobgesang auf den heil. Gallus. — D e z., Venus redolens. — W. B r a u n e, Zu Walther v. d. Vogelweide. — D e z., Nachtr. zu Beitr. 41, 189 ff. — A. L a s c h, Plattdeutsch. — O. B e h a g h e l, Z. got. zahlwort. — D e z., Die indefinitpronn. *hwas* u. *sums*. — D e z., Zu mhd. *sum*. — D e z., Wolframs ehe. — H. N a u m a n n, Stetit puella. — A. L e i t z m a n n, Z. neuen Eilhartfragment. — D e z., *Arnebote*. — D e z., Nachtr. z. s. 40. — A. K o p p, Nachtr. z. s. 52.

Anglia, XL, 4: F. H o l t h a u s e n, Zu mittelengl. Romanzen. — E. R o e d l e r, Die ausbreitung des *s*- plurals im Engl., II. — Fr. K l a e b e r, Zu ae. *hwonne ǣr, ðonne* (*ðon*) *ǣr ðe*. — O. B. S c h l u t t e r, Weitere beitr. z. ae. wortforschung. — D e z., Sind die angaben des NED. durchaus verlässlich? — O. F. E m e r s o n, Corrections. — G. H ü b n e r, Berichtigung.

ADVERTENTIEN.

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE, D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. — Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^IJ., te Leiden. — Prijs per jaargang van 12 nummers f 6.90.

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

24ste Jaargang. No. 7. April 1917.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius. Wasstraat 29, Leiden.

F. de Saussure, Cours de linguistique générale, publié par **Ch. Bally** et **A. Sechehaye.** Lausanne-Paris, Librairie Payot et Cie. 1916. (Pr. fr. 6).

Gedurende zijn professoraat te Genève heeft de Saussure driemaal een college gegeven over taalwetenschap in het algemeen. Na zijn dood heeft men onder zijne papieren slechts enkele aanteekeningen gevonden over de door hem behandelde stof : steeds wilde hij verbeteren wat hij had voorgedragen, en hij vernietigde dan wat eenmaal dienst had gedaan. Met behulp van hetgeen enkele van de meest begaafde toehoorders op die colleges hadden aangeteekend, heeft men de voordrachten zoo goed mogelijk gereconstrueerd. Men vindt in dit boek dus wat de hoogleeraar in hoofdzaak heeft medegedeeld, maar niet alle uitweidingen en toelichtingen waarmede hij in het mondeling betoog zijn beschouwingen heeft verhelderd. Toch is wat men hier leest veel meer dan een schema, en in de redactie meenen wij zelfs den stijl van den meester te herkennen. Maar deze — de uitgevers zeggen het aan het slot hunner voorrede — zou wellicht het publiek maken van deze aanteekeningen niet hebben goedgekeurd : met elkaar gelijken zij op een voorloopig ontwerp van een boek dat de Saussure misschien nooit zou hebben afgemaakt. Maar het was toch zeker niet tegen zijn zin, en niet slechts om aan de eischen van een onderwijsprogramma te voldoen, dat hij driemaal zulk een college gaf. Want hoeveel aandacht hij ook had voor de studie van bijzonderheden, steeds was hij geneigd die in verband te brengen met een algemeene theorie. Om eene theorie te kunnen opleveren, moest het voorwerp van zijne beschouwing een karakter van eenheid vertoonen. En bij de taalkunde kan men allerlei vakken te pas brengen. Wat is een wetenschap wier beoefenaar te gelijk historicus, philoloog, geograaf, anthropoloog, psycholoog, psysioloog moet zijn? Het moge waar wezen, dat verschillende wetenschappen elkaar noodig hebben, en dat grenzen soms niet dan willekeurig kunnen worden getrokken, voor de Saussure kon in een vak, dat uit een verzameling van ongelijksoortigheden moest bestaan, niets aantrekkelijks zijn : dat zou niet in waarheid één stelsel van begrippen kunnen worden. Hij meent tot zijn doel te komen door niet te handelen over de menschelijke taal in het algemeen (*le langage*) en vooral niet over het eerste begin daarvan ; noch over het spreken van het individu (*la parole*), maar door in de eerste plaats te onderzoeken de taal van eene maatschappij, de taal waardoor de leden der gemeenschap met elkaar omgaan en die ieder lid moet aanleeren (*la langue*). Die taal beschouwt hij als iets objectiefs. Zij is eene „institution sociale", zij vormt een systeem dat men kan ontleden, zij is „un trésor déposé par la pratique de la parole dans les sujets appartenant à une même communauté" (31). In die taal kan men eenheden onderscheiden, waarvan de kleinste zoowat overeenkomen met de deelen die men *woorden* pleegt te noemen ; voorzichtiger zal men zeggen, dat zulk een eenheid in de gesproken taal is „une tranche de sonorité qui est.... le signifiant d'un certain concept" (150). Nu is het karakteristieke van de taal, datgene waardoor zij iets eenigs is, niet de klank, noch het begrip, maar juist het bij elkaar behooren van die twee. En de taalkunde is niet een leer van klanken, noch van begrippen, maar zij handelt over die genoemde combinaties. Het eigenaardige is, dat men — in het algemeen gesproken — geen verband ziet tusschen die twee met elkaar verbonden elementen : met dezelfde begrippen zijn in verschillende talen dan ook zeer verschillende klanken verbonden, en er is geen enkele reden waarom men *boom* of *tree* voor meer of minder gepast zou houden dan *arbor*. Die verbinding schijnt dus willekeurig, doch aangezien ieder geslacht de taal erft van het vorige, weet niemand hoe die verbinding is tot stand gekomen. Eene dringende reden om de elementen volstrekt onveranderd te laten is er niet, juist doordat niemand kan beseffen

waarom *die* bepaalde klanken bij *dat* bepaalde begrip zouden behooren. Men neemt wel, ten gevolge van zekere maatschappelijke oorzaken, eene zekere uitspraak als normaal aan, maar die ideale uitspraak komt minder vaak voor dan allerlei afwijkingen daarvan, die de maatschappij echter toelaat, mits zij zekere grenzen niet te buiten gaan (171). Evenzoo is in de begrippen die bij de klanken behooren, eene niet absolute vastheid: in een bepaald geval zal de één een term willen gebruiken dien de ander hier misschien minder juist zal achten, en toch zal de eerste zijne keus kunnen verdedigen. Maar ook hier is een grens, en soms wordt het gebruik van een term stellig onjuist. Zoowel van de klanken als van de beteekenissen zal men vaak eer negatieve dan positieve kenmerken kunnen opgeven, ja men zou kunnen zeggen: „tout est négatif dans la langue" (173), en: „dans la langue il n'y a que des différences" (172). Doch zoodra men wil letten op de *verbinding* der elementen, heeft men „une chose positive dans son ordre" (173). Men zal b.v. het woord *wolk* in allerlei toepassingen hooren gebruiken, bij het bepaald onjuiste af; men zal er bij verschillende personen allerlei soorten van *l* in hooren, zóó dat het woord soms bijna klinkt als het Russische woord voor *wolf*, waaraan het echter niet mag gelijk worden. Maar in de wetenschap der Nederlandsche taal is de verbinding van die niet precies bepaalbare elementen een vaste waarheid. De eenheden der taal zijn een zeker soort van signalen (*signes*), waarbij niet zoozeer een groep van klanken als wel een voorstelling van klanken (*image acoustique*) is verbonden met een begrip (*concept*). De taal in haar geheel is een „système sémiologique", en al het eigenaardige van een signaal is, dat het verschilt van een ander even willekeurig signaal: „ce qui distingue un signe, voilà tout ce qui le constitue" (174). In den geest van den schrijver kan men zeggen, dat wanneer b.v. een rood spoorwegsignaal beteekent *onveilig*, dit niet is doordat op zich zelf tusschen roode kleur en onveiligheid eenig verband zou bestaan, maar doordat men het denkbeeld van onveiligheid nu eenmaal heeft willen verbinden met het rood, en niet met het wit of het groen. Wat van „woorden" is gezegd, kan men ook zeggen van de feiten der grammatica. Het meervoud van hd. *nacht* is *nächte*; het verschil tusschen enkel- en meervoud wordt aangeduid door al de verschillen van die vormen, en juist *dit* verschil in vorm schijnt even willekeurig als het woord *nacht* zelf ter aanduiding van het daaraan eigen begrip. De beschrijving van de betrekkingen tusschen de eenheden der taal heet *grammatica*. De schrijver merkt op, dat die betrekkingen in het algemeen zijn te verdeelen in „rapports syntagmatiques" en „rapports associatifs"; en dat, wanneer de beschrijving goed wordt opgevat, geen scheiding kan worden gemaakt tusschen grammatica en lexicologie. Den term *grammatica* wil hij bewaren voor de beschrijving van het systeem dat al de leden eener gemeenschap op een bepaalden tijd met elkaar in hun geest hebben. En de man, die zelf een der beroemdste werken over „historische grammatica" heeft geschreven, zegt hier: „il n'y a pas pour nous de „grammaire historique" (191). Doch hij onderscheidt eene „linguistique synchronique" en eene „linguistique diachronique." De eerste beschouwt systemen van wat gelijktijdig bestaat, de tweede handelt over de betrekkingen tusschen op elkaar volgende termen die niet alle voorkomen in het besef van de leden eener zelfde maatschappij (144). Een redelijke grond om de taal te willen veranderen kan er voor de menschen niet zijn, juist doordat hare teekens willekeurig schijnen. En toch verandert de taal, doordat zij een maatschappelijke instelling is, voortbestaande in den tijd: „le temps permettra aux forces sociales s'exerçant sur elle de développer leurs effets" (116). De zuiver phonetische veranderingen (wier juiste oorzaken men niet kent) hebben niets te maken met de begrippen der taal. „Si l'évolution de la langue se réduisait à celle des sons, ... on verrait clairement que „diachronique" équivaut à „non-grammatical", comme „synchronique" à „grammatical" (200). Doch er zijn allerlei veranderingen die men inderdaad niet als phonetisch kan beschouwen, en waardoor de strenge scheiding tusschen de twee soorten van linguistiek moeilijk wordt. De schrijver zou dat onderscheid toch willen handhaven, maar daartoe zou hij noodig hebben „des explications délicates, incompatibles avec le cadre de ce cours" (203). Men moet inderdaad niet vergeten, dat dit boek niet een geheel uitgewerkt systeem is, maar dat het slechts ongeveer aangeeft wat de Saussure in zijne colleges heeft gezegd. Hij was van een Zwitsersche familie, doch men kan wel zeggen dat zijn geest een Fransch karakter heeft. Door subtile redeneering tracht hij zijn onderwerp voor een logische behandeling geschikt te maken; zooveel mogelijk stelt hij ter zijde wat de gelijksoortigheid belemmert; uit een heterogene massa neemt hij wat zich als homogeen laat voorstellen. Daartoe kiest hij *la langue*: „c'est un système de signes où il n'y a d'essentiel que l'union du sens et de l'image acoustique, et où les deux parties du signe sont également psychiques" (32).

Groningen. A. Kluyver.

L. O. Th. Tudeer, De vocabulis quibus Sophocles in Ichneutis fabula satyrica usus est (Ann. Ac. scient. Fenn. Ser. B. Tom. XIV No. 4). Helsingfors. 1916.

De bedoeling van dit werkje is: aanvulling van het Lexicon Sophocleum uit de Ichneutae-fragmenten. Daartoe worden achtereenvolgens opgesomd en besproken: 1° die woorden van de Ichneutae welke tot nu toe niet in de stukken en fragmenten van Sophocles waren aangetroffen, en 2° die welke in de Ichneutae een andere beteekenis hebben dan elders bij Sophocles. De eerste categorie is het talrijkst en belangrijkst. Opmerkelijk dat in de fragmenten van dit satyrdrama niet minder dan 42 ἅπαξ εἰρημένα worden aangetroffen. Menig woord ook, dat men tot nu toe slechts kende uit Diodorus Siculus, Oppianus, Diogenes Laertius, Basilius Magnus, Gregorius van Nyssa en andere posteriores, blijkt reeds door Sophocles te zijn gebruikt.

Dit in het licht te hebben gesteld is de verdienste van den Heer Tudeer. Maar overigens maakt zijn werk maar al te zeer den indruk van een beginner. In een voorwoord bedankt hij o. a. een oudere vriend „qui quaedam de latine scribendi ratione monuit." Nu, die aanwijzingen waren broodnoodig, want niettegenstaande deze monita amici is zijn Latijn allerbedroevendst en op vele plaatsen zelfs absurd. Hij schrijft kalmpjes aliquantum posterior (pag. 11), spreekt over clavi qui axi infinguntur (p. 30), de cursu deflecto boum (p. 35), editores auctoritati

Joannis Stobaei nisi (p. 64) enz. enz. Op pag. 16 lezen we zelfs „ambo verba composita nova sunt. si ad nexum sententiarum spectamus, confitendum est utrumque ei bene adaptatum esse, sed cum ὑπορρυπαίειν vocabulo simplice ῥυπαίνειν lenius, ἀπορρυπαίνειν autem significatione gravius est, mihi quidem hoc, ἀπορρυπαίνειν dico, magis placet"; op pag. 30 „antecedit littera aliquantum incerta.... quam editor η legi posse indicat."

Met dezen stumperachtigen vorm [1]) stemt de wijze van bespreking der verschillende woorden overeen. Van eigen oordeel blijkt bitter weinig en heel veel kan gevoegelijk als bladvulling worden aangemerkt. Ik heb lust noch tijd om ook hiervan vele voorbeelden aan te halen: ze zijn trouwens maar voor het grijpen. Wat beteekent het b. v. om na de bespreking van γειτνιᾶν (pag. 21) met een gewichtig gezicht te laten volgen: 'γείτων', unde derivatum est, jam apud Hesiodum (Op. 345) et deinde apud Theognidem (302) Anacreontem (fr. 60 Bergk), Aeschylumque (Pers. 67) invenitur; postea commune est." In de eerste plaats hebben we met het woord γείτων in dit verband niet te maken, en in de tweede plaats staat het al ettelijke malen in de Homerische gedichten. Men vraagt zich af, waartoe deze tijd- en papierverspilling toch dient.

's-Gravenhage. M. A. Schepers.

Ausgewählte Komödien des T. Maccius Plautus. Für den Schulgebrauch erklärt von **J. Brix. III Menaechmi.** Fünfte Aufl. bearbeitet von **M. Niemeyer.** Leipzig, Teubner. 1912. (M. 1.60, geb. M. 2).

Deze Plautus-uitgaven van Brix-Niemeyer hebben een welverdiende bekendheid verworven. Dat kunnen ze niet bereikt hebben door hare geschiktheid voor schoolgebruik alleen. Immers Plautus zal ook in Duitschland wel niet zoo'n algemeen gelezen schoolauteur zijn.

Veel in den inhoud wijst er dan ook op, dat de uitg. naast de gymnasiumleerlingen nog aan andere gebruikers hebben gedacht. Wat in de inleiding over het Grieksche origineel van de Menaechmi staat [2]), wat men er leest over de handschr. en de uitgaven kan toch wel niet voor gymnasiumleerlingen bedoeld zijn. Ook is er in de verklaring van uitdrukkingen en in de motiveering dier verklaring, in het verdedigen hier en daar van den overgeleverden tekst of van conjecturen, het bespreken van metrische eigenaardigheden met aanhaling van talrijke bewijsplaatsen doorgaans aan een kennis en belangstelling gedacht, die wat men bij den gewonen gymnasiumleerling vindt ver overtreft. In de eerste plaats voor studenten in de philologie lijken mij deze uitgaven geschikt. Daarbij kunnen ook diegenen, die de eigenlijke studie al achter den rug hebben deze aanteekeningen met hun talrijke bewijsplaatsen met vrucht raadplegen. Men zie maar eens bij vs. 338, 389, 435. Ook de verwijzingen naar verschillende philologische geschriften zijn gemakkelijk voor deze laatste soort van lezers.

Aan den anderen kant is toch wel met de behoeften van den leerling rekening gehouden in de korte beschrijving van ieder tooneel, in de verklaring van den samenhang, waar die toch niet zoo moeilijk te vatten is, en in de meer elementaire uitleggingen van woorden en uitdrukkingen; b. v. vs. 482 *errare* sc. *eam.* — *res* dezenter Ausdruck für ein erotisches Verhältnis, s. Ter. Heaut. 388; bij vs. 510 *pallam* gehört auch zu *dedi.* Voor deze laatsten inzonderheid, is een bezwaar gelegen in de verwijzingen voor een bepaalde verklaring naar de door dezelfde schrijvers bewerkte edities van Captivi, Miles Gloriosus en Trinummus.

Wat den inhoud aangaat, zal deze editie zoo wel tamelijk de opvattingen weergeven van de thans geldende Duitsche wetenschap. Als men ze zoo beschouwt, valt het in de eerste plaats op, dat het standpunt tegenover den hiaat langzaam aan zooveel gematigder geworden is. Zoo staat bij vs. 26 impónit geminum álterum in navém pater de aanmerking „ob Plautus den Hiatus in der Hauptzäsur des jamb. senars (wie 67. 85. 89. 91. 96. 251. 508. 550. 567. 737. 744. 882) geduldet hat, wird noch vielfach bezweifelt". In de kleine editie van Goetz en Schoell zijn al deze hiaten als ‚non legitimi' aangeteekend. Bij Vs. 82 nam hómini misero si ád malum accedit malum staat „Nach einsilbigem, mit m schlieszendem Wort ist bei Plautus vielleicht der Hiatus zu dulden, s. 98. 446. 675 (227. 292. 453. 737) [1]). Dit standpunt is voor zoover ik weet het eerst door Maurenbrecher, Hiatus und Verschleifung im alten Latein (1899) [2]) verdedigd en heeft eerst in Duitschland maar weinig bijval gevonden. Eindelijk vinden wij bij vs. 389 ME. Égon te iussi cóquere? ER. Certo, tíbi et parasitó tuo de opmerking „*tibi* mit Hiat, den jambische <auf Vokal> sowie auf *m* auslautende Wörter zu gestatten scheinen indem sie dann metrisch als pyrrhichisch gelten" met tal van bewijsplaatsen van verschillende gevallen. In de Captivi-editie, van 1897 is Niemeyer nog heel wat schroomvalliger op deze punten, terwijl in de ed. van Goetz en Schoell ook al deze hiaten als „non legitimi" worden gemerkt. Nog verder gaat het tegen de richting in, die tot nog toe bij de Duitsche geleerden omtrent de metriek van Plautus vrijwel algemeen geheerscht heeft, dat de schrijvers waarde toekennen aan zijn plaats in de zin voor de vraag, of de hiaat wettig is of niet. Bij vers 963 staat de opmerking: „Hier ist der Hiat vielleicht durch die Pause entschuldbar", en bij vers 882: „Der Hiat in der Zäsur des Senar ist durch die rhetorische Gegenüberstellung der Begriffe veranlaszt (logischer Hiat). Hiermee wordt een metrisch beginsel van verregaande strekking aanvaard. En toch is dit beginsel zoo natuurlijk, dat ik mij, waar immers zoo vele feiten er voor spreken altijd over de niet-aanvaarding er van heb verbaasd. Wat natuurlijke gronden zijn er voor aan te voeren, dat in twee verzen als

Nunquam édepol quisquam me éxorabit, quín tuae
Uxóri rem omnem iam út siet gesta éloquar [3])

[1]) nihil aliud ac (pag. 33, 73, 86); oratores in judicio dicentes (p. 50); si... sed si (p. 55); sive voor vel (p. 56); in dubium duxit (p. 65, vgl. p. 83); non aeque bene ac (p. 79)...; δύσβατος qui difficulter scandi potest (p. 27).

[2]) Tot nadere toelichting citeer ik het begin: „Dasz aber als Dichter des griechischen Originals Epicharmus, der zur Zeit des Äschylus lebende Begründer der dorisch-sizilischen Komödie. anzunehmen sei, hat Ladewig Über den Kanon des Volc. Sed. p. 19—26 und in weiterer Begründung Phil. 1846 S. 276 ff. vollkommen widerlegt."

[1]) De tusschen haakjes staande verzen vertegenwoordigen de zwakkere bewijsplaatsen waar tegen de lezing der handschriften nog iets anders dan het feit van den hiaat alleen valt aan te voeren.

[2]) Besproken door mij *Museum* VII afl. 12.

[3]) Ik citeer volgens deze editie, hoewel naar mijn meening de lezing *siet* sterken twijfel wekken moet.

hiaat wel toegelaten is aan het einde van het eerste vers, terwijl, die niet zou toegelaten zijn in een nadrukkelijke zinspauze ? Dat kunnen alleen conventioneele gronden zijn, zooals er steeds in metriek iets conventioneels is. Dat dit nu niet het geval zou zijn, moet uit het onderzoek van Plautus tekst zelf blijken. Latere dichters bewijzen hier niets, omdat het mogelijk is, dat de opvattingen hier gewijzigd zijn, zooals omtrent de elisie de opvattingen ook gaandeweg zeer veranderd zijn.

De bewerkers zijn aarzelend dezen weg opgegaan en hebben in meer dan een vers dit beginsel, dat zij toch aanvaard hebben niet gevolgd. Zulk eene beschouwing immers van het vers en van de ontwikkeling der verskunst in het Latijn als die, welke voert tot het aannemen van den bovengenoemden logischen hiaat heeft beteekenis op zich zelf en moet niet als noodhulp uitsluitend dienen. Voorloopig zou ik het 't meest gewenscht vinden, totdat men hier wat scherper ziet en wat duidelijker grenzen kan afbakenen, alle invoegingen die uitsluitend dienen om den hiaat in een Plautijnsch vers op te heffen te vermijden. Maar tot zulk een terughouding hebben de uitg. van deze editie nog niet kunnen besluiten. Ik wil, om mij niet te ver in het onderwerp te verdiepen, dit met één enkel voorbeeld aantoonen.

In de hschr. is vers 558 met hiaat aldus overgeleverd

Ut haéc quae bona dant dí mihi / ex mé sciat.

Hierin voegde Ussing *hic* na *mihi* in om den hiaat te delgen en deze lezing is door Niemeyer overgenomen. Zij verklaren, dat *hic* als „hier te Epidamnus, waar de slaaf allerlei gevaren ducht”. Maar daargelaten dat een dergelijk terugwijzen naar een zoo weinig op den voorgrond tredende zaak niet erg in den geest der Plautijnsche komedie ligt, is de invoeging van *hic* bij het al in het vers voorkomende *haec* niet aangenaam voor het oor ; en bovendien met deze beteekenis is de plaats, die 't heeft, niet overeen te brengen. Het zou op de plaats van *haec* moeten staan. Om kort te gaan, het vers is volledig zonder de aanvulling en wint niet door de aanvulling.

Zoo goed als ik mij dit laatste punt daargelaten kan vereenigen met de wijze waarop in deze editie de hiaat wordt beschouwd, zoo moeilijk kan ik het eens zijn met de opvattingen der verschijnsels, die samengevat worden onder den naam „Iambenkürzungsgesetz”. Ik gebruik met opzet het meervoud, omdat wij naar mijne meening hier met verschillende dingen te doen hebben. Zoo vallen drie- en meerlettergrepige woorden niet geheel onder dezelfde wetten in de taal als tweelettergrepige, en is de verkorting van door positio lange lettergrepen geheel anders te verklaren als die der op lange vocaal eindigende. Het lijkt mij, om één bepaald geval te noemen, volkomen onmogelijk, dat in het vers (320)

Tribus vóbis opsonátumst (an ȍbsono ȁmplius ?)

de korte in *obsono* moet toegeschreven worden zooals in deze uitgave gedaan wordt aan het Iambenkürzungsgesetz. Een eenigszins uitvoerige bespreking van mijne meening evenwel zou voor dit tijdschrift te veel plaats vorderen.

Bij de groote waardeering overigens die ik voor dit werk in zijn geheel heb is het aantal plaatsen, waar ik in afzonderlijke gevallen een andere meening voorsta dan de bewerkers zoo talrijk, dat het onmogelijk is ze hier allemaal te behandelen. Inzonderheid met de wijze, waarop zij den tekst hebben vastgesteld kan ik mij menigmaal niet vereenigen. En ook in allerlei andere gevallen oordeel ik anders dan zij. Ik kan daarom hier slechts enkele plaatsen bespreken.

Omtrent vs. 571 vll., de tegen de clienten gerichte passage, meent Niemeyer, diens opvatting is het immers in laatste instantie, dat we hier met een door Plautus ingelascht gedeelte te doen hebben (So ist die Ausführung über das Klientenwesen 571 sf. römisch. Einl. p. 8). Een inlassching van een dergelijke lange passage, goed met de bouw van het stuk verbonden, door Plautus zelf zou naar mijn meening geheel eenig zijn. Ik geloof dat wat bij Plautus clienten zijn in het Grieksche originaal μέτοικοι waren. Een nadere verdediging van deze opvatting hoop ik nog wel eens elders te geven.

In de scène tusschen den eenen Menaechmus en den parasiet vergelijkt (vs. 143 vl.) Menachmus zich bij iets wat wel op schilderijen afgebeeld wordt gevonden (tabulam pictam in páriete / Úbi aquila Catamítum raperet aút ubi Venus Adóneum en dan verder (145 vl.) Age me áspice. / Écquid adsimuló similiter). De uitgever van deze editie meent, dat hier de adelaar is bedoeld. Er breitet sein pallium wie Adlerflügel aus, so dass die Palla zum Vorschein kommt.” Dan zou de toevoeging van Venus en Adonis in het boven geciteerde vers geheel onlogisch zijn, want ten eerste is bij Venus niet aan een rooven te denken en ten tweede is Venus niet gevleugeld voorgesteld geweest. Ongetwijfeld vergelijkt Menaechmus zich met de twee schoone knapen, wier Oostersche kleedij eenigszins deed denken aan zijn dos, nu hij de palla onder zijn opperkleed droeg. De komische kracht was zoo door het verschil in uiterlijk tusschen den voor Menaechmus spelenden acteur en een Adoneus wellicht ook nog wel wat grooter.

Onder de klasse „latinisierter griech. Wörter, welche sich in vorliterarischer Zeit aus mündlichem Völkerverkehr in Latium einbürgerten”, zooals Catamitus, Polluces rangschikt de uitg. ook Proserpina voor Persephone. Dit schijnt mij onmogelijk toe. Proserpina is een echtlatijnsche godheid, die later vereenzelvigd is met Persephone op dezelfde wijze als Mercurius vereenzelvigd is met Hermes.

In enkele opzichten merkt men, dat de uitg. een eenigszins verouderde taalopvatting huldigt. Zoo b. v. in zijn aanteekening bij vs. 233 Nam quid modi futúrumst illum quáerere. *Nam quid* sehr häüfig für *quidnam*. Hier wordt immers *quidnam* voorgesteld als het normale, *quidnam* als een soort anomalie, terwijl inderdaad in het geciteerde vers *nam* nog een zelfstandig, niet enklitisch woord is met de beteekenis van „waarlijk, inderdaad”. Evenzoo is *quaerere* in plaats van het Gerund. niet zoozeer „Volkssprache” zooals uitgever zegt als wel oud-Latijn. Pas in later tijd zou men dezen Inf. volkstümlich kunnen noemen.

Van een niet geheel juiste opvatting getuigt ook de aanteekening bij vs. 497.

Pol eám quidem edepol té dedisse intéllego

„*pol. . . . edepol* vielleicht vulgäre Häufung bei grosser Erregung”. Alsof nog een zweem van twijfel aangaande de juistheid van den tekst kan bestaan. Juist dat het nadrukkelijkste krachtwoord volgt, is immers geheel aan het leven afgeluisterd.

Een enkele maal doet uitg. een stap op het lokkende

en toch zoo gevaarlijke terrein der etymologie. Daar toont hij dan de opvattingen van ‚Anno dazumal'. „Die etymologische Verwandtschaft”, zegt hij bij vs. 477, zwischen *heres* und (*h*)*erus* springt in die Augen, der E r b e wird H e r r seines Besitzes”.

Wat den tekst aangaat, valt in de eerste plaats het groote aantal overstoute aanvullingen der juist in de Menaechmi zoo talrijke lacunes op. Niemand zal hiertegen bezwaar maken, waar het een uitgave, die ook voor de school bestemd is, geldt. De leerlingen hebben behoefte aan een volledigen tekst; enkele woorden daar, waar een geheel vers moest staan, verbreken voor hen den samenhang. Met de keuze, die de uitg. tusschen de verschillende lezingen hebben gedaan, kan ik meestal wel meegaan, een enkele maal zou ik er een andere gedaan hebben. Zoo in vs. 484 Idem égo dicebam. quid multis verbis ⏑– ; de uitg. kiest hier de aanvulling van Pylades *opust*, ik zou die van Vahlen *moror* om zijn grootere waarschijnlijkheid hebben gekozen.

Ik wil eindigen met de bespreking van een plaats waar ik den tekst in een andere vorm zou willen geven dan de uitg. dat doen — en trouwens de andere edities met hem. Het betreft vers 308, dat algemeen zoo gelezen wordt

Habís? ME. Dí illos homines, qui íllic habitant, pérduint. *Habes* berust op een conjectuur van Seyffert, terwijl in de handschr. *habitas* staat. Op het eerste gezicht lijkt deze verbetering zeer plausibel. *Habere* in de beteekenis van ‚wonen' komt bij Plautus nog meermalen voor, b. v. vs. 69 van deze comedie, Nunc ílle geminus, quí Syracusís habet. Het is een tijdlang zeer in de mode geweest om bij Plautus naar plaatsen te speuren, waar dergelijke archaismen in den tekst te herstellen waren. Maar daarvan is men terecht teruggekomen. Zulke woorden hebben dikwijls een ondertoon, die door den afstand, op welken wij luisteren, aan ons oor ontsnapt. Niemeyer merkt zelf dan ook al op, dat *habet* in deze beteekenis gewoonlijk aan het einde van het vers staat; alleen Truc. 77 maakt hierop een uitzondering. Zoo is het hier naar mijn meening ook niet onbedenkelijk om *habitas* door *habes* te vervangen, te meer omdat in de onmiddellijk volgende repliek weer *habitant* staat. Ook Lindsay heeft het niet aangedurfd. Deze heeft het gezocht door in plaats van *illic illi* te lezen, maar de eerste vershelft is dan verre van fraai. De korte aanmerking (kakometrie), die Niemeyer aan het vermelden van deze conjectuur toevoegt, is niet onjuist. Ik wil liever uitgaan van het vermoeden, dat een tallooze malen in de Plautushandschr. voorkomende verwisseling ook hier heeft plaats gehad, n. l. die tusschen *omnes* en *homines*. Tevens wint de passage eenigszins in kracht, als Menaechmus bij zijn verwensching spreekt van „den man, die daar woont”, dus van den huisheer, in plaats van „de menschen, die daar wonen”. Dit brengt mij tot de lezing

Habitás. ME. Di illum omnes, qui íllic habitat, pérduint.

Amsterdam. J. W. B i e r m a.

M. Cohen, Le Parler Arabe des Juifs d'Alger. (Collection Linguistique publiée par la Société de Linguistique de Paris, 4). Paris, Librairie Ancienne H. Champion. 1912.

De schrijver, docent aan de Ecole des Langues Orientales te Parijs, is als linguist een leerling van A. Meillet, kent grondig Arabisch en beheerscht in het bijzonder de geheele litteratuur betreffende de Arabische dialecten van Noord-Afrika. Gedurende eenige maanden van de jaren 1908 en 1909 heeft hij zich te Algiers toegelegd op de studie van de spreektaal der daar inheemsche Joden, en het boek van ongeveer 560 bladzijden, dat wij hier aankondigen, bevat de resultaten van dat onderzoek. Op phonetisch en morphologisch gebied heeft de auteur naar volledigheid gestreefd, maar bij de behandeling der rededeelen verzuimt hij geene gelegenheid om zijne lezers ook omtrent de syntaxis in te lichten, en de rijkdom van voorbeelden, die hij aanvoert, schijnt erop aangelegd om zooveel mogelijk van het door hem verzamelde lexicographische materiaal vast te leggen. Een index van alle aangehaalde woorden ontneemt aan beoefenaars van Nieuw-Arabisch elke verontschuldiging voor het niet-raadplegen van het werk, en de mededeeling van een vijftal teksten met vertaling en aanteekeningen draagt veel bij om het beeld, dat Cohen van het Arabisch der Joden te Algiers geeft, af te ronden.

In de 13de eeuw schijnt de Joodsche kolonie te Algiers nog weinig talrijk te zijn geweest. Behalve bestanddeelen van overoude immigratie bevatte zij Joden uit verschillende Mohammedaansche streken. Hunne taal was zonder twijfel een Noord-Afrikaansch Arabisch, en maatschappelijk waren zij uiterst zwak georganiseerd. Sedert het einde der 14de eeuw nam de Joodsche gemeente belangrijk toe door immigratie uit Spanje, en hieraan dankte zij tevens de redding en versterking van haar geestelijke zelfstandigheid. Mettertijd werd de samensmelting der verschillende elementen van de kolonie zoo goed als volkomen. Het karakter van dit geheel werd in de meeste hoofdzaken door de Spaansche immigranten bepaald; alleen ten aanzien der taal hebben dezen zich aan de oudere lagen der gemeente aangepast.

De van beide zijden op religieuze gronden gehandhaafde afzondering, waarin deze Joden te midden der Mohammedanen leefden, heeft zeker veel bijgedragen tot het behoud der eigenheden van hunnen tongval, die in klanken en woordvorming zoowel als in spraakgebruik opmerkelijk verschilt van het Arabisch, dat de Algerijnsche Mohammedanen spreken. Dit neemt niet weg, dat wij hier te doen hebben met een Arabisch dialect in den vollen zin des woords. Natuurlijk ontbreekt het niet aan woorden en uitdrukkingen, die aan het Hebreeuwsch ontleend zijn, maar, vergeleken met de ontleeningen aan Romaansche en Berbersche talen en aan het Turksch, zijn zij betrekkelijk niet talrijk, en zij betreffen voor een goed deel zaken, waarvoor het Arabisch geen eigen termen bezit omdat zij verband houden met den Joodschen godsdienst. De voornaamste karaktertrekken, waardoor Arabische tongvallen van Noord-Afrika zich onderscheiden van de spreektalen van meer Oostelijk gelegen deelen van het Arabische taalgebied, toont Cohen in het Joodsch Arabisch van Algiers aan, en hij noemt derhalve met recht zijne studie eene eerste proeve van wetenschappelijke beschrijving van eene Arabische spreektaal van Algerië.

Deze taal wordt thans nog gesproken door ongeveer 11500 menschen en het laat zich voorzien, dat hare dagen geteld zijn. De kolonie is bezig, de taal harer vaderen geleidelijk te verwisselen voor het Fransch, en, zelfs indien dit niet zoo ware, dan zou toch het onder de Fransche heerschappij toegenomen vreedzame verkeer

met de omringende Mohammedanen onvermijdelijk leiden tot geheele assimilatie aan de Arabische spreektaal dezer laatsten. Cohen kwam dus nog juist bij tijds om een tak van den Arabischen taalstam naar het leven te teekenen, welks naderende dood met zekerheid kan worden voorspeld.

De wijze, waarop hij zich van zijne taak gekweten heeft, boezemt vertrouwen in en dwingt bewondering af. Angstvallig belijdt hij onzekerheid of twijfel en geeft hij rekenschap van de getuigenissen, waarop zijn voorzichtig oordeel berust. In vele gevallen heeft hij zijne gegevens nader laten toetsen of aanvullen door W. Marçais, aan wiens werken hij zich het meest verplicht acht, zonder die van Stumme, Kampffmeyer en anderen te verwaarloozen. Met deze onderzoekers heeft hij gemeen de neiging tot al te fijne klankonderscheidingen, die, naar het schijnt, zoo licht samengaat met voorliefde voor phonetische nasporingen. Het voornaamste instrument, dat daarbij dienst doet, blijft voorloopig het oor van den onderzoeker, en, hoe scherp en geoefend dit moge zijn, het komt ons voor, dat met name ook de beschrijvers van Arabische klankstelsels van Noord-Afrika daarmee te fijne onderscheidingen willen vaststellen. Bovendien brengt de beperktheid van het studiemateriaal, waarover elk linguist beschikt, mede, dat vele dier phonetische finesses, waarmee de taalwetenschap vooralsnog eer bezwaard dan verrijkt wordt, slechts individueele spraakgewoonten wedergeven. Zoo geeft de veelheid der in zulke phonetische studiën gebezigde klankteekens, die elke nuanceering met mathematische juistheid willen afbeelden, eene geflatteerde voorstelling van den graad van nauwkeurigheid der waarnemingen, terwijl dan aan den anderen kant weer de vaagheid van verscheidene der gebruikte kunsttermen (bijv. *emphase*, *emphatiser*, *désemphatiser*, enz.) tegen die overschatting komt waarschuwen. Te dezen aanzien heeft echter onze auteur slechts het voetspoor van de besten onder zijne voorgangers gevolgd, en er is te minder reden om hem hiervan een verwijt te maken omdat hij dat heeft gedaan met de meest bescheiden omzichtigheid.

De reusachtige verbreiding der Arabische taal, die in de gedurende de eerste eeuwen geislamiseerde landen de inheemsche talen geheel of bijna geheel verdrong, heeft tot noodwendig gevolg gehad, dat het aantal der spreektalen, waarin zij zich splitste, nauwelijks te schatten is. Het belang eener gezette studie dezer tongvallen voor de Semitische taalwetenschap is eerst in de latere jaren ingezien. Beschrijvingen van die spreektalen, welke zich in waarde kunnen meten met die, welk Cohen van het Arabisch der Algerijnsche Joden gaf, behooren nog tot de zeldzaamheden. Menig Arabist zal het betreuren, dat zóóveel talent en zóóveel arbeid gewijd werden aan een dialect, dat slechts een minimaal gebied bestrijkt endat zich, al moge het met recht onder de Arabische spreektalen gerangschikt worden, toch onder eenigszins abnormale omstandigheden ontwikkeld heeft. De auteur zou deze bedenking waarschijnlijk weerleggen met de opmerking, dat de linguist de beteekenis der objecten zijner studie niet schat naar het aantal menschen, die zich van de taal bedienen, en dat van de gewone afwijkende levensvoorwaarden eener spreektaal hare phonetiek en hare morphologie voor hem vooral niet minder belangwekkend maken. Wij kunnen daar nog bijvoegen, dat de volgorde, waarin de verschillende deelen van het groote onontgonnen veld in bewerking genomen worden, grootendeels van toevallige omstandigheden afhangt, en dat wij dus alle reden hebben ons te verheugen, wanneer een goed voorbereid Orientalist het belangrijke, tot welks behandeling hij gelegenheid vindt, niet laat liggen omdat er nog belangrijker dingen overblijven. Maar, al zijn wij dus aan Cohen voor zijn voortreffelijk werk grooten dank verschuldigd, wij kunnen den wensch niet onderdrukken, dat het hem nog eens gegeven zij, zijne geoefende, vaste hand en zijn beproefde ontleedmes te gebruiken voor de analyse eener spreektaal, die niet alleen Arabisch is krachtens haren oorsprong, maar die ook voor hare verdere ontwikkeling de motieven aan het Arabische leven ontleend heeft.

Leiden. C. Snouck Hurgronje.

J. G. van Dillen, Het economisch karakter der middeleeuwsche stad I, De theorie der gesloten stad-huishouding. Amsterdam, A. H. Kruyt. 1914. (Pr. *f* 3.50, geb. *f* 4.50). (Amsterdamsche diss.).

Het werk van dr. van Dillen heeft reeds sterk de aandacht getrokken. Het onderwerp heeft nog altijd onze bijzondere belangstelling en de schrijver blijkt uitnemend voor zijn taak berekend geweest te zijn. Een groote verdienste van het werk is het bovendien, dat het zeer leesbaar is.

Het plan voor zijn werk en daarmede tevens de begrenzing van zijn taak geeft de schrijver aan het slot van een beschouwing over „de indeelingen der economische ontwikkeling in het algemeen", welke als inleiding dienst doet. In dit heldere en leerzame overzicht van de bekende theorieën over de „Wirtschaftsstufen" wijst hij er op, dat bij het karakterizeeren van de economische beteekenis der middeleeuwsche steden voornamelijk over twee punten geschil bestaat en wel 1° of in de middeleeuwen de stad met het omliggende land een zelfgenoegzame economische eenheid gevormd heeft, zooals Bücher in zijn theorie van de gesloten stad-huishouding beweert, 2° of de productie destijds als een productie tot behoeftenbevrediging of om winst beschouwd moet worden. De beantwoording dezer beide vragen stelt van Dillen zich tot nader doel. In het eerste deel van zijn werk — tot nog toe alleen verschenen — komt uitsluitend de eerste vraag ter sprake.

Na een hoofdstuk over „het ontstaan van de steden en handwerk," dat een kritische samenvatting van de bestaande beschouwingen dienaangaande bevat en in het raam van het werk vrij overbodig schijnt, oordeelt de schrijver aan het slot van het 2e hoofdstuk de oplossing van zijn probleem van twee andere vragen afhankelijk: 1° of Büchers bewering, dat er in de middeleeuwen geen interlokale handel bestaan heeft tenzij in enkele zeer weinige goederen, juist is, 2° of een stedelijke protectionistische wetgeving in de XIVe, XVe of XVIe eeuw kunstmatig een gesloten stad-huishouding tot stand gebracht heeft.

In de twee daarop volgende hoofdstukken wordt vervolgens de vraag van den interlokalen handel onderzocht, eerst voor het gebied buiten Noord-Nederland, dan voor Noord-Nederland. Op grond van een buitengewoon omvangrijk materiaal — vooral voor ons land — komt de schrijver tot de conclusie, dat zoowel de omvang van het verkeer in het algemeen, als het getal van de goederensoorten — grondstoffen, landbouwartikelen en fabrikaten

worden hierbij onderscheiden — veel grooter geweest is dan Bücher zich voorgesteld heeft. In het laatste hoofdstuk bespreekt de schrijver enkele economische vraagstukken, als dat van den directen ruil en van den groot- en kleinhandel, en ten slotte de tweede bovengenoemde vraag rakende de werking van de stedelijke protectionistische wetgeving. Hij toont aan, dat dit protectionisme minder sterk is geweest, dan men zich wel gedacht heeft, en dat een gesloten stad-huishouding hierdoor zeker niet tot stand gebracht is. De slotconclusie van van Dillen is, dat — moge Bücher in zijn theorie de wezenlijk karakteristieke trekken van het economisch leven der middeleeuwsche stad getroffen hebben — het eenzijdige, al te sterke naar voren halen dezer lijnen een vertrokken beeld van het economische leven geleverd heeft. Voor alle middeleeuwsche steden kan men het zeker niet laten gelden.

De opzet van het werk heeft ten gevolge gehad, dat het resultaat wat de hoofdvraag betreft, in hoofdzaak negatief is geweest. In hoeverre de door Bücher aangegeven trekken inderdaad voor de middeleeuwsche stad in het algemeen karakteristiek zijn geweest, wordt niet aangegeven, evenmin of wellicht niet destijds een groep van steden opgekomen was, welke reeds een vrij modern economisch karakter droegen, en anderzijds geheele groepen van steden in de meer landwaarts gelegen gebieden bestonden, voor wie de karakteristiek van Bücher in haar volle strengheid volkomen opgaat. Ook chronologische onderscheidingen worden in het werk nauwelijks gemaakt.

Evenwel — zullen zij, die zich na von Below's artikelen en kennisneming van de middeleeuwsche handelsgeschiedenis reeds van de onjuistheid van Bücher's theorie overtuigd achtten, eenigermate teleurgesteld zijn, nu zij op deze verder liggende vragen geen antwoord vinden — men moet toegeven, dat het werk zooals van Dillen dit opgevat heeft, nog geenszins overbodig was. Eerst zijn zorgvuldige en zeer gedocumenteerde studie zal een terugkomen op Bücher's theorie in diens scherpe formuleering onmogelijk maken. Behalve op dit belangrijke negatieve resultaat van het werk mogen wij verder wijzen op de talrijke waardevolle opmerkingen en bovenal op de vele nieuwe gegevens door van Dillen in zijn onderzoek over het interlokale verkeer samengebracht, welke onze kennis van het middeleeuwsche warenverkeer aanmerkelijk uitgebreid hebben. Niet het minst hierdoor zal het werk in de economisch-historische literatuur langen tijd een belangrijke plaats behouden.

's-Gravenhage. P. A. Meilink.

Sonia E. Howe, The false Dmitri. A Russian Romance and Tragedy, described by British eye-witnesses, 1604—1612. Edited, with a preface. Illustrated by contemporary portraits. London, Williams and Norgate. 1916. (Pr. 6 shill.).

Dit boekje bevat een afdruk van enige verhalen enz. van tijdgenoten betreffende de troonbestijging van Pseudodemetrius in 1605 en de „tijd van beroering" (smutnoje wrem'a), die daarop volgde. Daar dit een uiterst romantiese periode is uit de Russiese geschiedenis, vol van schokkende gebeurtenissen, zal de lektuur van dit boek menigeen kunnen boeien, — en menigeen zal er feiten uit leren kennen, die hij nog niet wist.

Eigen beschouwingen heeft de verzamelaarster er niet aan toegevoegd, evenmin een résumé van de opinies van recentere historici over het Smutnoje wrem'a. Trouwens, zij zal wel niet pretenderen een geschiedkundige arbeid te leveren en dan mogen wij die eis ook niet aan haar werk stellen.

In hoeverre haar tekst nauwkeurig met de originélen overeenstemt, heb ik niet kunnen nagaan. Wel heb ik de eerste van de paar voor deze uitgave vertaalde bronnen, de brief van Pseudodemetrius aan paus Clemens VIII, met de Poolse tekst, door Baudouin de Courtenay in de Verhandelingen der filologiese sektie van de Krakause Akademie, serie 2, dl. 14 (1899), blz. 185 vv. afgedrukt, vergeleken, en bevonden, dat de vertaling veel vrijer is dan nodig was om er goed Engels van te maken, — soms zo vrij, dat de juistheid er onder lijdt; de zingrenzen zijn niet overal behoorlik in cht genomen. Om dat te tonen, druk ik naast elkaar af een zich nauw aan het origineel aansluitende Nederlandse vertaling van het begin van de brief, en de door Mrs. Howe gepubliceerde Engelse vertolking:

Allerheiligste en gezegende Vader in Christus. Wie ik ben, die zich vermeet aan Uw Heiligheid te schrijven, zal de hooggeerwaarde afgezant van U. H. tot de allerdoorluchtigste Poolse koning meedelen, aan wie ik mijn lotgevallen vertrouwelik heb meegedeeld. Vluchtend voor een tiran en de dood ontlopend, waarvan mij reeds in mijn kinderjaren God de Heer door Zijn wonderbaarlike voorzienigheid verlost heeft, woonde ik eerst in het Moskouse rijk zelf....	Most Holy and most Blessed Father in Christ, who it is who dares thus to address your Holiness, your Holiness will learn from the most illustrious and most reverend Nuncio at the Court of the Most Serene King of Poland, to whom I have communicated the origin and causes of all my resolutions. I have escaped out of the hands of a most cruel tyrant and the Almighty God has delivered me from death by His special and wonderful providence throughout my career, even from my infancy. I dwelt at first in the Empire of Muscovy itself....

Leiden. N. van Wijk.

C. Clemen, Die Reste der primitiven Religion im ältesten Christentum. Giessen, Töpelmann. 1916. (Pr. M 7., geb. M. 8.25).

Een van de vele moeilijkheden om den Bijbel, i. c. het Nieuwe Testament juist te verklaren, is deze, dat we telkens weer in aanraking komen met eene wereld van denken en voelen en zien van dingen, welke niet meer de onze is.

Prof. Carl Clemen, auteur o. a. van de bekende „Religions-geschichtliche Erklärung des Neuen Testaments," heeft ons de moeilijkheid en tevens het belang van kennismaking met die gedachtenwereld der oudheid, doen gevoelen in zijn nieuwste werk, dat hier met een enkel woord wordt aangekondigd en besproken. Een boek, opgedragen aan den aartsbisschop van Upsala, Nathan Söderblom, in het voorwoord genoemd „der gegenwärtig bedeutendste Religionshistoriker." Een boek, waarin een schat van materiaal, van de grootste beteekenis voor wie wil leeren verstaan het N. T.

Het boek is verdeeld in twee hoofddeelen:

S. 6 — S. 91 handelt over „der religiöse Glaube", is allereerst van theoretischen aard. Hierin is opgenomen eene interessante bespreking van het totemisme, S. 68 ff.;

S. 92 — S. 162. „Das religiöse Verhalten," van meer praktischen aard. Hierin treffen we aan eene uiteenzetting van „het leven na den dood en 't einde der wereld." S. 151, en een aanhangsel, handelende over primitieve mythen en sagen.

Daaraan gaat vooraf eene „Einleitung", S. 1 — 5, waarin gesproken wordt over de uitdrukking „primitieve godsdienst", als eigenlijk onjuist, maar gemakshalve gekozen, — en daarop volgt een slot, S. 162 u. 163, waarin de Hoogleeraar constateert:

1e Al is hij uiterst voorzichtig te werk gegaan — behoefde deze geleerde ons dat nog te verzekeren? —, toch is gebleken, dat de bedoelde „Reste der primitiven Religion im ältesten Christentum" veel talrijker zijn, dan men wel gedacht heeft, en — voegen we er aan toe — dan menigeen wel lief is. Vooral geldt zulks van de Openbaring, van de Evangeliën en de Handelingen, van de brieven aan de Corinthiërs en aan de Hebreërs.

2e Toch — en dit spreekt eigenlijk wel vanzelf, maar 't mag niet worden vergeten — gold het onderzoek vaak uitdrukkingen en gebruiken, welke hunne oorspronkelijke beteekenis hebben verloren, als 't ware verbleekt zijn.

3e Daarnaast evenwel staan andere „Reste", die werkelijk nog de oorspronkelijke beteekenis bewaard hebben en ze zijn nog zoo talrijk dat men in de verzoeking zou kunnen komen om te zeggen dat het oudste Christendom toch eigenlijk niet wezenlijk van de primitieve religie onderscheiden is. Intusschen zulk eene bewering zou nog schromelijker overdrijving zijn, dan wanneer men beweert dat 't oudste Christendom, omdat het beïnvloed is door andere godsdiensten, eigenlijk eene syncretistische religie zou mogen heeten. Daartegenover kan worden volgehouden, dat het oudste Christendom, wat zijn *wezen* aangaat, zoo goed als onafhankelijk is van de primitieve religie, „sie wirkt nur in Anschauungen und Gebräuchen nach, die mehr oder minder zu seiner Schale gehören (S. 163)."

Drie registers besluiten het inhoudrijke werk.

Een Nederlander betreurt het allicht, dat de geleerde schrijver, hoewel toch bekend met het Theol. Tijdschrift, geen rekening heeft gehouden met twee daarin indertijd verschenen artikels, welke juist voor dit onderzoek van groot belang waren:

1e van prof. W. B. Kristensen: De term „Zoon des Menschen", 1911, bv. voor de beteekenis van de slang, bl. 8 v.v.;

2e van prof. B. D. Eerdmans: De beteekenis van het O. T. voor onze kennis van de gedachtenwereld der oudheid, 1913.

Amersfoort. H. J. Toxopeus.

P. Fournier, Une groupe de recueils canoniques italiens des Xe et XIe siècles. (Mémoires de l'Académie des inscriptions et des belles-lettres, XL). Paris, Klincksieck. 1915. (Pr. fr. 5).

Wat Fournier in deze verhandeling uiteenzet behoort tot de meest ingewikkelde vraagstukken omtrent de totstandkoming van het Corpus iuris canonici en van de middeleeuwsche Libri poenitentiales.

Reeds vroegtijdig werd er beproefd de verschillende kerkelijke wetten, hetzij ze op algemeene of op particuliere synoden waren afgekondigd, hetzij het pauselijke besluiten waren, volgens bepaalde hoofdstukken in één overzichtelijk geheel bijeen te brengen. Daar echter de geheele kerk nog in een stadium van eerste ontwikkeling was, werden al deze verzamelingen van „canones" telkens weer door nieuwe vervangen, die niet alleen den onmiddellijken invloed van hun tijd weerspiegelden, maar tegelijk ook een selectus, een bloemlezing waren uit de vorige verzamelingen. En daar deze meermalen een sterk-locale kleur droegen, bood iedere nieuwe canoncollectie een telkens ingewikkelder samenstel van elementen van zeer verschillenden oorsprong. Zelfs keizerlijke constituties, Frankische capitularia, stukken uit de Novellen van Justinianus, en andere fragmenten uit het burgerlijk recht vonden nu en dan een plaats tusschen de kerkelijke canones.

Van een centrale leiding van Rome uit was in dien tijd geen sprake; alles ging nog uit van particulier initiatief, hetzij van personen, hetzij van bepaalde kerken of kerkprovincies. Eerst later, toen de wetgeving in de verschillende landen der christenheid zich genoegzaam ontwikkeld had, nam Rome de hoofdleiding over, voornamelijk wel door de feitelijke erkenning van de canoncollectie van Gratianus (Decretum Gratiani), omstreeks 1150 te Bologna ontstaan, welke met de omstr. 1230 door Raymundus van Peñaforte, op bevel van Gregorius IX verzamelde decretalen (Decretales Gregorii IX), den grondslag van het officieele Corpus iuris canonici vormen.

De vier canon-collecties, welke Fournier bestudeert, vallen tusschen de in de 9e eeuw in Gallië te voorschijn komende pseudo-Isidorische decretalen, en het Decretum Gratiani van de 12e eeuw, en zijn ontstaan in de meer Zuidelijke streken van Italië, omtrent Napels, Beneventum, enz., waar, zooals bekend, ook een sterke Grieksche invloed heerschte. De oudste collectie bevindt zich in cod. T XVIII van de Vallicellana te Rome. Zij bestaat uit 451 artikelen van ongelijken omvang, die deels een polemischen geest ademen, in zoover zij de door Paus Formosus (891-896) toegediende wijdingen voor geldig houden. Er komt zelfs een tekst in voor, die een duidelijke toespeling bevat op de lugubre schending van Formosus' lijk door Paus Stephanus VI (VII) (896—897) [1]. Behalve

[1] Men kent deze tragische geschiedenis uit den tijd der ineenstorting van het Karolingische rijk, toen het Pausdom een prooi werp van de verschillende adelspartijen in Italië. Formosus was vóór zijn Pausschap reeds veroordeeld en verbannen geworden, maar later door zijn verkiezing tot Paus volkomen gerehabiliteerd, en — voorzoover de bronnen een oordeel toelaten — terecht. Maar zijn tweede opvolger Stephanus VI (VII), een creatuur van de Spoletanen, liet ter gelegenheid van een synode te Rome (897) Formosus' lijk, dat sinds 10 maanden in het graf had gerust, opgraven, met de pauselijke gewaden bekleeden, en op een zetel zetten. Een diaken werd den doode als verdediger toegevoegd. Hierop werd Formosus als meineedige veroordeeld, drie vingers der rechterhand werden van het lijk afgehouwen, de pauselijke gewaden werden door leekenkleederen vervangen, en zoo werd het lijk bij de voeten in den Tiber gesleept. Tevens werden alle door Formosus verrichte wijdingen ongeldig verklaard. Deze gruwelijke misdaad maakte op de tijdgenooten een diepen indruk, en riep weer een reactie ten gunste van Formosus in het leven. Door Paus Theodorus II (897) werd het lijk weer eervol in den St. Pieter bijgezet.

deze elementen van zuiver locale kleur vindt men er allerlei stukken uit Romaansch-Frankische verzamelingen, en ook tal van heterogene elementen uit een Iersche collectie (Collectio Hibernica), uit het *Poenitentiale* van Theodorus van Cantorbury († 690), en eindelijk een menigte stukken van Griekschen oorsprong, waaruit niet alleen de Zuid-Italiaansche herkomst der collectie ten duidelijkste blijkt, maar ook de gezindheid van den compilator zelf, die bij een trouwe verdediging van Rome's voorrang toch de oude rechten van Byzantium en der geheele Oostersche kerk erkent. Zelfs neemt hij fragmenten op uit de Novellen van Justinianus, die gunstig luiden tegenover Byzantium.

Uit deze Collectio Vallicellana is kort na haar ontstaan een andere gesproten, die niet in artikelen, maar in 9 boeken is verdeeld. Zij bevindt zich in cod. Vaticanus 1349 (10e eeuw). Veel belangrijks levert ze niet op. Ze gebruikt nog wat meer bronnen dan haar voorgangster, vooral veel apocriefe stukken [1]). Meer nog dan in andere collecties, wordt de gewoonte gevolgd, om de vroegere bronnen niet letterlijk te excerpeeren, doch de teksten op eigen houtje te vervormen, en meer voor tijd en omstandigheden pasklaar te maken. Deze collectie ontleent haar belangrijkheid hoofdzakelijk daaraan, dat zij een der bronnen is geworden van de verzameling, die door Fournier als derde wordt behandeld, nl. de Collectie in 5 boeken. Deze bevindt zich in drie hss. van de 11e eeuw. Zij draagt nog meer dan de vorige het karakter van een Poenitentiale (boete-boek) en geeft, behalve allerlei stukken van denzelfden aard als in de vorige collecties, ook veel Bijbel- en Vaderteksten, zelfs hier en daar stichtelijke verhaaltjes. Ook is zij vrijgeviger met teksten uit het Romeinsch recht en lascht zelfs eenige edicten van de Lombardische koningen in. Meer ook dan in de vroegere verzamelingen treedt in deze Collectie van 5 boeken de strengere hervormingsgeest op den voorgrond, welke eenigen tijd later zich voorgoed gelden deed onder Paus Gregorius VII (1073—1085), die met keizer Hendrik IV den reuzenstrijd aanbond over de Investituur en het celibaat der geestelijkheid. Eén opmerkelijk verschil is er echter tusschen deze collectie, en die welke onder Gregorius VII ontstonden (van Anselmus van Lucca, Kardinaal Deusdedit, Bonizo e. a.), dat deze laatste dikwijls putten uit pseudo-Isidorus, terwijl de Collectie van 5 boeken, evenals hare onmiddellijke bronnen, dat slechts zeer spaarzaam doet.

Uit deze Collectie van 5 boeken zijn er nog een tiental andere ontstaan, die echter geen nieuwe elementen van eenig belang bevatten. Alleen wordt hier en daar het bekende *Decretum* (*Collectarium*, in 20 boeken) van Burchard van Worms († 1025) geëxcerpeerd, dat later een hoofdbron voor het Decretum Gratiani zou worden. Eén hs. bestaat er zelfs, (cod F 8 Vallicellanus), waarin de Collectie van 5 boeken blijkbaar ex professo gecombineerd is met den zgn. *Corrector* (liber XIX van het *Decretum*) van Burchard.

De algemeene conclusie, waartoe Fournier's studie leidt, is deze, dat de door hem behandelde groep van Italiaansche collecties slechts een voorbijgaanden invloed heeft gehad. Zij is gegaan zooals zij gekomen is, tamelijk wel in duisternis gehuld. Merkwaardig is, dat zij zulk een grooten invloed heeft ingeruimd aan de Collectio Hibernica, en aldus een reeks canonieke wetten tot gelding heeft gebracht in een land, waar men van Ierland slechts een heel onzeker begrip had, zooals blijkt uit een randglosse, die bij de Collectie van 9 boeken te vinden is: „Hibernia est provincia in Gallia que vulgo Alvernia vocatur". Ongetwijfeld heeft de Italiaansche groep haar ontstaan te danken aan denzelfden geest, die het *Decretum* van Burchard van Worms bezielde, en die den weg bereidde voor het optreden van Gregorius VII, nl. een geest van hervorming, als reactie tegen de pas voorafgegane sterk-bewogen tijden. Vooral de uitroeiïng van de simonie en het concubinaat onder de geestelijken, en van de zedeloosheid en het bijgeloof onder de leeken waren de hoofdideeën, welke deze hervormingsbeweging inspireerden. Maar alhoewel werkende uit kracht van en in denzelfden geest, lieten de canonisten onder Gregorius VII zoowel het *Decretum* van Burchard als deze Italiaansche collecties links liggen.

Bij wijze van hors d'œuvre wijst Fournier (p. 111, note 4) op eenige liturgische teksten in een van de door hem bestudeerde hss. Er wordt daar een duidelijke toespeling gemaakt op de middeleeuwsche meening, dat er in de hel en het vagevuur zgn. Zondagsrust zou heerschen, in zoover het lijden op dien dag daar ophoudt. Men kan daarbij voegen, dat een rijke litteratuur over dit onderwerp zich bevindt bij Ad. Franz, *Die Messe im Deutschen Mittelalter* (Freiburg 1902), S. 144 ff., 452; vgl. S. 61. 224 en 510. Sicard van Cremona († 1215) zegt zelfs in zijn *Mitrale*, l. 3, n. 6 (Migne, *Patrol. lat.* 213, col. 132), dat men bij het Memento defunctorum in de Mis op Zondag geen namen moet noemen. En heel curieus is, dat die middeleeuwsche meening nog een spoor heeft nagelaten in de hedendaagsche Romeinsche liturgie, in zoover sommige Maandagen de aangewezen plaats zijn voor een Mis en een Officie voor de overledenen. Als op den Maandag het lijden opnieuw begon, gevoelden de zielen het natuurlijk dubbel. Daarom werd er op de Maandagen extra voor de overledenen gebeden.

Woerden. fr. B. Kruitwagen. O. F. M.

[1]) Onder die apocriefen signaleert Fournier een stukje, waarin Paus Clemens (eind 1e eeuw) een voorschrift zou gegeven hebben, om op 12 bepaalde Vrijdagen telkens op een bepaalde manier te vasten. Hetzelfde vond Fournier in twee andere Italiaansche hss., óók uit de 10e en 11e eeuw, doch telkens buiten de eigenlijke collectie staande. Welk een taai leven dergelijke apocriefen hebben, kan men daaruit afleiden, dat het stukje, eenigszins beter gesystematiseerd, in hss. der 12e—15e eeuw voorkomt, niet alleen in Duitschland doch ook in Nederland, bijv. in Cod. Utrecht 711, fol. 77b (Latijnsche tekst), en in cod. Deventer n. 24, bl. 304a—306a (Mnl. tekst) beginnende: „Hier begynnen die xij gulden vrijdagen Die die pauws clemens vant inder Apostolen vj boecken" enz. Men vindt ze zelfs in tal van Fransche gedrukte Getijdenboeken uit de jaren 1560—1580 onder de benaming: „Les douze Vendredis blancs".

ONDERWIJS EN OPVOEDING.

Jos. Schrijnen, De vergelijkende klassieke taalwetenschap in het gymnasiaal onderwijs. Zutfen, W. J. Thieme & Cie. (Pr. *f* 1.—, geb. *f* 1.50).

Wanneer het waar is wat de Schr. implicite veronderstelt, dat allen het in beginsel met hem eens zijn (p. 1. 2),

dan zal de verschijning van de hier boven genoemde brochure, in welke opzichten men verder ook geneigd zal zijn tot het maken van op- en aanmerkingen en het uitspreken van desiderata, door allen als een heugelik feit worden beschouwd. Want het is een boekje, door bevoegde hand geschreven, over een onderwerp, dat nu lang genoeg met minder of meerder ergernis in gesprekken of artiekeltjes is bepraat en dat nu eindelik eist, dat het met ernst ter bevoegde plaatse ter hand wordt genomen en tot een wetenschappelik bevredigende oplossing wordt gebracht.

De tijd is gekomen dat eindelik dé grote fout in de opleiding van onze classici verbeterd wordt en de grote leemte van hun opleiding wordt aangevuld.

Met de verschijning van bovengenoemde brochure valt een artiekel samen van even bevoegde hand nl. van prof. D. C. Hesseling in Vragen des Tijds Jan. 1917 over de Taalkundige opleiding der classici. Beide schrijvers betogen, dat de opleiding der classici een taalwetenschappelike propaedeusis vereist op de basis van de moderne histories-vergelijkende taalwetenschap.

Prof. Hesseling veronderstelt het in zijn artikel zonder meer, Prof. Schrijnen zegt het disertis verbis (p. 61): „wil echter de toepassing (nl. van de vergelijkende taalwetenschap op het Gymnasium) oordeelkundig zijn, dan dient de docent zelf degelijk te zijn onderlegd, wat slechts door *akademische vorming* mogelik is.” Prof. Schrijnen heeft met zijn brochure een tweeledig doel: eensdeels betogen, dat de opleiding onzer classici — en daardoor het klassiek taalonderwijs op het Gymnasium — grote fouten en leemten heeft en aanwijzen waar die fouten en leemten liggen en in welke richting verbetering moet worden gebracht, anderdeels diegenen onder de classici, die wel de fouten en leemten gevoelen, maar door hun vooropleiding niet voorbereid zijn om de juiste middelen en wegen te vinden voor verbetering bij zich zelf, wegen wijzen en middelen aan de hand doen om altans enigszins iets van de moderne taalwetenschap voor Latijn en Grieks te benaderen.

Het is niet onmogelik dat hierdoor deze brochure niet die waardering vindt, die zij verdient, omdat zij in beide opzichten misschien te weinig geeft in haar 63 bladzijden tekst.

In het bizonder kon dit het geval zijn in dat gedeelte, waarmee Schr. zijn tweede doel tracht te bereiken. Immers er bestaat gevaar, dat voor de te weinig deskundige lezer, die niet over voldoende vakliteratuur beschikt om de kort aangestipte verschijnselen hetzij te kontroleren, hetzij door nadere uiteenzetting te begrijpen, dit gedeelte niet genoeg geeft. Want het gevaar is niet weg te redeneren, dat de Schr. hoewel hij slechts specimina geeft, goed gekozen en door adstructie perspektieven openende specimina, door zijn beknoptheid te veel geeft en daardoor te weinig. Zodoende kan het zijn, dat de lezer wordt afgeschrikt door de grote massa wetenschap, waarvan de classicus met de gewone opleiding weinig of nagenoeg niets weet. Ook kan het zijn, dat 't geen Schr. bedoelt als basis en propaedeusis van de klassieke taalstudie, beschouwd wordt als einddoel en ultima ratio. Mogen wie zo denken de brochure daarna nog eens weer lezen.

Maar het kan ook zijn, dat zij bij velen dit belangrijk wetenschappelik resultaat heeft, dat zij tot de erkentenis komen van eigen ontoereikendheid en dat zij daardoor mee zullen werken om een jonger geslacht van classici te helpen om hun recht op een beter taalwetenschappelike opleiding.

Immers van de jongeren moet van onderen op de verbetering komen. Mogen zij deze brochure lezen en bestuderen en bespreken met meer deskundigen zodat zij van de aanvang af of althans in het begin van hun studie nog kunnen zoeken naar weg en middelen en eisen, dat die hun geboden worden.

Bij de beknoptheid van deze brochure en de vele daarin vaak slechts aangeduide stof, is een opsomming en bespreking van dat vele niet goed mogelik. Slechts enkele dingen mogen genoemd worden.

Schr. begint met een inleiding over de kultuurhistoriese taalwetenschap, die men ook de sociale kan noemen, waardoor „krachtig kan worden gestuurd in de richting, welke als roeping van het Gymnasiaal onderwijs moet worden beschouwd: *historisch kultuurbesef schenken voor het leven*” (p. 6). En Schrijnen en Hesseling wijzen beiden op deze wetenschappelike richting, belichaamd in het tijdschrift *Wörter und Sachen.*

De verkeerde toestanden zijn te verbeteren door twee soorten middelen. In de eerste plaats *negatieve*, d. w. z. *opruimen van verkeerde termen en opvattingen*. Schr. spreekt in dit verband over wortel en stam, vokaalversterking, synkope, aphaeresis, conjunctivus met korte bindvokaal, bindvokaal, gemengde aoristus, tmesis en dergelike.

In de tweede plaats komen de *positieve* middelen aan de beurt: Schr. spreekt over betere algemene taalkennis en waardering, vooral nu bij de Indog. taalstudie het algemene meer op de voorgrond treedt, over taal als iets, dat niet besloten ligt in lettertekens en tekst, maar dat levensuiting is en een psycho-sociaal feit, over dichtertaal, volkstaal en soldatentaal, leenwoorden en overname van kultuur, over verschijnselen van klankleer, flexie, syntaxis, etymologie en semasiologie.

Ik wens deze brochure toe, al heb ik niet verheeld, dat zij misschien door menig lezer met een zucht uit de handen zal worden gelegd, dat velen haar lezen en bestuderen. Maar ook hoop ik, dat *alleen der zake werkelik kundigen* haar zullen neerleggen met de opmerking: maar zo doe ik ook allang, mij geeft dit boekje niets nieuws.

Als slot haal ik het slotwoord van Schr. aan: „Doeltreffend kan het universitaire onderwijs echter slechts dan zijn, wanneer de vergelijkende Grieksche en Latijnsche taalkunde in het officieele program de plaats bekleedt, die haar toe komt en niet slechts op zoogenaamde „liefhebberij-kolleges” behandeld wordt [1]). Liefhebben is een mooi woord, maar liefhebberen is vaak uit den booze”.

's-Gravenhage. H. Cannegieter Tz.

SCHOOLBOEKEN.

B. E. Bouwman en Th A. Verdenius, Deutsche Literaturgeschichte, nebst Lesebuch für höhere Lehranstalten. 2 Bde, 3. Aufl. Groningen, J. B. Wolters. 1916. (Pr *f* 2.50, geb. *f* 3.50. in één band *f* 3).

Het feit, dat deze literatuurgeschiedenis in korten tijd drie drukken beleeft, is het beste bewijs, dat zij

[1]) Het Bestuur van het Genootschap van Leeraren aan Ned. Gymnasien heeft zich tot de fakulteiten der Letteren met een desbetreffend verzoek gewend. Zie Weekblad 15 Mrt. 1917.

gaarne door onze docenten wordt gebruikt. Onder „höhere Lehranstalten” zullen wel in hoofdzaak Hoogere Burgerscholen te verstaan zijn. Voor Gymnasia, waar Duitsche literatuurgeschiedenis niet als vak onderwezen wordt, is zij in elk geval te uitgebreid, maar ook voor HB. Scholen bevat zij m. i. nog te veel; de schrijvers stellen zich overigens zelf voor, dat slechts een deel van de geboden stof in de klasse behandeld wordt. Men kan over de vraag, wat de meeste vormende waarde heeft: van de literatuurgeschiedenis in onze scholen slechts datgene te geven, wat men bij de behandeling van de lektuur ter sprake brengen kan, dan wel een samenhangend overzicht van het geheel, verschillend oordeelen. De schrijvers hebben door hun boek ten gunste van de laatste opvatting beslist. In afwijking van de bestaande schoolboeken willen zij de letterkundige verschijnselen van elke periode in samenhang met de politieke en oeconomische toestanden beschouwen, voorzoover deze niet den gezichtskring der leerlingen overschrijden. Verder moet h. i. het onderwijs in de geschiedenis der letterkunde niet enkel bestaan in de mededeeling van biografische losse feiten, noch in de opsomming der schrijvers en hunner werken. Men heeft dus in de eerste plaats na te gaan, in hoever zij in dit opzicht zijn geslaagd. Het denkbeeld, de politieke en oeconomische toestanden in verband met de letterkundige verschijnselen te brengen, is waarschijnlijk ontleend aan Kummer's Deutsche Literaturgeschichte des 19. Jahrhunderts. Voor de 19e eeuw levert deze taak zeker oneindig minder moeilijkheden op, dan voor de vroegere perioden; zij wordt moeilijker naarmate men verder terug gaat. Dit blijkt ook uit het werk der heeren B. en V. Er is nl. een opvallend groot verschil tusschen de beide deelen. Het tweede, dat met de romantische school begint en voortgezet wordt tot op den tegenwoordigen tijd, mag men over het algemeen zeer goed geslaagd noemen. De inleidingen tot de dichters van de rom. school, van den Napoleontischen tijd en de vrijheidsoorlogen, tot figuren als Grillparzer, Rückert, Chamisso, Lenau, die minder goed onder een rubriek te brengen zijn, tot het poetische realisme na '48 en het naturalisme, dragen inderdaad bij tot een beter begrip hunner letterkundige voortbrengselen en het eigenaardige van letterkundige stroomingen en dichterlijke individualiteiten. Zij getuigen ook over het algemeen van een juist gevoel voor de grenzen, die aan een boek als dit gesteld moeten worden. Toch mist men in de inleiding tot de romantische school een korte aanduiding van de hoofdpunten, die de oudere van de jongere romantiek onderscheiden; wellicht nemen de schrijvers dit voor een volgenden druk in overweging. De keuze der opgenomen teksten schijnt mij zeer goed. Hetzelfde zou men van het eerste deel kunnen zeggen, maar uit de inleidingen zal de leerling minder levende kennis putten. Terwijl die in het tweede deel getuigen van een persoonlijke verhouding tot de stof, krijgt men hier al te vaak den indruk van een compilatie uit handboeken en een verzameling van gemeenplaatsen. Zij bestaan in hoofdzaak uit datgene wat de schrijvers zelf niet wenschen, nl. uit namen en geïsoleerde feiten, die tot verlevendiging van de leesstof weinig of niets bijdragen. Wat men b.v. over den kultuurhistorischen achtergrond der middeleeuwsche hoofsche poëzie te lezen krijgt, is ietwat poover.

Kleine onnauwkeurigheden, zooals de opmerking, dat Otfrid „*konsequent* mit der Alliterationspoesie brach”, of dat Goethe „den Anfang des Faust in Hans Sachs' „Manier” dichtte (bedoeld is natuurlijk slechts het gebruik van den Knittelvers) edgl. doen minder ter zake. Maar over Lessings Minna von Barnhelm staat, een voorbeeld uit vele, verder niets vermeld, dan „das erste echt deutsche Lustspiel, wird noch immer aufgeführt”.

Deze aanhaling kenschetst meteen den stijl van dit deel. Het Duitsch van het tweede is van belangrijk beter gehalte dan dat van het eerste.

Leiden. J. M. N. Kapteyn.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

De firma G. B. van Goor Zonen te Gouda zond den vijtienden druk in het licht van Kramers' bekenden *Woordentolk*; aan dezen druk, die zich o. a. daardoor van de vorige uitgaven onderscheidt dat de geslachten der vreemde zelfst. naamww. zijn opgegeven. heeft Dr. F. P. H. Prick van Wely zijn medewerking verleend.

Een nieuw kerkhistorisch tijdschrift verscheen onder den titel *Bossche Bijdragen*, bestemd voor het verzamelen van „bouwstoffen voor de geschiedenis van het bisdom 's Hertogenbosch” onder redactie van de heeren Fransen, Goossens en Van Hapert. De eerste aflevering maakt een goeden indruk en geeft veel verscheidenheid van inhoud.

De Redaktie ontving de volgende boeken en brochures, allen betrekking hebbende op de oorlog: G. Pyke, *To Ruhleben and back* (Londen, Constable and Co, 1916, Pr. 1 sh.; verhaal van een journalist die gedurende de oorlog Duitsland wist binnen te dringen, gevangen genomen werd en ontsnapte); A. D. Mc Laren, *Peaceful Penetration* (Londen, Constable and Co, 1916; beschouwingen en studies over de verspreiding van Duitse invloed in Europa, Afrika, Azië en Australië); *Lettres à tous les Français* (Parijs, 1916; twaalf open brieven, geschreven door Durkheim, Lavisse, Denis, Meillet enz.); J. Reinach, *Le Service de Santé pendant la Guerre*; F. Marre, *La Chimie meurtrière des Allemands*; F. Marre, *Les Mitrailleuses*; F. Marre, *Les Armes déloyales des Allemands*. De laatste vier geschriften zijn verschenen bij Bloud en Gay te Parijs (1916).

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Tijdschrift voor Geschiedenis, XXXII, 1: Meilink, Militaire dienstplicht 16de en 17de eeuw. — De Boer, Een bezoek aan Kaapstad 1819. — S. Kalff, Cornelis Loots. — Boerman, Steden als economische centra. — P. M. J. A., Examen aard. rijkskunde M. O. 1916. — Meded. op geogr. gebied.

Revue Historique, CXXIII, 2: Babut, L'adoration des empereurs. — Bémont, Les institutions municipales de Bordeaux (fin). — Davillé, La surprise de Bar-le-Duc (1589). — Bulletin historique: histoire grecque, V.

Studiën, LXXXVII, Febr.: W. Cramer, „De Protestantsche Biecht”. — C. Wilde, Polens Ondergang en Herstel, II. — G. J. J. Louwerens, Uiterlijkheid en Innerlijkheid. — A. Slijpen, M. Maeterlinck, II. — Is. Vogels, Kath. 's-Gravenhage. Verleden en Heden. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Redactie.

Maart: Fr. Hilarion Thans, Benedicta Tu. — P. Zeegers, De Psychologie d. tragische emotie, I. — G. Jonckbloet, Over Inlandsche bedienden. — C. Wilde, Polens Ondergang en Herstel, III. — L. v. Rijckevorsel, Het eerste Koloniaal Onderwijs-congres. Aug. 1916. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Redactie.

ADVERTENTIEN.

Verschenen is het Tijdschrift:

Nouvelles de Hollande
Holländische Nachrichten
Holland News

Orgaan van den
„Nederlandsche Anti-Oorlog-Raad"

Verschijnt den 5en en den 20en van iedere maand.

Dit Tijdschrift zal bevatten:
a. de officieele nota's en verklaringen van de verschillende Regeeringen, voor zoover deze betrekking hebben op den toekomstigen Vrede.
b. de beraadslagingen in de Parlementen der verschillende landen over de mogelijkheid en de grondslagen van den toekomstigen Vrede.
c. de uitspraken van vooraanstaande personen en belangrijke organisaties met betrekking tot den Vrede.

Alle stukken worden opgenomen in de oorspronkelijke taal, indien deze Fransch, Duitsch of Engelsch is; in alle andere gevallen worden de artikelen in een van deze drie talen vertaald opgenomen.

Abonnement per jaar (24 afleveringen, elk van ± 48 pagina's) **f 12.—**, per halfjaar **f 6.—**. Losse nummers **f 0.50.**

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te LEIDEN.

Verschenen:

HOMERI CARMINA.

CUM PROLEGOMENIS ET NOTIS CRITICIS

QUARTUM EDIDERUNT

J. VAN LEEUWEN J.F. et M. B. MENDES DA COSTA.

ILIAS.

PARS PRIOR Libri (I–XII).

Prijs f 1.80.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ te LEIDEN.

Het Taaleigen der Gedichten

VAN

HOMERUS,

DOOR

J. VAN LEEUWEN Jr.

EN

M. B. MENDES DA COSTA.

7e Druk. Prijs: ingen. **f 2.25**, geb. **f 2.70.**

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te LEIDEN.

In de Serie der **Oud-Christelijke Geschriften in Nederlandsche Vertaling,** onder redactie van Dr. H. U. MEYBOOM, Oud-Hoogleeraar, **is verschenen** als **Deel XXIV:**

HIPPOLYTUS II,

Weerlegging van alle ketterijen,

BOEK VI–X,

BEWERKT DOOR

Prof. Dr. H. U. MEYBOOM.

Prijs **f 1.25.** Bij inteekening op de serie bedraagt de prijs **f 1.–** per deel.

Uitgave van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te Leiden.

De Treurspelen van

AESCHYLOS en SOPHOKLES,

vertaald in de versmaat van het oorspronkelijke

DOOR

Dr. L. A. J. BURGERSDIJK,

Tweede druk.

In de eerste serie van 6 deeltjes zullen verschijnen van

SOPHOKLES

KONING OEDIPUS; ANTIGONE; ELEKTRA.

AESCHYLOS

PROMETHEUS; PERZEN; AGAMEMNON.

De prijs per gecartonneerd deeltje is **f 0.50,** wanneer voor de geheele serie wordt ingeteekend; afzonderlijke deeltjes kosten **f 0.60.**

Uitgave A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij. te Leiden.

Wie als ontwikkeld mensch op de hoogte wil blijven van de nieuw-verschenen werken op het gebied van Letterkunde en Wetenschappen abonneere zich op de beste

NEDERLANDSCHE BIBLIOGRAPHIE

verschijnt op den eersten van elke maand bij

A. W. SIJTHOFF'S UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ TE LEIDEN.

Abonnement per jaar (12 nummers) franco per post **f 0.75.**

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden.

Prijs per jaargang van 12 nummers f 6.90.

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

24ste Jaargang. | No. 8. | Mei 1917.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29. Leiden.

E. Scheer, Studien zu den Dramen des Aeschylos. Leipzig, Verlag von B. G. Teubner. 1914. (Pr. M. 2.—, geb. M. 2.80).

De voorbereiding van eene nieuwe bewerking der Aeschylus-editie van Henri Weil, scherpzinniger gedachtenis, heeft aan E. Scheer aanleiding gegeven om in een afzonderlijke geschrift, beknopt en systematisch verschillende types van tekstbederf, en van daaruit voortvloeiende verbeteringsmethodes te behandelen.

Geheel afgescheiden van de vraag of in de daarbij gegeven voorstellen tot correctie de schrijver zijne lezers zal overtuigen, verdient dit korte geschrift de aandacht van ieder philoloog, die in een goed en betrouwbaar voorbeeld de methode der klassieke tekstkritiek wil leeren kennen. Scheer heeft zich steeds, en wel zeer bijzonderlijk in zijne editie van Tzetzes' Scholiën op Lycophron, een criticus betoond van zoo buitengemeene nauwkeurigheid, objectiviteit en kundige scherpzinnigheid, dat niemand deze „studiën" terhand zal nemen zonder zeer gegrond vertrouwen dat hij er iets uit leeren zal.

Gemakkelijk heeft Scheer zijnen lezers het leeren niet gemaakt. Een zeer omvangrijke stof is hier samengedrongen tot een opusculum criticum van ongemeene beknoptheid, die verstoken blijft van alle litteraire bekoring. Wij zijn hier mijlen ver van dien boeienden stijl en dien schijnbaar speelsgewijs verzamelden rijkdom van bewijzen die aan boeken als de Novae en de Variae eene zoo ongeëvenaarde levendigheid geven. Maar — met voorzichtigheid gebruikt — is dit boek, als isagogisch geschrift tot de studie der Aeschylus-kritiek zeker instructief.

Scheer heeft zijn werk systematisch ingedeeld. Hij bespreekt het eerst de fouten uit glossemen ontstaan, daarna de lees- en schrijffouten, dan gaat hij na, waar de scholiën tot het aannemen van varianten aanleiding kunnen geven, en eindelijk bespreekt hij de waarschijnlijkheid van talrijke omzettingen. Dat de grenslijnen dezer hoofdstukken vaak dooreen loopen spreekt van zelf en is geen bezwaar.

De positieve waarde van een arbeid als deze ligt niet uitsluitend in de als aannemelijk aanvaarde emendaties. Vooral een text als die van Aeschylus geeft op dat gebied niet veel hoop op eenheid van oordeel: ik hecht dan ook niet veel beteekenis aan het feit dat Scheers emendatievoorstellen mij zelven slechts zeer zelden bevredigen. Maar het is wellicht de moeite waard, liever dan eene serie conjecturen te wegen, enkele voorbeelden uitvoeriger te bespreken ter kenschetsing van zijne methode en vooral van hare gevaren. Ik kies daartoe in de eerste plaats enkele bladzijden uit het eerste hoofdstuk.

Niet licht zal iemand, die met de tekstoverlevering van Aeschylus' tragedies eeniger mate vertrouwd is, tegenspreken dat de mogelijkheid van corruptie door het indringen van glossemen in den tekst, tengevolge van de duistere gedrongenheid der Aeschyleïsche taal ongemeen groot is. Desniettemin blijft de criticus die zijne emendaties bouwt op de veronderstelling van dergelijke corrupties steeds voor velerlei groote moeilijkheid staan; allereerst moet hij aantoonen, dat inderdaad het woord dat hij in eere wil herstellen eene verklaring behoefde, dan dat het als glosseem veroordeelde werkelijk het karakter heeft van eene aannemelijke verklaring en eindelijk dat er voor den librarius eenige aanleiding bestond om het glosseem voor een wegens voorafgaande omissie bij geschreven tekst-deel aan te zien.

Een zoo ervaren handschriftkenner als Scheer heeft niet veel moeite om eene casuspositie te bedenken welke die laatste moeilijkheid opheft. Of hij ook in de twee eerstgenoemde opzichten steeds zoo gelukkig is, schijnt mij twijfelachtig. Twee voorbeelden mogen ter toelichting van mijn twijfel dienen. Vooreerst dan de vraag of zijne glossemen werkelijk glossemen zijn.

In de slotscène der Eumeniden spreekt Athena de

Schrikgodinnen aldus toe (het is noodig de geheele ῥῆσις aan te halen):

vs. 794 Ἐμοὶ πίθεσθε μὴ βαρυστόνως φέρειν.
οὐ γὰρ νενίκησθ', ἀλλ' ἰσόψηφος δίκη
ἐξῆλθ' ἀληθῶς, οὐκ ἀτιμίᾳ σέθεν.
ἀλλ' ἐκ Διὸς γὰρ λαμπρὰ μαρτυρία παρῆν,
αὐτός θ' ὁ χρήσας αὐτὸς ἦν ὁ μαρτυρῶν,
ὡς ταῦτ' Ὀρέστην δρῶντα μὴ βλάβας ἔχειν.
ὑμεῖς δέ τε τῇδε γῇ βαρὺν κότον
σκήψησθε, μὴ θυμοῦσθε, μηδ' ἀκαρπίαν
τεύξητ'.

In deze pericope is nu vs. 800, zooals iedereen ziet, verminkt overgeleverd. Onder de verschillende pogingen tot correctie heeft Weil's ὑμεῖς δ'ἐμεῖτε τῇδε γῇ βαρὺν κότον; vooral hierom m.i. eene wèlverdiende instemming gevonden omdat deze vraagzin de stilistische tegenstelling met de vorige versregels zoo uitnemend herstelt. Dat Weil daarop in den volgenden regel σκέψασθε voor het overgeleverde σκήψησθε schreef, herstelde de plaats in haar geheel op zeer aannemelijke wijze. Niet echter aannemelijk voor Scheer. Deze toch, uitgaande van de (niet nader toegelichte) onderstelling dat de overlevering van den Marcianus σκήψητε luidt en σκήψησθε een correctie is, bemerkt, zeer achterdochtig tegenover glossemen, dat μὴ θυμοῦσθε eene interpretatie is van μὴ κότον σκήψητε en reconstrueert de verzen aldus:

ὑμεῖς δὲ <μὴ>τε τῇδε γῇ βαρὺν κότον
<ἀτεκνίᾳ> σκήψητε μηδ' ἀκαρπίαν
τεύξητε,

zonder aan te geven op welken grond hij het werkw. θυμοῦσθαι (een echt verbum tragicum) als glosseem verbant, of te verklaren hoe een verstandig commentator er toe heeft kunnen komen om, niet κότον σκήψητε, doch ἀτεκνίᾳ κότον σκήψητε door θυμοῦσθε te interpreteeren.

Een tweede voorbeeld geve het bekende kolon uit de parodos der Perzen (97) dat ik, om niet te wijdloopig te zijn, aanhaal zoo als het door Wilamowitz, met de correcties van Wellauer en Hermann is uitgegeven.

φιλόφρων γὰρ <παρα>σαίνου-
σα τὸ πρῶτον παράγει
βροτὸν εἰς ἄρκυας ἄτα.

Scheer heeft heel wat krasser middelen noodig om den tekst te herstellen dan de elegante heelwijze van Wellauer. Men hoore hem zelf: Offenbar ist für den zweiten Jonicus in 98 ein Glossem eingetreten und zwar unterliegt dies dem Verdachte, wenn wir die gänzlich freie Dianoia ἡ γαρ ἐκ θεοῦ, φησίν, ἀμαύρωσις καὶ δόλωσις ἄφυκτός ἐστιν (94—98), ἅμα γὰρ δολοῖ καὶ κακοποιεῖ einsehen, dass σαίνουσα nicht aus dem echten Texte, sondern aus dieser Sinnesangabe geschöpft ist. Deze opvatting schijnt mij door niets gesteund. Daargelaten de vraag of wellicht in de parafrase voor het overgeleverde προσαίνει (de correctie προσ is van Hermann) παρασαίνει moet worden gelezen) komt het mij voor, dat een zóó Aeschyleïsch woord als σαίνειν beter lot verdient dan zonder vorm van proces naar den taalschat van den parafrast te worden verwezen.

Intusschen, het staat in zijne ballingschap niet alleen; ook (of vooral?) παράγει wekt verdenking, en — zoo zegt Scheer — als we daarvoor nu maar een dichterlijker synonymon kunnen vinden, so braucht uns σαίνουσα kein Kopfbrechen mehr zu machen. Derhalve is hij gaan zoeken en hij heeft παραμείβει gevonden, een werkwoord dat hier even slecht past als het goed tehuis behoort in de aan zeevaart ontleende beeldspraak bij Pindarus (N. 3. 27), θυμέ, τίνα πρὸς ἀλλοδαπὰν ἄκραν ἐμὸν πλόον παραμείβεαι. Inderdaad is het dunkt me alleen de anapaestische vorm van dit werkwoord die den Heer Scheer heeft verlokt. En wat blijft er nu over van de schoone strofe? Indien wij den emendator gehoor geven zullen wij in het vervolg moeten lezen:

φιλόφρων γὰρ παραμείβει
βροτὸν εἰς ἀρκύας ἄτας enz.

en aannemen dat σαίνουσα τὸ πρῶτον παράγει glosseem van παραμείβει is.

Natuurlijk hebben niet alle, op deze glosseemhypothese berustende emendatie-voorstellen van Scheer zoo ernstige bezwaren als de twee die ik hier ten voorbeeld aanhaalde. De meeste waarschijnlijkheid blijven die coniecturen bezitten waar het glosseem slechts één woord betreft. Scherpzinnig en geestig gevonden is Ag. 1224 λέοντος ἐλλὸν ἐν λέχει στρωφώμενον als correctie voor λέοντ' ἄναλκιν enz. Overtuigend zou ik deze gissing achten, als ik zeker kon gelooven dat Cassandra Aegisthos een ἐλλός kan noemen dien zij een oogenblik later zooveel treffender een wolf noemt (αὕτη δίπους λέαινα συγκοιμωμένη λύκῳ λέοντος εὐγενοῦς ἀπουσίᾳ vs. 1258) en dat er voor een commentator eenige reden kan hebben bestaan om het niet onbekende ἐλλός door ἄναλκις te interpreteeren.

Eigenlijk is door het bovenstaande de aard van Scheers kritiek wel gekenschetst. Volledigheidshalve wensch ik intusschen nog iets over de fouten uit verkeerd lezen ontstaan te zeggen.

Bij het naspeuren van corrupties dezer tweede soort, is het gebied der mogelijkheden op zich zelf scherper begrensd, en door Scheers eigen palaeografische ervaring de weg duidelijker afgebakend. In het hoofdstuk dat daarover handelt zal de lezer een leerzame bloemlezing vinden van verscheiden veel voorkomende typen van corruptie. Overweging verdienen verschillende van de hier voorgestelde verbeteringen zeker. Zoo is in Prom. 766 οὐ γὰρ ῥητόν voor οὐ γὰρ ῥητόν ongetwijfeld palaeografisch eene zeer aannemelijke verbetering, indien men althans — wat bij mij niet het geval is — ῥητόν (na den voorafgaanden regel) stilistisch onaannemelijk acht. Zoo is Ag. 12 voor een palaeograaf de door Sch. voorgestelde emendatie ἀτῶν (voor εὖτ' ἄν) zeker aantrekkelijker dan Wilamowitz' gissing εὕδων, maar geeft zij even goed den vereischten zin? Ik zou zeggen dat de Wachter door het gebruik van een zóó sterk woord als ἀτῶν geheel uit den toon valt, en dat de emendatie van Wilamowitz onvoorwaardelijk de voorkeur verdient. Dat zelfde geldt van vs. 14 (εὐνὴν ὀνείροις οὐκ ἐπισκοπουμένην ἐμήν· φόβος γὰρ ἀνθ' ὕπνου παραστατεῖ), waar de aanteekening van Wilamowitz het pronomen ἐμὴν afdoende verdedigt en de correctie van Scheer (ἔμπα φόβος γὰρ) — stilistisch niet fraai — m. i. een voorbeeld is hoe gemakkelijk al te groote vertrouwdheid met de neiging der librarii om bepaalde letters te verwisselen (hier de *Π* in de *Η*) een ervaren palaeograaf

tot correcties verleidt welke de zin niet aanbeveelt. En sterker nog doet zich dit zelfde bezwaar op eene andere plaats gevoelen. Scheer geeft nl. verschillende voorbeelden van een welbekend verschijnsel, de wegvalling van aanvangsletters van een versregel. Frequent is dit, gelijk men weet, in verzen die bovenaan of onderaan het codexblad hebben gestaan, en allicht kan men dat van vele verzen veronderstellen. Op palaeografische gronden dus ook van ῥείθροις (ῥεέθροις) in deze beroemde regels uit den Agamemnon (206, *v.v*) :

βαρεῖα μὲν κὴρ τὸ μὴ πιθέσθαι,
βαρεῖα δ'εἰ τέκνον δαΐξω, δόμων ἄγαλμα,
μιαίνων παρθενοσφάγοισιν
ῥεέθροις πατρῴους χέρας....

Is het waarlijk zoo vermetel met Triclinius (metri causa) ῥείθροις te schrijven? De lange sylbe is toch geen bezwaar? Het gebruik van ῥεῖθρα niet van water, doch van het over de handen des vaders stroomende maagdenbloed zal toch Scheer niet veroordeelen? Schoemanns ῥοαῖς noemt hij, vreemd genoeg, „kalt objectiv"; maar wat dan te zeggen van zijn eigen χρείαις dat palaeografisch slechts dit eene voordeel heeft dat het een voorbeeld kan geven van een weggevallen beginletter maar voor het verdwijnen van θρ geene verklaring aanbiedt, terwijl het, wanneer we op den zin letten, geheel de bloedig wreede kleur die Agamemnon's klacht zoo snijdend maakt wegvaagt, om die te vervangen door eene abstractie.

Men heeft wel eens beweerd dat alle textkritiek in den grond aesthetische kritiek is, en dat hetgeen men, geleid door stilistische of logische overwegingen in een Griekschen tekst wil veranderen, zich altijd wel door de eene of andere palaeografische „wet" laat verdedigen. Het komt mij voor dat deze bewering bij Scheer geene instemming zal vinden. Hij tracht, naar de methode der zuiver palaeografische tekstbehandeling te werk te gaan, en doet dit kloek en systematisch. Of daarbij hetgeen men kortheidshalve „psychologische" kritiek noemt, niet te veel in het gedrang raakt, betwijfel ik. Zeer zeker zal een Aeschylustekst naar de methode van Scheer behandeld heel wat meer van de traditio vulgata afwijken dan den meesten onzer gewenscht schijnt.

Amsterdam. K. Kuiper.

P. Hamberger, Die rednerische Disposition in der alten ΤΕΧΝΗ ΡΗΤΟΡΙΚΗ. (Rhetorische Studien, hrg. v. Dr. E. Drerup, 2 Heft). Paderborn, Schöningh. 1914. (Pr. M. 4).

Het tweede deeltje der Rhetorische Studien (vgl. *Mus* Jan. 1915), van de hand van Dr. Peter Hamberger en door den „Herausgeber" E. Drerup opgedragen aan zijn leermeester J. H. Lipsius, tracht, zooals reeds de titel aanwijst, de kunstregelen, die de oudste rhetorische technici voor de dispositie der redevoering hebben vastgesteld, weer bloot te leggen; en wel 1° door een onderzoek van de mededeelingen over deze technici in de latere rhetorische handboeken en in de polemische uitlatingen hunner jongere tijdgenooten, 2° door een analyse der redevoeringen van Gorgias en Antiphon.

Na een zeer korte inleiding, die met veel verwijzingen een schematisch overzicht geeft van de ontwikkeling van het „rhetorisch leerboek" tot op Aristoteles, en o.a., ten onrechte naar het mij voorkomt, uit Arist. Rhet. I p. 1354b 16 vgg. en Alcidamas περὶ σοφιστῶν § 33 wil concludeeren „dass von den älteren Technographen die materia orationis im Rahmen der einzelnen Redeteile dargestellt war", worden achtereenvolgens behandeld: Corax en Tisias; Thrasymachus, Gorgias, Theodorus, Licymnius, Euenus; terwijl in het derde en laatste hoofdstuk, ter toetsing der uit bovenvermelde bronnen geputte kunstregelen aan de practijk der oudste redenaars, een analyse wordt gegeven van de redevoeringen van Antiphon.

Van dit zorgvuldig onderzoek zijn de polemische gedeelten het best geslaagd. Zoo wordt de bewering van Süsz (Ethos p. 74), dat uit Phaedrus 237 C zou blijken, dat de Sicilische techniek geen voorschriften over dispositie geeft, maar zich bepaalt tot de theorie van het εἰκός, uitstekend weerlegd door het bewijs, dat Süsz de plaats bij Plato volkomen foutief interpreteert; zoo worden in het hoofdstuk over Gorgias de fantastische constructies van denzelfden geleerde, volgens wien Gorgias niet alleen de dispositie heeft gegrondvest, maar ook „die Redekunst von der Rücksicht auf das Substrat befreit, den Logos als ein lebendiges Wesen von dämonischer Kraft verstehen gelehrt, seine kunstgerechte Behandlung in der taktvollen Anschmiegung an den καιρός gesehen" (l.l. p. 41), vernietigd door het aanwijzen van verschillende misvattingen in Süsz' betoog; en evenzoo is in het laatste hoofdstuk zijn Analyse van Antiphon's περὶ τοῦ Ἡρῴδου φόνου een goede weerlegging van Reuter's opinie, die bij Antiphon slechts een ἄρρυθμος εὐρυθμία had kunnen ontdekken (Hermes 38, 1903). Minder overtuigend zijn echter veelal zijn conclusies in positieven zin. De identificatie b.v. van de onderdeelen van Antiphon's redevoeringen met de 7 termen van Corax' dispositie (προοίμιον, προκατασκευή, προκατάστασις, κατάστασις, παρέκθεσις, ἐπίλογος) volgens schrijvers reconstructie, blijft in allerlei opzichten onzeker. En ook de gronden, waarop deze reconstructie zelf rust, zijn verre van hecht. Immers, om daartoe te geraken en het herstelde bericht op naam van Aristoteles te kunnen zetten, koppelt hij eerst de mededeelingen van twee rhetoren uit de 5e en 6e eeuw, Troilos en Sopatros (Waltz VI 48 en V 6) vrij willekeurig aan elkander en haakt dit testimonium dan aan Aristoteles, „auf welchen als Primärquelle ja die oben (S. 8) erwähnte Uebereinstimmung zwischen Sopatros und Cicero (Brutus 12. 46: ut ait Aristoteles) unmittelbar hinführt". Maar „oben S. 8" vinden we slechts twee plaatsen van Cicero en Sopatros naast elkaar gezet, met eenige woorden vet-gedrukt, die niet eens heelemaal gelijkluidend zijn, en op p. 7 de verzekering: „Doch zeigen die beiden Berichte in ihrem inhaltlichen Kerne gewisse Verschiedenheiten, die ihre Vereinigung nicht ohne weiteres gestatten."

Men zou zelfs meenen hier voor een psychologisch raadsel te staan, ware het niet dat althans déze moeilijkheid wordt opgelost door p. 26 n. 6: „Die Quellenanalyse und die Rekonstruktion des Aristotelesberichtes aus Troilos-Sopatros verdanke ich Herrn Professor Drerup."

Het zij me vergund op één punt nog iets nader in te gaan, waar het mogelijk zal zijn door een korte uiteenzetting in het licht te stellen, hoe onzeker in een onderzoek als dit de resultaten noodzakelijkerwijs moeten blijven: ik bedoel de verklaring van Theodorus' termen πίστωσις en ἐπιπίστωσις.

De loci classici voor Theodorus als technoloog zijn Plato Phaedr. p. 266 D vgg. en Arist. Rhet. III. 13. 1414 b 13. Terecht, naar het mij voorkomt, opponeert hier Hamberger tegen degenen die meenen, dat Plato l. l. de speciale dispositie-voorschriften van Theodorus geeft. Προοίμιον, διήγησις, τεκμήρια, εἰκότα zijn algemeen geaccepteerde technische termen; πίστωσις, ἐπιπίστωσις, ἔλεγχος, ἐπεξέλεγχος moeten als bizondere snufjes van Theodorus beschouwd worden. Bij de verklaring dezer termen echter, in 't bizonder van het eerste stel, faalt H. in het volgende: 1° trekt hij voor ἐπιπίστωσις conclusies uit de aanteekening van Hermeias op Phaedr. 266 E: ἐπιπίστωσιν λέγει τὸ ἐπὶ ἀποδείξει ἑτέραν ἀπόδειξιν ἐπαγαγεῖν, terwijl toch uit die opmerking zonneklaar blijkt, dat Hermeias voor zijn verklaring geen ander materiaal had dan den tekst van Plato; 2° zoekt hij de termen verder toe te lichten uit Anaximenes (Rhet. ad Alex.) en identificeert hen met de daar onderscheiden πίστεις en δικαιολογίαι, die hij dan in Antiphon's indeeling practisch verwerkt vindt, terwijl toch: *a*. Anaximenes, hoewel de oudste der ons bewaarde technografen, minstens een halve eeuw jonger is dan Antiphon en ook dan Theodorus; *b*. Anaximenes over 't genus deliberativum spreekt, terwijl Antiphon's rede een gerechtelijk pleidooi is; *c*. de term δικαιολογία zooals Anaximenes hem gebruikt, zich veel beter in den zin der latere technici laat verklaren (zie Volkmann p. 74) dan in verband brengen met dat deel der rede over den moord op Herodes, waar de aangeklaagde den bewijslast voor positieve opheldering van de moordzaak afwijst. En als men dit deel geen δικαιολογία kan noemen, dan blijft er voor zijn identificatie met ἐπιπίστωσις absoluut geen grond bestaan.

Intusschen, het zou te veeleischend zijn in een onderzoek met zoo onvolledig en onzeker materiaal naar vaste en alleszins bevredigende uitkomsten te vragen; men moet den schrijver dankbaar zijn voor zijn poging nieuw licht te ontsteken op een terrein, waar de verlichting zoo onvoldoende is, te meer, daar die pogingen herhaaldelijk, zooal geen definitief resultaat, dan toch een verbetering van het tot nog toe bereikte opleveren.

Hilversum. W. E. J. Kuiper.

J. de Vries, Studiën over Faerösche Balladen. Haarlem, H. D. Tjeenk Willink en Zoon. 1915. (Amsterdamsche diss.).

In dit boek worden achtereenvolgens behandeld de Faeröse balladen van Regin Smidur, Brinhild, Högni, Ragnarr, Ismal en Genselin, die vergeleken worden met verwante balladen in de overige Skandinaviese dialekten. Doordat consequent voor elk hoofdstuk dezelfde werkwijze is gevolgd, is het boek zeer overzichtelik geworden. Steeds gaat een bronnenopgave vooraf, en vóór twee balladen met elkander vergeleken worden, wordt van ieder afzonderlik de meest oorspronkelike tekst vastgesteld, door vergelijking der verschillende redakties waarin één ballade is overgeleverd en door innerlike kritiek. De aldus verkregen oudste vormen worden dan weer met elkander vergeleken en daarbij wordt nagegaan, welke gedichten invloed op elkaar gehad kunnen hebben en waar ten slotte de stof voor de oudste balladen vandaan is gekomen. Bij dit onderzoek gaat De Vries met grote omzichtigheid te werk. Bij vergelijkingen wordt een juist onderscheid gemaakt tussen het voorkomen van stereotiepe motieven en biezondere overeenstemmingen. Doordat hij niet fantaseert, maar logies argumenteert, staat de schrijver ook sterk in die gedeelten, waar hij o. m. tegen Golther polemiseert.

De voornaamste resultaten zijn dan: de Foeröse balladen van Regin Smidur, Brinhild en Högni berusten voornamelik op de Volsungasaga en de Þidrekssaga en hebben hier en daar invloed van Deense balladen ondergaan. Uit de nauwe onderlinge aaneensluiting blijkt, dat de 3 gedichten onderdelen van één samenhangend dichtwerk zijn: de situatie aan het slot van het ene gedicht is dezelfde als die in het begin van het volgende en in de Brinhildtáttur en het Högnilied wordt door een gelijksoortige redenering de bron verbeterd.

Het 4e hoofdstuk, over de Ragnars-táttur levert zeker wel de belangrijkste resultaten op; hierin wordt bewezen, dat een oude overlevering aangaande Ragnarr met een sage uit Spangereid en de Kráka-Áslaugssage tot één Ragnarssaga verbonden werd. Op deze saga berusten de Þáttr af Ragnarssonum uit Hauksbók, de Ragnarstáttur en een Ragnarssaga, die we nu niet meer bezitten. Deze laatste saga is mede door het meer op de voorgrond stellen van de figuur van Ragnarr zelf, omgewerkt tot een jongere Ragnarssaga, die ons is overgeleverd. De Þáttr en táttur staan dus op een ouder standpunt dan de ons overgeleverde Ragnarssaga. De zucht om de verschillende heldensagen door genealogieën te verenigen is ook hier merkbaar. Áslaug was al de dochter van Sigurdr Fáfnisbani geworden en men wilde Ragnarr nu nog nauwer met de Volsungen in verband brengen. De Volss. en Ragnarss. werden met elkander verbonden, de figuur van Heimir werd met de geschiedenis van Kraka in verband gebracht en de rol van Heimir in de Volss. werd verbreed.

Als geheel levert het werk van De Vries dus vrij belangrijke resultaten op.

Enkele kleine opmerkingen wil ik hier alleen aan toevoegen. Terecht wordt geen waarde gehecht aan het op overeenkomstige plaatsen voorkomen van stereotiepe uitdrukkingen, maar dan is het ook niet opmerkelik, dat in een ballade en een saga in verband met de naamgeving van een paard wordt gezegd *af öllum vár hann belstur* en *ok hefir sa hestr beztr verit*. (p. 10).

Door te strenge kritiek wordt van de balladenschrijver wel eens te grote beknoptheid geëist en moet breedsprakigheid noodzakelik op jongere verbreding wijzen, zo pg. 61, 125. Een enkele maal wordt een konklusie wel eens wat snel getrokken pg. 226, waar een herinnering aan het aanroepen van Odinn in redaktie C van de Deense vise, Greve Genselin, een bewijs moet zijn, dat C op een oudere redaktie teruggaat dan A. B. Dergelijke kleine opmerkingen verminderen echter de wezenlike waarde van het onderzoek van De Vries niet.

Amsterdam. S. A. Krijn.

J. Prinsen J. Lzn., Handboek tot de Nederlandsche Letterkundige Geschiedenis. 's-Gravenhage, Nijhoff. 1916. (Pr. *f* 6, geb. *f* 7.50).

Dit werk is een prettig boek, een boek om voor je plezier in te lezen. Als men er eens in bladert, blijft men van zelf doorlezen, geboeid door den levendigen stijl, den persoonlijken kijk, den overtuigenden toon, en de meestal rake opmerkingen. Wel is de schrijver geslaagd

in het programma, aangegeven in zijn kort voorwoord:

„Dit handboek wil in niet te beknopten vorm een „inzicht geven in de ontwikkeling van onze litteraire „kunst, het groote geheel in zijn wording laten zien, „op belangrijke détails een helder licht laten vallen.

„Ik heb hierbij niet gestreefd naar onpersoonlijkheid. „Waar ik schoonheid vond, daar heb ik getuigd; wat „mij minderwaardig leek, heb ik als zoodanig gesignaleerd. „De noodzakelijke dorheid en eentonigheid, die met een „bloote mededeeling van de feiten gepaard moet gaan. „heb ik daardoor misschien kunnen vermijden.

„Men zal het natuurlijk niet altijd met mij eens zijn; „moge het boek dan prikkelen tot eigen verder onderzoek, „tot het bevestigen of zuiveren van eigen gevoel en „oordeel."

Een prikkelend, opwekkend boek is het zeker; en, daarop wil ik met nadruk wijzen: een doorleefd, een persoonlijk, een oprecht boek. Het is een boek meer voor hen, die reeds wat meer rondgekeken hebben, en voor hen, die reeds véél rondgekeken hebbend, hun geheugen willen opfrisschen of eens willen zien, hoe schrijver over een en ander denkt. Niet voor schooljongens. Daartoe beweegt het zich op te ruim gebied, heeft het een te ruimen kijk, gaat het te diep op vele, ook buitenlandsche literatuur-kwesties in.

En daartoe is ook de stijl *te* vrij en los. Jongens moesten eens gaan denken, dat zij dat mochten navolgen.

Zoo kom ik tot een punt van beteekenis. Juist het aantrekkelijke in dit boek is het levendige, vrije. Voor schooljongens is dit minder geschikt: volwassenen waardeeren het, te lezen, alsof ze met een zeer belezen en ervaren man een onderhoudend uur doorbrengen, en van alles op de hoogte worden gebracht in een mondelinge voordracht. Maar de wensch vrij, niet schoolmeesterachtig of dor te zijn, speelt schrijver wel eens parten: hij laat zich wel eens te veel gaan, en dat is een zwakheid van zijn verdienste. Zoo krijgen wij uitdrukkingen als: vunze lof, en vunze lauweren (trouwens Couperus gebruikt, dit in de bepaalde uitdrukking: een vuns lid in de familie hebben); dat is andere thee van natuurlijkheid; smok (in platten zin); zat vol; is de boodschap; een schop voor d'r achterste, en enkele andere, die zonder verlies (integendeel) vervangen hadden kunnen worden. Wel is er soms in zoo'n plat woord een bepaalde kracht, doch 't klinkt toch wat onverzorgd en: een ander had het ook wel kunnen doen. Beter, hoewel óók minder academisch zijn uitdrukkingen als: leuterend streven, bazelen, bolwerken, levenslol, maling aan, verkikkerd, een puntdicht in elkaar draaien; je ware romantiek. Dat is alles spreektaal, maar om 't levendige, teekenachtige gunnen wij schrijver de genomen vrijheid; omdat er mede samengaat een algeheele afwezigheid van dorheid, droogheid, dufheid, drie d's, welke dikwijls beknopte handboeken tot een weinig uitlokkende lectuur maken. Had hij zich minder laten gaan, hij zou ons niet vergast hebben op leuke wendingen, geestige tiraden, als b. v. de volgende over Feith's Julia: „Dat zelfs de meest sentimenteele en edelaardige jongelui „zich dergelijke intimiteiten niet kunnen veroorloven, „zonder dat de traditioneele moraal wel eens in gevaar „komt, blijkt al spoedig. „Wij omhelsden elkaar en onze „zielen genoten." *Jawel. Maar dat wordt te lang om te vertellen. En buitendien ... Kort en goed,* even voor „het suprême moment spreekt Julia het woord „onsterfelijkheid" uit en dat redt de situatie" (bl. 493). Over „Spandaw's *Vogelnestje*: Kazjeweel die bliksemschicht, „die het ondier verplettert en een stokje steekt voor „zijn bemoeiingen om aan een simpel soepeetje te „komen. Zulke verhaaltjes stalen het hart van het volk. „Och, en wat voor kwaad steekt er eigenlijk in? 't Is „een onschuldige liefhebberij." (bl. 539). Over zeker „Lentelied: „Die nachtegaal, het officieele beestje „voor den burgerman, waarnaar hij expres 's avonds „als de avondboterham al op was ging luisteren in het „plantsoen, — want daar moest er een zitten, zeien „ze — die nachtegaal en dan daar de „adem" van „te hebben om de natuur en Gods lieve schepping mee „te loven, nee maar!" (bl. 582). Over Bilderdijk: „ „Komt er een ongeluk," " schijft hij aan da Costa, „ „men wijte het de menschelijke wijsheid, die enz." " „Ja die menschelijke wijsheid *had het gedaan bij Bil-„derdijk*" (bl. 526).

Over de *Aran en Titus*: „Een verkrachte juffrouw „met uitgesneden tong, een vader die zijn eigen kind „in den vorm van een fricandeautje te verorberen krijgt, „of het ook wellustig zal hebben zitten rillen, het toen-„malige Amsterdamsche *cinema-publiek*!" (bl. 284). Ik wijs verder nog op bl. 252, 285, 376, 508.

Op gelukkige wijze weet hij soms een indruk te wekken door zoo'n vrij woordje, als klassiekerigheid, smakelijke titel.

Of hij gelukkig is met *slafelijk* voor *slaafsch*; *Tacitijnsch* voor in den trant van Tacitus; of het beeld van de papieren bloemen onder een stolp in het verband juist is, en of eer tijdschrift dat het bijltje neerlegt, goed gezegd is, zou ik gevraagd willen hebben. Zoo is ook een beeldrijkheid als op bl. 617 niet toe te juichen [1]).

Over de losheid van stijl en woordenkeus spreek ik wat uitvoerig, omdat dit een bepaalde karaktertrek is van het boek en samenhangt met het wezen van Prinsens werk. Hij zou, om met Oom Stastok te spreken „om den dood niet gewild hebben" dat zijn Handboek een saai boek werd, of hij den indruk zou maken een ouderwetsch mensch te zijn. Het past ook bij zijn voorliefde voor het passioneele, zijn waardeering voor het niet wegmoffelen van een gepaste zinnelijkheid, zijn sympathie voor „uitleven" en „uitzeggen".

Wat niet wegneemt, dat hij evengoed oog en hart heeft voor het waarlijk pastorale, voor mystieke overgave, oprechte godsdienstigheid, ernstige bezonkenheid en andere verschijnselen.

Het eerste zien wij bij zijn beschouwingen over het Dionysische naast het Apollinische, over Potgieter, zedelijkheid, en zinnelijkheid, over *Lidewyde*, over Hoofts *Dartelavond*, Bilderdijks *Verlustiging*, over Bredero, over v. Deyssels vroegere perioden, over het hoogstellen van den hybris (waarom *hybris*, en waarom ook *vates*?), bij zijn beschouwing van de tachtigers, en wat na hen komt. Zijn liefde voor het passioneele doet hem ook gunstiger oordeelen over Mevr. Bosboom-Toussaint, waarbij de passie in zijn edelste beteekenis

[1]) Nu ik toch even de debetzijde opsla, wil ik daaruit vermelden, dat het jammer is, dat titels van boeken of gedichten niet cursief gedrukt zijn, wat soms onduidelijkheid veroorzaakt, of bij het lezen storend werkt, als op bl. 222, 423, 488. Ook jammer is het, dat drukfouten zijn blijven staan als *bezocht* voor *gezocht* (126), *Renissancaist* voor *Renaissancist* (220), *eer* voor *een* (311), *eege* voor *leege* (383), *tot Scott's modellen* voor *van S. m.* (607).

geldt, en een onderdeel van het denkbeeld liefde is. Ik kan niet nalaten een enkel woord te citeeren uit zijn bespreking van den Leycester-cyclus. „Een diep en fijn „begrip van de draagster van alles in het leven, de liefde: „de teugellooze passiën, de Platonische liefde, oprechte „huwelijksmin en bovenal de goddelijke liefde, is de „breede basis van dit forsch en statig paleis van nobele „verbeeldingen." (bl. 609).

Voor het tweede zou ik vele passages kunnen aanwijzen, en daarbij van de gelukkigste. Enkele noem ik even : over het landelijke bij Post, over den Ouden Gids, over Kloos en v. Deyssel (verg. voor het „tam"worden van den laatste d'Oliveira, *Mannen van tachtig*), over mystiek en mysterie bij Vondel, over de poëzie van van Alphen, Helmers en Loots. Ik citeer alleen even een paar zinnen over Elizabeth M. Post. „Ik ken geen Hol„landsch auteur, waarin al het typisch sentimenteele „zoo mooi harmonisch vereenigd is en die tevens toch „zoo zuiver Hollandsch blijft, geen Hollandsche senti„menteele, wier werk we ook thans nog, als we ons in „den geest des tijds hebben ingeleefd, met een zoo rustig „welgevallen kunnen lezen, met dien stillen, tevreden „glimlach van verrassing over al dat oude en schijnbaar „vergane, dat toch zoo aardig blijft en waarin nog „altijd het warme menschenhart klopt" (blz. 497).

Over het hoofdbeginsel van alle letterkundige kunst laat hij zich aldus uit: „In alle waarachtige goede en „groote kunst zal echter boven alles heerschen de „drang naar schoonheid. Als zelfs de meest zuivere „gemeenschapskunst, zooals de rassocialist zich die „droomt, niet is ontvangen en geboren uit de onweer„staanbare schoonheidspassie, gesteund door kennis en „arbeid, dan kan er aangenaam aandoend decoratief „werk, leerzame propagandistische lectuur ontstaan, „maar dat gaat voorbij ; daaruit vloeit niet de koesterende „warmte van het stralend vuur, the joy for ever." (bl. 661 vlg.).

Zeer prijzenswaard is zijn streven naar een juiste indeeling ; zijn z'n overzichten, veelal uitgaande van de W. Europ. stroomingen. Zeer gelukkig weet hij enkele aanhalingen te doen, en allerlei mede te deelen, als teekenend, wat bij het korte bestek niet verwacht zou worden, al verwaarloost hij dan ook wel eens iets, wat in een ander handboek wel, doch als van minder beteekenis, voorkomt. Goed is ook, dat hij de latere en laatste schrijvers behandeld heeft, al heeft dit zijn bezwaren (zie zijn eigen opmerkingen bl. 650 en 688); vooral waar hij niet een verslag geeft van de als tot de geschiedenis te rekenen letterkunde, maar zijn kijk op den loop van den stroom gevormd door de geheele W. Europ. literatuur, en door de onze, als onderdeel daarvan, en dus meer behandelt het verband tusschen de verschijnselen en hun in en uit elkaar vloeien, en de kunstwerken. en personen, die daarbij op den voorgrond treden.

Dat ieder zich niet zal vereenigen met al zijn beschouwingen en waardeeringen is door hem voorzien, en natuurlijk, waar hij zoo weinig tracht objectief en zuiver historisch alles op te vatten. Ik zou dan ook bladzijden kunnen vullen met geschilpunten, en ik zou menig levendig debat wenschen over allerlei, wat ik niet zoo zou onderschrijven. Zoo in de overzichten, in de opvattingen van blijspel, tragedie, roman, de appreciatie van auteurs ; ook enkele bepaalde uitspraken. Laat ik nog enkele punten even aanstippen. Zóó de grenslijn tusschen Germaansch-Christ. en Romeinsch-heidensch ; hoever is b. v. bij Vondel sprake van de leer der Stoa of de gelatenheid van 't Christendom ? Zóó de tegenstelling tusschen mystiek der gedachten en die van 't gevoel (is de redeneering geheel zuiver, waar de 1e toch uit heet te gaan van 't gevoel ?) Zóó in de zeer belangwekkende beschouwing op bl. 193 over kunst en volk. Zóó de uitspraak : „Wie in kunst in het algemeen meer „dan oppervlakkig vermaak en verstrooiing zoekt, „moet onbewust zelf kunstenaar zijn." (In vele opzichten waar, indien men door kunstenaar niet bedoelt eigenlijk scheppend kunstenaar, verg. hierbij v. Deyssel in Dl. IX over Titus Rembrandt). Mooi is, tusschen twee haakjes, wat schr. verder op die bladz. zegt over volkslied, rederijkerij, welsprekendheid (Brugman). Zóó de parallel Bijns-Marnix (Is er geen tegenspraak in hetgeen er over de *Byencorf* gezegd wordt ?) Zóó over de opvatting van Cats en Huygens. Cats wordt terecht vergeleken bij v. Effen ; waar hij een passage van Cats aanhaalt, was een vermelding, dat dit werk van een 80-jarige is, niet overbodig geweest.

Iets meer moet gezegd over Bredero's *Spaanschen Brabander*, dien hij terecht zéér hoog stelt. Al het beweerde lijkt mij niet geheel juist (zie bl. 283). Neen, Bredero mag iets dergelijks gevoeld hebben (zoo ongeveer als Langendijk iets van den Don-Quichot-idee moet gevoeld hebben), doch bij den *Brabander* kan men niet denken aan een pijnlijken lach als eindindruk, integendeel aan de lust, aan de liefde, waarmeê Bredero dit alles schiep, aan het gevoel voor het comische, het teekenachtige, het levensvolle (waarbij dan ook weemoed is), dat er in dit alles stak; geen troosteloosheid, geen ontkenning als oplossing. Kon dit het werk tot zoo iets schoons maken ? Een ander soort werk misschien, doch *dit* zeker niet. Hoe Pr. het kan zeggen, begrijp ik niet, vooral als men b.v. erbij vergelijkt, hetgeen hij opmerkt bij de Genestet (die er terecht zeer goed afkomt).

Verder brengt Pr. wel even, maar hij doet het toch, Jan Zoet in verband met Multatuli en zijn volgelingen. Dat contact loopt m. i. op kortsluiting uit ! Neen, meer dringt zich de vergelijking op van Multatuli met Bilderdijk. O er is een hemelsbreed verschil, waarover zoo straks ! Doch punten van vergelijking: beiden zijn veel vervuld van zichzelf, gevoelen bij alles zich zelf, brengen zich zelf vaak in betrekking met den lezer ; beide bewegen zich op allerlei gebied van wetenschap, veelal met veel te veel gemak ; beiden laten zich in, dikwijls rythmische, maar in allen gevalle stroomende golven uitvloeien, onweerstaanbaar. Ook in hun huwelijken is analogie. En het verschil ? ik kom hiermede meteen op schrijvers appreciatie van Bilderdijk. Deze heeft op hem, als op mij en zeker velen, altijd een soort afstootenden indruk gemaakt, hoewel men moet erkennen, dat hij een reus is, en mooie, zelfs teere dingen geschreven heeft ; ik geloof, dat dit komt omdat er iets onharmonisch in hem is, een gebrek aan tact, aan fijn gevoel. Multatuli daarentegen heeft bij veel wat af te keuren is toch steeds iets charmeerends, een gevoel voor harmonie, ook waar hij opzettelijk ruw is, of dissonanten geeft. Bij B. moet zeker veel toegeschreven worden aan zijn jeugd-leed en veel vergeven we hem na 't lezen van dat schoone gebed (niet het aangehaalde !),

waarin hij toont zoo zijn gebreken te kennen en te betreuren ; ook zijn brieven doen hem gunstiger beoordeelen. NB. men zie de beschrijving van zijn persoon in Veegens' *Hist. Studien*, zóó geheel afwijkend van de gewone voorstelling. Multatuli ! hem met Heine vergelijken zou ook aanlokkelijk zijn !

Kortheidshalve moet ik meerdere kwesties onbesproken laten en mij bepalen tot nog enkele opmerkingen. Bl. 321 : Embden als vrijplaats voor dissenters ; hiervoor zie men b. v. *Tegenw. Staat d. Ver. Nederl.*, en Hoofts *Historien* 146.

Bl. 324 : Over de koelheid van Romein de Hooge in zijn platen bij den *Ystroom* kan ik het niet eens zijn ; als diens meeste werk is het wel oppervlakkig ; maar mij doet het meer denken aan aangebrand dan aan koel, iets wat uit zijn persoonlijkheid wel te verklaren is. Bl. 594 : Koetsveld had gunstiger beoordeeld kunnen zijn, men leze b. v. over zijn verdiensten bij Busken Huet ; van hem had nog wel vermeld mogen worden *Herinneringen v. e. tachtigjarige* en *Losse Bladen uit mijn Pastoraalboek*, die verre boven zijn novellen staan. Ik wil nog even wijzen op de overeenkomst tusschen zijn *Pastorie van Mastland* en *Mr. Maarten Vroeg* van A. Vosmaer. Bl. 596 en 642 : Ook Cremer had op wat meer aanspraak, dan hem toegekend wordt. Verg. over Cremer, Multatuli in *Wijs mij de plaats*, en Bakhuyzen v. d. Br. in Levensber. v. Cremer, Letterk. 1880. Evenzoo v. Nievelt, wien vooral zijn gemoedelijke boutades tegen de nieuweren, in zijn rol van Jan de Oude, zeker bij die nieuweren geen goed gedaan hebben. Toch is er, al staat hij in veel opzichten op ouden grond, veel goeds, hij kan zoo natuurlijk, gevoelig fantazeeren, over velerlei. Bl. 604 : Ook de uitspraak over van Lenneps romans lijkt mij niet rechtvaardig ; ze zijn niet allen in één adem te noemen. Bovendien, is de kunst van leuk, onderhoudend te vertellen toch ook niet iets ?

Doch ik moet eindigen ; 't zou anders ook lijken, of ik te veel nadruk legde op datgene, waarin ik met den schr. van oordeel verschil. Daarom tot slot nog even op een paar m. i. bijzonder geslaagde passages gewezen : over de *Nederduitsche Helicon*, over Roemer Visscher, met de aanhaling van het teere versje, dat hij terecht met Heine's bekende *Du bist wie eine Blume* vergelijkt, over Wolff en Deken, over Hofdijk, dien hij zeer hoog stelt, over Da Costa en Bilderdijk, met de aardige verklaring : „Als ik Da Costa gelezen heb, ben ik een half uur anti-revolutionnair." Zoo ook de tirade over Vondels nederigheid tegenover geleerden (bl. 305), hij de „machtige, aristocratische kunstenaar". — „Hoe zouden wij ook dit verheven genie Vondel willen zien, vrij en oppermachtig heerschend, stellend zijn eigen grenzen, naar het schoonheidsbesef, de harmonie van zijn eigen geest."

Meermalen heeft hij opmerkingen, ontleend aan vergelijking met de schilder- of teekenkunst om zijn meening duidelijk te maken, waarvan als voorbeelden de volgende plaatsen : „Geen krabbel van Rembrandt, — een paar „veegen en streepen — of er trilt nog iets geestigs en „persoonlijks. Vondel daarentegen heeft heel wat onbe- „teekenende rijmen gemaakt." (bl. 315) „Is het niet, „of we een prachtige prent van Dürer of Lucas v. Leyden voor ons hebben, als we in (Geert Groote's) *Devoet* „*boexken* lezen van dat visioen, dat een kloosterbroeder „had van het stalleken Bethlehems."

Ten slotte vestig ik de aandacht op de bronnen, bij elk gedeelte opgegeven, die het zooveel te meer stempelen tot een gids bij de studie, en ook voor hen, die uit liefhebberij lezen willen over de ontwikkeling van onze letterkunde.

Hiermede geloof ik bereikt te hebben, wat ik mij voornam, nml. te bewijzen, dat Prinsen's boek de moeite van een kennismaking ten zeerste loont.

Den Haag. C. H. Ph. Meijer

J. Eysten, Het leven van Prins Willem II. (Nederlandsche Historische Bibliotheek uitgegeven onder leiding van Prof. Dr. H. Brugmans, X). Amsterdam, J. M. Meulenhoff. 1916.

Ik kan mij niet voorstellen dat eenig lezer van dit boek het aantrekkelijk zal vinden. Hij zal er veel uit kunnen leeren maar uit de lezing genot scheppen zal hij niet. De reden hiervan is gelegen in den vorm van deze levensbeschrijving waarin zamenhang ontbreekt. Zij is niet een geheel maar een zamenvoegsel van deelen. De schrijver heeft, na een blijkbaar naarstig onderzoek, eene menigte belangrijke feiten en oordeelvellingen van tijdgenooten in verband met het leven van Prins Willem II opgespoord en die toen aan een draad geregen, zich over het onderling verband verder niet veel bekommerend. Zoodoende wordt de aandacht van den lezer gedurig afgeleid van het eene punt naar het andere, zonder daartoe door een geleidelijken overgang te worden voorbereid.

Als sprekend voorbeeld wijs ik op bladz. 40 en volgende. Daar worden door elkander aangehaald een aantal getuigenissen van verschillende personen aangaande het loszinnig leven van Prins Willem II, zijne oefeningen in de kunst van paardrijden en in het teekenen, en zijne geestvermogens, hetgeen dan wordt besloten met een aanhaling uit Vondel's Geboorteklok, en wel van de regels die de blijdschap ten plattenlande bezingen nadat de geboorte van den Prins daar was bekend geworden. Vervolgens doet de schrijver eenige mededeelingen omtrent de opvolging in het stadhouderschap en het lidmaatschap van den Raad van State, den Prins door de Staten Generaal in 1633 en 1638 aangeboden, terwijl hij zijn hoofdstuk eindigt met een beschrijving der verhouding van den Prins tot het Vorstendom Oranje die niet veel meer behelst dan de geschiedenis van dit landje onder het beheer van Frederik Hendrik.

Indien de schrijver er toe zoude kunnen besluiten om voor een volgende uitgave van zijn boek dit geheel om te werken, ware dit inderdaad een nuttige arbeid. De rijke stof zoude dan op zoodanige wijze moeten worden verwerkt dat het „Leven" meer het karakter kreeg van een levensbeschrijving, van een aaneengeschakeld verhaal ; elk paar volzinnen zoude dan niet, zoo als thans het geval is, een nieuwe alinea behoeven uit te maken, iets wat er niet weinig toe bijdraagt om den lezer te vermoeien.

Het vijfde hoofdstuk van het boek, uit een geschiedkundig oogpunt het belangrijkst omdat het den aanslag op Amsterdam behandelt, zoude vooral door deze herziening veel in waarde winnen. Het is nu verward en onduidelijk. Wie een heldere en juiste voorstelling wil geven van een belangrijke gebeurtenis moet in de eerste plaats op de tijdsorde acht slaan en deze stipt volgen bij het verhalen der verschillende feiten die zich hebben voorgedaan. Door dit te verzuimen maakt men het zijnen

lezer zeer bezwaarlijk om de toedracht der zaken in haar geheel te overzien en die goed te begrijpen. Aan deze tekortkoming maakt zich Mr. Eysten bij het beschrijven van den aanslag op Amsterdam door Willem II schuldig, waardoor zijn verhaal van deze hoofdgebeurtenis uit zijn boek die niet op zoodanige wijze teruggeeft als noodig is voor den lezer om zich die goed voor te stellen. Zoo vermeldt de schrijver op den laatsten regel van bladz. 162, na een verhaal van wat op Zondag 31 Juli voorviel, weder een voorval dat tot den vorigen dag behoort. Reeds in de voorafgaande regels waren trouwens de gebeurtenissen van beide dagen dooreengemengd, het gelasten toch van schietschijfoefeningen door den Prins aan de te 's Gravenhage gelegerde troepen had op Zaterdag, niet op Zondag plaats. Nog komt het mij voor dat op bladz. 165, waar over de aanwezigheid der Amsterdamsche leden van de Staten te 's Gravenhage wordt gehandeld, de schrijver zelf met de dagen in de war is. Het in dit boek behandelde onderwerp verdient ongetwijfeld een beter vorm dan die het in handen van Mr. Eysten te beurt viel. De stadhouder Willem II is een belangwekkende verschijning in onze geschiedenis, door wat hij is geweest en ook door wat hij had kunnen zijn. Ware hij niet in den bloei zijner jeugd door den dood geveld, dan zou de geschiedenis der Republiek waarschijnlijk een anderen loop hebben genomen en zoude zijn zoon dien hij — had hij den zevenenzeventigjarigen leeftijd bereikt — zoude hebben overleefd, niet de roemrijke plaats hebben bekleed die de geschiedenis hem heeft geschonken. Hoe aanlokkelijk spel voor de verbeelding intusschen dergelijke bespiegelingen mogen opleveren, voor den geschiedschrijver hebben zij geen waarde.

Zijn oordeel over Willem II zal zeker niet zacht zijn, maar hij zal niet verlegen behoeven te wezen bij het zoeken naar verzachtende omstandigheden. Jeugdige overmoed dreef den Stadhouder tot de belangrijkste daad die hij heeft verricht, zijn staatsgreep van 1650. Hij toonde zich daarbij een man van durf maar niet van beleid. De uitkomst leerde dat het hem niet moeielijk zoude zijn gevallen een volkomen overwinning te behalen indien hij met meer vastberadenheid ware te werk gegaan. Na de mislukking toch van zijn onbezonnen aanval op Amsterdam verkreeg hij nog het grootste deel van wat hij gehoopt had te bereiken.

Mr. Eysten is op het voetspoor van Fruin ook bereid om verzachtende omstandigheden aan te nemen. Hij meent dat Willem II in de oorlogzuchtige staatkunde die hem in botsing bracht met Amsterdam niet uitsluitend werd bestuurd door persoonlijke en dynastieke belangen (blz. 188). Ik neem dit aan doch in dezen zin, dat door den jongen Stadhouder de belangen van zijn persoon en zijn huis geacht werden één te zijn met die van de republiek. Zijne opvoeding, zijn huwelijk waardoor hij ongelukkigerwijs met de Stuarts en hunnen aanhang in zeer nauwe betrekking kwam, zijn vertrouwelijke omgang met zijne Fransche vrienden en ook de tegenstand die zijne legerplannen ondervonden, hebben er ongetwijfeld toe bijgedragen om deze opvatting bij hem te versterken. Van een jong eerzuchtig vorst, in de eigenaardige stelling geplaatst waarin Willem II verkeerde, ware echter nauwelijks iets anders te verwachten geweest.

Ik wil niet besluiten zonder Mr. Eysten 's aandacht te hebben gevestigd op twee hinderlijke drukfouten die te vinden zijn op blz. 12. Hij schrijft daar: Aubing du Maurier en Cerissier, wat wel zal moeten zijn Aubéry du Maurier en Cérisier.

Leusden. W. H. de Beaufort.

H. Oldenberg, Die Religion des Veda. 2. Auflage. Stuttgart und Berlin, Cotta'sche Buchh. 1917.

Wanneer van een boek een hernieuwde uitgave noodig blijkt, is dit op zichzelf reeds een bewijs, dat dit boek nuttig is gebleken en bruikbaar bevonden. Dat is zeker in hooge mate het geval geweest met Oldenberg's „die Religion des Veda", een werk, dat in zekeren zin een nieuwe baan geopend heeft, voerend tot een juister inzicht en beter begrip van menig onderdeel van dat komplex van teksten, dat onder den naam Veda wordt samengevat. Die door Oldenberg nieuw geopende baan was deze, dat hij zich beijverde den Veda niet slechts van zuiver Indologisch standpunt te bezien, maar ook gegevens der Ethnologie daarbij toe te passen ; juist in de gelukkige combinatie dezer twee factoren ligt het succes van Oldenberg's boek, vooral wat betreft het tweede gedeelte ervan, Abschnitt 3 en 4, waarin de cultus behandeld wordt. De tweede uitgave verschilt in hoofdinhoud en omvang niet van de eerste. Wel heeft de S. veel ingevoegd en hier en daar aanmerkelijk veranderd, doch door het vervallen van andere passages, blijkbaar van minder gewicht, heeft het boek denzelfden omvang behouden. Natuurlijk dat in de 16 jaren, verloopen sinds de 1ste uitgave, heel wat op 't gebied van den Veda is gearbeid ; van dat alles heeft de S., voor zoover ik zie, nota genomen.

Boven werd aangeduid, dat het 2de gedeelte van Oldenberg's werk, de behandeling van den cultus, het meest de algemeene sympathie heeft gevonden. Niet in dezelfde mate was dit het geval met des S. behandeling der eigenlijke mythologie, met name die gedeelten, waarin hij het wezen der Vedische goden tracht te verklaren. Een zijner meest vernuftige hypothesen, maar die in haar vollen omvang ook het minst ingang heeft gevonden, is wel zijne verklaring van het oorspronkelijk wezen en de herkomst van den god Varuṇa. Men weet, dat volgens den S. Varuṇa de Indische tegenhanger van den Avestischen Ahuramazda is en dat de Āditya's, waarvan Varuṇa de voornaamste is, beantwoorden aan de Amešaspenta's van den Avesta. De eindconclusie van Oldenberg is nu, dat die Āditya-Amešaspenta's oorspronkelijk geen goden waren van de Indo-iraniërs, doch dat ze in hun godsdienst-systeem zijn overgenomen of ingedrongen uit een Semitisch milieu, waar die groep de personificatie was van Zon (Mitra-Miþra), Maan (Varuṇa-Ahura) en de planeten (overige Āditya's en Ameša spenta's). Bewijsbaar is van deze hypothese slechts de groote overeenstemming tusschen Varuṇa en den Avestisch-perzischen Ahuramazda, alles wat verder gaat is al te zeer hypothetisch en tot op zekere hoogte zelfs onwaarschijnlijk en onaannemelijk.

Hoe dankbaar wij er ook voor zijn moeten, die Religion des Veda up to date bijgewerkt te bezitten, zoo ware, daar de geleerde wereld door de 1ste uitgave bekend was met Oldenberg's mythologische beschouwingen en verklaringen, — zoo ware, naar de meening van den recensent, in plaats van een in hoofdzaak onver-

anderde nieuwe uitgave, veel meer welkom geweest een algeheele omwerking van het boek: wanneer het mythologische gedeelte geheel vervallen ware en het boek uitsluitend gewijd ware aan de behandeling en verklaring van den *cultus* en de *liturgie*, dan zou de wetenschap den S. oneindig meer verplicht geweest zijn. Immers, hoe dankbaar men ook moge zijn voor 't geen reeds geboden is in de ethnologisch-philologische behandeling der cultus-gebruiken, over deze materie viel nog *heel* wat meer te zeggen. Terwijl de S. zich nu in hoofdzaak heeft beperkt tot teksten, die alreeds in vertaling bekend waren, had hij dan ook in zijne beschouwingen kunnen opnemen zoovele uiterst gewichtige andere riten, ik denk bijv. aan de ekāha's (zooals de viśvajit, de sadyaskrī's, de sava's en de abhicaranīya isti's). Ook verschillende ahīna's en sattra's zouden tot interessante opmerkingen aanleiding kunnen geven.

Na deze opmerkingen van algemeene strekking mogen nog enkele punten ter sprake komen. Schrijver dezer regelen is het geheel met Oldenberg eens, dat de liederen van de Rksaṃhitā grootendeels voor het Soma-offer bestemde litanieën zijn, doch van dit punt maakt de S. zich wel wat gemakkelijk af, daar er immers een menigte sūkta's zijn, die, volgens wat wij weten, niet in den cultus passen, die geen viniyoga hebben. v. Schroeder's hypothese ter verklaring dezer sūkta's had hier d. m. den lezer niet onthouden mogen worden. Dan had de lezer bij de behandeling van den Atharva-veda wel het recht iets te hooren over de verhouding van dezen Veda tot het kanonieke traividyam. Ware hier en daar den S. toch niet iets ontgaan van wat over den Vedischen ritus is geschreven sinds het verschijnen der 1ste editie, dan zou hij enkele punten hebben verbeterd en enkele vraagteekens door een beantwoording hebben kunnen vervangen. Zoo bevat bijv. de behandeling van den śūlagava (p. 79) een onjuistheid (vgl. G. G. A. 1897, p. 286). Wat de beteekenis van den sesam is (p. 353), heeft ons Pischel (G. G. A. 1897, p. 813) geleerd. Eene beantwoording, althans eene poging ter beantwoording der vraag, welke de beteekenis is van het sīmantonnayana (p. 463, n. 3), had de S. kunnen vinden in G. G. A. 1897, p. 283. Eene van Oldenberg afwijkende verklaring van het zich op de dij slaan (p. 490), die althans vermeld had kunnen worden, is te vinden in *Mus.* X, p. 37, 38. Bij de behandeling van Kutsa-Indra (p. 155, 156), had verwezen mogen worden naar: „Over en uit het Jaiminīya-brāhmaṇa." Dat bij Varuṇapraghāsa en Sākamedha in het zuidelijke vuur, waarmede Oldenberg blijkbaar den daksināgni bedoelt, geofferd wordt (p. 323, 351), is onjuist. Niet geheel waar ook is het, wanneer beweerd wordt (p. 450): „der Soma kann nicht.... je nach Umständen dem einen oder dem anderen Gott dargebracht werden." Ik maak opmerkzaam op den agniştut en dergelijke ekāha's. Tweemaal (p. 399, 407) vermeldt de S. het opvallende voorschrift, dat de tot een Soma-offer gewijde, de dīkṣita, *stamelend* zou moeten spreken. Deze verzekering berust op slechts éene plaats (ŚBr. III. 2. 2. 27), waar de uitdrukking is: *parihvālam*. De vertaling, „stammelnd" (BR), „falteringly" (Eggeling) schijnt mij verre van zeker te zijn. Het woord, waarmee Āpastamba (śrs. X. 12.9) hetzelfde aanduidt, luidt: *pariṇayena* (sc. *mānuṣīṃ vācaṃ vadati*). Dat Āpastamba hiermee hetzelfde bedoelt als de auteur van het ŚBr., blijkt uit Bhāradvāja, die heeft: *parihvālaṃ mānuṣīṃ vācaṃ vadati*, en hij voegt er ter verduidelijking aan toe: *canasitaṃ vicakṣaṇaṃ vānuṣajaṃś*; *canasiteti brāhmaṇam āmantrayīta vicakṣaṇeti rājanyavaisyāv iti vijñāyate.* Desgelijks Hiraṇyakeśin. De term beteekent misschien: „in verbloemde taal", en het is deze manier van spreken, die bedoeld wordt, als er sprake is van de taal, die de dīkṣita te spreken heeft: den dīksitavāda, vgl. l'Agniṣṭoma, § 19 (pag. 21 bovenaan). — De vertaling van een paar passages uit het Kauśika-sūtra (bijv. die van 75.13 op p. 490) is zwak, en de conjectuur op 32.5 (p. 495, n. 2) is m. i. onaannemelijk.

Doch al deze opmerkingen, die détails betreffen, kunnen niets afdoen op de groote waarde, die het boek van Oldenberg voor den Sanskritist en in 't algemeen voor den beoefenaar der godsdienstwetenschap heeft, voor wien het ook in zijne nieuwe bewerking een betrouwbare gids moge zijn.

Utrecht. W. Caland.

Gerhard von Mutius, Die drei Reiche. Ein Versuch philosophischer Besinnung. Berlin, Weidmann. 1916. (Pr. M. 4.).

Als een zacht gedragen stem komt dit boek uit groote verte, vreemd aan alle strijdgewoel. De drie rijken hier bedoeld hebben geen volksgrenzen: het rijk van de natuur buiten ons; het rijk van de handeling of van de wisselwerking tusschen mensch en natuur; het rijk van het vrije innerlijk leven, waar de mensch zich zelf en het wezen der dingen vindt. Slechts de voorrede, geschreven te Warschau, April 1916, en enkele zinspelingen in het werk herinneren aan den tegenwoordigen tijd. En hoewel de schrijver geen pacifist is, staat er in het geheele boek geen woord van duitsche zelfverheffing, geen enkel aanstootelijk woord voor een van de vele vijanden. Het woord kultuur heeft voor hem een meervoud. Het schijnt een protestantsch Oostenrijker te zijn, die het volgende schrijft (blz. 71 v.): „Kein Zweifel, dass das hohe Formgefühl, welches das französische Volk durchdringt, die Grazie und Feinheit, welche den Deutsch-Oesterreicher vor den anderen deutschen Stämmen auszeichnet, eine Nachwirkung der grossen reichen Höfe des 17. und 18. Jahrhunderts sind.... Die hohe politische Kultur Englands und damit die ganze Prägung des in seiner Art unerreichten englischen Menschentypus ruht auf dem ungewöhnlich stabilen und breiten Wohlstand des Landes."

Onbekende dingen, wetenschappelijke vondsten moet men in dit werk niet zoeken. Het is een proeve van algemeene wijsgeerige beschaving in de lijn van Goethe tot Bergson. Wie in stille uren tot het derde rijk wil stijgen en daarbij behoefte heeft aan de taalbegeleiding van een andere ziel, die neme dit boek. Dat de schrijver echter ook in het tweede rijk niet vreemd is, moge behalve uit het boven aangehaalde nog blijken uit het volgende (blz. 153): „Nur durch die Leistung werden wir uns selber deutlich, unserer selber gewiss.... „Gestalte dein Leben zum Kunstwerk" ist ein gefährlicher Rat. „Opfere dich deinen Zielen", das ist stärkender Zuspruch. In Wahrheit macht uns, mehr als alle gesuchte Harmonie, die Tat zur Persönlichkeit."

Amsterdam. T. J. de Boer.

H. Armini, Sepulcralia Latina. Göteborg, Eranos' förlag. 1916. (Göteborgsche diss.).

De schrijver van dit academisch proefschrift heeft aan de hand van het C. I. L. nagegaan, hoe de sterfgevallen in het oude Italië over de leeftijden waren verdeeld. Zijn werk bestaat uit drie hoofdstukken. In het eerste heeft hij de gevallen vermeld, waarin de leeftijden bij overlijden rechtstreeks waren aangegeven; in het tweede zijn de gevallen beschouwd, waarin die leeftijden in dichterlijken vorm zijn omschreven, terwijl het derde de uitkomsten van het onderzoek bevat.

In het eerste hoofdstuk maakt de schrijver eenige algemeene opmerkingen, zooals de volgende:

1o. dat van de oudere personen de leeftijd goed bekend was;

2o. dat van bijkans de helft der overledenen de leeftijd niet is opgegeven;

3o. dat de leeftijden, die op 0 of 5 eindigen, veelvuldiger voorkomen dan te verwachten was (waarschijnlijk zijn dit globale opgaven, zooals er nog in den tegenwoordigen tijd bij volkstellingen voorkomen);

4o. dat de leeftijden der vrouwen, als zij zijn opgeteekend, met dezelfde of met grootere nauwkeurigheid dan die der mannen zijn genoteerd; enz.

In 31 tabellen (pp. 73—103) heeft de schrijver de door hem verkregen resultaten neergelegd. De tabellen zijn alle op volkomen dezelfde wijze ingericht, zoodat het voldoende zal zijn, den eersten staat te beschrijven. Deze heeft betrekking op de bewoners van Rome. De leeftijden zijn in de volgende groepen verdeeld: 0—2, 2—5, 5—10, 10—15 jr. enz.; in elke groep, behalve in de eerste twee, zijn vijf leeftijden samengenomen en als hoogste groep komt voor: 135—140 jaar! Dat in alle tabellen die groepen zoo hoog zijn opgevoerd, is geschied uitsluitend terwille van één persoon (voorkomende in de tabel van de 10e regio van Italië), die dan op dien buitengewoon hoogen leeftijd van 135 à 140 jr. zou zijn overleden. Overigens zijn er meermalen leeftijden boven de 100 jr., maar toch nooit boven de 115 jaar opgegeven.

Achter elken leeftijdsgroep is nu opgeteekend: het aantal mannen, het aantal vrouwen en de som dier twee getallen; terwijl ten slotte die getallen nog zijn uitgedrukt in percentages van het totaal der kolom waarin zij voorkomen.

Let men alleen op de hoofdrubrieken, dan komt men tot de volgende cijfers betreffende de personen, waarvan de leeftijd bij overlijden volgens den schrijver voldoende kan worden vastgesteld:

	Mannen.	Vrouwen.	Totaal
Inwoners van Rome	5662	3834	9496
Bewoners van het overige Italië .	3269	2075	5344
Totaal	8931	5909	14840

Hierbij komen dan nog 2135 bewoners der steden; terwijl ten slotte nog afzonderlijk de leeftijden worden opgegeven van 1166 Militairen en van 858 Christenen.

De schrijver heeft uit dien grooten voorraad cijfers geen conclusies willen trekken; hij heeft er dus van afgezien, uit de gevonden cijfers iets te halen wat op een sterftetafel gelijkt. Hij maakt er Beloch zelfs een verwijt van, dat deze in zijn werk „Die Bevölkerung der Griechisch-Römischen Welt" (1886). wèl sterftekansen voor de verschillende leeftijden heeft berekend.

Het schijnt, dat het den schrijver niet bekend is geweest, dat na Beloch nog anderen zich hebben bezig gehouden met de samenstelling eener statistiek van overledenen zooals die uit de inscripties kan worden afgeleid. Anders toch zou hij nog melding hebben gemaakt van de Marchi („Cifre di mortalità nelle iscrizioni romane", Reale Instituto Lombardo di scienze e lettere, rendiconti, serie II vol. XXXVI, 1903), die niet minder dan 32000 grafschriften heeft nagegaan, maar daarvan slechts een vierde deel bruikbaar heeft bevonden. Ook zou hij dan gewag hebben gemaakt van Macdonell, die gedeeltelijk hetzelfde materiaal als de Marchi heeft bewerkt, maar bovendien zijn aandacht aan de sterfte in eenige wingewesten van Rome heeft gewijd en zijn onderzoek („On the Expectation of Life in Ancient Rome, and in the Provinces of Hispania and Lusitania, and Africa") in het tijdschrift Biometrika (vol. IX, 1913) heeft gepubliceerd.

Trouwens op den schrijver schijnt in dezen hetzelfde noodlot te hebben gerust als op zijne voorgangers. Aan de Marchi toch waren de onderzoekingen van Beloch onbekend, hoe vreemd dit ook moge schijnen (de Marchi en Beloch beiden hoogleeraren aan eene Italiaansche universiteit, de eerste te Milaan, de tweede te Rome). En Macdonell zocht vergeefs in het British Museum naar de verhandeling van de Marchi (hij had er eerst van gehoord, nadat zijn onderzoek voltooid was en meende gelezen te hebben, dat zij in de Verhandelingen der Akademie van Padua voorkwam) en kende vermoedelijk ook niet het onderzoek van Beloch.

Had de schrijver van het proefschrift de artikelen van de Marchi en Macdonell gelezen, dan zou hij misschien er toe zijn overgegaan, voor enkele leeftijden den gemiddelden levensduur te berekenen; niet voor de laagste, evenmin voor de hoogste leeftijden, maar b.v. voor de leeftijdsgroepen van 30 tot 60 jr. Hij zou dan uitkomsten hebben gevonden, niet veel verschillende van die, welke uit de cijfers der andere onderzoekers kunnen worden afgeleid en die in het algemeen op een korteren levensduur wijzen dan voor die leeftijden in de oudste der bekende sterftetafels (de tafel van Halley uit het eind der 17e eeuw) wordt aangetroffen.

Met dat al mag er den schrijver geen verwijt van worden gemaakt, dat hij in dezen een streng wetenschappelijk standpunt heeft ingenomen en liever geen tabel heeft willen samenstellen uit zulke onvolledige en onnauwkeurige gegevens, die bovendien niet op een kort tijdsverloop betrekking hadden, maar zelfs over eeuwen verdeeld waren.

Rotterdam. R. H. van Dorsten (†).

SCHOOLBOEKEN.

Bij de fa Wolters te Groningen verscheen een tweede druk van het vroeger in dit tijdschrift (Deel 22, kol. 253) besproken *Kort overzicht der Nederlandsche Letteren* door E. Rijpma.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Met het „Supplément" over de jaren 1702—1747, waarmede de bij de uitgave van het vorige deel gedane belofte wordt ingelost, beëindigde prof. Krämer thans het groote werk van de voortzetting der *Archives de la Maison d'Orange-Nassau* naar

het oorspronkelijk door Groen van Prinsterer beraamde plan. De bewerker deed een zeer beperkte keuze uit de belangrijkste in de verzameling der door hem aangetroffen briefwisseling en drukte die af in een goede honderd bladzijden. Wij herhalen onzen gelukwensch aan bewerker en uitgever, die dank zij de toestemming van Hare Majesteit de Koningin hun belangrijken arbeid ten volle konden afwerken. P. J. B.

Dr. Elisabeth Neurdenburg ving 29 Jan. 1917 hare lessen als privaat-docente in de kunstgeschiedenis te Amsterdam aan met een rede over *Onderwijs in de kunstgeschiedenis een eisch voor algemeene ontwikkeling* (Amsterdam, Van Kampen).

De heer H. Hettema Jr. gaf den 8sten herzienen en vermeerderden druk — zelfs een oorlogskaart 1914/6 komt erin voor — van zijn *Groote Historische Schoolatlas*, ontegenzeggelijk de beste, dien wij bezitten en die in hare opeenvolgende drukken behoorlijk in overeenstemming wordt gebracht met de nieuwe literatuur. P. J. B.

Te Parijs heeft zich een genootschap gevormd met het doel voordrachten te houden over hetgeen Frankrijk en zijn bondgenoten in de tegenwoordige oorlog hebben gedaan. De redaktie van het *Museum* ontving de volgende brochures, alle voordrachten bevattend van genoemd genootschap uitgegaan: E. Herriot, *L'Effort Russe*; P. Labbé, *L'Effort Serbe*; P. Adam, *L'Effort Portugais*; L. Barthon, *L'Effort italien*; A. Gérard, *L'Effort Japonais*; H. Robert, *L'Effort de Paris*; L. Marin, *L'Effort Belge*. Deze werkjes zijn verschenen bij Bloud en Gay te Parijs in 1916 (de laatste twee in 1917).

Bij dezelfde firma Bloud en Gay is ook uitgegeven, en aan ons toegezonden: H. Frichet, *Journal d'un officier prussien* (1916). De Engelse schrijver H. de Vere Stacpoole heeft een aantekeningboekje waarin een pruisies officier zijn indrukken opschreef gedurende de eerste maanden van de oorlog, vertaald en deze vertaling is nu door de heer Frichet in het Frans overgebracht. De overpeinzingen van de officier gelden het oorlogvoeren in 't algemeen en beschrijven de psychiese toestand van de dagboekschrijver. H.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Acad. d. Inscr. & B.-L., 1916, Janv.-févr.: J.-B. Chabot, Les inscriptions puniques de la coll. Marchant. — E. Pottier, Fouilles archéol. sur l'emplacement de la nécropole d'Eleonte, en Thrace. — A. Thomas, Une inscription provençale récemment découverte à Figeac. — L. Bréhier, Les galeries des rois et les catalogues officiels des rois de France. — Capitan, Quelques observations sur les chiens et le vin à l'époque gallo-romaine. — A. Thomas, Jean Pitart, chirurgien et poète.

Mars-avril: J.-B. Chabot, Les inscriptions puniques de Dougga. — A. Thomas, La date de la mort de Jean de Meun. — A. Moret, Sur un terme rare des décrets de Koptos. — A. L. Delattre, Une grande basilique près de Sainte-Monique, à Carthage. — Seymour de Ricci, Une inscription grecque d'Egypte. — J. Loth, Remarques aux inscriptions latines sur pesons de fuseau trouvés en territoire gaulois. — P. Durrieu, Souvenirs de la mythologie antique dans un livre d'Heures.

Mai-juin: Pillet, Un naufrage d'antiquités assyr. dans le Tigre. — J.-B. Chabot, Sur deux inscriptions puniques et une inscription latine d'Algérie. — A. Merlin, Une nouvelle inscription découverte à Thuburbo Majus. — De Pachtere, Les camps de la 3e légion en Afrique au premier siècle. — Ph. Fabia, La mosaïque de l'Ivresse de Bacchus au Mus. de Lyon.

Juillet-août: H. Lemonnier, Lettre sur les stucs du Colisée. — Moret, Déclaration d'un domaine royal et transformation en ville neuve sous Pepi II. — Ph. Fabia, Note sur les mosaïques superposées de la Déserte (place Sathonay, à Lyon). — L. Chatelain, Note sur les fouilles de Volubilis.

Rhein. Mus., LXXI, 3: F. Rühl, Justus von Tiberias. — W. Kroll, Die Zeit des Cornelius Labeo. — B. A. Müller, Ein neuer griech. Roman. — H. v. Arnim, Platos Lysis. — H. Schöne, Zu Galens Schrift *Περὶ τοῦ παρ' Ἱπποκράτει κώματος*. — H. Hollstein, Ein Gedicht Hadrians. — Misz.

Hermes, LI, 4: P. Wendland (†), das Gewand der Eitelkeit. — Dez., Zu Anaximenes Rhetorik. — Br. Keil (†), zur Tempelchronik von Lindos. — A. Rosenberg, Amyntas, der Vater Philipps II. — K. Praechter, zum Platoniker Gaios. — W. Kolbe, die griech. Politik der ersten Ptolemaeer. — O. Kern, Orphiker auf Kreta. — R. Philippson, zur epikur. Götterlehre. — R. Reitzenstein, philol. Kleinigkeiten. — Misc.

LII, 1: E. v. Stern, Bemerk. zu Strabons Geographie der taurischen Chersonesos. — W. A. Baehrens, literarhist. Beiträge, IV. — H. F. Müller, Plotin. Studien, IV. V. — G. Wissowa, das Prooemium von Vergils Georgica. — H. Schöne, *τὸ τοῦ Τραϊανοῦ γυμνάσιον* bei Galenos. — P. Lehmann, z. Kenntnis u. Geschichte einiger Johannes Scottus zugeschriebener Werke. — M. Wellmann, Übersehenes. — P. Boesch, zu einigen Theorodokeninschriften. — Misc.

Neue Jahrb. f. d. kl. Alt., Gesch. u. deutsche Lit. u. f. Päd., XXXIX-XL, 1: P. Wendland (†), Philol. u. Geschichte. — F. Boll, Astronom. Beobachtungen im Altertum. — E. Roese, Volkslied u. volkstüml. Lied. — Mitteil.

In het paedagog. ged.: M. Siebourg, Die Politik des Aristoteles im Dienste der staatsbürgerl. Belehrung.

Neophilologus, II, 3: S. Eringa, Luc de Heere et la seconde Renaissance française. — W. v. d. Wijk, L'emploi des consonnes doubles dans la première édition du Dictionnaire de Richelet. — E. J. J. Messing, Das Suffix *-schaft* (Eng. *-ship*, Nl. *-schap*) nach Ursprung und Entwicklung; *Wirtschaft, Wirt*, I. — G. v. Poppel, Realien zu Walter v. d. Vogelweide. — H. Poutsma, Hendiadys in English. — W. v. Doorn, Op verkenning, I. — Varia.

Bijdr. en Meded. v. h. Hist. Gen., XXXVIII: H. J. Smit, De registers van den biertol te Amsterdam. — A. Meerkamp van Embden, Goudsche Vroedschapsresoluties betreffende dagvaarten der Staten van Holland en der Staten-Generaal, 1525 tot 1560. — P. Geyl, Stukken betrekking hebbende op den tocht naar Chatham en berustende op het Record Office te Londen.

Tijdschrift voor Geschiedenis en Aardrijkskunde, XXXII, 2: De Boer, Van Waagdragersveem tot modern grootbedrijf (Blauwhoedenveem). — Kappetein, Gedachten over wereldoorlog en wereldvrede. — Wiltink, Het pan-amerikanisme en de zuidamerikaansche A B C-staten. — Van der Heyden, Oude klokken en klokgieters. — Mededeelingen op geographisch gebied

---

Studiën, LXXXVII, April: J. Stein, Prof. Slotemaker over „Christendom en Wereldbeeld." — H. Bolsius, Wat insektenwerk ons kan leeren. — C. Wilde, Polens Ondergang en Herstel, IV. — P. Hoenen, Vijf-en-twintig jaar Thorium-oxydegasgloeilicht. — L. v. Rijckevorsel, Het eerste Kolon. Onderwijs-congres. Aug. 1916, II. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Hora Siccama, Register Journalen Const. Huygens Jr.: Lit. Zentralbl. 1917, nº. 9 (Japikse).

De Jonge, Bijdr. t. t. kennis v. d. N.-Nederl. costuumgeschiedenis: Moyen Age, 2e Sér. XIX, nº. 5 (G. Huet).

ADVERTENTIEN.

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. — **Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M'', te Leiden.** — **Prijs per jaargang van 12 nummers f 6.90.**

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

24ste Jaargang. **N°. 9.** **Juni 1917.**

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29. Leiden.

B. Keulen, Studia ad arbitrium in Menandri Epitrepontibus exhibitum. Haarlem, Erven Loosjes. 1916. (Leidsche diss.).

Het scheidsgerecht.. Wees gerust, lezer: er volgt geen ontboezeming van staatkundigen aard. Wij zijn bij Menander, op de planken van het tooneel, en spreken van dingen die meer dan twee duizend jaar achter ons liggen.

Gaarne geef ik gevolg aan de uitnoodiging der Redaktie van het *Museum*, deze primitiae litterariae van mijn voormaligen leerling door een korte bespreking bij het publiek in te leiden. Met verstandige zelfbeperking heeft de Heer Keulen zich een klein hoekje ter ontginning gekozen op het uitgebreide en ten deele weinig betrouwbare terrein, dat in de laatste jaren door verschillende vondsten van papyrus- en perkamentfragmenten voor de philologen toegankelijk is geworden. Een veilig en aantrekkelijk hoekje. Hier geen kwellende onzekerheid omtrent den tekst, geen aanleiding tot gissen in het wilde weg: alles is ongeveer gaaf overgeleverd en gemakkelijk leesbaar. Het Scheidsgerecht, dat eertijds zoo vermaarde blijspel van Menander, moge slechts stuksgewijze en voor niet meer dan een derde zijn bewaard gebleven: de episode die Dr. K., na vele andere geleerden, in behandeling heeft genomen, is in beter staat tot ons gekomen dan menig stuk van Aristophanes.

Ik geloof — of ligt het misschien aan de woordenkeus? — dat ik iets minder dan de Heer Keulen bereid zou zijn toe te geven dat die geestige en aantrekkelijke episode voor den verderen gang van het stuk niet veel te beduiden heeft. Zelf trouwens maakt hij de opmerking dat het publiek door de pleitredenen, waaraan de naam van het blijspel is ontleend, geleidelijk en ongezocht op de hoogte wordt gebracht van wat het weten moet om de handeling te kunnen begrijpen; alsook, dat juist door de uitspraak van den ouden knorrepot Smicrines de ontwikkeling en ontknooping van het stuk wordt mogelijk gemaakt: Smicrines, die ten slotte de grootvader blijkt te zijn van den vondeling om wien het gaat. Men zou waarlijk al zeer veeleischend moeten zijn om een nóg beter samenhangend stuk te verlangen; die „arbitrage" tusschen den schaapherder en den kolenbrander is aan den genialen inval van een eerstenrangs kunstenaar te danken. Maar waarom is het blijspel nu juist naar die inleidende episode benoemd? Wel, om dezelfde reden waarom het fijne en ernstig bedoelde drama van Aristophanes, dat de tragische kunst tot onderwerp en de onderwereld tot plaats der handeling heeft, den potsierlijken naam van de „Kikvorschen" draagt. Beide hebben een titel gekregen die moest „pakken", ontleend aan een bijzaak, maar geschikt om de nieuwsgierigheid van het groote publiek te prikkelen. Wie tooneel zegt, zegt reclame. Hoeveel flauwer zou „de vondeling" of: „de ring" of: „de verongelijkte vrouw" hebben geklonken!

De eigenaardigheden van dat scheidsgerecht zijn door Dr. K. zorgvuldig in het licht gesteld, nadat in een inleiding de arbitrage bij de Grieken in het algemeen is behandeld. Misschien ware het doelmatig geweest in die inleiding wat scherper onderscheid te maken tusschen officiëel aangestelde (Aristot. de Rep. Ath. 53 en elders) en ambtelooze scheidsrechters.

Na een uitvoerige toelichting van allerlei rhetorische kunsttermen, naar aanleiding van verschillende zinswendingen der beide pleiters, is de slotsom van den Heer K. deze, dat Quinctilianus de pleidooien, die in dit en andere blijspelen van Menander voorkomen, terecht als omnibus oratoriis numeris absoluta heeft geprezen. Meesterstukken van welsprekendheid, juist omdat alle vertoon van oratorie ontbreekt en de sprekers binnen den kring van hun stand en ontwikkeling blijven. Terecht wijst Dr. K. elders op de verwante gaven van Lysias. De ars artem celandi heeft Menander verstaan als slechts enkelen. Dat zijn verzen uit de mouw geschud lijken en ieder woord zich vanzelf schijnt voor te doen,

dàt is juist hetgeen waarom Quinctilianus zijn blijspelen aan toekomstige pleitbezorgers aanwees als onovertroffen voorbeelden. Wie van dien fijnen menschenkenner heeft geleerd zich te hoeden voor leeg gepraat en bombast, heeft niet vruchteloos met hem kennis gemaakt.

Moge ook Dr. K. nog veel opwekking en aanleiding tot verdere studie bij hem vinden. Wij houden ons voor de vruchten daarvan aanbevolen.

Amden (Zwitserland). J. van Leeuwen Jr.

M. Manilii Astronomica, ed. Iacobus van Wageningen. Lipsiae, Teubner. 1915. (Pr. M. 4.40, geb. M. 4.80).

De editie van Manilius, waarmee Th. Breiter in 1908 (vol. I Text, II Kommentar) is voor den dag gekomen, zijn levenswerk, dat hij kort voor zijn dood, na meer dan 50-jarige studie, publiceerde, heeft haast algemeene teleurstelling gewekt. Is de text reeds met een voor een zoo moeilijk auteur als Manilius ongeëvenredigde vrijmoedigheid behandeld en zijn Breiters collaties der hss. niet altijd betrouwbaar (voorbeeld: II. 421 aestiuusque *codd.*, *i. p. v.* -iuoque), de inrichting van de editie zelf spot met de elementairste begrippen der 20steeeuwsche uitgave-techniek. De apparatus geeft enkel lezingen van handschriften, de in den tekst opgenomen afwijkingen — en die vormen bij Manilius geen gering percentage — heeft de gebruiker eenvoudig af te leiden uit *die* gevallen, waar de in den app. vermelde handschriftelijke lezing met die van den geconstitueerden text niet overeenstemt. Voor andere mogelijkheden dan de gekozene lezing biedt dus bij hem de app. geen plaats. Nu moge een uitgever in den loop der jaren nog zoo zeer de vondsten der talrijke andere onderzoekers op zijn terrein tot de zijne hebben gemaakt, of misschien tot dat gilde van geleerden behooren, die res non personas spectant, dit geeft hem nog niet het recht om bij de lezingen, die codicibus invitis worden opgenomen, den gebruiker, voor wien het boek toch bestemd is, iedere inlichting omtrent oorsprong der herstelde lezing te onthouden. Wel is er deel II de „Kommentar", waarin den lezer de verlangde inlichting wordt beloofd. Maar nog afgezien van het aldus ontstane ongemak, laat de Komm. den gebruiker in minstens de helft van de gevallen volstrekt in den steek, niet zelden verder geeft Breiter de vondsten van anderen, zelfs eeuwenoude, onwillekeurig voor de zijne uit, of wat nog veel erger is, verdedigt een andere lezing, dan die in den text een plaats gevonden heeft (bv. I. 758, waar hij met L^2 *numina* in den text heeft, maar in den Komm. *nomina* met G te recht verdedigt). Ja zelfs mag soms aan de betrouwbaarheid zijner eigen conjecturen worden getwijfeld [1]).

Uit het vorige blijkt, dat wij vóór en na Breiter noodig hadden een betrouwbare, tevens handige texteditie, die bovendien door de opgave der voornaamste conjecturen en der literatuur een grondslag voor verdere studie behoort te zijn. En die heeft prof. van Wageningen ons in de editie, die hij bij Teubner heeft doen verschijnen en die ik het voorrecht heb hier aan te kondigen, geschonken.

Van Wageningen heeft zijn editie begeleid door een Nederlandsche prozavertaling (Leiden, Brill. 1914), die reeds omdat zij de eerste Manilius-vertaling in onze taal is, een aanwinst voor onze vaderlandsche literatuur mag genoemd worden. Vooral de sierlijke beschrijving der karakters van hen, die onder de verschillende teekenen van den zodiacus en hun paranatellonten geboren worden, zal den ontwikkelden lezer bekoren. Deze vertaling geeft ons bovendien inlichtingen omtrent Van W.'s opvatting van een aantal ingewikkelde plaatsen (b.v. het door hem behouden vers I. 37). Toch is zij niet steeds naar zijn eigen text bewerkt. Wel verre van Van W. hiervan een verwijt te maken, acht ik dit een verdienste. Een vertaling, bestemd voor het beschaafde publiek moet, ook op de twijfelachtige plaatsen, leesbaar zijn en stelt dus den vertaler andere eischen dan de recensio van den text den uitgever, die in dezelfde gevallen den lezer de keus kan laten tusschen overlevering en de in den appar. crit. meegedeelde conjecturen. Zoo aarzelt Van W. zijn eigen conj. I. 285 nec vero e solido stat robore *corpus in illo* (corporis eius *hss.*) in den text op te nemen, maar zijn vertaling luidt toch: „haar lichaam bestaat niet uit een vaste kern enz." Interessant is IV. 12:

solvite, mortales, animos curasque levate
totque supervacuis vitam deflere querelis,

een zin die niet te construeeren is, tenzij men met Bechert aanneemt dat de infinitivus „vim substantivi habet" = fletus. Van W. vertaalt naar de ook door Breiter aanvaarde, gezochte lezing van Scaliger *deplete*, die Van W. alleen in zijn app. naast nog een andere poging om een prohibitivus hier te creëeren vermeldt: „verlost uw leven van zooveel ijdele klachten!" De overlevering is m. i. onaantastbaar; Manilius past hier een clausule toe, die in de augusteische poezie zeker niet onbekend was, vgl. Prop. I. 16. 13 has inter gravibus cogor *deflere querelis* (waar *deflere* absoluut gebruikt is, waarom Luc. Müller er geen vrede mee had, praef. Prop. p. XXII, I. 6, 11 his ego non horam possum durare *querelis* (waar Rothstein m. i. niet juist durare eveneens absoluut opvat en niet met horam verbinden wil): dus *vitam deflere querelis* = flebilibus querelis vitam peragere, aan de voorafgaande imperatieven is dus zeugmatisch een desinite te ontleenen.

In zijn voorrede der vertaling heeft prof. van Wageningen opgemerkt, dat in ons land „weinig tot nog toe" aan Manilius is gedaan; en in dit verband haalt hij alleen de eveneens in Groningen geschreven commentatie van Woltjer aan (1881). Uit de opsomming der literatuur in zijn uitgave blijkt, dat ook nog wel andere Hollanders, zij het ook niet intens, met Manilius zich hebben bezig gehouden; in de geschriften van P. Burmannus, Heringa, de Rhoer, Schrader, zijn enkele bladzijden aan onzen dichter gewijd, maar vooral uit het feit, dat de Leidsche Bibl. alleen niet minder dan elf edities met randannotaties en randcollaties van Hollandsche geleerden bezit, mag worden afgeleid, dat Manilius ten onzent niet zoo verwaarloosd is geworden, als het schijnt. In dit verband

---

[1]) Hiermee bedoel ik het volgende. Hoe kan iemand, zooals Breiter doet, op de ben. besproken pl. II. 44 ille venenatos anguis, hic *nata per herbas* conicieeren en in den text opnemen...]*prata* per | herbas met anastrophe der praepositie, wanneer even later v. 53 een vers eindigt met dezelfde woorden prata | per herbas, waar het gebruik der praep. gewoon is? M. i. heeft Breiter de conjectuur dan ook niet gemaakt, maar in zijn handexemplaar bij II. 44 bijgeschreven gevonden de gelijke clausula van het iets verder volgende vers, ter bevestiging van de woorden per herbas; in latere jaren heeft hij deze aanteekening dan voor een eigen conjectuur aangezien.

mag ook vermeld worden, dat Bilderdijk stukken uit Manilius vertaald heeft (in Mengelwerk 1794, in het gedicht Sterrenhemel p. 5—14 nl. I 255—379, 394—440, p. 19—22 nl. I 675—862, en een klein stukje in de Ziekte der Geleerden III 50—59, zie Mr. J. Pan, Aanwijzing der oude dichters vert. door Bilderdijk 1839, p. 22 en 87).

Wie de lijst der hss. in de nog altijd lezenswaardige commentatie van Woltjer vergelijkt met die bij Van Wageningen, bemerkt dadelijk de vooruitgang der Manilius-kritiek. Woltjer kende nog niet den in 1879 door Loewe ontdekten en in 1893 door Rob. Ellis gepubliceerden Matritensis; van Wageningen heeft dit moeilijk bereikbare handschrift aan het hoofd zijner handschriften geplaatst en naar photographieën opnieuw gecollationneerd, waardoor de verschillen in de collaties bij Breiter, Bechert, Garrod worden opgeheven en dikwijls ook verklaard. Breiters conjectuur I. 171 contra ictis, die van een verkeerde voorstelling van de lezing van M uitgaat, ware dus beter buiten den app. gehouden. Het begin van het hs. (I. 1—82) ontbreekt en terecht vult van W. — in overeenstemming met Breiter en in afwijking van Bechert — den app. voor de kennis van M voor dit gedeelte aan uit twee Urbinates, die er vóór de verminking uit werden afgeschreven, zij het ook dat slechts één lezing (I. 59) uit deze nevenhss. tegenover de beide andere hoofdhandschriften L(ipsiensis) en G(emblacensis) wordt geaccepteerd. Ik zou vragen, ook niet I. 76 *ignotusque* tegenover *immotusque*? In (pontus) immotus, dat van W. vertaalt: „(de zee) door geen riem bewogen" zie ik slechts een lezing ontstaan uit een graphische variant van ignotus, waarop 78 se quisque satis *novisse* putabant schijnt te doelen en dat 87 in anderen vorm wordt weergegeven: et vagus is *caecum* penetravit navita pontum. Ook de beide andere hoofdhss. L en G heeft van Wag. opnieuw gecollationneerd. Hun consensus met M wordt naar het voorbeeld van Breiter minder praktisch door een letter van hetzelfde type O (= omnes) weergegeven, verkieslijker ware geweest een grieksche letter b.v. Ω. Hierbij valt nog op te merken, dat Breiter onder O nog een vierde hs. begrijpt nl. C(usanus), dat een apographon van L is (praef. p. VIII), nadat het door een altera manus gecorrigeerd is (vreemd is II. 524 „deest in MC", volgens Bechert in C in marg.). G daarentegen, dat door Bechert in de eerste plaats aan zijn recensie is ten grondslag gelegd, is, naar van Wag. aantoont (praef. p. VI), eveneens een apographon van L, maar voordat L gecorrigeerd is; daar het toch ook weer zelfstandige lezingen heeft is de uiterlijke gelijkstelling en zijn samenvatting onder één siglum met M en L niet ongemotiveerd. Terecht wijst van Wag. er op dat de correcturen dezer hss. niets anders zijn dan lezersconjecturen en, welgelukte, in die gevallen, waar zij bij de constitutie van den text dienst hebben gedaan. Sommige dezer correcties zijn vreemd. I 265 wordt in M *v*ocantem in *n*ocantem gecorrigeerd; heeft de corrector bijgeval 271 *a*ugusto in *a*ngusto (zoo L G) willen veranderen? De deteriores heeft onze editor den alleen te pas gebracht, wanneer ze elementen bevatten, — ook al weer subjectieve —, die tot verbetering van den text bijdragen, of voor de verklaring op verdere ontwikkeling van de overlevering van belang zijn. Anders worden ze niet vermeld. Dit heeft het gewone maar moeilijk te ondervangen bezwaar, dat de lezing der deteriores geheel wordt uitgeschakeld in die gevallen, waarin de editor ze zonder belang acht. Ik voor mij, zou II 421 aestivosque dies *aequant* nox frigida brumae niet aarzelen met de det. *aequat* te lezen, wat nauwelijks een variant mag heeten; zoo ook trouwens Garrod, terwijl van Wag. met Breiter aequ*ans* opneemt. In de praef. vind ik niet vermeld, of van Wag. de lezingen van C, een Bruxellensis, naar eigen collaties geeft, wat toch wel het geval zal zijn. Soms geeft de app. de zelfde lezing als de text. Klaarblijkelijk stilzwijgende polemiek tegen andere edities, b.v. II. 387 possunt O, maar Breiter en Garrod geven hier possint als lezing van G. Vgl ook I. 285 stat robore. Van een pagina van L en van G zijn aan de ed. reproducties toegevoegd — de eerste photographieën van Manilius-hss. voor zoover ik weet, die gepubliceerd worden —, waarop nl. de plaats voorkomt, die, naar van Wag. aantoont (p. VI), beslissend is voor G's afhankelijkheid van L[1].

Van Manilius kan niet getuigd worden, wat Hipparchus zegt van Manilius' voorganger Aratus (I. 1. 4 ed. K. Manitius): ἁπλοῦς τε γὰρ καὶ σύντομός ἐστι ποιητής, ἔτι δὲ σαφὴς τοῖς καὶ μετρίως παρηκολουθηκόσι. Manilius worstelt met zijn taal en zijn onderwerp (III. 34), vandaar dat „der sogenannte Manilius" — zoo wordt nog in Teuffel[6] 1910. II p. 114 onze dichter aangeduid — naast den onbekenden auteur van de Aetna een van de lastigste en bovendien meest corrupt overgeleverde Latijnsche dichters is; de omvang der aan hem besteede conjecturaalkritiek is bijgevolg enorm. Men zou het als een omen kunnen opvatten, dat de Matritensis juist begint met twee regels (I. 83 sq.), die toepasselijk zijn op de ingenia der talrijke viri Maniliani:

et quodcumque sagax temptando repperit usus,
in commune bonum commentum laeta dederunt.

Bij zoo'n auteur mag de conjecturaalkritiek zich wel iets veroorloven, dat anders bezwaarlijk door den beugel kan. Een vers als I. 214 dat in de overlevering luidt: sic stellas (M, — is L G) glomerata manent mundumque figurant, wordt door Breiter, die bovendien de conj. van Scaliger mundoque voor een lezing der hss. aanziet, met Bentley uitgeworpen, door Bechert gelezen sic stellis glomerata mane*t* mundoque figur*a*, en door van Wag. aldus uitgegeven: sic tellus (met Jacob) gl. mane*t* (Scal.) mund*i*que (eigen conj.) figur*a* (Scal.): „zoo is de aarde bolvormig gelijk de heele wereld het is." Daarom verwondert het ons niet, dat wij slechts zelden een crux ontmoeten. Plaatsen, die bij den een sans phrase onder den hamer doorgaan, zijn bij den ander bij voorkeur een object der conjecturaalcritiek: II. 48, de boven in den noot besproken plaats, door Bechert geheel volgens de overlevering zonder meer afgedrukt, luidt nu bij van Wageningen:

ille venenatos anguis, hic *naviter* herbas
fata refert vitamque sua radice ferentis,

en het is merkwaardig dat onlangs Owen in de Classical Quarterly Oct. 1916 p. 223 bijna precies dezelfde conjectuur oppert; het bezwaar dat tegen van Wag.'s lezing nog kan worden ingebracht, dat Macers poezie volgens de bekende pl. uit Ovidius zoowel omvatte *quae nocet serpens* als *quae iuvat herba*, heft hij op door *ac naviter* voor te stellen (vgl. Housman: aconitaque). Zoo is het

ook te verklaren, dat van Wag. van een onbesuisd criticus als Breiter toch nog een stuk of wat lezingen — op het eind van boek I zelfs eenige achtervolgens — aanvaardt; de emendatio palmaria I. 213 *toto ore manet* voor *toto remanet* is echter niet van hem maar van Bentley. Van Wag. zelf heeft een aantal plaatsen behandeld in de Mnem. 1913 p. 194 vgg., 1914 p. 110 vgg. Vgl. thans ook zijn kort artikel Anziehungskraft Rh. Mus. 1916 p. 419—422.

Prof. van Wageningen heeft, zooals dat in iedere degelijke uitgave behoort, zijn auteur geplaatst in het milieu van zijn exempla (vgl. praef. p. XVI vg.) en zijn imitatores (praef. p. XVII vg.). Wellicht op wensch van Teubner tengevolge van de ongeëvenredigde verhouding tusschen de loci adhibiti (voornamelijk Lucr. en Verg.) en de niet talrijke auctores usurpantes, staan deze onder den text, maar gene systematisch in een geserreerd aanhangsel (p. 189—195). Nu springt het niet dadelijk in het oog, dat Bentley's bedoeling met IV. 182 et vivere *rapto* (*codd.* victor) en Scaligers met I. 96 finemque *modumque* (*codd.* manumque) was den text van de plaatsen, die Manilius voor den geest gezweefd hebben, eenvoudig hier te introduceeren (Verg. VII, 749, IX. 613: et vivere rapto; Lucr. II. 92 sine fine modoquest. Of Manilius' afhankelijkheid wordt op die manier tegenover een minder belangrijke navolging te veel in den schaduw gesteld: ad I. 881 corripit *exustis* letalis *flamma medullis* wordt als locus similis Lucan. V. 811 *flamma* tacitas *urente medullas* aangegeven, terwijl in het aanhangsel Manilius' voorbeeld — en wellicht ook van Lucanus, al heeft hij Manilius gekend —, wordt genoemd: Verg. G. 3. 271 continuoque avidis ubi subdita *flamma medullis* (en A. 4. 66 est mollis *fl. med.*). De massa parallelplaatsen uit oudere dichters, die prof. van Wag., gesteund door eenige leerlingen, bijeenbracht, is uitteraard niet afgesloten. Enkele exempla, die ik al lezende opmerkte, volgen hier. In I. 139 *et* mundi | strux*ere globum* | prohibent*que* requiri hoor ik den cadans van Aen. 1. 398, dat Ribbeck en anderen uitwerpen, *et* coetu | cinx*ere* pol*um* | cantu*que* dedere (vgl. 4. 504 *accipiunt* | proprias vires | ultra*que* remitt*unt* ∽ Aen. 1. 123 *accipiunt* | inimicum imbrem | rimis*que* fatisc*unt* en 1. 40 *et* natura *dedit* vires ∽ A. 1. 66 *et* mulcere *dedit* fluctus); naar het snit van Aen. 5. 583 inde a l i o s ineunt cursus a l i o *sque recursus* is zeer zeker Man. 1. 475 non varios obitus norunt v a r i o s*que recursus*, waardoor de onjuistheid van Bentley's conj. vario*sve* blijkt; 3, 3 vg. *v*estros *extendere f*ines | conor is een reminiscens uit *v*irtutem *extendere f*actis (Aen. 6,806 [sic], cf. 10,468 famam ext. f.), Breiters „nicht zu gewaltsame Umstellung" v. ext. *conor* | *fines* is dus onmogelijk; 5. 370 *alituum* (met G[2]) *genus* < in > studium censusque voca*bit* herinnert aan Aen. 8. 27 *alituum* pecudumque *genus* sopor altus habe*bat*, 5. 156 cupient et amare videri aan Ecl. 3. 65 cupit ante videri. Ook de clausula *quod* usquam est I. 98 is Vergiliaansch (Aen. 7. 311) — Onder hen, die op hun beurt hun ornatus poeticus o. a. uit Manilius betrokken hebben, behoort m. i. ook de auteur der Disticha Catonis; de plaatsen van beiden, die tot dit oordeel leiden, stel ik mij voor elders mee te deelen.

De meeste onderwerpen, die in de inleiding behandeld zijn, heb ik reeds vermeld; ook is daar nog sprake van Manilius' leven, herkomst, en de door hem gebruikte bronnen. Met oude vastgeroeste meeningen wordt opruiming gehouden (o. a. het cognomen Boenus; de zgn. vermelding van Manilius bij Gerbertus — die zelfs nog bij Teuffel[6] II p. 115, 2 staat — zoodat van de middeleeuwsche vermeldingen van Manilius, bij M. Manitius Rh. Mus. 47 Suppl. p. 86 niet veel overblijft). De editie maakt volkomen den indruk van „bij" te zijn. Eenige opmerkingen nog van bibliographischen aard. Niet duidelijk is mij, waarom van Wag. bij de opsomming der editiones achter de dateering de Bononiensis 1474 een vraagteeken plaatst. Deze vaak beschreven incunabel (Hain, Copinger n. 10707) is zelfs nauwkeurig gedateerd 20 Martii 1474. Gold het vraagteeken soms ditzelfde jaartal bij de werkelijk ongedateerd verschenen Regiomontana? De „ed. in quarto sine loco et anno" (bedoeld wordt Hain 10702) is door Proctor Index 1898 n. 5692 als een Veneziaansche druk van ± 1490 herkend. Bij de Aldina van 1499 ware wellicht te vermelden, dat zij deel uitmaakt van de meermalen herdrukte Astronomici veteres (ex. van latere drukken o. a. te Leiden), van daar dat men deze Man.-uitgave onder de incunabelenlijst van Manilius in de gewone bibliographische werken niet vindt. De tusschen haakjes geplaatste verzen, die uitsluitend in de ed. van Bonincontrius 1484 voorkomen (I. 38 vg., II. 631), waren ter voorkoming van misvattingen beter niet in den text maar in den apparaat geplaatst. De literatuur is vrij volledig p. XXI—XXIV, ik mis het korte artikel van Tannery in de Rev. de Phil. 1893 p. 213 vg. over de hydraulische sphaera (de ingewikkelde plaats IV. 266 vgg. waar even verder v. Wag. een vers omzet en tegelijk uitwerpt); bij een zoo talrijke literatuuropgave kan ik vooral met het oog op het hodogetisch karakter der uitgave vrede hebben met een alphabetische rangschikking (vgl. *Mus.* 1915, 68 vg.), maar dan meen ik voor dergelijke gevallen het postulaat te mogen stellen, dat alle namen, die in den apparatus voorkomen, zonder onderscheid in de literatuurlijst vermeld worden. Dat b.v. Immisch' conjecturen te vinden zijn alleen in de uitgave van Bechert, weet niet iedereen. Wie b.v. is Launoius (I, 360, II. 223)? Waar staan de Maniliana van Dorvillius? Op een pl., waarop van Wag. een eigen conj. opneemt V. 245, vermeldt hij ook een reeds door Breiter geaccepteerden conjectuur van Vollmer (nl. in diens recensie van Bechert, Berl. phil. Woch. 1900, k. 1293). Maar diens naam ontbreekt in de literatuuropgave. — Het slot der ed. vormen de indices (p. 170—196), 1o. nominum propriorum, 2o. rerum et verborum notabilium, 3o. metricus et prosodiacus, 4o. grammaticus en 5o. de boven reeds vermelde loci similes poetarum, qui ante Manilium fuerunt.

Dat Prof. van Wageningen met zijn Maniliusuitgave een flink en degelijk werk geleverd heeft, dat onze vaderlandsche philologie alle eer aandoet, behoef ik nauwelijks meer te constateeren. De text van Breiter is door hem geheel geantiqueerd; moge hij ons spoedig zijn commentaar schenken, waarmee hij zich thans bezighoudt.

Amsterdam. M. Boas.

B. J. O. Schrieke, Het Boek van Bonang. Utrecht, P. den Boer. 1916. (Leidsche diss.).

De dissertatie van den heer Schrieke behandelt hetzelfde onderwerp als die van wijlen J. G. H. Gunning:

een midden-Javaanschen tekst over den Mohammedaanschen godsdienst. Beider tekstuitgave heeft eene inleiding en noten. Wij zullen geen vergelijking maken tusschen beide alleen door de overeenkomstigheid der onderwerpen vergelijkbare proefschriften, evenmin nagaan in hoeverre het onderscheid tusschen beide als een exponent der vorderingen van de islamologie en indologie in de 35 jaren na Gunnings werkje te beschouwen is, doch stellen onmiddellijk voorop dat de ook in het jaar 1881 bereikbare, toen niet benutte bronnen, thans alle gebruikt, en de sedert verkregene gegevens alle verwerkt zijn, in opmerkelijke veelheid, en met methodische critiek. Het *belang* dezer uitgave ligt voor de hand: zij geldt een geschrift van een der „heiligen van Java", kan dus onze kennis van het opkomende mohammedanisme in Java verrijken, terwijl zij uit taalkundig oogpunt interessant is als editie van een specimen van laat Midden-Javaansch; hare *belangrijkheid* ligt in de documentatie en critiek, die dit onder de beste auspiciën bewerkte proefschrift tot een werk van blijvende waarde in de vakliteratuur maken; hare groote *beteekenis* zal zij verkrijgen als van haren tekst eens eene vertaling met toelichting zal gegeven worden. Niet dat in deze dissertatie de tekst zonder toelichting van den inhoud bekend gemaakt wordt! integendeel, eene analyse met noten vervangt eene vertaling. Trouwens de geheele vertaling zoude meer dan een proefschrift zijn, zij zoude een Boek worden; moge mettertijd dat boek worden geschreven! De voorrede biedt de uitkomsten van een ongetwijfeld zeer tijdroovend onderzoek naar de wijze waarop dit handschrift, dat aan den grooten Vulcanius toebehoord heeft, in Nederland is gekomen, tevens naar de herkomst van dit manuscript en de twee andere soortgelijke: een verloren gegaan en een door Gunning bewerkt, welk onderzoek tot de conclusie leidde: dat Oost-Java het land van oorsprong is, dat dit H. S. bij de eerste of de tweede „schipvaert" herwaarts kwam, en dat de tekst niet jonger kan zijn dan van 1598.

De Inleiding, die op zich zelve eene voortreflijke dissertatie had kunnen zijn, telt vijftien paragrafen. De eerste behandelt de opkomst van den islam in den Archipel, vooreerst in Perlak, voorts in Samoedra-Pasai. Aan Malaka als centrum der islam-propaganda over den Archipel is § 2 gewijd. Op grond van tal van getuigenissen wordt hier geschetst hoe Malaka opkwam en bloeide; en hoe de groote handelaren aldaar, met name de Goedjaraten, den islam hebben gepropageerd. Het waren „saraceen merchants" die den *islam* brachten, evenals hunne voorgangers in den handel, langs den weg des handels, het *hindoeïsme* hadden aangebracht. [1]) Tot de islamiseering van Java, zoo leert ons § 3, werkten vijf uitwendige factoren mede, en wel de van ouds bekende Voor-Indische handelaren, de Maleische kooplieden, de huwelijken met Javaansche vrouwen, de inwerking der reeds geïslamiseerde onderhoorigheden, en de invloed der in die buitenbezittingen gevestigde koloniën van Mohammedaansche Javanen. Welken weg volgde nu die islam-propaganda? Ongetwijfeld, zoo wordt in § 4 betoogd, den grooten handelsweg dier dagen, niet door Straat-Soenda, maar naar het Oosten des eilands, de straat van Madoera. Daarheen, met name naar Toeban en Gresik, voert ons § 5. Uit een overvloed van bewijsplaatsen, ook uit inedita, wordt duidelijk gemaakt dat beide steden het eerst van alle andere in Java geïslamiseerd waren. Welke data tot vaststelling van den tijd der islamiseering van Java ter beschikking staan, blijkt uit § 6, die ons o. m. er op wijst dat er in 1416 nog geen inlandsche Mohammedanen waren, dat evenwel in dat jaar de islam *kon* doordringen, daar de factoren er toe aanwezig waren, dat eene eeuw later nog heidensche vorsten waren op het eiland met machtige „Mooren" aan de kusten, en dat de Moslims van Oost-Java met geweld West-Java hebben onderworpen.

Tegen te late dateering van de islamiseering van Toeban en andere plaatsen waarschuwt de auteur in § 7, daarbij ons voorbereidende op de nadere preciseering van het tijdperk van den godsdienstovergang in Oost-Java, waarvoor hij in § 8 de gegevens behandelt. Evenals in de Molukken, werwaarts de islam-strooming uit Oost-Java kwam, moet in de belangrijke jaren 1440—1450 het mohammedanisme invloed verkregen hebben op de regeering in de Oostkust-landen, dus ook in Ampel-Soerabaja, waar de soenan, Pangeran Bonang's vader, reeds vóór 1478 overleden was.

Al is de uitwendige geschiedenis des islams op Oost Java eenigszins bekend geworden, van het inwendige, het geestelijk leven der pioniers, wisten wij nog uiterst weinig; eerst sedert enkele jaren (nl. uit Dr. Hoesein Djajadingrat's proefschrift *Critische Beschouwing van de Sedjarah Banten*, de noot op bl. 304), zoo lezen wij in § 9 „Pangeran Bonang in de Legende", weet men dat daarover iets opgeteekend is, en wel in een der drie oude handschriften van Java, niet dat van Gunning, evenmin natuurlijk het verlorene, maar dat hetwelk het corpus dezer dissertatie vormt: het geloofsboek van Pangeran, Bonang, den Heilige die in geene der lijsten van de acht of negen wali's ontbreekt. Zijne graven — als nationale Heilige had hij er meer dan één — zijne beteekenis als locale Heilige en als Javaansche volksheilige, d. i. als invoerder of sanctioneerende autoriteit van allerlei *ilmoe* en kunst, worden in deze § besproken.

Wie *volgens de historie* Pangeran Bonang was, blijkt ons uit § 10. Slechts aan de inheemsche overlevering over zijne familie zijn gegevens te ontleenen. Zijn optreden in Toeban moet in het laatste vierde deel der 15e eeuw vallen; de moslimsche pionier, zooals de legende hem teekent, kan hij niet geweest zijn, hoogstens was hij er de imam der reeds bestaande Mohammedaansche gemeente. Even weinig positiefs als over hem valt er mede te deelen over zijnen leermeester Al-Bârî, wiens van den naam der Perzische stad Bâr afgeleide benaming ons m. i. niet mag nopen om te veel te gelooven aan invloed van Perzië, althans niet aan directen invloed. Hierop zou de Arabisch-Perzische titel *machdoem* [1]) (en zelfs de Perzische titel *pir*) niet dan zeer van verre kunnen wijzen. Met de conclusie dat hij niet de apostel maar de invloedrijke voorganger was, is het boek vanl den Heilige in overeenstemming. Niet alleen daar wordt van zijne leer gewaagd, maar ook in de verslagen der zgn. wali-synode en in nieuwere mystieke geschriftjes als *primbon's*, de *Nitimani*, de *Serat Wirit*, alle: mos-

[1]) Hierbij teekenen wij aan dat het Goedjarati, althans het schrift, nog steeds in Java bij de tot verschillende volkeren van Voor-Indië behoorende kooplieden, in boekhouding en correspondentie in gebruik is.

[1]) bl. 57.

limsche vormen van mystiek-hindoeïstisch gedachtenleven op animistischen grondslag. Dit meldde ons § 11. De volgende wijst de met Pangeran Bonang's leer overeenstemmende dogmatische verschijnselen aan in de getuigenissen van den comtemporainen islam, nl. het andere oude handschrift (uitgave-Gunning), welke parallel in § 13 „Karakter van den islam der eerste eeuw" wordt voortgezet. Ook hier leeren wij de *primbon's* kennen als voortzetting der Hindoeïstische *toctoer's*, die zoo nauw met de mantra's samenhangen. Uit Hindoestan, als secundair land van oorsprong, afkomstig kon de panthëistische geloofsvorm eerst door middel van het Tantrische, inheemsch geworden Civaïsme, vat op de gemoederen krijgen, en evenals het Hindoeïsme paste zich de islam aan bij het Javanisme, en werd er één mede. Ook de nu volgende § „Bonang's leer en de werken der eerste eeuw van den islam op Java" zet de vergelijking voort, en toont aan dat de tegenwoordig aan de Heiligen toegeschrevene leeringen reeds in hunne dagen bestonden. Dat de *primbon's* vele trekken van overeenkomst vertoonen met Bonang's leer viel uit het reeds behandelde wel op te maken ; dit wordt in § 15 nog afzonderlijk aangewezen. Na deze Inleiding, een werk op zich zelf, volgt de eigenlijke tekst, met inleidende opmerkingen over taal en spelling, en een excurs over het archaïstische schrift. Van het handschrift wordt een facsimilé gegeven, waarbij eene mededeeling dat het de bl. 28 en 29 reproduceert niet onwelkom zoude geweest zijn. De transscriptie is zooveel zulks mogelijk en veroorloofd was critisch, de tekst is voor beter overzicht in pericopen (XVIII) verdeeld; van den inhoud geeft eene analyse een naar drie punten geordende opgave nl. : 1e. Allah, 2e. de Mensch en Allah, 3e. het Zien van Allah. De onmisbare aanteekeningen geven opheldering over vele duistere woorden, met de noodige tekstcritiek in den gewonen zin van dit woord. Deze kon echter niet uitgebreid zijn, daar geen tweede tekst ter beschikking stond, uitgezonderd een Bataviaasch, gehavend manuscript, waarvan enkele gedeelten ter vergelijking konden gebruikt worden. [In de hierover handelende noot op bl. 144 schijnt iets weggevallen te zijn].

In deze verdienste ijke dissertatie is ons van een merkwaardigen tijd een belangwekkend getuigenis bekend gemaakt, met een scherpzinnig onderzoek naar de „fata libelli", met eene bijzonder rijk gedocumenteerde Inleiding over den als Heilige vereerden schrijver van het Boek en zijne eeuw, en met een inhoudsoverzicht, dat, ons dankbaar stemmende voor het thans gebodene, ons des te meer doet verlangen naar iets nóg volledigers : de vertaling !

Den Haag. Ph. S. van Ronkel.

Axel Kock, Svensk Ljudhistoria. Tredje Delen Förra Hälften. Lund-Leipzig, Gleerup-Harrassowitz. 1916. (Pr. kr. 2,75 M. 3.25).

Van de twee eerste deelen van Kock's Zweedsche klankgeschiedenis heb ik in vroegere jaargangen van dit blad verslag gegeven. Over de eerste helft van het derde deel kan ik kort zijn, niet omdat dit stuk minder belangrijk zou zijn dan de vroegere deelen, maar omdat de inhoud in hoofdzaak overeenstemt met het in het Duitsch geschreven werk 'Umlaut und Brechung im Altschwedischen', dat ik in de December-aflevering van dezen jaargang aankondigde. Ook in het nieuw verschenen werk worden klankwijziging en breking behandeld. Sommige stukken zijn wat minder uitvoerig, daar meerdere excursen vervangen konden worden door verwijzingen naar plaatsen in de vroeger verschenen deelen. Voorts is nog meer de nadruk gelegd op het Zweedsch en neemt in overeenstemming met het plan voor het geheele werk het Westnoorsch een geringere plaats in dan in 'Umlaut und Brechung'. Over het algemeen zal men beide werken met gelijk resultaat kunnen raadplegen. Er ligt ook geene lange periode tusschen, waarin de meeningen van den schrijver zich sterk kunnen veranderd hebben. Over de volledige beheersching der stof en de helderheid der voorstelling is het niet noodig iets te zeggen ; deze dingen beantwoorden aan hetgeen wij van Kock gewend zijn.

Amsterdam. R. C. Boer.

R. Chauviré, Jean Bodin, Auteur de la „République". Paris, Champion. 1914. (Pr. fr. 10).

De heer Chauviré heeft een verdienstelijk werk gedaan, door de aandacht te vestigen op de historische beteekenis van Jean Bodin, een humanist aan wien in de literatuur-geschiedenis zeer zeker een minder bescheiden plaats moet worden toegekend, dan tot nog toe het geval is geweest. Bodin was een dier universeele geesten, die in den Renaissance-tijd zoo veelvuldig voorkomen : belangstellende, met Rabelaisiaansche onverzadigbaarheid, in de meest uiteenloopende wetenschappen ; een ware put van geleerdheid en die geleerdheid te pas en te onpas uitstallende in zijne werken ; half nieuwlichter, met enthousiasme de moderne wetenschap begroetende, half vastgeworteld nog in de meest onnoozele vooroordeelen. Om zijn waarde als baanbreker te schatten, moet men zijne omvangrijke geschriften de zeef laten passeeren. Véél kan men dan met een gerust hart aan de vergetelheid prijsgeven ; maar tusschen allerhand wanstaltige theorieën, vindt men toch telkens, in kiem, de ideeën waaraan 17de- en 18de-eeuwsche denkers hun roem te danken hebben. Een dergelijke kritische beschouwing heeft de heer Ch. zich tot taak gesteld en in bovengenoemd werk wordt in 't bijzonder de aandacht gewijd aan B.'s voornaamste geschrift : *la République*. In IV Boeken behandelt hij achtereenvolgens B.'s leven, zijn intellectueele vorming, de bronnen van *La République*, de politiek die er in vervat is en hij eindigt met eene beschouwing over de waarde van den denker en zijne geestelijke nalatenschap.

B. werd in 1529 of 1530 te Angers geboren. Hij studeerde eerst in zijn geboortestad, daarna te Toulouse in de rechten en bekwaamde zich onder de hand in bijna alle wetenschappen die in dien tijd beoefend werden. Na zich door intrigeeren, van zijn beroemden mededinger Cujas bevrijd te hebben, slaagde hij er in den leerstoel voor het Romeinsch recht aan de universiteit van Toulouse te bemachtigen. In 1561 nam hij zijn ontslag om naar Parijs te kunnen trekken, waar hij vervolgens verschillende waardigheden bekleedde. Hij schreef daar zijn *Meth. facilem historiarum cognitionem* (1566) en *Les dix Livres de la République* (1576). In 1576 woonde hij, als afgevaardigde van den Tiers Etat van Vermandois de vermaarde Statenvergadering van Blois bij. Hij speelde er een groote rol en deed

er zich als een voorstander der tolerantie kennen. Daarna trok hij zich terug te Laon. Hij schreef er zijn *Démonomanie des Sorciers* (1580), eene juridische handleiding bij heksenprocessen, zonderling product van dezen in veel opzichten zoo verlichten geest en waarin hij zich — in tegenstelling met vele zijner tijdgenooten — nog vastgeroest in 't meest absurde bijgeloof toont. Na den moord op de Guise, sloot hij zich, tot ieders verbazing, plotseling bij de Ligue aan — noodgedwongen zwenking in zijne politieke overtuigingen, die hem geenszins eert. Toen Hendrik IV Laon belegerde en innam, keerde B. haastig tot zijne vroegere gezindheid terug. In 1596, kort nadat zijn *Theatrum naturae* (een soort encyclopédie der natuurwetenschappen in dialoogvorm) het licht zag, stierf hij in zijn 67ste levensjaar.

Bijzonder belangrijk is het boek van den heer Ch., omdat hij ons B. in zijn tijd toont en ons nauwkeurig schetst wàt deze denker aan zijne omgeving gebracht en ontleend heeft; wij zien dus tegelijk met de beschrijving van het leven en werken van den humanist, een groot stuk 16de-eeuwsche kultuurgeschiedenis voor onze oogen ontrollen. Hetgeen in de eerste plaats treft, is de tweeslachtigheid van B.'s wetenschappelijke houding. Dezelfde man die, als voorlooper van een Claude Bernard, leert dat de kennis der natuur op proefnemingen en ervaring moet berusten, en dat lichtgeloovigheid de vijandin van alle wetenschap is, verkondigt op zijn beurt de meest kinderachtige theorieën: eb en vloed heeft God tot gemak van het menschdom ingesteld; de scheepvaart wordt er door geregeld, de aarde van vuil gereinigd, de vischvangst is er mee gebaat; de natuur heeft het mannelijk gelaat met een baard versierd, om het eerbiedwaardiger te maken en om het sexeverschil aan te toonen (124)! B. verdedigt het moderne standpunt, dat elke wetenschap haar eigen domein en methode heeft („men disputeert anders over deze of gene zaak als logicus en weer anders als physicus .. de physicus neemt aan dat atomen ondeelbare lichamen zijn, hetgeen een ondragelijke dwaling is in de oogen der mathematici die bewijzen dat het kleinst mogelijke lichaam in het oneindige deelbaar is" (122); maar in hetzelfde boek waar hij dit heeft neergeschreven, haspelt hij met middeleeuwsche onbewustheid, de meest verschillende takken van wetenschap door elkander. Nu eens betuigt hij, hoe onwaarschijnlijk het is, dat er verband zou bestaan tusschen den loop der planeten en het lot der menschen, dan weer toont hij de grootste waarde te hechten aan sterrenwichelarij. Met nadruk wijst hij er op dat, waar de wetenschap te kort schiet, wij eerlijk onze onkunde moeten erkennen, nochtans rust hij niet voor hij antwoord weet op alle problemen en wanneer het verstand niet toereikend is, laat hij den vrijen teugel aan de meest wilde fantaisie. Godsdienst en wetenschap hebben voor hem geen afgebakend terrein. Op theologisch gebied vinden wij dezelfde tweeslachtigheid terug: hij onderwerpt de dogma's aan een bijna Voltairiaansche kritiek en een oogenblik later verklaart hij den bijbel zonder voorbehoud te aanvaarden. Met bewonderenswaardige nauwgezetheid heeft de heer Ch. de bronnen nagespoord waarvan onze 16de-eeuwer zich voor zijn *République* bediend heeft: Plato, Aristoteles, Cicero, Thomas Aquinus, Morus, Machiavelli vooral, Calvijn, l'Hôpital e. a.; in een 80-tal pagina's schetst hij hun indirect aandeel in de samenstelling van B.'s lijvig geschrift.

Het was voorwaar geen makkelijke taak om een kritisch overzicht van dat onsamenhangende werk te geven en B.'s politieke denkbeelden systematisch te schiften. In de Republiek vindt men alle mogelijke problemen behandeld, die betrekking hebben op de staatsinrichting, de verhoudingen in het familieleven, de ouderlijke macht, de slavernij, het koningschap in zijne verschillende vormen, de oorzaken van den bloei en het verval van een staat, de defensievraagstukken, het tractaatrecht, de mogelijkheid om de wetten in overeenstemming te brengen met de geaardheid van een volk, enz. Volgens den heer Ch. komt aan B. de eer toe, de eerste in Frankrijk te zijn geweest die van een politiek geschrift iets anders en algemeeners wist te maken dan een loutere handleiding van de rechten en plichten der vorsten; evenals Aristoteles heeft hij zich beziggehouden met de bestudeering van de geheéle staatsinrichting. Een andere verdienste is de ruimheid van zijn blik; hij put zijne argumenten niet uitsluitend uit het verleden zijner natie en uit de grijze oudheid, zooals zijne voorgangers, maar hij maakt vergelijkende studies van de geschiedenis van alle tijdperken en alle landen. De klassieke schrijvers worden in vele opzichten door hem bewonderd, maar hij draagt ze niet de blinde vereering toe die de meeste humanisten kenmerkt. Zooals reeds Baudrillart, een zijner beste biografen, heeft opgemerkt, vindt men in zijn boek een mengelmoes van Romeinsch recht en bijbelsche beginselen; de idealen van een magistraat uit het oude Rome en van een overtuigd calvinist zijn er harmonisch vereenigd. Calvinistisch is zijn standpunt dat de eerste plicht van den vorst is, God te kennen en te doen kennen. In B.'s oogen is het geloof begin en einddoel van alle menschelijk streven. Modern zijn zijne ideeën over godsdienst-verdraagzaamheid; slavernij is hem een gruwel; onderdrukking kweekt eene klasse van gevaarlijke lieden, *désespérés*, die bij eventueele woelingen niets te verliezen en alles te winnen hebben, zelfs den dood (309). In het algemeen is hij voor een gematigde vrijheid. Hij is tegenstander van de idee der volkssouvereiniteit, die in zijn tijd, vooral onder de Hugenoten, zoo sterk veld won, maar toch oordeelt hij dat aan het absolute koningschap enkele grenzen gesteld moeten worden. Wat het familieleven betreft, kent hij aan den huisvader een streng gezag toe over vrouw en kind; zij zijn hun heer en meester onbepaalde gehoorzaamheid schuldig. Protestantsch is zijn opvatting dat echtscheiding gewettigd is, want het is onrechtvaardig en dwaas twee vijanden te dwingen samen te leven en zoodoende werkt men een moord in de hand! (308). De vrouw acht hij zeer minderwaardig: „C'est pourquoi le serpent la mord de préférence. Dieu l'a permis parce qu'elle est de moindre conséquence et moins excellente.... Il y a ordinairement plus de filles que de mâles, sans doute parce que nature produit des choses qui sont plus parfaites moins que d'autres". (307) Zijn staatkundige beginselen zijn over het algemeen behoudend; hij is een getrouw aanhanger van de machtige partij der Politieken. In principe (niet steeds in praktijk) wars van alle utopieën en uit de lucht gegrepen opvattingen, beschouwt hij de staatsinstellingen zooals ze nu eenmaal zijn, zonder zich a priori af te vragen of ze gerechtmatigd zijn; hij bestudeert grondig hun oorsprong en doel, daarna pas tracht hij ze te verbeteren. Verre van bij de minste aanleiding de wetten

te willen veranderen, acht hij het noodzakelijk ze zooveel mogelijk te eerbiedigen. Vóór alles is hij man van de praktijk, een organisator, afkeerig van zuiver speculatieve problemen. Geschiedenis is voor hem een uitgebreid veld van feiten, een onschatbaar arsenaal van ervaringen. Als een modern geleerde, hoewel met minder kritischen blik, staaft hij zijn beweringen met documenten: hij snuffelt in archieven, bestudeert registers, jaarboeken, verordeningen, belastingstelsels, steeds er op uit het oude zoo noodig te wijzigen, doch niet te verdringen. Tal van oorspronkelijke en vruchtbare denkbeelden heeft de heer Ch. uit het omvangrijk werk weten op te diepen, belangwekkend voor ieder die zich interesseert voor den ontwikkelingsgang der politieke en staathuishoudkundige wetenschappen in Frankrijk. Een der merkwaardigste gedeelten in *La République* is zeer zeker het Vde Boek, waar B. zijn theorie der klimaten verkondigt. Men vindt er, in een nog eenigszins kinderachtigen vorm, de stellingen waarop in latere eeuwen een Montesquieu en een Taine hun stempel zullen drukken. „Or tout ainsi", lezen wij daar „que nous voyons en toutes sortes d'animaux une variété bien grande, et en chacune espèce quelques différences notables pour la diversité des régions, aussi pouvons-nous dire qu'il y a presque autant de variété au naturel des hommes qu'il y a de pays, voire en mêmes climats, et se trouve que le peuple oriental est fort différent de l'occidental et en même latitude et distance de l'équateur, le peuple du septentrion est différent du méridional. Et qui plus est, en même climat, latitude et longitude et sous même degré, on aperçoit la différence du lieu montueux à la plaine" ... Deze gedachte wordt door B. zorgvuldig uitgewerkt: hij kenschetst het verschil in uiterlijke en innerlijke geaardheid der volken van het Noorden, het Zuiden en de gematigde regionen en begeeft zich in vergelijkende studies, waar echter, bij gebrek aan feitenkennis, de fantaisie den hoofdrol speelt. Zoo schrijft hij, met veel ernst, dat de bewoners van het noorden overdag een zwak gezicht hebben, doch 's nachts helder zien, en dat, naar hij vernam, de Zweedsche gezant Pruinski koeienhaar en uilenoogen had! (120) Karakteristiek is zijne vergelijking tusschen het Fransche en Duitsche temperament en het is jammer dat de heer Ch. haar stilzwijgend voorbij is gegaan. „Chacun de ces trois peuples (Mériodional, Septentrional et Métoyen) au gouvernement de la République use de ce qu'il a le plus à commandement: le peuple de Septentrion par force, le peuple Moyen par justice, le Méridional par religion. Le magistrat, dit Tacite, ne commande rien en Allemagne qu'il n'ait l'épée au poing ... Aussi voyons nous que les combats sont venus des peuples de septentrion, ... Et encore à présent en Allemagne on fait grand état du droit des reîtres, qui n'est divin, ni humain, ni canonique, ains c'est le plus fort qui veut qu'on fasse ce qu'il commande. Les peuples Moyens, qui sont plus raisonnables et moins forts, ont recours à la raison, aux juges, aux procès... ce n'est pas d'aujourd'hui que la France est pleine de procès et quelques lois et ordonnances qu'on fasse pour les ôter, le naturel du peuple y retournera toujours..." Een grondige kennis van de mentaliteit der verschillende volken is dus noodig, wil men ze met rechtvaardigheid regeeren: wetten die voor Zuiderlingen doelmatig zijn, zouden, indien zij in het Noorden werden toegepast, tot de grootste wantoestanden kunnen leiden. De zeden en gewoonten der verschillende landen hebben hun natuurlijke reden van bestaan en diepe wortelen; zij zijn het resultaat van de geaardheid der volkeren. Dus moet men een of ander gebruik nooit laken om het feit alléén, dat het van het onze verschilt; het komt er op aan om te begrijpen en niet om te veroordeelen. Het is dwaasheid een volk nieuwe wetten met geweld op te dringen: groote veranderingen kunnen slechts geleidelijk geschieden en om een land goed te regeeren moet men de traditie eerbiedigen.

In eene uitgebreide historische en kritische studie als die van den heer Ch., hadden wij gaarne wat meer plaats ingeruimd gezien aan de bespreking van B.'s intellectueele nalatenschap. Van dit belangrijk onderwerp heeft de schrijver zich met enkele, zeer onvolledige aanwijzingen afgemaakt. Zoo doet hij het bijv. vóórkomen, alsof Charron zich alleen in een hoofdstuk over opvoeding door B. heeft laten inspireeren (505). In werkelijkheid is zijn schuld veel grooter, te weten: de heele klimaten-theorie, die Charron in zijn *Sagesse* heeft overgenomen en bijna alle stellingen over het gezinsleven, de slavernij, de verschillende regeeringsvormen en het absolute koningschap. Bovendien vindt men B.'s lijvig *Theatrum naturae* bijna geheel in Charron's geschriften verwerkt. Wanneer wij in de bibliographie, die de heer Chauviré achterin zijn boek geplaatst heeft, zien dat van *La République* in den loop der 17de eeuw slechts vier nieuwe uitgaven het licht zagen, schijnt het alsof zijne denkbeelden weinig verspreid werden, maar als wij bedenken dat Charron's S a g e s s e er in diezelfde tijdruimte minstens 39 beleefde en men in dat werk al B.'s belangrijkste theorieën overgenomen vindt, zal men er anders over oordeelen.

Een bezwaar tegen het geheele werk is de breedsprakigheid van den schrijver en de verwardheid van het door hem gevolgde plan. Het maakt den indruk, alsof de heer Ch. wat àl te veel te gast is gegaan bij de langdradige schrifturen der Renaissance-mannen en dit niet zonder invloed op zijn stijl gebleven is. Het boek zou zeker aantrekkelijker zijn, wanneer de indeelingen wat minder gekunsteld waren en de samensteller niet voortdurend zoo zwaarwichtig de door hem gevolgde methode uiteenzette en aanprees. Eenigszins overbodig lijkt het ons tevens, dat hij herhaaldelijk met B. in discussie treedt, om met zijn 20ste-eeuwsche verlichting den Renaissance-man te bestrijden, of hem goedkeurend op den schouder te kloppen. Zoo maakt het een vrij bespottelijken indruk dat de schrijver — na de klimaten-theorie uitvoerig behandeld te hebben — het noodzakelijk acht er, p. 357, in een noot op te wijzen, dat men niet àlles wat B. hieromtrent zegt, zonder voorbehoud moet aanvaarden, zooals o. a. diens bewering dat de conflicten, die het oude Rome verdeelden, zich duidelijk verklaren door het verschil in geaardheid tusschen de dal- en de hellingbewoners der op zeven heuvelen gebouwde wereldstad!

Leiden. C. S e r r u r i e r.

F. Schwenn, Die Menschenopfer bei den Griechen und Römern. (Religionsgesch. Vers. u. Vorarb. herg. von R. Wünsch u. L. Deubner XV. Bd. 3 Hft). Giessen, Töpelmann. 1915. (Pr. M. 7).

Na het „Inhaltsverzeichnis" p. V vlg., het „Vorwort", p. VII, en de „Einleitung" p. 1—17, behandelt het

eerste gedeelte „Die Menschenopfer bei den Griechen", d. w. z. na een „Vorbemerkung" p. 18 vlg. in kap. I „Die in historischer Zeit vollzogenen Menschenopfer" p. 20—81, in kpt. II „Angebliche Menschenopfer" p. 81—103, in kpt. III „Die Geschichte des Brauches in Griechenland" p. 104—121 en in kpt. IV „Die Sagen" p. 121—139. Het tweede gedeelte behandelt „Die Menschenopfer bei den Römern", en wel, na een „Vorbemerkung" p. 140 vlg. in kpt. I „Menschenopfer im römischen Heere" p. 141—168, in kpt. II „Andere altrömische Menschenopfer" p. 168—181, in kpt. III „Stellvertretung im Menschenopfer" p. 181—185 en in kpt. IV „Opposition gegen das Menschenopfer" p. 185—196. Een „Register" p. 197—202 besluit het werk.

F. Schwenn betoogt, dat bij de Grieken het menschenoffer, waarvan de geschiedenis slechts enkele gevallen vermeldt, in voorhistorischen tijd van grootere beteekenis moet zijn geweest, p. 19, dat het bovenal gebruikelijk was, „zu einer besonders wirksamen Kommunion mit der Gottheit, zur Beseitigung von Tabus, zur Ehre für verstorbene Häuptlinge", p. 104, en niet als „ausländischer Import" is te beschouwen p. 112. Bij de Romeinen was het menschenoffer eveneens een inheemsch, echter nog in historischen tijd voorkomend gebruik, p. 164 vlg., en wel inzonderheid voor oorlogsdoeleinden, o. a. „zur Tabuierung der Feinde" p. 141 ff. ; de afschaffing ervan werd bespoedigd door den invloed der Grieksche religieusiteit en ook wel der Grieksche wijsbegeerte p. 185 vlg.

Over 't algemeen genomen zal men zich met de opvattingen van den auteur best kunnen vereenigen. Zoo heeft hij, om een en ander te releveeren, terecht de vraag, of zich in de Myceensche graven sporen van menschenoffers vinden, ontkennend beantwoord, p. 60 vlg. en veronderstelt hij, niet zonder reden, dat het bericht bij Plutarchus, Themist. 13 aangaande een menschenoffer. door de Grieken vóór den slag bij Salamis gebracht, meer dan een bloot verzinsel is, p. 75 vlg. Dat echter de Grieken en Romeinen om de vrijwillige afschaffing van het menschenoffer, zooals het ten hunnent gebruikelijk was, zulk een uitbundigen lof zouden verdienen, als de auteur hun p. 196 toezwaait, verklaren wij niet te kunnen inzien.

De voortreffelijke studie van F. Schwenn zou er nog bij gewonnen hebben, indien hij de aangehaalde passages ook in vertaling had gegeven.

Den Haag. K. H. E. de Jong.

H. C. H. Moquette, De Vrouw. I, Huiselijk leven. (Ned. Kultuur - geschiedk. monographieën II). Amsterdam, Meulenhoff. 1915. (Pr.[redacted]ƒ 1.75, geb. ƒ 2.25).

Dr. Moquette heeft in „De Vrouw" geen gemakkelijk onderwerp voor hare cultuurhistorische monographie te bewerken gehad. Immers het is niet voor iedereen weggelegd dit gegeven, waarover men boekdeelen zou kunnen volschrijven, in betrekkelijk klein bestek duidelijk te behandelen en, door het excerpeeren van *alle* beschikbare bronnen, al wat ter zake kan dienen op zóó juiste wijze te pas te brengen, dat den lezer een volkomen gaaf en getrouw beeld voor oogen wordt gesteld.

De omvang van de stof maakte het noodzakelijk haar in twee deeltjes van bovengenoemde reeks te verwerken. Niettemin is het onderwerp niet voltooid. In de voorrede heeft de schrijfster er ons op voorbereid, dat in deze studie de Nederlandsche vrouw slechts over een duizendjarig tijdvak (± 800—1800) zal worden geschilderd. Hare overweging: „dat na de tentoonstelling De Vrouw 1813—1913 van de 19de eeuw waarschijnlijk weinig nieuws meer kon meegedeeld worden, terwijl deze eeuw juist door de groote verandering in het leven der vrouw een in verhouding te groote plaats zou moeten innemen in dit werk", is echter van te persoonlijken aard, dan dat men het hiermede in alle opzichten eens behoeft te zijn.

Het „Huiselijk leven", dat het eerste deel van dit werk vormt, bevat vier hoofdstukken: Het kind, Onderwijs en ontwikkeling, Van vrijen en trouwen, Het huwelijksleven.

In het eerste hoofdstuk worden o. m. de gebruiken en plechtigheden besproken, die bij geboorte, doop en kinderbegrafenissen in zwang waren. Ook het kinderspel heeft hier een — weliswaar bescheiden — plaats gevonden. Dat er bij dit alles ongeveer evenveel van knapen als van meisjes wordt verteld, is waarschijnlijk geschied om de tegenstelling scherper te doen uitkomen. Van inzicht getuigt hier en elders een juiste schatting van oudere poëzie, welke steeds moet worden beschouwd in het licht van haar eigen tijd.

In het tweede hoofdstuk bespreekt de schrijfster het onderwijs in school en klooster, de coëducatie, het verblijf in kostscholen ter voltooiing van de opvoeding, den aanleg der vrouw voor verschillende takken van wetenschap en kunst en hare praestaties in dezen. Hier zouden, dunkt mij, de wonderkinderen, die in het vorige hoofdstuk ter sprake kwamen, beter op hun plaats zijn geweest. Doch hoe uitstekend zou hier een korte beschouwing over de langzamerhand in de 19de eeuw zoo gewijzigde begrippen omtrent de opvoeding van het meisje hebben gepast. Welk een aardige bladzijde had de schrijfster kunnen wijden aan de wisselwerking, die er geleidelijk tusschen oorspronkelijk uitsluitend mannelijke- en uitsluitend vrouwelijke beroepen is ontstaan! Het is inderdaad jammer, dat in dit boek *over* de vrouw de laatste phase, van hare geestelijke ontwikkeling vooral, ontbreekt.

Zonder in de fout te vervallen het eigen geslacht steeds te willen vrijpleiten, heeft de schrijfster het derde hoofdstuk, dat spreekt van liefde, vrijage en huwelijk, behandeld. Moge zij zich daarbij een enkele maal aan kleine onhandigheden hebben schuldig gemaakt, men bedenke hoe moeilijk het is hier veel, en toch niet *te* veel, te zeggen.

In het vierde hoofdstuk wordt de vrouw als echtgenoote, huishoudster en moeder geschilderd. Het wil mij voorkomen, dat de hier behandelde zorg voor keuken en huishouding (het geliefkoosde spelletje reeds van kleine meisjes) in het tweede hoofdstuk had thuis behoord: dergelijke echt vrouwelijke bezigheden toch mogen volstrekt niet uitsluitend tot de taak der *gehuwde* worden gerekend. — De wijze waarop in dit hoofdstuk de dienstboden-kwestie wordt besproken, doet ons zien dat er ook in dit opzicht niets nieuws onder de zon is, al wordt deze plaag niet opgesomd onder de factoren, die vroeger zoowel als thans den huiselijken vrede konden bedreigen.

Ten slotte een algemeene opmerking. Het „Huiselijk leven" wijst door zijne geheele bewerking erop, dat het

niet in de eerste plaats voor zuiver wetenschappelijken is bedoeld. Als zoodanig nu geeft het wel eens òf te weinig òf te veel. Waar er b.v. over een pillegift à ƒ 3.— ten tijde van Karel V wordt gesproken, ontbreekt de nadere aanduiding, of onder dit bedrag de huidigedan wel de toenmalige waarde moet worden verstaan. Aan den anderen kant ware het geval Onno Zwier van Haren, als voorbeeld van de zedeloosheid der tijden, beter verzwegen. Zooals het er staat zegt het den leek òf niets òf een traditioneele onjuistheid, en voor uitlegging leent het zich niet.

Op zich zelf echter heeft het boek van Dr. Moquette zijn verdienste, omdat het over een onderwerp, dat tot dusverre slechts in onderafdeelingen is behandeld, de *eerste samenhangende beschouwing* geeft, al doet men er wèl aan, de reeds bestaande studiën over ieder dezer onderafdeelingen en vooral ook de werken van Schotel („Maatschappelijk leven" en „Oud-Hollandsch huisgezin") *naast* de studie van Dr. Moquette te gebruiken.

Het boek is prettig gedrukt en de illustraties zijn keurig, alleen sluit het *opplakken* daarvan het gevaar in van kreuken, van de plaats geraken of zelfs verloren gaan.

Amsterdam. B. M. van der Stempel.

ONDERWIJS EN OPVOEDING.

Dr. chem. et med. H. J. Hamburger, Herziening van ons voorbereidend Hooger Onderwijs. Een middel om daarvoor den weg te effenen. Groningen, den Haag, Wolters. 1917. (Pr. ƒ 0.25).

Bij het doorlezen van deze 31 pag. beslaande brochure kan twijfel opkomen of het *Museum* wel de plaats is om haar aan te kondigen. Immers wel raakt zij de voorbereiding tot voortgezette hogere studie, en dus de geestelike spankracht en steunkracht van ons volk in haar meest vitale delen, maar de in deze brochure behandelde onderwerpen zijn toch van andere aard dan die, welke gewoonlik hier ter plaatse besproken worden.

Ook wanneer men sympathie gevoelt voor de door Prof. Hamburger verdedigde herziening van ons voorbereidend hoger onderwijs, ook wanneer men hoopt het aangewezen middel tot werkelikheid te zien worden, doen zich toch allerlei vragen voor, waarvan men uitvoeriger uiteenzetting zou wensen, allerlei gedachten, die men zou willen bestrijden of adstrueren, uitvoeriger dan plaats en ruimte in dit tijdschrift toelaten.

Nog zijn de gedachten over dit onderwerp in ons land niet klaar genoeg geworden, nog wekt de gelijkstelling van de Gymnasiale en de H. B. S. opleiding — want daarover gaat het — allerlei gevoeligheden op.

De binnentitel immers van deze brochure is : *Wettelijke gelijkstelling in Nederland en in de Kolonien van klassieke en niet-klassieke opleiding als voorbereiding tot de Universitaire studien.*

In de Inleiding wordt de Nationale Vereniging tot bereiking van dat doel bij het publiek ingeleid. Het tweede hoofdstuk zet uiteen waarom de Ver. werd opgericht en bepleit haar recht van bestaan. Ook naast en ter verdediging van het bekende voorstel Limburg c. s. is het noodig, dat er een Ver. bestaat, die verder gaat dan de strekking van dat voorstel (p. 13), te meer omdat het denkbeeld van gelijkstelling van beide vooropleidingen voor *alle fakulteiten* niet nieuw is (p. 14, 15).

Het belangrijkst is het derde Hoofdstuk : „Bezwaren tegen de vereeniging aangevoerd." De kern van deze bezwaren is de vraag of de Ver. *niet te idealisties is en te ver gaat, wanneer zij het jus promovendi en voor Gymnasium en voor H. B. S. voor alle fakulteiten vraagt.*

In de eerste plaats antwoordt Schr. hierop, dat van te groot idealisme en te ver gaan geen sprake kan zijn wanneer de kwestie niet iets is, dat op opportuniteitsgronden of gronden van redelijkheid verdedigd moet worden, maar wanneer men een groot beginsel tracht erkend te krijgen. En in de tweede plaats — en dit is m. i. het sympathiekste gedeelte van de brochure — bestrijdt Schr. de angstige zielen en hun ietwat benepen vragen met een weldoend optimisme, dat hem en velen met hem gerust de vragen onder de ogen doet zien hoe de aanstaande studenten de nodige kennis zullen erlangen, die de school hun niet geeft en de universiteit van hen eisen zal, en of de gymnasia niet ontvolkt zullen worden (p. 20—22).

Een belangrijke vraag, door de bedoelde Ver. voorlopig altans ter zijde gelaten, is de vraag of het *zes*jarige Gymnasium niet achterstaat bij de *vijf*jarige H. B. S. en of aangestuurd moet worden op een zesde H. B. S. klasse of een vijfjarig Gymnasium met vrije zesde klasse.

Maar terecht is dit naast de beginselkwestie een kwestie van later beleid.

In een slotwoord wijst Schr. er op, dat de urgentie van herziening steeds sterker wordt gevoeld en dat het Lyceum-ontwerp niet veel kans biedt om die herziening in algemeen gewenste vorm te brengen. Daarom bepleit Schr. het krachtig steunen van de Ver. om het beginsel te doen doordringen opdat het voorstel Limburg c. s. [1]) daarin steun vinden kan bij de openbare behandeling.

Al moesten beschouwingen over allerlei behandelde vragen ter zijde gelaten worden, het zij ondergetekende geoorloofd hier uit te spreken, dat men grote vragen langs grote lijnen moet zien en niet meten met benepen angst, en dat bij de ontwikkelingsgang, die Gymnasium en H. B. S. ten onzent hebben gehad, men met durf en optimisties vertrouwen moet besluiten, niet tot een verbinding van beide in een tweeslachtig Lyceum, maar tot algehele gelijkstelling van klassieke en niet-klassieke opleiding, niet omdat zij gelijk zijn, maar omdat zij — indien beide goed zijn — geestelik gelijkwaardig kunnen zijn.

Χρηστὰ δ'εἴη παντὸς εἵνεκα.

Den Haag. H. Cannegieter Tz.

SCHOOLBOEKEN.

J. E. van Buuren, Leerboek der Geschiedenis van het Nederlandsche Volk. Groningen. Wolters. 1915. (Pr. geb. ƒ 2.25).

Dez., Om te verwerken. Vragen en opgaven bij het Leerboek der Geschiedenis van het Nederlandsche Volk. Groningen, Wolters 1916. (Pr. ƒ 0.90).

Zoolang reeds liggen deze boeken op mijn schrijftafel, dat ik bijna schroom de jaartallen, die den tijd van verschijnen aanduiden, hierboven af te drukken. Dat ik de aankondiging veel te lang deed wachten, komt niet, omdat het boek geen aankondiging zou verdienen.

[1]) Deze aankondiging werd geruimen tijd vóór de behandeling van het voorstel Limburg c.s. geschreven.

Eerder is het omgekeerde het geval: terwijl men zoovaak in nieuw verschijnende leerboeken met zekerheid kan aangeven, welk boek, zij het ook niet bewust, den schrijver als voorbeeld heeft gediend: terwijl men soms den geheelen gedachtengang, soms zelfs de woordenkeus gevolgd ziet, is hier een boek geleverd, dat in vele opzichten oorspronkelijk wil zijn. Het gevolg hiervan is, dat we hier op zeer vele plaatsen tot tegenspraak worden geprikkeld, maar ook, dat het boek frisch is gebleven, wat vóor een schoolboek een niet gering voordeel is.

Het boek wijkt op twee punten vooral af van de bestaande. In de eerste plaats wordt hier het denkbeeld van Mr. S. Muller, om de geschiedenis van het Sticht tot uitgangspunt van het geschiedverhaal te maken, in de uiterste consequentie is doorgevoerd. In de plaats van de Florissen en Dirken, die we al kwijt meenden te zijn, vinden wij hier nu een Balderik, een Koenraad, een Herman van Hoorn en een Godfried van Rhenen; een Jan van Diest, een Jan van Arkel, een Arnold van Hoorn en een Frederik van Blankenheim nemen de plaats in, die we gewoon zijn door de Henegouwers en de Beieren te zien vervullen.

Nieuw is de toepassing van de denkbeelden van Mr. Muller natuurlijk niet, maar waar schrijver dezes b. v. reeds in de elfde eeuw Utrecht loslaat en reeds dan meer het gewicht op Holland legt, wordt hier de overgang pas gelegd in den tijd der Bourgondiërs. Of dit, voor de school vooral, een verbetering zal zijn, zou de practijk moeten leeren: voor de leerlingen, die wij in de laagste klassen onzer Hoogere Burgerscholen de kennis onzer geschiedenis moeten bijbrengen, lijkt deze wijze van behandeling beslist te moeilijk.

Een tweede punt van verschil met andere boeken is het Calvinistisch karakter van het boek. Overal wordt het godsdienstige element sterk op den voorgrond geplaatst en dat de sympathie van den schrijver daarbij op de zijde van het Calvinisme en van de Oranjes is, verbergt hij nergens.

Het is natuurlijk een gemakkelijke taak om in een boek, dat overal de gebaande wegen verlaat en oorspronkelijk wil zijn, een aantal plaatsen en beweringen bijeen te brengen, die bestrijding uitlokken. Zoo kan het den schrijver toch geen ernst zijn met de bewering, dat bij uitvoering van de plannen van Usselincx „een groot deel van Amerika's blanke bevolking van Nederlandschen stam en taal zou zijn geweest" (bl. 129). Evenmin zou de schrijver kunnen bewijzen, dat de uitzending der vloot van De Oquendo bedoelde ons van de zeezijde te bestoken. Dat Prins Willem II aan het hoofd der bezending was geplaatst, lijkt mij niet correct: op het beleidvolle van zijn optreden valt ook nog al het een en ander af te dingen. Dat de Schutterijen in den Patriottentijd „meestal door Oranje-gezinde officieren werden aangevoerd" (bladz. 194), was nieuw voor mij. Zoo zouden er meer aanmerkingen te maken zijn, die evenwel een verkeerden indruk van het boek zouden geven, zoodat ik het hierbij wil laten.

Onder den tweeden titel verscheen een boekje, dat ook voor schoolgebruik bestemd schijnt en bestemd is om de leerlingen bij het verwerken der leerstof diensten te bewijzen. Het bevat eenige honderden vragen, geordend naar de hoofdstukken van het Leerboek. In hoever een dergelijke methode, voor zelfstudie niet ongeschikt, ook voor schoolgebruik bruikbaar zal blijken, zou eveneens de practijk moeten beslissen: mij persoonlijk zou een dergelijk leermiddel wel geschikt lijken om parate kennis aan te brengen, maar voor ontwikkelend onderwijs lijkt het mij niet aanbevelenswaard.

Amsterdam. M. G. de Boer.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Tijdschr. v. Ned. Taal- en Letterk., XXXV, 2-3: J. A. N. Knuttel, Hadewijch—Bloemaerdinne. — J. J. A. A. Frantzen, Maerlant's Martijn (met naschr.). — H. Kern, *Waard*. — Dez., *Waard, waardig*. — G. S. Overdiep, Over den syntakt. en rhythmischen vorm der zinnen met aanloop in *Ferguut, Moriaen* en *Walewein*. — J. W. Muller, *Amoureusje* in Bredero's *Stommen Ridder*. — F. Reitsma, De oorsprong van Luykens „Jezus en de Ziel." — P. H. de Keyser, Een onbekend gedicht van Jac. van Zevecote. — M. E. Kronenberg, Nog eens mnl. *tentenel-tinterneel*. — Kleine Meded.

4: A. G. van Hamel, Een episode van den *Torec*. — E. T. Kuiper, Nieuwe fragmenten van de *Karel ende Elegast*. — D. C. Hesseling, Africana, I—II. — J. Prinsen J.L.z., Bronnen voor de kennis van leven en werken van Jan van Hout, V. — R. v. d. Meulen, Mnl. *tentenel-tinterneel*. — Kleine Meded.

N. Taalgids, X, 6: A. Kluyver, Een nieuw werk van Prof. Lecoutere. — S M. Noach, Nieuwe bijdragen tot de kennis v. h. Joods in Nederland. — Z. Stokvis, Opmerkingen over de klemtoon in Nederl. plaats- en straatnamen. — A. S. Bijl, Opmerkingen over de klemtoon in Nederl. plaats- en straatnamen. — Kroniek en kritiek. — Uit de tijdschr.

XI, 1: C. G. N. de Vooys, Pontus de Heuiter. — J. Schrijnen. Klemtoonverschuiving in plaatsnamen. — J. Koopmans, Philibert van Borsselen's „Den Binckhorst". — E. G. Courrech Staal, Matth. Claudius in Nederl., I. — M. H. v. d. Ven. Een eigenaardig gebruik van het lidw. „de" in het Brab. — Kroniek en kritiek. — Bladvulling. — Uit de tijdschr.

2: J. v. d. Elst, De eenheid van handeling. Proeve v. grafiese analyse. — E. G. Courrech Staal, Matth. Claudius in Nederl., II (slot). — M. Schönfeld, Verspreken. — M. H. v. d. Ven, Nog iets over het Brab. *de*. — Bladvulling. — Uit de tijdschr.

3: W. H. Staverman, De romans van twee hystericae. — J. A. vor der Hake, Kwasi-eenvoud in taal. — D. Haagman. Mignon. — J. Heeren, Pontus de Heuiter. — Kroniek en kritiek. — Bladvullingen. — Uit de tijdschr.

Anglia, Beibl. XXVIII, 3: E. Ekwall, Ae. *boll, bold, bodl* in engl. ortsnamen. — E. Björkman, Wortgeschichtl. kleinigkeiten.

Studiën, LXXXVII, Mei: A. J. M. Mulder, De Duikboot, I. — M. v. Steen, Mekka en de Pelgrimstocht, I. — J. P. v. Kasteren, Nog een woord over het Marcusslot. — C. Wilde, Polens Ondergang en Herstel, V. — A. J. Wessels, Gustave Lanson. — Is. Vogels, De vrijzinnige geleerden moeten gaan getuigen voor het Vaticaansch Concilie — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

CERTAMEN POETICUM HOEUFFTIANUM.

a. d. XVI kal. Maias in conventu Ordinis Literarii Academiae Regiae Disciplinarum Nederlandicae relatum est de XXIX carminibus quae Amstelodamum missa erant ut de praemio certarent. Horum aureo praemio dignum iudicatum est carmen inscriptum:
Sepulcrum Ioannis Pascoli **cuius auctor apparuit**

FRANCISCUS SOFIA ALESSIO RADICENENSIS.

Praeterea prelo dabuntur decem carmina praestantissima, si poetae ANTE KALENDAS IUNIAS veniam dederint scidulas aperiendi, idque hoc ordine: ***Dies anno redeunte festus; ignorati luctus; vivax patriae memoria; nox natalicia; de arundine sacharigena; Caecilia; Harlemi Campus; reliquiae; Fanum Iovis; ultimi Virgilii dies.***

K. KUIPER,

Ord. lit. Acad. Reg. h. t. ab actis.

Amstelodami, a. d. XV Kal. Maias 1917.

ADVERTENTIEN.

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,

D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M[IJ]., te Leiden.

Prijs per jaargang van 12 nummers f 6.90.

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

24ste Jaargang. **No. 10.** **Juli 1917.**

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.

Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

Homer, Odyssee, mit einer Uebersicht der handschriftlichen Lesarten und mit erklärenden Anmerkungen, herausgegeben von **N. Wecklein;** Erster Teil: Text; Erste Hälfte: Gesang 1—12. Bamberg, C. C. Buchner. 1916. (Pr. M. 8).

Van deze uitgave der Odyssee kan, zoolang de commentaar nog in 't geheel niet en de tekst met varia lectio slechts voor de helft verschenen is, niet veel gezegd worden. „Durchgehends berücksichtigt" heeft W. de eerste vijf bij v. Leeuwen en Mendes da Costa volgens de aanduiding van Ludwich opgegevene hss., benevens U door Ludwich en v. L. en M. d. C. aan de 14e eeuw toegekend, door W. vanaf α 271 aan de 13e (in α 1—270 ziet hij eene jongere hand). Van de overige hss. zijn aan de door L. en v. L. en M. d. C. als D. K. T. W. X. Z. aangeduide en aan den bekenden papyr. Oxyrh. „gute Lesarten entnommen". De beginselen waarnaar de tekst is vastgesteld heeft W. uiteengezet in de Sitzungsber. der Münch. Akad. d. Wissensch. 1908, 2 Abh. en 1915 7 Abh. Hij heeft zich hier en daar aan coniecturen gewaagd m. i. noch noodig noch, op zichzelf beschouwd, waarschijnlijk (b.v. K. 500 ἀνειρόμενοσ voor ἀμειβόμενοσ, μ 305 κοίλῳ voor γλαφυρῷ); voor het overige biedt zijne constitutie van den tekst hun die gewoon zijn aan die van v. L. en M. d. C. weinig of niets bijzonders. Op twee merkwaardige uitzonderingen na. Want ten eerste komt hij, als uit Brugmann geputte wijsheid, weer aandragen met de reeds voor eene eeuw door Spitzner gelanceerde ongerijmdheid [1]) „hiatum usu vetustissimo non interdictum fuisse" (W. zal zich dan ook wel heilig wachten de digamma te schrijven; te denken dat een dichter eerder ϝίδε ϝάστεα zou gezegd hebben dan ἴδε ἄστεα, zoo gek is hij niet); en ten tweede repeteert hij de in een onbewaakt oogenblik door Leo Meyer verzonnene en door velen nageprate pseudowet, dat de dichters door assimilatie gekomen zijn tot vormen als ὁρόω en ὁράαν. Zou W. wel eens gekeken hebben in van Leeuwens Enchiridium? Ik denk het wel, men is in Duitschland geleerd, zeer geleerd zelfs. Maar men kan er ook erg dom zijn.

Arnhem. Matthée Valeton.

Aeschyli tragoediae, edidit **U. de Wilamowitz-Moellendorff.** Editio minor. Berolini apud Weidmannos. 1915.

Het spreekt van zelf, dat op de groote Aechylus-uitgave van Wilamowitz eene editio minor moest volgen: de „bescheiden beurs" heeft hare onvervreemdbare rechten, en als er waarlijk menschen zijn die „hun" Aeschylus meenemen in hun reiskoffer, is zeker deze kleine met Weidmanns flinke letters gedrukte uitgave daartoe uitnemend geschikt.

Maar overigens, hoe goed ook deze editio minor is verzorgd, het verschil is niet gering: de „apparatus" met de opgave der auctores van de opgenomen emendaties is gebleven; maar de in haar wel overwogen beknoptheid zoo welsprekende verdediging van de memoria tradita is verdwenen, en zoo blijft voor iederen philoloog die niet in de eerste plaats behoeft te grijpen naar eene „editio modico aere parabilis", de groote uitgaaf de begeerlijkste.

Amsterdam. K. Kuiper.

J. Geffcken, Griechische Epigramme. (Kommentierte Griechische und Lateinische Texte, herausgegeben von J. Geffcken, 3). Heidelberg, Winter. 1916. (Pr. gecart. M. 3.60).

„Bis saltavit et placuit" las Jean Richepin op een Latijnschen grafsteen en van deze inscriptie „lapidaire et simple et glorieuse" uitgaande fantaseert hij een roerend schetsje in het genre, waarin enkele Franschen meester zijn (Contes de la Décadence Romaine). [Λοι]μόι

[1]) F. Spitzner, de versu Graecorum heroico, Lipsae 1816 p. 147.

θανόσησ εἰμὶ [σε̃]μα Μυρ(ρ)ίνες lezen we in een verminkte Atheensche inscriptie uit de 6de eeuw v. Chr. en de simpele woorden, die uit het grijze verleden tot ons komen, ontroeren ook nu nog den modernen lezer. Die stille bekoring, die zoo vaak van het Grieksche epigram — hetzij in steen gevonden hetzij literair overgeleverd — uitgaat maakt het lezen van Geffcken's boekje tot een groot genot. De samensteller, die in zijn voorrede met recht Reitzenstein's Epigramm und Skolion en von Wilamowitz' Sappho und Simonides met eere vermeldt, heeft de epigrammen chronologisch gerangschikt van de 7de eeuw vóór tot de 5de eeuw na Chr. : het begin van het boekje is daardoor vaak weinig amusante lectuur en inscripties als [Μ]νεσιάδες κεραμεύς με καὶ Ἀνδοκίδες ἀνέθεκεν kunnen uit den aard der zaak ons heel weinig treffen. We zijn dus al heel dankbaar, zoo we op dien vermoeienden, steenachtigen weg — vermoeiend in het bijzonder door het springen van het eene dialect op het andere — zeldzame woorden als λειόλη (Rhodisch cf. Hesychius s.v. λεώλης· τελείως ἐξώλησ) tegenkomen of een Homerisch bloempje mogen plukken als in de Corinthische inscriptie uit de 6de eeuw τὺ δὲ δὸ[σ χα]ριέσ(σ)αν ἀμοιϝάν.

Maar dan begint zich langzamerhand het genre te ontwikkelen, totdat het in de 5de eeuw een zeldzame schoonheid bereikt : reeds in de 4de eeuw echter vervalt het epigram vaak tot „ausgedehntere Ruhmredigkeit", de goden raken op den achtergrond en zelfverheffing of overdreven lof van den doode komt te voorschijn, totdat ten slotte alles verloopt in afgezaagde rhetorische wendingen, dikwijls ook in een barbaarsch taaltje en nog barbaarscher metriek. Zoo zal men in de oudere inscripties niet licht lezen van „zegeteekenen, die opgericht staan in het hart der mannen", wat ons maar al te zeer doet denken aan sommige moderne poëten, die in hun vale zieltjes zuilenrijke tempels meenen gevonden te hebben.

Doch ook in die latere epigrammen vindt men veel aardigs : ik denk bijv. in het bijzonder aan de literaire als die van Leonidas op de drankzuchtige Maronis.

Op één van de bezwaren van een dergelijke bloemlezing heb ik reeds in het voorbijgaan gewezen : vermoeiend is — gevolg der chronologische volgorde — het voortdurend overgaan van het eene dialect in het oudere en eenigszins zonderling doet het ons ook aan, als we vlak nà een vrij goor epigram op een voor mannen en vrouwen gemeenschappelijk badhuis plotseling in christelijke epigrammen verzeilen. Doch dit bezwaar ligt meer aan den aard van een bloemlezing en kan men moeilijk op rekening van den samensteller zetten : een tweede bezwaar, dat ook de in dezelfde serie verschenen uitgave van Plutarchus' Tiberius en Gaius Gracchus van Ziegler en die van Hesiodus' Theogonie van Aly aankleeft, is dit, dat de bloemlezing veronderstelt, dat de gebruiker de beschikking heeft over een ruime bibliotheek : gelukkig de student, die op zijn seminarium de in ruime mate geciteerde vakliteratuur kan vinden.

Doch dit zijn kleinigheden : de hoofdzaak is, dat ieder, die het boekje doorwerkt, een aardig overzicht over de Grieksche epigrammen krijgt : het beste zou het echter zijn deze bloemlezing te gebruiken op een college, daar het verklarende woord van den meester op menige plaats voor den jongen student onontbeerlijk is. En zóó gebruikt kan Geffcken's arbeid ongetwijfeld uitstekende diensten bewijzen.

Groningen. P. Groeneboom.

Griechische Texte aus Ägypten, herausgegeben von **P. M. Meyer.** 1. Papyri des neutestamentlichen Seminars der Universität Berlin. 2. Ostraka der Sammlung Deissmann. Berlijn, Weidmann. 1916. (Pr. M. 18).

Het Seminarium voor de studie van het Nieuwe Testament, dat, onder leiding van Prof. Deissmann, een verzameling dokumenten bijeenbrengt die de tijd en de omgeving der nieuwtestamentiese schrijvers beter kan leeren kennen, is in 1912 en 1914 in het bezit gekomen van een kollektie Faijoem-papyri die tans door P. M. Meyer is uitgegeven, te zamen met een aantal ostraka aan A. Deissmann toebehorende. De papyri bevatten in de eerste plaats stukken die betrekking hebben op 't ekonomies en finantieel beheer van Egypte in de eerste eeuwen van onze jaartelling ; een paar dokumenten zijn van een vroegere periode, een enkel behoort tot de Byzantijnse tijd. De uitgever, die een goede naam heeft als kenner van de staatshuishouding der gehelleniseerde Egyptenaren, heeft deze stukken verklaard door uitvoerige en ongetwijfeld hoogst belangrijke opmerkingen ; een oordeel over dit gedeelte van zijn werk voegt mij als leek niet. Daarnaast vinden wij ook verschillende brieven, en fragmenten van brieven, van algemener strekking. Biezondere aandacht verdient een brief (n. 20) van een soldaat aan „Σελβεῖνα (op 't adres Σελβεινᾶς genoemd), ἡ ἀδελφή" ; misschien was zij zijn vrouw. Deze epistula privata is interessant door stijl en taal, maar ook rijk aan moeilik verstaanbare plaatsen. Wilcken heeft hier, gelijk in vele andere gevallen, door 't opperen van zeer scherpzinnige vermoedens veel bijgedragen tot opheldering ; Deissmann heeft bij alle dokumenten aangetekend wat, door vergelijking, de geschriften van het Nieuwe Testament kan verduideliken, naar taal en naar inhoud. De kommentaar van deze drie geleerden, de vertaling die van elk stuk gegeven wordt en de uitvoerige, systematiese indices maken het boek tot een voortreffelik hulpmiddel bij de studie der papyrologie. Sommige opmerkingen schijnen misschien overbodig (b.v. de betekenis van ναῦλον, ἐκβιβάζω, καταλαμβάνω, alle blz. 92), omdat zij ook vroeger gemaakt zijn en aan lezers van papyri niet onbekend zullen wezen, maar een te veel is hier niet gauw te duchten zo lang onze lexica nog niet voldoende het vokabularium der papyri hebben opgenomen. Woorden als ἠπητής, „kleerlapper", λιμναστής, „inspekteur van de waterstaat", χωματικόν, „dijkgeld" enz. enz. zoekt men te vergeefs in uitvoerige woordenboeken ; ook termen die bij schrijvers een enkele maal voorkomen als εὑρησιλογία (εὑρεσιλογία in onze tekst van Plutarchus) voor „uitvlucht" en λαογραφία in de zin van „hoofdgeld" (LXX), ziet men graag verklaard.

De ostraka zijn bijna alle kwitanties van belastingbiljetten. Een rijke verscheidenheid van belastingen, zoals ook de Byzantijnen kenden en door hen de Turken, treft ons daarbij. Er wordt een hoofdgeld betaald voor de badstoven, een hoofdgeld door de Joden in Alexandrië, de veren worden verpacht, verschillende gilden hebben hun belasting op te brengen, b.v. de wevers (τέλος λινύφων, „Leinweber-Gewerbelizenzsteuer"), enz. enz.

Ondanks de moeilikheden die het uitgeven en het drukken van het boek ten gevolge van de oorlog ondervond (Vorwort, blz. V), is het werk voortreffelik uitgevoerd.

Leiden. D. C. Hesseling.

P. Lunderstedt, De C. Maecenatis Fragmentis. (Commentationes philologae Ienenses. Vol. IX Fasc. I). Lipsiae, Teubner. 1911. (Pr. M. 5).

Dit is een werk naar den ouden trant, het werk van philologen van vroegere generaties voor den geest roepend, zooals het geleerdheid van allerlei soort, slechts verbonden door den dunnen draad van den verklaarden tekst, in bonte opeenvolging aan den geest voorbij liet gaan. Het is waar, de vroegere philologen waren grooter meesters van den Latijnschen stijl: de puntige beknoptheid van Bentley, treffend door scherpe gedachte en fijne wending, vindt ge hier niet noch de sierlijke klaarheid van Hugo de Groot, waar de meesterschap over den vorm de verbijsterende geleerdheid verbergt, maar naast verschillende Duitsche werken van later tijd, waar men in het amechtig voorthobbelend Latijn met moeite de verwarde gangen van 's schrijvers gedachten volgt, verdient de duidelijkheid, waarmede Lunderstedt zich uitdrukt, onzen dank en vergeeft men hem hiervoor gaarne zijn breedsprakigheid en hier en daar een enkele onjuistheid.

De fragmenten van Maecenas met de kritische annotaties en met de plaats, waar ze voorkomen, in samenhang uitvoerig afgedrukt, beslaan nog geen 7 pagina's; het heele werk zelf is 119 pagina's groot. Dit doet onmiddellijk de vraag rijzen, of hier niet aan te weinig zaaks te veel moeite is besteed. Toch zou ik dit werk, al was het mij even lief geweest, ware het een vijftig pagina's korter, niet gaarne missen. Want zelfs door die schamele fragmenten, hier tot één geheel vereenigd, wordt tezamen met de in het 3e hoofdstuk [1]) bijeengebrachte oordeelvellingen der ouden over Maecenas wel een scherper omlijnd, karakteristieker beeld opgeroepen van deze belangrijke figuur dan door de lektuur eener schets van hem in een literatuurgeschiedenis mogelijk is. Hoe flauw en in vele opzichten onjuist geteekend bijvoorbeeld lijkt mij nu het beeld van hem en zijn litaraire beteekenis in het tweede deel van Schanz' Geschichte der römischen Literatur.

De schr. haalt met instemming een woord van Sellar in de Enc. Brit. aan (v. XV s. v. Maecenas) „much of the wisdom of Maecenas probably lives in the Satires and Epistles of Horace" en spreekt ook zelf op verschillende plaatsen over de persoonlijke betrekkingen tusschen Maecenas en den dichter. Maar één punt — en dat is dunkt mij wel een leemte in een werk als dit, dat zoo breed is opgezet — roert hij heelemaal niet aan; ik meen, wat er van de door Maecenas voorgestane kunstopvattingen bij Horatius te vinden is. Maecenas wordt gelaakt door zijn antieke bestrijders om te kunstige — ik gebruik opzettelijk dit woord, want het is bij hem bedoelen en geen stumperachtigheid — woordschikkingen. Welnu vinden wij deze ook niet in de oden van Horatius? Zijn plaatsingen als de volgende , lupatis temperat ora frenis" „saepe disco saepe trans finem iaculo nobilis expedito" niet, wil men met dezelfde maat meten als waarmee Quintilianus Maecenas meet, evenzeer afkeurenswaardig? En wanneer Seneca in zijn afkeurende kritiek op Maecenas van den 114den brief zegt: „modo, id quod nuper increbruit, pro cultu habetur audax translatio et frequens" dan is dit, misschien niet zoo sterk als voor Maecenas, maar toch ook wel karakteristiek voor Horatius. Voorbeelden van translationes als „Nam seu mobilibus veris inhorruit Adventus foliis" zijn bij Horatius bijna in iedere ode te vinden. Ik kies met opzet een der gelukkigste uit, om te doen zien, dat we de kritiek van Seneca niet zonder eenig voorbehoud moeten aannemen.

Zeer veel aandacht heeft de schr. gewijd aan het bespreken van het metrisch proza van Maecenas, maar hij heeft daarbij, dunkt mij, de principieele fout begaan, dit te beoordeelen naar de regels der overgeleverde Latijnsche prosodie. Een fout, want in de Latijnsche prosodie speelt, zooals trouwens in de Grieksche eveneens, en waar niet, de traditie een zekere rol, op geen gebied is de invloed van het verleden sterker — maar in het metrisch proza, waar men zich door het oor liet leiden, moet de levende taal hebben geheerscht en moet er, vooral in eindsyllaben, verschil hebben bestaan met de geldende regels der prosodie. In het fragment „versoque vado remittant hostos" scandeert de schr. zonder aarzelen *ant* als lang, maar er is geen kleine waarschijnlijkheid, dat Maecenas het kort gehoord heeft.

Hierbij komt nog een ander bezwaar. Het volgt min of meer uit de natuur van den prozarhythmus zelf, maar bovendien blijkt het duidelijk uit den Orator van Cicero (c. 64) dat de rhythmusindeeling van den zin zich volkomen aansluit bij de beteekenisindeeling. Waar wij dus van de prozafragmenten van Maecenas heelemaal niet weten, welke plaats zij in het zincomplex innemen, is de beoordeeling van den rhythmus uitermate moeilijk en onzeker. Het verwondert mij dan ook niets, dat hij tegen Norden polemiseert. Ik zou, als ik op dit glibberig gebied stelling moest nemen, het weer anders doen dan hij het gedaan heeft.

De grondigheid en geleerdheid van schrijvers commentaar, ik zei het boven reeds terloops, dwingt achting af; hij heeft zijn lektuur niet tot een eng gebied bepaald om met een gemakkelijk verworven schijn van grondigheid, die in werkelijkheid dikwijls beperktheid wordt, zich een gezagje in miniatuur te kunnen verwerven. Zijn werk is daarom leerzaam en voor iemand, die de smaak voor dergelijke faits divers op wetenschappelijk gebied niet geheel mist, ook niet vervelend. Op het gebied van de kritiek is hij conservatief en verdedigt op gelukkige wijze de lezing der handschr. tegen emendatiezucht. De pogingen, die men gedaan heeft, om de woorden *coxus* en *cinnus* weg te emendeeren, die beide bij de glossographen worden genoemd en waarvan het laatste in een allerbekendst Italiaansch woord voortleeft, zijn leerzame voorbeelden van de ondoordachtheid, waarmee menig uitgever er op los emendeert.

Ik wil mijn kritiek eindigen met enkele kleine opmerkingen, waartoe verschillende plaatsen in dezen commentaar mij aanleiding geven. Naar aanleiding van de regel „(quaero) nec quos Thynica lima perpolivit anulos" zegt Isidorus „Thynius purus est"; dit „purus" verklaart onze commentaar als glad, zonder drijfwerk. Dit is natuurlijk mogelijk. De dingen, die Maecenas hier opnoemt, zijn allemaal kostbaar en in dezen zin zou „zuiver" in de beteekenis van „van zuiver goud" wel zoo goed passen, maar bij de vraag, wat kostbaar is, speelt de mode een voorname rol en het kan zijn, dat juist deze gladde ringen in den tijd, dat Maecenas dit gedicht schreef, zeer in trek waren. Zoo kan de schr. toch gelijk

[1]) De Maecenatis dicendi ratione quid veteres iudicaverint, quid nobis censendum sit.

hebben met zijn verklaring; maar ongelijk heeft hij, dat hij onder de plaatsen, waar „purus" in deze beteekenis voorkomt ook Gell. N. A. VII 5 citeert. Want daar heeft, zooals hij gezien zou hebben, als hij het hoofdstuk doorgelezen had, dit woord deze beteekenis niet.

Schr. concludeert uit het feit, dat de meeste edelsteenen, die in dit fragment (3) genoemd worden, ook voorkomen in dat gedeelte van een brief van Augustus, dat Macrobius (Sat. II, 4, 12) bewaard heeft, dat Augustus met zijn spot het oog zou hebben gehad op dit gedicht, waarvan wij hier een fragment hebben. Dit lijkt mij ongegrond. Van de edelsteenen bestaat natuurlijkerwijs, ik zou kunnen zeggen een literaire selectie. De op beide plaatsen voorkomende edelsteenen nu behooren, uitgezonderd misschien de beryllus, tot dat uitgelezen getal.

In fr. 4 wil schr. „latus horreat flagello" verklaren door „latus tantopere flagelletur ut flagello quasi horreat"; ik meen dat „horreat" in zijn letterlijke beteekenis „opgezet en oneffen zijn" moet worden genomen.

In fr. 5 „hic nympha cingit omnis Acheloum" senem verklaart deze comm. „cingit" door „circumcludunt choreis", een verklaring, die wel juist kan zijn, hoewel het fragment te klein is om een zekere verklaring toe te laten. Hij beroept zich hierbij ook op Sen. Phoedr. vs. 1. S. 9. Ite umbrosas cingite silvas, summaque montis iuga, Cecropii. Maar hier is sprake van een drijfjacht, wat toch nog iets geheel anders is.

In fr. 11 „feminae cinno crispat et labris columbatur" wil Lunderstedt „feminae" als een gen. bij „cinno" trekken. Het lijkt mij natuurlijker het als dat. op te vatten.

In hetzelfde fragment verklaart hij „spe mortem exigunt" door „Spe et promissis efficiunt ut mortem ab iis exigunt." Ik zou liever er de bedoeling in zien, dat zij door zekere voorspiegelingen nagaan, of het misschien ook mogelijk is stof tegen hun slachtoffer te verzamelen, die zijn veroordeeling ter dood kon veroorzaken (spe ostendenda exigunt, num mors ei inferri possit).

In zijn samenvattende vertaling van deze prozafragmenten op p. 85 geeft schr. factio door „Die Parteianhänger" weer. Juister is dunkt mij „de kliek, de troep."

Een misleidende drukfout staat op p. 62 waar *nudae* geworden is tot *undae*.

Amsterdam. J. W. Bierma.

Max Walleser, Prajñā-Pāramitā, die Vollkommenheit der Erkenntnis nach Indischen, Tibetischen und Chinesischen Quellen. (Quellen der Religions-Geschichte herausgegeben im Auftrage der Religionsgeschichtlichen Kommission bei der Kön. Gesellsch. d. Wissensch. zu Göttingen 6. Band). Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht. 1914. (Pr. M. 6.60; geb. M 7.80).

Volgens de uitgever gelden voor de serie „rein wissenschaftliche Ziele" en „nur streng wissenschaftliche Gesichtspunkte"; maar tevens moeten praktiese beroepen er profijt van kunnen trekken en dan worden opgesomd: diplomaten, ambtenaren, ingenieurs, kooplieden, enz.

Het werk van Walleser bevat behalve de vertalingen — een gedeeltelike van de Aṣṭasāhasrikā Prajñāpāramitā en een volledige van de Vajracchedikā Prajñāpāramitā — een Vorwort, twee Abschnitte: „Zur Geschichte und Kritik" en „Bibliographie", een Vorbemerkung, en twee zeer beknopte indices.

Het Vorwort behelst o. m. de meedeling, dat het werk oorspronkelik voor een andere uitgave bedoeld was.

De Abschnitt zur Geschichte und Kritik bespreekt voornamelik de volgende punten: de Prajñāpāramitāteksten als uitdrukking van het nihilisme; hun verwarde kompositie-vorm; — de tijd van hun ontstaan; uit eenzelfde periode genoemde, [literair-mystieke] werken en dogmatiese verhandelingen, zoals die van Nāgārjuna; — het oorspronkelik Buddhisme positivisties; het jongere Mahāyāna volstrekt nihilisties; in het Buddhisme alles liefst uit een psychologies gezichtspunt beschouwd; dit ook blijkende uit het begrip *dharma*; — het oorspronkelik Buddhisme polemies tegenover het Brahmaanse *ātman*-begrip; onjuiste voorstelling, daarvan gegeven door Schrader en Oldenberg; het begrip „substantie" door het Buddhisme verworpen; evenwel de formule *sabbe dhammā anattā'ti* steeds verenigd met de verklaring, dat alles *duṇkha* en *anitya* is; — naast dit triplet ook de groep „*çūnya, animitta, apraṇihita*" opmerkelik; — het oorspronkelik Buddhisme, nihilisties ten aanzien van de *ātman* en, in zijn geheel niet bedoeld als „stelsel"; het nihilisme als kern van het Buddhisme; zijn hogere en lagere waarheid.

De „Bibliographie" bevat lijsten van Chinese en Tibetaanse vertalingen van Prajñāpāramitā-teksten; van kommentaren op die teksten, voorhanden in Sanskrit, Chinees en Tibetaans. Verder komen er in deze Abschnitt twee egressies voor; een in het midden over de verdiensten van Csoma Körösi, I. J. Schmidt en E. Burnouf; een tweede aan 't eind, uitleggende, waarom de schrijver vertalingen van twee werken heeft opgenomen en welke moeilikheden aan de vertaling verbonden waren: men zou hiervoor eigenlik een nieuwe taal moeten uitvinden, meent Walleser.

Naar aanleiding der verdiensten van Burnouf somt Walleser de oorzaken op, waarom de Prajñāpāramitāteksten zo weinig belangstelling vonden in Europa: 1. enorme omvang; 2. eindeloze herhaling; 3. onbeholpenheid der uitdrukking, die „onvoldoende is ontwikkeld om de moeilike gedachte der absolute ledigheid logies helder te ontwikkelen"; 4. de grammatikale geïsoleerdheid der teksten; 5. gedetailleerde studie der Buddhistiese wijsgerige teksten, inzonderheid uit de jongere scholen, nodig als voorbereiding.

In het Vorwort komt de schrijver uitvoeriger terug op de begrippen *dharma*, *tathatā* en het triplet *çūnya*, *animitta* en *aprahihita*.

De werkkracht van Walleser boezemt mij grote bewondering in; toch houd ik de moeilikheid der vertaling voor niet zo groot, als hij het ons in de inleiding wil voorstellen. Vooreerst is de afstand tusschen klassiek en Buddhisties Sanskrit veel kleiner dan bijv. tusschen klassiek en Vedies; maar ten andere is er reeds zoveel uit Buddhisties Sanskrit vertaald, dat men zich in de afwijkingen gemakkelik kan scholen. Ook zijn de bestaande uitgaven van de Prajñāpāramitā-teksten zeer goed; de verbeteringen, in de teksttraditie aan te brengen met behulp van de gegevens uit de Tibetaanse en Chinese vertalingen of kommentaren, gering in aantal.

Niet alleen beoefenaars van praktiese beroepen, maar zelfs Sanskritisten zullen het betreuren, dat de schrijver zoveel bibliografie, (die in een tijdschrift beter op haar plaats ware geweest), en zo weinig toelichting bij de vertaling geeft.

Ook stelt Walleser in zijn inleiding de Prajñāpāramitā te veel als wijsbegeerte voor; naar Europese opvatting overheerst in wijsbegeerte de verstandelike overweging, is wijsbegeerte dus wetenschap. De Prajñāpāramitās daarentegen zijn geschriften van literair-mystiek karakter. Er is hier geen sprake van „onbeholpenheid in het uitdrukken van moeilike gedachten"; maar het gaat om gedachten, die opzettelik niet-logies zijn, en nochtans gevoeld als waarheden hoger dan zulke, die door redenering zijn te verkrijgen. De „vermoeiende herhaling" is een opzettelik-gewilde literaire vorm; het gaat hier om stellingen, die voor de gelovige Mahayānist de hoogste waarheid uitdrukken en bij hem — anders dan bij de Europese lezer — diepe aandoeningen opwekken; de herhaling er van laat zich vergelijken met de kompositie-vormen onzer moderne, Europese muziek.

Behalve de herhaling als literaire vorm had ook de dialoogvorm, de karaktertekening en de wisseling der rollen de aandacht van de inleider behoren te vergen. Van nog groter belang ware het geweest de inhoud van de Prajñāpāramitā-teksten te beschouwen in verband met de Buddhistiese leer (*dharma*) in het algemeen; zo zijn geliefkoosde onderwerpen in onze teksten: de leer der *skandha's* (*rūpa* enz.), de rangorde en de attributen der menselike en opper-menselike heiligen, inzonderheid van de Arhats, Boddhisattva's en Buddha's; de mythologies-kosmologiese voorstellingen, gangbaar in het Buddhisme, leveren de opzet of versiering voor menige dialoog. Vooral treffend is de betekenis, die gehecht wordt aan de toepassing van de *ātman*-ontkenning op de hoogste Buddhistiese deugd: het altruïsme, en op de Boddhisattva-voorstelling; de ziel van de weldoener en van de verlossing-verkondigende Boddhisattva bestaat evenmin als de zielen der geholpen en onderwezen stervelingen; en toch blijft temidden van dat schijnbestaan de plicht tot hulp en onderwijs onomstotelik vaststaan.

Wanneer Walleser het Buddhisme alleen weet te karakteriseren als positivisme of nihilisme, dan blijkt het wel, dat de „gezichtshoek", waaronder hij alles bekeek, niet bizonder ruim is geweest.

De vertaling van de tekst is zeer betrouwbaar; mijn aantekeningen over plaatsen, die ik anders zou willen interpreteren, kan ik hier terzijde laten, doch niet mag ik laten passeren, dat hij de term *upāsaka* door Laienbruder vertaalt, een fout die zich in Duitsland schijnt in te burgeren.

Dat men voor een bevredigende vertaling van een Prajñāpāramitā-tekst een „nieuwe taal", d. w. z. een geheel stel van neologismen, zou moeten vaststellen, lijkt mij zonderling doch wel nodig, dat iedere term steeds op één wijze wordt vertaald en dat van die vertaling in een index uitvoerig rekenschap wordt gegeven (vgl. de vertaling, die Sylvain Lévi heeft gegeven van Asanga's Mahāyāna-Sūtrālaṃkāra).

Doorn. B. Faddegon.

Colloque de Jean Bodin. Des secrets cachez des choses sublimes (trad. franc. du **Colloquium Heptaplomeres**, par **R. Chauviré**). (Libr. de la Soc. du Recueil Siroy). Paris, Champion. 1914. (Pr. fr. 6).

Verstandig was het van Jean Bodin (1520—1596) om bovengenoemd werk in handschrift te laten, want, had hij het uitgegeven, dan zou de wijze waarop hij er de kerkelijke dogma's en gebruiken in hekelt hem, zooal niet aan den brandstapel, dan toch zeker aan strenge vervolging hebben blootgesteld. Aan de publiciteit er van heeft deze voorzichtigheid weinig geschaad, want onder de intellectueelen der 17de eeuw waren verschillende afschriften in omloop en juist de clandestiene verspreiding was eene uitstekende reclame. De 18de eeuw las het Coll. met nog méér graagte dan de 17de. Over de lotgevallen van het oorspronkelijke (in het Latijn geschreven) maunuscript, heerscht nog veel duisternis; naar alle waarschijnlijkheid is het verloren gegaan. De verschillende critici hebben zich dus met de afschriften moeten vergenoegen. Guhraurer publiceerde in 1841 een inhoudsoverzicht van het Coll. benevens eenige gedeelten van den Latijnschen tekst. In 1857 gaf Noack het geheele werk uit maar, zooals de heer Ch. heeft aangetoond, op zeer onnauwkeurige wijze. De oudste tekst in 't Fransch dateert, naar het schrift te oordeelen, uit den aanvang der 17de eeuw en berust in de *Bibl. nat.* te Parijs (f. fr. 1923, anc. f. fr. 7892). Waarschijnlijk is die vertaling niet van B. zelf. Het is deze tekst dien de heer Ch., in zijn zorgvuldig gecommenteerde uitgave, gevolgd heeft; noten verwijzen echter naar de afwijkingen tusschen dit handschrift en latere copieën. Eene kritische vergelijking en classificatie der bestaande manuscripten van het Coll. gaat in de Inleiding vooraf. Spelling en syntaxis van den oorspronkelijken copist zijn getrouw gevolgd. De heer Ch. heeft zich er toe bepaald alléén de naar zijne meening meest belangrijke fragmenten van het Coll. te publiceeren; het IVde Boek, dat de kern van het werk schijnt in te houden, vindt men bijna in zijn geheel weergegeven. Deze beperking is te betreuren; een volledige publicatie zou van meer wetenschappelijke waarde zijn.

Het *Colloquium* is een samenspraak tusschen zeven geleerden, te Venetië: Coroni, de gastheer, een katholiek, Curtius en Federich, respectievelijk Zwingliaan en Luthersch, Octave, een tot den islam bekeerd Christen, Salomon een jood, Toralba, belijder van het deisme en Senamy, een oprecht geloovige, maar die geen bepaalde richting aanhangt. B.'s godsdienstige overtuigingen komen niet zeer duidelijk uit dit geschrift te voorschijn. Men kan er alleen met zekerheid uit opmaken, dat hij een vijand was van het ongeloof, maar een even grooten afkeer had van het catholicisme, veel sympathie voor het Protestantisme (hij was eenigen tijd Hugenoot) maar méér nog voor den joodschen godsdienst gevoelde, in 't algemeen ieder oprecht geloof respecteerde en de meening voorstond, dat dwang en onverdraagzaamheid lijnrecht in strijd zijn met den goddelijken wil. Geen der vergaderde geleerden behaalt de overwinning in het debat: ieder behoudt zijn overtuiging maar eerbiedigt die der anderen. Tusschen onverteerbare 16de-eeuwsche geleerdheid en langdradige discussies, vinden wij in het Coll. menige treffende bladzijde, die ons een in vele opzichten ruimen en verlichten geest doet kennen en het boek geeft ons een kijk op de verschillende gods-

dienstige en wijsgeerige problemen, die door B. en zijne tijdgenooten overpeinsd werden. Zoowat tegelijk met deze uitgave en onafhankelijk daarvan, verscheen in het *Historische Zeitschrift* (onder redactie van Meinecke en Vigener) Dl. 113 (1914) en 114 Afl. 2 (1915) een belangrijke critische studie van het Coll. door M. F. von Bezold; ook in Chauviré's boek over *La République* (zie het art. in het vorige nummer van het *Museum*) is een uitvoerig hoofdstuk aan B.'s godsdienstige overtuigingen, in verband met het Coll., gewijd.

Jammer dat deze jongste uitgave van het vermaarde handschrift zulk een weinig aantrekkelijk voorkomen heeft: het omslag is een ware typografische staalkaart; de druk van den tekst en vooral van de commentaren is onaangenaam klein. Wij zijn dit in het algemeen van H. Champion zoo anders gewend!

Leiden. C. Serrurier.

A. Dove, Studien zur Vorgeschichte des deutschen Volksnamens. (Sitzungsberichte der Heidelberger Akad. d. Wiss. Philos.-hist. klasse. Jahrg. 1916. 8. Abhandlung). Heidelberg, Winter. 1916. (Pr. M. 3.20).

Men mag Meinecke er dankbaar voor zijn, dat hij dit boek, waarmee Dove voor ruim dertig jaar begon zonder het te kunnen voltooien, uit diens nalatenschap heeft uitgegeven, want het is een genot deze zowel naar stijl als inhoud voortreffelike studieën te lezen.

Jacob Grimm bewees, dat *Duits*, *diutisk*, dat voor 't eerst in de dagen van Karel de Grote opduikt, van het znw. *diot* „volk" is afgeleid en dat de *lingua Theodisca* de „volkstaal" was, en hij bewonderde de vaderen, die de idee, dat volk en taal bijeen behoren, in zo schone symboliek hadden uitgedrukt. Dit laatste echter is onjuist: de historie leert, dat de naam voor de taal het oudst is en eerst later op het volk is overgegaan. Maar hoe kwam dan dat volk er toe aan de taal een samenvattende naam te geven, vóór het zich zelf Duitsers noemde, m.a.w. hoe kon Duits tot eigennaam worden? Als vanzelf zocht men naar een tegenstelling, die de Duits sprekende stammen er toe bracht hun gemeenschappelike taal als de volkstaal κατ'ἐξοχήν te karakteriseren. Was het de algemene taal in tegenstelling tot de dialekten van Franken, Zwaben, Beijeren enz. of was het de taal der Duitsers tegenover die van de eveneens tot het Rijk behorende Romanen? Of moest men er de taal van de minder beschaafden, van het vulgus in zien tegenover het Latijn van kerk en staat? Of maakte soms de naam tegen al deze begrippen tegelijk front? Tegenover deze veronderstellingen wil D. het probleem van andere zijde naderen door een breed opgezet geschiedkundig onderzoek naar de nationaliteitsverhoudingen, zoals ze zich vooral sedert de volksverhuizing ontwikkeld hadden; een overzicht er van moge hier volgen.

De grote schaduwkant van de Romeinse wereldheerschappij was de verstikking van alle nationaal leven der aan het imperium onderworpen volken; herleving was slechts mogelik door hen, die, buiten de orbis Romanus staande, hun eigen nationaal karakter behouden hadden, in de eerste plaats dus door de Germanen. Tot aanduiding van deze volken (Goten enz.) gebruikten de klassieken het woord ἔθνος of *gens* — waarvan de oorspronkelike betekenis „geslacht" reeds lang was verbleekt —, dat dus naar Dove's treffende definitie diende om „das einzelne Volk in seiner konkreten Erscheinung, in der einheitlichen Totalität seiner angestammten Eigenart, in seinem nach innen homogenen, überall mit sich selbst identischen, nach aussen hingegen scharf und sicher begrenzten Wesen generell kenntlich zu machen." Maar daar de aldus bedoelde volken juist de barbaren waren, werd ἔθνη-*gentes* (in pluralisvorm) vrijwel synoniem met βάρβαροι-*barbari*. En toen het Kristendom zich over het Romeinse rijk had uitgebreid, kreeg deze pluralis bovendien nog de techniese betekenis van „barbaren in de godsdienst," heidenen, terwijl de er van afgeleide adjectiva ἐθνικός-*gentilis* het begrip „heidens" uitdrukten. Bij voorkeur gebruikte men deze benamingen voor de heidenen buiten het rijk, terwijl die binnen het rijk Ἕλληνες-*pagani* genoemd werden; de gevoelswaarde van deze laatste termen bleef zodoende een andere; voor de ongelukkige ἐθνικός-*gentilis*, die niet beter wist, had men medelijden; van de verdorvene Ἕλλην-*paganus*, die zich niet wilde bekeren, had men afschuw. Naar het voorbeeld van dit *paganus* vormde Wulfila — of, zoals ook D. m.i. op onvoldoende gronden meent, een jongere Goot — *haiþno* (f; alleen Mc. 7 : 26), welk woord dan weer van de Goten zijn weg vond naar de andere Germanen. De Gotiese bijbelvertaling leert, dat Wulfila ἔθνος-*gens* weergeeft met *þiuda*, zoals ook op de kalender *Gut-þiuda* verschijnt; de pluralis *þiudos* beantwoordt aan ἔθνη-*gentes*: *heidenen*. Maar opvallend genoeg wordt οἱ ἐθνικοί vertaald met *þai þiudo* en niet met een adjektief (n. Sg.) **þiudisks*, dat slechts éénmaal voorkomt in het bijwoord *þiudisko* = ἐθνικῶς (G. 2 : 14). Volgens D. kende het Goties het adjektief dus niet; op de bewuste plaats was het een neologisme van Wulfila, nodig om de zin tot zijn recht te doen komen (Ἰουδαῖος : Ἰουδαϊκῶς = τὰ ἔθνη : ἐθνικῶς; got. *Iudaius* : *iudaiwisko* = *þiudos* : *þiudisko*). Hier lijkt me D.'s redenering niet sterk; waar het adjektief uit het West-Germ. bekend is en de vormingen op *-isks* in het Goties gewoon zijn, daar zal **þiudisks* ook bestaan hebben, maar in de betekenis, die bij *þiuda* en niet bij *þiudos* behoorde: vandaar dat Wulfila οἱ ἐθνικοί er niet door weergaf.

Toen de Goten een deel van het Romeinse rijk veroverden, werd het de grote vraag, of hun voortbestaan als *gens*-*þiuda* verzekerd was. Wat de Oost-Goten betreft, Theoderik streefde naar een samensmelting van zijn volk met de populus Romanus, en zo trad, ditkeer van de kant van de *þiudans*, nog eens het oude streven naar voren om de *gens* op te lossen in de eenvormigheid van het nomen Romanum. Zijn streven mislukte, maar de Oost-Goten zelf gingen er bij te gronde. Aanvankelik schenen de West-Goten niet anders te zullen handelen: men denke aan het politiek programma van Athavulfus, zoals Orosius het vermeldt: *ut gloriam sibi de restituendo in integrum augendoque Romano nomine Gothorum viribus quaereret habereturque apud posteros Romanae restitutionis auctor*. Maar hun latere vorsten dachten er anders over en in Spanje voltrok zich die eigenaardige wijziging in de opvatting, waardoor zelfs de Romeinen, Romanen geworden, als een der onderworpen *gentes* beschouwd werden. Datzelfde gebeurde ook bij de West-Germanen: de z.g.n. Frankiese volkerentafel — na 568 geschreven, niet in 520, zoals D. nog meent; zie de nieuwere onderzoekingen van Friedrichs — noemt als nakomelingen van *Istio* vier *gentes*: *Romanos*, *Brittones*, *Francos*, *Alamannos*.

Het is bij de West-Germanen, die uiteraard het minst tegen de Romeinse uniformiserende invloeden positie behoefden te nemen, dat het eerst het begrip *gens* zich verrijkt tot de meer moderne zin van „volk". Het duidelikst is de ontwikkeling bij de Angelsaksen. De verschillende Germaanse stammen en stammetjes, die Britannië veroverd hadden, waren alle afzonderlike gentes, maar de strijd tegen de Britten deed hen zich langzamerhand als één gens voelen; boven de *gentes Anglorum* ontstond de grote *gens Anglorum*, de Angelsaksen, die in de toekomst tot de Engelse natie zouden worden. En zoals de gentile idee bij de veroveraars van Britannië hoe langer hoe ruimer en voller en rijker werd, zo ging het ook in het Frankiese rijk, waar in de Lorscher Annalen (a. 788) *Theodisca lingua* gebruikt wordt als naam voor de gemeenschappelike taal der Duitse stammen, die op de rijksdag van Ingelheim verschenen. Het onderzoek naar de gentile verhoudingen van het Merovingiese en Karolingiese rijk, waardoor moet uitgemaakt worden, of de Duitsers zich reeds vóór die tijd als een *diot* voelden en of dus *diutisk* in deze zin de taal van het volk, de *lingua gentilis* is, heeft D. niet meer kunnen verrichten. Of hij tot een bevredigend resultaat zou gekomen zijn, betwijfel ik echter, ook al met 't oog op de D. nog onbekende oudste plaats, waar *theodisce* in tegenstelling met 't Latijn gebruikt wordt met betrekking tot de Angelsaksiese taal: *singula capitula perlecta sunt et tam latine quam theodisce* (bericht over de Angelsaksiese synode van 't jaar 786). Deze plaats toch bevestigt de opvatting, dat het woord van geleerde oorsprong is en aan de tegenstelling met 't Latijn zijn ontstaan te danken heeft. Maar daarmee vermindert de waarde van D's boek niet, welks verdienste niet in de oplossing van het gestelde probleem, maar in de grondige ontleding van de nationaliteitsbegrippen ten tijde van de volksverhuizing ligt.

Hilversum. M. Schönfeld.

Z. W. Sneller, Walcheren in de vijftiende eeuw. (Utrechtsche bijdragen voor letterkunde en geschiedenis Dl. X). Utrecht, Oosthoek. 1917. (Utrechtsche diss.).

In één opzicht belooft de titel van deze Utrechtsche dissertatie meer dan zij geeft. Een volledige geschiedenis van Walcheren wordt ons daarin niet geboden. Zij bepaalt zich tot de economische geschiedenis en daarvan wordt nog slechts een deel, n. l. het handelsverkeer met het buitenland behandeld. En ook dit onderdeel is binnen enge grenzen gehouden. Van den invloed door den groei van het overscheepverkeer op den socialen opbouw der bevolking uitgeoefend, van de industrieën, die daardoor werden verdreven of te voorschijn geroepen, van de organisaties, die aan dit verkeer hun bestaan dankten vernemen wij zeer weinig en wat wij er over hooren slaat nagenoeg uitsluitend op Middelburg. En nu moge het van dissertaties meer nog dan van andere geschriften waar zijn, dat des schrijvers recht op toelating tot het gilde in de eerste plaats kan blijken uit de zelfbeperking, die hij zich bij de bewerking van zijn proefstuk oplegde, ik ben overtuigd, dat een iets ruimere opvatting van zijn taak dezen schrijver in staat zou hebben gesteld, zijn onderwerp tot een beter afgerond geheel te maken. Want hoe belangwekkend des schrijvers resultaten ook zijn, hoe deugdelijk hij ze ook met bewijzen staaft, zijn uiteenzetting van den groei en den aard van het transitoverkeer op Walcheren reeden, zou m. i. zeer gewonnen hebben door een schets van het tijdperk, dat daaraan moet zijn voorafgegaan, waarin Middelburg's eigen handel en industrie de bronnen der stedelijke welvaart waren. Dat die eigen handel en industrie in de 13e eeuw er zijn geweest, staat vast; reeds het privilege door Floris V in 1271 aan het middelburgsche koopmansgilde verleend levert het bewijs. Het wijst op wijnhandel, die dus door middelburgers werd gedreven en een textielnijverheid, welke (men zie wat Posthumus in zijn Geschiedenis der Leidsche lakenindustrie blz. 8 e. v. daarover zegt) niet onbelangrijk was en wier product ook buiten Zeeland afzet vond. Vermoedelijk zijn deze bedrijfstakken met de visscherij en de vrachtvaart voor vreemde rekening wel de bronnen voor Middelburg's opkomst als handelsstad. Zouden nu deze exportnijverheid en deze oude eigenhandel niet hebben medegewerkt om het vreemde scheepvaartverkeer, dat in de 15e eeuw opkwam, tot zich te trekken? Dit is een vraag, die onwillekeurig bij het lezen rijst, doch waarop wij geen antwoord ontvangen, en die ons juist daardoor geneigd doet zijn eenig voorbehoud te maken, om de overigens zoo overtuigende uiteenzettingen des schrijvers over de oorzaken van een bloei der middelburgsche haven in de 15e eeuw als de eenige aanvaarden.

Intusschen, dit voorbehoud eenmaal gemaakt, kan overigens Dr. Snellers boek bijna onverdeeld worden geprezen. Aanvankelijk had de schrijver zich voorgesteld na te gaan, waarom in de gewichtige jaren 1572—74 de houding van Veere en Vlissingen zoo geheel anders was dan die der Zeeuwsche hoofdstad. Spoedig bleek hem echter — zoo deelt hij mede — dat de wortels van dit verschijnsel tot in de 15e eeuw moesten worden opgedolven. Vandaar dat hij zich voorloopig tot een studie der verhoudingen in laatstgenoemd tijdvak bepaalde en vermoedelijk is dat ook wel de reden, die hem weerhield nog verder terug te grijpen. Om Walcheren's plaats in het wereldhandelsverkeer van dien tijd te doen begrijpen, begint hij met ons kort en duidelijk uiteen te zetten — een schetskaartje neemt alle moeilijkheden weg, die anders aan het volgen van een zelfs zoo helder geschreven betoog bijna onvermijdelijk verbonden zijn — hoe zich bij Walcheren drie der groote verkeersroutes van dien tijd kruisten t. w.: 1. de handelsweg van Brugge naar de monden der Elbe en Weser en de Oostzee, 2. die van den Rijn naar Vlaanderen, 3. die van Engeland naar Bergen op Zoom en Antwerpen. Op het knooppunt dezer wegen vormde de thans door inpolderingen verdwenen groote bocht, die de walchersche kust tusschen Vlissingen en Arnemuiden maakte, een veilige ankerplaats, waar de schippers hun waren konden overladen en desnoods ook overwinteren. Geen wonder dat de landsheer daarvan partij trok om daar een tol te vestigen. Ook Middelburg echter trachtte daaruit winst te slaan door zich een stapelrecht te verwerven voor alle goederen, die op de reede van Arnemuiden — toen reeds Middelburg's voorhaven en geheel in de macht der grootere hoofdstad — werden gelost of overgeladen. Ook dit wijst, dunkt mij, op het bestaan van een niet onbelangrijken eigen handel in de Zeeuwsche hoofdstad. Stapelrechten waren, als ik het wel heb, zelden

volkomen willekeurige belemmeringen van het handelsverkeer. In den regel gaven zij steun aan wat reeds zonder dwang placht te geschieden en niet zelden zijn het ongetwijfeld slechts maatregelen geweest, die door wettelijken dwang een reeds bestaand gebruik trachtten te handhaven, wanneer dit door het opkomen van nieuwe gebruiken scheen te worden bedreigd. Dat dit laatste te Middelburg het geval is geweest schijnt mij niet waarschijnlijk, het gemak, waarmede deze stad hare aanspraken op den stapel heeft laten varen, duidt er op, dat aan dit stapelrecht nog niet vele vastgewortelde belangen vast zaten. Doch dat het streven naar een stapelrecht in de eerste helft der 15e eeuw op het bestaan van een eigen handel wijst, is m. i. hoogstwaarschijnlijk. Evenwel de stad heeft, gelijk gezegd, spoedig ingezien, dat zij beter hare rekening zou vinden bij het vrijlaten van het transito verkeer en haar stapelrecht niet trachten te handhaven, toen zij begreep, dat het te sterk aantrekken van dezen band vermoedelijk slechts tengevolge zou hebben, dat de schippers, die op de Hont geen tol hadden te betalen, liever met ongebroken last naar het opkomende Antwerpen zouden opvaren. Zij had juist gezien en de Walchersche reede werd niet alleen een gaarne bezochte veilige ankerplaats, doch ontwikkelde zich tot een voorhaven voor Brugge, Antwerpen en Bergen op Zoom tegelijk. Dit had weer tengevolge, dat zich hier een belangrijk verkeer tusschen de buitenlandsche importeurs en exporteurs ontwikkelde. Evenals vroeger te Brugge raakten hier de beide verkeerskringen, waarin gedurende de middeleeuwen de zeehandel was verdeeld aan elkander, terwijl de aanvoer van Engelsche wol nog een derde factor daaraan toevoegde. In dezen tijd van transitoverkeer, dat in de eerste helft der 15e eeuw opkwam en in de laatste sterk toenam, trad de eigenhandel der middelburgers blijkbaar op den achtergrond en zochten de inheemsche kooplieden hun bestaan in het tot elkaar brengen van vreemde kooplieden, om zich daarop van de positie eens makelaars tot die van een commissionair op te werken. Evenals te Brugge waren het de waarden, bij wie de vreemdelingen hun intrek namen, die in de eerste plaats tot het bewijzen van deze diensten zich geroepen en gerechtigd achtten en evenals in de beroemde vlaamsche handelsstad was de stedelijke regeering zeer geneigd den in de middeleeuwen overal zoo fel bestreden handel van gasten met gasten, alleen toe te staan onder beding, dat een harer burgers daarbij zijn tusschenkomst verleende en daaraan zijn provisie verdiende. (In dit verband veroorloof ik mij den schrijver opmerkzaam te maken op Ehrenbergs opstel over Makler, Hosteliers und Börse in Brugge vom 13.bis zum 16. Jahrhundert in Band XXX van het Zeitschr. f. d. gesammte Handelsrecht en het uitnemende boek van den Deenschen geleerde Erik Arup: Studier i Engelsk og Tysk Handelshistorie (1911), waarin hij over de functiën van den „tusschenhand" in het Middeleeuwsche handelsverkeer, in het bijzonder ook over den commissiehandel der waarden belangrijke gegevens kan vinden, zoomede op Schmidt-Rimplers Geschichte des kommissionsgeschäft in Deutschland Bd. I (1914), waarin ook Nederlandsche toestanden behandeld worden).

De bovengenoemde handelsroutes, die elkaar bij Walcheren kruisten, wijzen tevens aan, welke takken van het internationale warenverkeer men op de reede van Walcheren vertegenwoordigd vond. De handel op het westen voerde de producten van Frankrijk, Spanje en Portugal: wijn zout, kurk, olie, zuidvruchten alsmede koloniale producten als suiker en specerijen aan. Uit de Oostzee voerden de Hanzen in hoofdzaak de „zware" goederen aan, tot welker vervoer groote schepen noodig waren; de „kostlicke" waren, die minder ruimte innamen, schijnen meestal rechtstreeks naar de Antwerpsche en Bergensche markten of wel naar Brugge, het oude steunpunt van den handel der Hanze, te zijn gebracht. Engeland en Schotland brachten wol, laken, later ook lood. Al deze waren werden door de binnen schippers uit Walcheren of uit de genoemde handelssteden overgenomen en verder naar hun bestemmingsplaast gebracht (ook wel en dan natuurlijk ook wel door andere schippers naar Holland of verder den Rijn op), altijd voorzoover zij niet in Middelburg reeds verkocht werden aan een koopman uit het andere handelsgebied, die ze als retourvracht mede nam. In het bijzonder wordt er daarbij nog eens door den schrijver op gewezen, dat de aanvoer van zout uit Bretagne en het Iberische schiereiland de oude inheemsche wijze van zoutwinning, het z. g. darincdelven, deed te niet gaan, doch daartegenover de oorzaak was van de opkomst der later zoo bloeiende zeeuwsche zoutziederijen, waar het aangevoerde ruwe zout verder werd gezuiverd. Dit zout diende weer voor de conserveering van visch, voornamelijk haring, die als retourvracht gaarne naar het westen werd medegenomen. De schrijver schijnt te meenen, dat dit voornamelijk haring was door Zeeuwsche visschers gevangen en brengt daarmede in verband de uitbreiding, die de Walcherche visscherij tegen het einde der 16de eeuw onderging. Het is inderdaad zeer wel mogelijk dat een deel van dit door Zeeuwen gevangen zeebanket aldus zijn weg naar zuidelijker streken vond. Doch zou niet ook de haring door de „osterlingen" aangevoerd van de bekende vischplaatsen in de Sont en aangrenzende wateren een groote rol hebben gespeeld?

Het is te waardeeren, dat de schrijver duidelijk heeft beseft, dat de wegen van handel en scheepvaart niet steeds dezelfde waren en b.v. met nadruk wijst op het aandeel, dat de Hollandsche scheepvaart toen reeds in het verkeer met de Oostzee had, terwijl de Hanzen een lang niet onbelangrijk deel van de vaart op het westen tot zich trokken.

Als men nu in aanmerking neemt, dat de schrijver de bovengeschetste belangrijke resultaten heeft moeten verwerven door langdurige en moeizame bewerking en combinatie van tal van onsamenhangende archiefstukken, dan beseft men, dat hij geen lichte taak heeft gehad. En onze waardeering voor zijn arbeid stijgt, als wij zien op hoe gelukkige, bedachtzame en tactvolle wijze hij zijn gegevens verwerkt. Zijn betoog is niet alleen overal door bewijzen gestaafd, doch het overtuigt ook. En — wat waarlijk niet het minst krachtige bewijs van des schrijvers talent is — het boek is opmerkelijk vrij van die moeizame en vermoeiende betoogtrant, welke anders de lectur van werken, waarbij zoovele stukken moeten worden ontleed en uitgelegd, zoo vaak tot een kwelling maakt. De schrijver hanteert zijn gegevens met vaste hand. Met lichten doch zekeren toets wordt telkens op het belang van elk gegeven gewezen. Tezamen met den aangenaam bondigen en

toch lossen stijl maakt dit het lezen van dit werk tot een waar genoegen.

Een afzonderlijk woord dient ten slotte gewijd aan twee bronnen betreffende den omvang van het handelsverkeer, die door den schrijver in het bijzonder worden genoemd en waarvan er een door hem tot eenige hoogstbelangrijke cijfertabellen is verwerkt. Ik bedoel het „canceljoengeld" dat van 1406 tot in den zestiger jaren der 15e eeuw werd geheven van alle goederen die in Middelburg ter stapel kwamen, en het ankeragegeld dat van alle schepen ter reede van Arnemuiden, — later ook te Veere — werd geheven.

De opbrengst van eerstgenoemde retributie, die voor de helft aan den landsheer kwam, is uit de bewaarde rentmeestersrekeningen jaar voor jaar na te gaan en daaruit kan dan zonder moeite de waarde worden afgeleid der in elk jaar te Middelburg verstapelde goederen. Toch heeft de schrijver van het opstellen dezer statistiek afgezien. Er zijn naar zijne meening in dit materiaal te vele en te belangrijke bronnen van fouten aan te wijzen, dan dat zoodanige tabel een betrouwbaar beeld van den handelsomzet (tusschen vreemden ?) te Middelburg zou kunnen geven. Des schrijvers argumenten zijn inderdaad van belang en geenszins van gewicht ontbloot. Toch vraag ik mij af of hij hier niet al te hooge eischen aan dergelijke statistieken stelt ? Zou ook hier, gelijk in zoovele andere gevallen van dergelijken aard, de fout niet vrijwel constant zijn geweest, althans gedurende den tijd (ongeveer tot 1430), dat Middelburg op handhaving van zijn stapelrecht prijs stelde ? Dan zou een statistiek uit genoemde rekeningen afgeleid wel geen absolute, doch althans relatieve waarde hebben bezeten door ons het op- en neer-gaan van den warenhandel aanschouwelijk te maken. Dit ware van te meer belang omdat des schrijvers andere bron — de rekeningen van het ankeragegeld — eerst met 1431 beginnen. Uit deze laatste bron — op welker belang reeds vroeger was gewezen, doch die, voorzoover ik weet, nog nimmer was gebruikt — heeft de schrijver meer geput en deze resultaten zijn tot een zeer interessante statistiek van het scheepvaartverkeer van vreemde naties op de Walchersche reeden verwerkt, Ook deze getallen hebben echter geen absolute waarde, want de Zeeuwsche en Engelsche schepen waren van de betaling dezer retributie vrijgesteld. Op alles wat deze tabellen ons leeren kan hier natuurlijk niet worden ingegaan, slechts zij gewezen op twee punten, die bijzonder onze aandacht trekken. Het eerste is het belang der scheepvaart van Bretagne, die gedurende de 15e eeuw steeds toenam en een zeer groot aandeel in het verkeer met het westen blijkt te hebben gehad. Het andere is, dat de schippers der Hanze steeds liever naar Veere dan naar Arnemuiden den steven richtten, aangetrokken door den lageren retributie, die te Veere geheven werd. In de verwarring, die op den dood van Karel den Stoute volgde, wist Middelburg echter niet slechts een algemeene verlaging van het ankeragegeld te Arnemuiden door te zetten, doch ook een geheele vrijstelling voor de „Oosterlingen" te verwerven, zoodat na 1477 voor de scheepvaart der Hanze in deze tabellen geen gegevens te vinden zijn. Gelukkig — voor onze weetgierigheid — wist Karel V in de 16e eeuw deze privilegieën op zij te zetten en zal dus het vervolg op Dr. Snellers eerste pennevrucht, hetwelk ons wel niet uitdrukkelijk wordt beloofd, maar dat ons, naar ik hoop, toch niet zal worden onthouden, ook over het zoo bij uitstek belangrijke verschijnsel naar den omvang van den achteruitgang der Hanze-scheepvaart in de 16e eeuw kunnen inlichten. Niet alleen echter om deze statistiek te bezitten, verlang ik naar een studie van dezen schrijver over Walcheren in de 16e eeuw. Gelijk toch uit bovenstaand overzicht moge zijn gebleken, is het thans gebodene ons tevens een waarborg, dat ook een volgend werk van dezen geleerde in meer dan een opzicht een belangrijke verrijking van onze historische litteratuur zal zijn.

Utrecht. S. van Brakel.

S. Cuperus, Kerkelijk leven der Hervormden in Friesland tijdens de Republiek. Eerste deel. *De Predikant.* Leeuwarden, Meyer en Schaafsma. 1916.

Een academisch proefschrift, ook afzonderlijk in den handel gebracht, waarmede de schrijver den graad van Doctor in de Godgeleerdheid cum laude verwierf en die onderscheiding ook ten volle verdiende. Een werk, waarvoor een heirleger Provinciale en Classikale Acten van Friesland met loffelijken ijver, groot geduld en taaie volharding is doorworsteld. Een onderwerp, waarvan de stof te overvloedig bleek om in een enkel boekdeel te verwerken, zoodat hier alleen de Friesche predikantenwereld de revue passeert, en de beschrijving van het gemeentelijk-godsdienstige leven voor een later deel is bewaard.

In zijne Inleiding wijst Dr. Cuperus er op, dat „deze geschiedenis er geene is van groote mannen, maar grootendeels van middelmatigheid", maar „dat ook de kennis van zulk een gemiddeld geestes-niveau cultuurgeschiedenis" mag heeten. Want deze, meest dood-ordinaire dominees zijn het toch geweest, die leiding hebben gegeven aan het kerkelijk leven en als zoodanig ook op het volksleven invloed hebben geoefend. C'est la petite histoire, que nous y trouverons. Het zijn de licht- en schaduwzijden, de deugden en gebreken dezer Dienaren des Woords, en uiteraard der zaak het meest hunne fouten en zonden. Kerkelijke acteboeken toch behelzen nagenoeg alleen de namen diergenen, die om hunne tekortkomingen in handel en wandel door de kerkelijke tuchtroede werden getroffen. Van de brave, rechtschapen en eerbiedwaardige vertegenwoordigers uit die predikantenwereld wordt daarin meest gezwegen. Als er bijna geen zonden zijn, waaraan in die twee eeuwen Friesche predikanten zich niet schuldig hebben gemaakt, en er ruim 170 wegens hun in hooge mate slecht levensgedrag zijn gestraft, dan is dat zeker heel erg. Maar men vergete niet dat er in de ruim 200 Friesche gemeenten gedurende die 200 jaren stellig 1500 à 1600 de Friesche kerk hebben gediend, en dat alzoo verreweg de overgroote meerderheid als trouwe dienaars hun ambt hebben waargenomen, de gemeenten met liefde hebben verzorgd en „den linnen lijfrok zuiver hebben bewaard". Terecht heeft Dr. Cuperus er dan ook bij herhaling den nadruk op gelegd, dat men ter wille van de zwakke broeders de geheele Friesche predikanten-wereld niet met een zwarte kool mag teekenen, evenals hij met kieschen tact vermeden heeft zijn boek tot een chronique scandaleuse te verlagen.

Uit hetgeen ons in de beide eerste hoofdstukken wordt medegedeeld over de Provinciale Synoden en Classen

blijkt, dat deze kerkelijke besturen zooveel mogelijk zorgden dat alles eerlijk en met orde geschiedde, ook al namen soms lang niet eerwaardige mannen, als Tobias Haga, „een twistzoeker van het eerste water en het hoofd eener familieregeering", in deze hooge vergadering zitting, en al werd van de Bolswarder classis in 1629 gezegd, „dat daarin sedert 30 jaren de duyvel had geregeert", en zij 40 jaar later als het „klaphuis" werd betiteld.

Wat wij vernemen omtrent het praeparatoir en peremptoir examen, doet ons zien, dat de Classes het den candidaten dikwijls niet gemakkelijk maakten, maar hen duchtig aan den leerstelligen tand voelden, al was men in tijden van predikantennood bij de toelating toegefelijker, evenals in den eersten tijd dikwijls tot de ambtsbediening werden toegelaten, die geen academische opleiding hadden genoten, zooals later zonder uitzondering algemeen werd gevorderd.

Kwade praktijken gingen de Classen, zooal niet steeds met gunstig gevolg, te keer, zoo bij vacaturen ten aanzien van het annus gratiae ten nadeele der weduwen, en dat zelfs door de Ringbroeders, als in beroepingsaangelegenheden, waarbij het niet aan Simonie ontbrak en nog minder aan machtsmisbruik van de zijde der wereldlijke overheid of der landheeren.

Grooten nadruk legde de kerk begrijpelijkerwijze op de prediking des Woords. Dat was ook goed gereformeerd. Een berisping bleef niet uit, als de dienst in de eene of andere gemeente had stilgestaan, zelfs niet wanneer, zooals in 1662 te Harich was geschied, de kerk was ingestort. En ook de vervulling van den namiddagdienst voor de catechismusprediking mocht niet verzuimd worden. De Woudster-classis was zelfs in 1667 van oordeel, dat alsdan „het Friesche volk met het joodsche bij gebrek aan kennis zou verloren gaan". Toch bleef die middagpreek een kruis voor de predikanten en een steen des aanstoots voor de gemeenteleden. Opmerkelijk is de mededeeling, dat het lezen van de preek wel niet voor ongeoorloofd werd gehouden, maar dat het toch ongewenscht werd geacht, dat „men een schriftje voor zich nam om zijn memorie te hulp te komen". En niet minder opmerking verdient het, dat geen slaafsche gebondenheid aan formulieren werd gevraagd, maar aan elken predikant een goede mate van vrijheid werd gelaten. Twee opmerkingen voorzeker, ook in onze dagen nog voor menig predikant en menige gemeente alleszins behartigingswaardig.

Liet het ambtelijk leven van menigen predikant, ook wat het godsdienstonderwijs, het huisbezoek en het bijhouden der Acte-boeken, vrij wat te wenschen over, geen droeviger requisitoir dan hetwelk Dr. Cuperus ons inzonderheid omtrent het leven van vele predikanten te hooren geeft. De reeds ter loops vermelde 170 predikanten hebben het meer dan ergerlijk gemaakt. Evenwel, dronkenschap, ontucht, bedrog, oneerlijkheid, godslastering, vuile praat, vechtlust, ja wat al niet meer, hadden velen op hun kerfstok. Wij zullen er geen staaltjes van bijbrengen, maar met voldoening constateeren dat de kerkelijke overheid die ongerechtigheden nooit geheel ongestraft heeft gelaten, al paste zij de tucht in den regel vrij slap toe. Dr. Cuperus ziet daarin een bewijs van vromen zin en Christelijke liefde, die medelijden had met de zwakke broeders en hoop koesterde door lichte kastijding voor hen den weg tot loutering en verbetering te ban n. Men kan hem dit gereedelijk toestemmen en toch van oordeel zijn dat, als voor dezelfde zedelooze handeling de een voor zes weken wordt geschorst en de ander er met een berisping en boetpredikatie afkomt, zekere af te keuren cameraderie een woordje heeft medegesproken. Maar meer nog mag men vragen, of bij zijn zachte beoordeeling der slappe tucht, Dr. Cuperus niet heeft voorbijgezien, dat de gemeenten daarvan de dupe werden. Als Foppo Gellius heel wat buitensporigheden op zijn rekening heeft, Leo Sylvius vele schandelijke stukken heeft uitgehaald en Bernard Knoop in 25 jaar tienmaal berispt of geschorst is geworden, en alle drie er nochtans even goed hun tijd tot hun emeritaat om uitdienen, dan heeft, dunkt mij, de Christelijke liefde der Classes zich blijkbaar meer om de herders, dan om de schapen bekommerd.

Met de bezoldiging der predikanten en de zorg voor hunne weduwen en weezen stond het in de Friesche Kerk al niet beter geschapen dan elders. De geringe opbrengst der pastoriegoederen maakte het leven voor vele predikantsgezinnen dikwijls zuur en moeilijk genoeg. Daarover is in Synoden en Classen herhaaldelijk gedoleerd; maar van krachtige pogingen om kerkvoogdijen en gemeenteleden te bewegen op voldoende wijze in dien nood te voorzien, toen de Kerkelijke besturen daartoe nog heel wat meer macht en middelen bezaten dan tegenwoordig, bespeuren wij weinig. Als een schuchtere bedelares heeft de Friesche Kerk bij herhaling bij de Staten aangeklopt om de „deficieerende traktementen" te hulp te komen, maar slechts met het mager resultaat dat in 1682 het minimum traktement op ƒ 300.— en eerst in 1761 op ƒ 500.— werd gebracht. En dat geschiedde nog wel doordien de provincie de pastoriegoederen van niet minder dan 77 arme gemeenten tot zich nam, en achtereenvolgens in de jaren 1762, 1763 en 1764 onder den hamer bracht, welke, wegens de massa voor lage prijzen verkocht, overgingen in het bezit van vele burgerfamiliën, die daardoor thans tot de rijksten van Friesland behooren.

Even weinig hebben de Synoden en Classes van kerkvoogdijen en gemeenteleden gedaan weten te krijgen ter voorziening in den nood van predikantsweduwen en -weezen. Eerst in 1661 kwam er met behulp der Staten een weduwenbeurs tot stand, waaruit echter tot 1771 niet meer dan ƒ 93.— aan elke weduwe werd uitgekeerd. Eerst na 1787 steeg dit bedrag tot ruim ƒ 170.—. Maar ook hiermede werd „het tranend oog" der weduwen wel niet gedroogd. Als Synoden en Classen, toen zij nog zooveel machtiger waren dan nu, op een kerkelijken, hoofdelijken omslag hadden aangestuurd, zouden gebrek en armoede menige pastorie niet zijn binnen getreden.

De blik, dien Dr. Cuperus ons in de Friesche predikantenwereld deed slaan, is zeker weinig bevredigend. Toch danken wij hem voor zijn hoogst belangrijke studie en zien met verlangen naar zijne beschrijving van het kerkelijk-godsdienstig gemeenteleven in Friesland uit. Ook de lessen van het verleden bezitten praktische waarde voor het heden en de toekomst.

Diepenveen. J. C. van Slee.

SCHOOLBOEKEN

J. Ravensteyn, Oefeningen in de Vereenvoudigde Spelling voor Herhalings- en Inhalingsscholen volgens de beginselen en in opdracht van de „Vereniging tot Vereenvoudiging van onze Schrijftaal". Groningen-Den Haag, Wolters. 1916. (Pr. ƒ 0.40).

Voor scholen, waar de docent vrij is in de keuze der te gebruiken spelling en de „Vereenvoudigde" tot het programma behoort, biedt bovenstaand boekje een aantal goede oefeningen. Ze zijn kort en niet kinderachtig, in overeenstemming met de scholen, waarvoor ze bestemd zijn. Ook valt te prijzen, dat de schrijver dikwijls afgeronde verhaaltjes geeft inplaats van losse zinnen en dat bijzondere oefeningen gewijd zijn aan de zoovaak — althans in het westen des lands — hinderlijk verwisselde woorden *kunnen* en *kennen*, *liggen* en *leggen*, *mij* en *mijn*.

Waarvoor dient echter de invoering van den term „*Tijdwoorden*" inplaats van „*Werkwoorden*"? Meent de schrijver, dat *werkwoord* minder gemakkelijk te begrijpen is dan b.v. de traditioneele termen *zelfstandig naamwoord* e. d., die hij in zijn boekje (terecht) gebruikt? Bovendien gaat bij den schrijver de natuur boven de „leer", waar hij b.v. op blz. 17 en 25 nu eens van *tijdwoorden*, dan weer van *werkwoorden* spreekt.

De verandering in de grammatische nomenclatuur, reeds zoo herhaaldelijk voorgesteld — zonder blijvend succes — ware m. i. in zulk een eenvoudig schoolboekje beter achterwege gebleven.

Leiden. B. M. Noach.

L. M. G. Kooperberg, Honderd Taaloefeningen bij de Nederlandsche Spraakkunst voor Gymnasiën, Hoogere Burgerscholen en Opleidingsscholen voor Onderwijzers en Onderwijzeressen. 2e druk. 's-Gravenhage, Joh. IJkema. 1916. (Pr. *f* 0.70).

Wie met mij van meening is, dat opzettelijk spraakkunst onderwijs op Gymnasium en H. B. S. noodzakelijk is, maar tot een *minimum* beperkt moet blijven, die kan dit werkje voor *deze* scholen niet aanbevelen. Geen enkele der gebruikelijke indeelingen (soorten bijwoordelijke bep., bep. van gesteldheid, enz.) wordt den leerling bespaard: den beker met grammatischen alsem moet hij er tot den laatsten droppel toe uit drinken. —

Voor de opleidingsscholen voor onderwijzers (-essen) kan het geschikte stof leveren, omdat de a.s. onderwijzer in Nederland, dank zij het dwaze overwicht van de spraakkunst op het onderwijzersexamen, nu eenmaal een slimmerik moet zijn in het uitpulken van allerhand verborgen grammatische graatjes; in de zinnen uit dit boekje kan hij er zich naar hartelust in vermeien. —

Leiden. B. M. Noach.

Mej. A. Ahn en Mej. A. Moret, „leeraressen aan het Nederlandsch Lyceum te 's Gravenhage", hebben bij de firma Wolters uitgegeven: *Herhalingszinnen bij de hoofdzaken van de Fransche Spraakkunst* (Groningen-den Haag, 1917, pr. *f* 0.70). Deze zinnen vormen dertig stukjes, ieder ruim 20 voorbeelden bevattend; aan het einde van 't boek zijn van elk stukje de woorden en uituitdrukkingen die moelikheden kunnen opleveren in het Frans vertaald.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Bull. de l'Acad. d. Inscr. et B.-L., 1916, Sept.-Oct.: Capitan, Le couteau de pierre à sacrifices humains de l'ancien Mexique dans deux livres du XVIIe s. — A. Moret, L'administration ous l'ancien Empire égyptien. — F. Cumont, Deux militaires de Septime Sévère. — F. Mouret, Note sur les fouilles d'Ensérune. — L. Leger, L'étymol. des mots „obus" et „obusier." — S. de Ricci, Une inscr. grecque d'Egypte. — A. Héron de Villefosse, Deux inscr. chrétiennes trouvées à Carthage. — Durrieu, Jean de Meun et l'Italie. — Capitan, Six nouveaux gisements préhist. dans l'Azazouad et dans la région du Haut Sénégal. — J. Formigé, Observations sur le théatre rom. d'Orange.

Nov.: Rapport sur les fouilles d'Ensérune. — L. Leger, La bataille de Kosovo et la chute de l'Empire serbe. — G. Maspéro, Notice s. l. vie et les travaux de M. M. Bréal.

N. Jahrb. f. d. kl. Alt., Gesch. u. deutsche Lit. u. f. Pädag., XXXIX—XL, 3: W. Kroll, Die religionsgesch. Bedeutung des Poseidonios. — V. Gardthausen, Die Scheidung d. Octavia u. d. Hochzeit d. Kleopatra. — P. Corssen, Das Osterfest. — R. Pestalozzi, Die Nibelungias. — Mitt

In het paedagog. ged.: F. Philippi, Weltgeschichte, Menschheitsgeschichte. — R. Wagner, Das Wissen vom Altertum im Gymn. — W. Marcus, Goethes Torquato Tasso.

Tijdschr. v. Ned. Taal- en Letterk., XXXVI, 1: R. v. d. Meulen, *Robbedoes.* — J. de Vries, *Robin Hood* en *Mijn Here van Mallegem.* — G. Kalff, Nieuwe gegevens v. d. gesch. onzer letterkunde. — F. A. Stoett, *Fokken, Foppen.* — G. J. Boekenoogen, Namen uit ridderromans als voornamen in gebruik — Kleine meded.

Bijdragen Vaderl. Gesch., IV, 3-4: Mulder, De Kelten in ons land. — Holwerda, Oppidum Batavorum. — Coster, Nog eens Beka, Chronicon Tielense en Annales Tielenses. — Blok, Prins Willem's Apologie. — Serné, Anna van Hannover en hare naaste verwanten. — Van Dam van Isselt, Valsch geld in de Levant. — Meyer, Nog iets over het rechtsgeding tegen Torrentius. — Japikse, Het archief van Ieperen. — Van den Berg, Documenten (vervolg). — Historische literatuur (Oct. 1916 — April 1917).

Archief aartsbisdom Utrecht, XLII,3: Van Veen, Handboekje van P. van Teeffelen. — De Jonge van Ellemeet, Instituties enz. van St. Marie in Drente. — Kleyntjens, Twee oorkonden betr. de St. Jansorde en de Balye van Utrecht. — Dez., Presentatio eccl. de Ingen in fratrem Henr. Ruysch. — Dez., Rentebrief van 1464. — Van Adrichem, Een nieuwe devotie door de veeziekte van 1744.

Hist. Zeitschrift, 117, 2: Otto, Die Hethiten. — Bär, Beschreibung Russlands durch Heinrich von Staden. — Miszelle (Weise, zur Archäologie des früheren Mittelalters).

English Historical Review, 1917, April: Miller, Salonika. — Firth, Benefit of clergy in the time of Edward IV. — Turner, The cabinet in the 18th century. — Notes and Documents.

Studiën, LXXXVII, Juni: Is. Vogels, P. v. Meurs en de Kath. Illustratie. — A. J. M. Mulder, De Duikboot, II. — J. v. Ginneken, Rostand's Cyrano de Bergerac: Een Plagiaat? — C. Wilde, Polens Ondergang en Herstel, VI. — Hand. v. d. H. Stoel. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Boeser, Aegypt. Samml. d. Mus. d. Alt. VI—VIII: D. Lit. Ztg. 1917, n°. 12 (Erman).
Günther, Synonyms: D.Lit.Ztg. 1917, n°. 22.
Knuttel, Bloemlezing III: N. Taalg. X, 6 (Koopmans).
Kummer, Gesch. d. Letterk. II: N. Taalg. X, 6 (Koopmans).
Leopold en Pik, Nederl. Lett. vóór 1600: N. Taalg. X, 6 (Koopmans).
Ligthart, Letterk. Stud.: N. Taalg. X, 6 (Koopmans).
Van Niekerk, De eerste Afrik. taalbeweging: N. Taalg. XI, 3 (Hesseling).
Mooy, Gesch. d. Ned. Letterk.: Studiën LXXXVII, Juni (W. M.).
Prinsen, Handboek Lett. Gesch.: Lit. Zentralbl. 1917, n°. 19 (P. L. v. Eck Jr.).
Rengers Hora Siccama en Poort, Bloeiende Bongerd: Studiën LXXXVII, Juni (Jonckbloet).
Schrijnen, Nederl. Volksk. II: N. Taalg. XI, 3 (de Vooys).
Dez., Vergel. klass. taalwetensch.: N. Taalg. XI, 2 (de Vooys).

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE, D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. | Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden. | Prijs per jaargang van 12 nummers f 6.90.

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Paris. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

24ste Jaargang. **No. 11-12.** **Aug.-Sept. 1917.**

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

Platons Ausgewählte Dialoge, erklärt von **C. Schmelzer.** 5er Band, Symposion. 2e neubearbeitete Aufl. von **C. Harder**. Berlin, Weidmann. 1915. (Pr. M. 2.20).

In de korte voorrede van de oorspronkelijke uitgave (1882) zegt Schmelzer: „Die erste Lektüre der vorliegenden herrlichen Schrift Platos verlangt die ungeteilte Aufmerksamkeit des Lesers: je weniger die Aufmerksamkeit abgelenkt wird, um so intensiver ist die Freude am Gelesenen." Ongelukkig geeft hij echter in zijn doorloopenden commentaar, die voornamelijk op den samenhang der hoofdgedachten let en zich verder vrijwel bepaalt tot aesthetische en populair-wijsgeerige opmerkingen, voor het recht begrijpen van den tekst veel te weinig. Hierin moest bij den herdruk noodwendig verbetering komen. Maar deze is nu wat al te „grondig" geschied. Met de oorspronkelijke uitgave heeft Harder's nieuwe bewerking zoo goed als niets meer gemeen. Achtte Schmelzer het geraden om „de paden van filologische en filosofische geleerdheid te vermijden" en dus terstond met de deur in huis te vallen, de nieuwe bewerker begint met een lange inleiding. Deze bevat een hoofdstuk over de Symposia in 't algemeen, een uitvoerige analyse van het te verklaren werk, een beschouwing over den Eros gevolgd door een overzicht der Grieksche Filosofie en ten slotte een vergelijking van Platos werk met het gelijknamige van Xenophon. De verklarende aanteekeningen onder den tekst laten zich met de wijsgeerige problemen absoluut niet in en zijn hoewel er vele nuttige en noodwendige opmerkingen in voorkomen, vol overbodige geleerdheid, verwijzingen naar andere platonische plaatsen, aanhalingen uit alle mogelijke grieksche en latijnsche schrijvers, etc. Aan het eindkomen dan nog een paar registers. Het eerste waarvan de wenschelijkheid moeilijk is te beseffen, vermeldt een groote menigte van de in Plato's Symposion voorkomende (ook hoogst gewone) woorden; het tweede de in de verklarende aanteekeningen besproken grammatikale en stilistische bijzonderheden.

Kortom, de nieuwe uitgave is meer speciaal voor filologen ingericht, heeft alle oorspronkelijke frischheid en beknoptheid verloren, brengt voor het wijsgeerig begrijpen weinig hulp, en is voor die lezers, die niet door bijzaken afgeleid willen worden en zoo veel mogelijk direct Plato's diepe gedachten op zich willen laten inwerken, alleen dan te gebruiken, als zij veel meer dan de helft overslaan.

Utrecht. B. J. H. Ovink.

H. Dessau, Inscriptiones latinae selectae, Vol. III pars II. Berolini apud Weidmannos. 1916. (Pr. M. 18).

Ik vond reeds voor jaren gelegenheid, om in dit tijdschrift (*Mus.* IX blz. 95 vlg.) op de hooge voortreffelijkheid dezer verzameling Latijnsche opschriften te wijzen. In 1887 begon Dessau er mede en nam de taak van Henzen over, die na opzet van het werk spoedig was overleden; thans is het groote geheel voltooid en bezitten wij in vijf deelen met 9522 opschriften een uittreksel uit het reusachtige Corpus inscriptionum latinarum, dat aan alle billijke eischen voldoet. Aan de hulde, toen gebracht, wensch ik op heden niets toe te voegen; ik beperk mij tot de opmerking, dat het in de laatste jaren meer en meer gewoonte wordt, niet alleen in Duitschland maar ook elders, om bekende Latijnsche opschriften niet langer naar het C I L te citeeren, dat toch bijna niemand in huis heeft, maar naar de uitgave van Dessau. Dat zegt, dunkt mij, genoeg.

Over dit slotdeel der groote onderneming valt in eene aankondiging heel weinig te zeggen. Het bestaat namelijk voor het grootste gedeelte uit „Indices". Die hebben het gebracht tot den respectabelen omvang van 954 bladzijden. Maar wat daarvan anders te vermelden dan dat zij zeer oordeelkundig in rubrieken zijn onderverdeeld, en dat zij bij oppervlakkige toetsing blijken zeer nauwkeurig bewerkt te zijn? Bij hunne indeeling is te recht het voorbeeld van het C I L gevolgd. Dat zij zoo uitvoerig zijn, is natuurlijk louter voordeel. Het treedt steeds meer aan het licht (Scaliger trouwens wist het reeds), dat een gedetailleerd alphabetisch overzicht aan het slot van eene verzameling opschriften, waardoor men omtrent de in die verzameling voorkomende bijzonderheden op geschied-, aardrijks- en taalkundig gebied zoo volledig mogelijk wordt ingelicht, het grootste nut afwerpt. Waar vindt men bijv. in kort bestek eene dergelijke menigte merkwaardige vormen uit de Latijnsche lingua vulgaris, zooveel eigenaardige verschrijvingen bijeengebracht?

Aan de indices gaan „Addenda" vooraf. Dessau heeft het geheel met nog ruim zeshonderd opschriften verrijkt, die gevonden zijn sedert de eerste drie deelen van zijn werk verschenen, en die dus daarin niet konden worden opgenomen. Er loopen enkele zeer belangrijke onderdoor; maar ik wil die hier niet opsommen en liever met de mededeeling volstaan, dat niets is overgeslagen wat er beslist aanspraak op mocht maken, in deze verzameling eene plaats te vinden. Ook komen onder de addenda een paar opschriften voor, die wel reeds lang bekend, maar bij ongeluk vergeten waren. Een daarvan, no. 9178, miste ik tot dusverre noode, een opschrift in het museum te Leiden, reeds voor twee eeuwen te Roomburg iets zuidelijk van die stad gevonden. Het was in 1842 door Janssen uitgegeven in zijn Musei antiquarii lugduno-batavi inscriptiones graecae et latinae; de weinige algemeene bekendheid echter, waarmee dat uitmuntende boek het moet doen, is waarschijnlijk de oorzaak, dat het opschrift Dessau jarenlang heeft kunnen ontgaan.

Leiden. H. van Gelder.

P. Cornelii Taciti De Germania, erklärt von **A. Gudeman.** Berlin, Weidmann. 1916. (Pr. M. 3.).

Dat zoo betrekkelijk kort na de 7e uitgave van Eduard Schwyzers Germania (Halle Buchhandlung des Waisenhauses 1912) deze uitgebreide editie ons wordt aangeboden, is zeer zeker een bewijs, dat de belangstelling voor Tacitus' kleinere geschriften bij onze Oostelijke naburen niet verflauwt.

Het werk, dat in het geheel 272 pag. beslaat, heeft volgens den schrijver zijn ontstaan te danken aan het verzoek, tot hem gericht, de Germaniacommentaar van Zernial voor den 3en druk te bewerken. Voor den text vormde de uitgave van Halm-Andresen (1915) den grondslag; intusschen stelt de schrijver 63 veranderingen voor, welke hij aan het eind van het boek in een „kritischer Anhang" vrij uitvoerig bespreekt.

De inleiding behandelt in de eerste plaats het ontstaan en het doel der Germania. De schrijver betoogt, dat Tacitus het noodzakelijk achtte, evenals hij in de Agricola en de Historiae over de Britanniërs en de Joden uitweidde (Agr. 10—12 en Hist. 5, 1—13) ditzelfde toe te passen, toen hij over Germanië en haar bewoners schreef. Bij nader inzien echter bemerkte hij, dat de stof te omvangrijk was, om in de Historiae zelf te worden behandeld, hierom besloot hij een afzonderlijk boekje te vervaardigen, dat alleen over de gewoonten der bewoners van Germania zou handelen.

Noch een zedenspiegel, noch een politieke brochure, met welk doel dan ook uitgegeven, wil de schrijver in de Germania zien, naar het ons voorkomt, op zeer overtuigende gronden.

Het 2e hoofdstuk der inleiding behandelt de fontes. De schrijver ontveinst zich de moeilijkheden niet met juistheid de verschillende bronnen te bepalen, vooral door de vage aanduidingen die Tacitus zelf geeft als „quidam adfirmant", „eorum opinionibus accedo, qui arbitrantur" etc. Dat Tacitus in zijn afwezigheid (88—93) in of bij Germania stof voor zijn werk heeft kunnen opdoen, komt Gudeman niet waarschijnlijk voor. Ik ga in dezen niet geheel en al met zijn conclusie mede, waar hij zoo beslist mogelijk zegt: „Für die Herkunft der Taciteischen Nachrichten über Germanien müssen demnach Autopsie und persönliches Erkunden am Orte selbst oder in der Nähe als Quellen seiner Kentnisse ohne weiteres ausgeschaltet werden." Het is in elk geval mogelijk, dat Tacitus in de bewuste jaren zich in de provincie Belgica heeft opgehouden.

Wel gelooft Gudeman, dat de schrijver een groot deel van zijn kennis geput heeft uit hetgeen vrienden, die een of andere positie in Germania bekleedden, kooplieden, krijgsgevangenen enz. hem hebben medegedeeld.

Alsdan volgt een opsomming der schrijvers, waaruit Tacitus wellicht heeft geput. Van de verloren gegane schrijvers meent hij dat o. a. Pytheas van Massilia (Περὶ Ὠκεανοῦ), Eratosthenes, Timaeus, Posidonius, Sallustius (Hist.), Nepos, Varro, Livius (104e boek), Albinovanus Pedo, Aufidius Bassus' Historiae en Plinius de Oudere het meest in aanmerking kunnen komen.

Van de schrijvers, die wij nog bezitten, noemt hij als waarschijnlijke fontes de volgende: Caesar, Strabo, Diodorus, Pompeius Trogus (in de epitome van Iustinus), Pomponius Mela, Plinius' Naturalis Historia. Ook Plutarchus' Marius, Florus, Dio Cassius, Orosius kunnen ons z. i. helpen, daar hun berichten op bronnen berusten, die veel verder teruggaan dan bv. Posidonius en Livius; hierna worden de genoemde bronnen door den schrijver afzonderlijk behandeld.

Hoofdstuk 3 handelt over „die Zuverlässigkeit" der Germania, een zeer gevaarlijk onderwerp! Schrijver komt tot de conclusie, dat Tacitus wel degelijk zijn berichten gezift heeft, daar bij hem geen enkel onwaarschijnlijk of wonderbaarlijk verhaal voorkomt, zooals bij andere schrijvers, die over Germanie berichten hebben medegedeeld, zooals Strabo, Diodorus, Mela e. a. Hierop laat Gudeman echter volgen: „Auch Tacitus hat wiederholt geirrt, und jener Vorwurf besteht in einem gewissen Sinne zu Recht. Aber es handelt sich eben in all diesen Fällen niemals — und dies hat man bisher stets übersehen — um Tatsachen, deren Erkenntnis oder Beglaubigung damals der Forschung möglich gewesen wäre." Ook Tacitus heeft zich aan dezelfde fout schuldig gemaakt, die zeer vele schrijvers met hem gemeen hadden, n.l. volken, die veraf woonden, te idealiseeren en hun eigenschappen toe te dichten, welke hun geheel vreemd waren. Duidelijk springt in het oog, dat hier zeer moeilijk de

grens tusschen waarheid en verdichting te trekken valt.

Het laatste hoofdstuk der inleiding handelt over den stijl van de schrijver en zijn rhetoriek ; in een afzonderlijk caput wijst de schrijver op den invloed van de dichters, voornamelijk van Vergilius, op den stijl van Tacitus.

Thans wat den tekst zelf betreft.

In *cap.* 1, 6 *modico flexu* gelooft Gudeman, dat slechts van één bocht sprake is en vermoedt, dat die bij Arnhem bedoeld is ; ik ga liever met de verklaring van Schwyzer mede, die van opvatting is, dat h. l. niet een bepaalde bocht bedoeld is, maar men hier moet vertalen : met een zwak naar het W. gerichten loop. *cap.* 2, 17. *auditum*, deze conjectuur door E. Wolff voorgesteld i. p. v.: additum, hetwelk door alle codices is overgeleverd, heeft op het eerste gezicht zeer zeker eenige bekoring ; het ontgaat mij bij nadere overweging echter, waarom *recens et nuper auditum* meer met den beknopten stijl der Germania zou overeenkomen, dan *recens et nuper additum*, en dit is toch een van Gudemans argumenten ; ook de in verband hiermede geciteerde plaatsen (Ann. 4, 34, 2 en 13, 19, 12) kunnen m. i. niet voldoende overtuigend zijn, den overgeleverden tekst te veranderen. c. 3. 12. *aram... consecratam*, de schrijver wijkt hier af van de gewone interpretatie, welke verklaart, dat *aram consecrare* h. l. moet beteekenen = een gedenksteen oprichten, maar wil aram door altaar vertalen ; in dit geval lijkt het mij toch niet waarschijnlijk, dat wij niet vernemen ter eere van welke godheid het altaar is opgericht, in *caput* 4, 2 wordt de lezing : *nullis aliis aliarum nationum* gehandhaafd, met Lipsius zou ik het m. i. overtollige en onwelluidende *aliis* willen schrappen ; in hetzelfde caput (4) zou ik i. p. v. *quamquam* door Gudeman uit codex Vaticanus 1862 en codex Leidensis overgenomen, liever willen vervangen door *tamquam*, wat door eenige handschriften wordt overgeleverd en wel voornamelijk met het oog op Hist. 1, 8.: tamquam in tanta multitudine, welke plaats door den schrijver in zijn apparatus criticus over het hoofd is gezien.

cap. 5, 1. *specie* ; het komt mij voor, dat specie wel degelijk staat tegenover: in universum, ik verwijs hierbij naar Cic. de Invent. 1, 27 : quare cum genere idem sit, fit aliud, quod parte quadam, et specie, ut diximus, differat.

cap. 5, 3 : *satis ferax.* Gudeman vat satis h. l. niet op als abl. plur. van satum, zooals de thans overwegende interpretatie luidt, doch vertaalt : ausreichend fruchtbar ; satis in de eerste bet. naast ferax gebruikt, komt hem geheel verwerpelijk voor ; bij Verg. Georg. 2, 222 lezen wij echter : ferax oleo ; waar Gudeman in zijn voorrede zelf beweert, dat vooral de invloed van Vergilius op den stijl der Germania merkbaar is, zou ik liever satis als subst. beschouwd willen zien.

cap. 6, 17 *per cuneos*, verklaart Gudeman : in keilartiger Form ; hierbij zou ik willen verwijzen naar Hist. 4, 16 : propriis cuneis en h. l. liever vertalen : bij hoopen.

cap. 7, 14, *cibosque et hortamina*, voor hortamina wordt de oude verklaring, waarbij hortamina als alimenta wordt opgevat, weer opgenomen ; de tallooze voorbeelden, die men bij Tac. kan aanhalen voor de verbinding van abstracta met concreta, geven ons m. i. het recht deze verklaring niet te aanvaarden ; ik noem slechts Germ. 1 : mutuo metu aut montibus ; Hist. 21, 7 : fidem et arma ; 84, 1 : munera preces ; Ann. 2, 29, 5 : manus ac supplices voces tendens ; ik zou er dus de voorkeur aan geven hier te vertalen : zij brengen hun voedsel en sporen hen door vermaningen (tot moed) aan.

c. 13, 8. *principis dignationem.* „Würde, Rangstellung eines princeps" verklaart Gudeman, direct hierop volgt echter : „sie werden nicht de facto principes, sondern haben nur Titel und Rang eines solchen." Deze opvatting is echter lijnrecht in strijd met hetgeen Tacitus ons over den comitatus vertelt. Wij moeten dezen opvatten als een soort leerschool, hij heeft zelfs graden, men kan dus m. i. moeilijk aannemen, dat de adulescentuli reeds terstond de waardigheid van een princeps zullen verkrijgen. Door dignatio te vertalen door : onderscheiding en principis : van de zijde van een princeps, komt het mij voor, dat deze plaats beter wordt verklaard.

c. 17, 2. *cetera intecti* ; Gudeman wil hier cetera niet adverbiaal opvatten, maar verklaart : ceteras partes corporis ; verwijzende naar c. 29, 11 : cetera similes, zou ik liever willen vertalen : zonder verder een kleedingstuk aan te trekken.

23, 5. *si indulseris.... vincentur.* deze geheele passage wil Gudemann schrappen ; hiervoor worden verschillende argumenten aangevoerd. In de eerste plaats kan volgens G. indulgere niet beteekenen : te hulp komen ; in de tweede plaats komt noch ebrius, noch ebrietas verder bij Tacitus voor ; verder kan haud minus, met facile verbonden, niet als litotes worden opgevat en worden verklaard als: facilius, maar moet hier beteekenen : aeque facile : ik zou echter terstond willen vragen : is dit hier een bezwaar ?

Het komt Gudeman ten slotte voor, dat het hier geopperde plan zoo praktisch onuitvoerbaar is, dat Tac. dit onmogelijk kan hebben voorgesteld ; bovendien hadden de Germanen geen gebrek aan bier. Is het echter noodig bepaaldelijk aan dezen drank te denken ?

Tacitus vertelt zelf (Ann. 1, 50 en 51) dat Germanicus de dorpen der Marsi overvalt, terwijl zij na een feest zorgeloos en in dronkenschap liggen te rusten.

Het lijkt mij dus niet zoo geheel onmogelijk, dat Tacitus, in verband met de geciteerde plaats uit de Annales, dit plan heeft bedacht, zonder direct de mogelijke uitvoerbaarheid verder te hebben overwogen ; in elk geval schijnt het mij een al te radicaal middel, op zoo betrekkelijk losse gronden, een dergelijke ingrijpende verandering in den overgeleverden tekst aan te brengen.

C. 33. 1. *occurrebant*, wordt verklaard door : agebant, sedebant ; ik zou er de voorkeur aan geven met Schwyzer te verklaren : inveniebantur (in geographische bet.), zooals dit bij Plinius den Oudere voorkomt en aan te vullen : nobis.

ibid 3. *consensu.* met de verklaring i übelwollende Neutralität" kan ik mij niet vereenigen ; waarom niet de gewone vertaling : coalitie, bond, wordt gegeven, begrijp ik niet ; met het oog op het volgende : superbiae odio, praedae dulcedine, lijkt mij deze verklaring toch de meest aannemelijke.

c. 38, 9. *capilli retro sequuntur*, deze conjectuur is van Gudeman zelf, daar de overgeleverde tekst luidt : *capillum retro sequuntur ac saepe in ipso vertice religant*, dat hier een fout in den tekst schuilt, is m. i. aan geen twijfel onderhevig ; G. meent, dat Tac. nooit kan geschreven hebben : apud Suebos.... capillum sequuntur i.p.v.: Suebi.... sequuntur ; daarom wil hij capillum in capilli veranderen, en verklaart dan : folgen nach rückwarts.

Met het oog op een plaats bij Quint. Inst. 11,3, 160: vitiosa enim sunt illa.... capillos a fronte contra naturam retro agere, ut sit horror ille terribilis, zou ik de voorkeur geven aan de lezing: capillum retro agunt; capilli retro sequuntur lijkt mij niet de juiste uitdrukking en het ware gewenscht, dat Gudeman een parallelle plaats had aangewezen. Daar de Romeinen hun haar naar voren kamden, geloof ik wel degelijk, dat capillum object moet blijven en Tac. hier de tegenstrijdige gewoonten der Suebi en Romeinen in het licht wilde stellen; aldus is er verband te brengen tusschen de plaatsen van Tacitus en Quintilianus.

c. 44, 8: *velis ministrant*, sc. naves, voegt Gudeman er bij, waardoor dus velis als abl. instr. wordt opgevat (evenals door Ed. Wolff); verdient het hier niet de voorkeur velis als dat. op te vatten, zooals men over het algemeen doet bij de bekende plaats uit Verg. (Aen. 6,302): ipse ratem conto subigit velisque ministrat?

Afgezien van deze opmerkingen is de Germania-uitgave van Gudeman een knap stuk werk en voor allen, die belang stellen in de afkomst en gewoonten der Germanen ten zeerste aan te bevelen. De noten laten aan duidelijkheid niets te wenschen over, vooral bij de behandeling der afzonderlijke volken treffen wij waardevolle mededeelingen aan, waarbij de berichten der verschillende schrijvers dikwijls met elkander worden vergeleken.

Het aan het boek toegevoegde kaartje vind ik niet zeer duidelijk; met roode lijnen en letters zijn de namen der tegenw. aardrijkskundige grenzen aangegeven. Ware dit nagelaten dan had het kaartje aan duidelijkheid gewonnen.

Zutphen. J. W. van Rooijen.

G. Jacob, Türkisches Hilfsbuch, 2 Teile. 3e u. 2e stark vermehrte Auflage. 3. Teil: **F. Taeschner, Hilfsbuch für Vorlesungen über das Osmanisch-Türkische** (Wörterverzeichnis), 2o. stark verm. Aufl. Berlin, Mayer und Müller. 1916. (Pr. M. 11.60).

In 1902 gaf G. Jacob, thans Professor te Kiel, te Erlangen een Türkisches Lesebuch uit, dat toenmaals weinig de aandacht trok, want de studie van het Turksch werd in dien tijd aan de Duitsche Universiteiten tamelijk wel verwaarloosd. Na het uitbreken van den tegenwoordigen oorlog, toen Turkije de zijde van Duitschland koos, werd dit geheel anders. Plotseling ontstond groote navraag naar geschriften, die omtrent Turksche zaken inlichting konden geven en in het bijzonder naar handleidingen voor het onderricht in de Turksche taal. Als gevolg daarvan schoten deze als paddestoelen uit den bodem op, maar het behoeft niet gezegd te worden, dat daaronder veel minderwaardigs was, omdat niet allen, die naar de pen grepen, werkelijk bevoegd waren als leermeesters in het Turksch op te treden. Dat laatste kan natuurlijk niet gezegd worden van Jacob, die zich reeds vele jaren met de studie van het Turksch had bezig gehouden en wiens Türkische Bibliothek ik bij het verschijnen der verschillende deeltjes herhaaldelijk in dit Maandblad heb besproken.

Toch staat ook dit Hilfsbuch in het teeken van den oorlog. Niet alleen inzoover het verschijnen daarvan door den oorlog is teweeggebracht, maar ook om andere reden. Een blik in de nieuw toegevoegde leesstukken in het tweede gedeelte kan ons daarvan overtuigen. Wij vinden hier bij voorbeeld een lang verhaal van een Turkschen journalist omtrent zijn bezoek bij Bismarck (No. 38); den tekst der fetwa's, betreffende het verklaren van den heiligen oorlog (No. 39) en omtrent den onrechtmatigen Engelschen Sultan van Egypte (No. 40); een uittreksel uit het dagblad *Tanin* omtrent het eerste vijandelijk samentreffen van de Turksche en Russische vloten (No. 41). Met groote voldoening wijst de bewerker er op dat in den nieuwsten druk voor den Duitschen tekst de „deutsche Edelschrift" de Antiqua vervangen heeft enz. Men kan dus den bewerker niet toegeven, dat zooals hij beweert, bij de keuze van de leesstof vooral gelet is op de soefische (mystieke) literatuur en den kanselarijstijl, hoewel dit voor den inhoud van het eerste deel gelden mag. Dat daarbij niet op de behoeften van den aanvanger gerekend is geeft hij zelf toe, wanneer hij daaromtrent zegt, dat slechts bij de eerste 58 bladzijden hem deze voor den geest hebben gestaan.

Het is om deze en nog om andere straks te noemen reden uiterst moeilijk om over dit Hilfsbuch een juist oordeel te vellen, want uit welk oogpunt moet het eigenlijk beschouwd worden? Het meest voor de hand ligt natuurlijk met het oog op den titel, dat wij vragen, of het een methodisch aangelegd hulpmiddel is voor den beoefenaar van het Turksch. Maar als wij het boek naar dezen maatstaf beoordeelen, dan kan ons antwoord niet gunstig luiden en zouden wij aan de deugden niet behoorlijk recht doen wedervaren. Immers van methode is bij bij dit Hilfsbuch geen zweem. In de eerste 44 bladz. is de tekst gegeven in Latijnsche transcriptie, dan volgen stukken in Arabisch letterschrift, proeven van diwani- en rik'a-schrift, terwijl aan het einde van het 2de deel weer een stuk in Latijnsche transcriptie volgt. Even bont is de taal der verschillende stukken: nu eens krijgen wij stukken onder de oogen in de volkstaal, dan weder in sierlijken of kanselarij-stijl, zonder dat daarbij eene geregelde opklimming van het gemakkelijke tot het moeilijkere in acht genomen is. Een ernstige fout is verder, dat de stukken in Arabisch letterschrift geen onderscheid maken tusschen de Arabische, de Perzische en de Turksche K, die respectievelijk aan een **k**, **g** of **ñ** beantwoorden en dat nergens de vokalisatie is aangeduid. De in zijnen tijd gevierde Duitsche Oriëntalist Fleischer noemde het terecht een eerste plicht van den uitgever van Perzische en Turksche teksten om deze letters behoorlijk te onderscheiden en in elk geval is dit volstrekt noodzakelijk voor iemand, die een leerboek schrijft. Dit klemt nog te meer in het geval, waarmede wij hier te doen hebben, omdat in de door Dr. Taeschner bewerkte woordenlijst de Latijnsche transcriptie gebezigd is. Hoe zal de student, ook al heeft hij de Vorbemerkungen van Taeschner nauwkeurig in zijn hoofd geprent, er in slagen de beteekenis der woorden in de stukken in Arabisch schrift te vinden, als hij niet weet of hij ze onder **k** of **g**, onder **d** of **t** moet opzoeken en ten eenen male onkundig is met welke klinkers het woord moet worden uitgesproken? Men versta mij niet verkeerd: ik maak er Dr. Taeschner geen verwijt van, dat hij zijn woordenlijst niet naar de Arabische schrijfwijze heeft geredigeerd, integendeel ik heb voor zijn werk niets dan lof, want hij kon niet anders handelen, maar het verwijt treft den bewerker van het Hilfsbuch zelf, die eene bonte verzameling gegeven heeft van allerlei stukken, die toevallig zijne aandacht getrokken hadden, en die nu, uitgenomen de proeven in Latijnsche transcriptie, eenvoudig zóó heeft laten

afdrukken, als hij ze in handschriften of uitgaven had gevonden.

Evenwel, gelijk ik boven schreef, ons oordeel zoude eenzijdig zijn, indien wij het Hilfsbuch alleen uit het oogpunt van praktische bruikbaarheid bij het onderricht beschouwen. Veeleer hebben wij daarin eene verzameling van min of meer interessante teksten te zien, die de beoefenaar van het Turksch, wanneer hij de eerste moeilijkheden te boven is, ten behoeve van voortgezette studie voor zelfoefening kan gebruiken, liefst onder leiding van een bevoegden leermeester. Als zoodanig heeft het boek, welks typographische uitvoering allen lof verdient, waarde en moet de zorg, waarmede de uitgever de teksten uitgegeven en door noten toegelicht heeft in het bijzonder geroemd worden. Bij het gebrek aan goede Turksche chrestomathieën zal men geneigd zijn het nog meer te waardeeren, niettegenstaande alle daaraan klevende gebreken. Wij mogen echter daarvan geen afscheid nemen, zonder nog in het bijzonder de smakeloosheid en het gebrek aan zelfbeheersching van Dr. Jacob aan de kaak te stellen, wanneer hij, geraakt over de aanmerkingen door een verdienstelijk Duitsch geleerde ten aanzien van de tweede uitgave gemaakt, zich niet ontziet zich over dien geleerde uit te laten, gelijk in het Voorwoord en in de noten op bladz. 9 en 14 geschiedt. Wie zelf erkennen moet bekende uitdrukkingen als *mahsub etmek* (vg. o. a. R. Youssouf, *Dict. turc-franç.* s. v. *mahsoub*), hoewel duidelijk in het facsimile geschreven (I, p, 86 en 88) niet te hebben herkend, mag wel een weinig bescheidener zijn.

Utrecht. M. Th. Houtsma.

R. M. Ihrig, The semantic Development of Words for „walk, run" in the germanic Languages. (Linguistic Studies in Germanic, edited by Francis A. Wood No. 4). Chicago, University of Chicago Press. 1916. (Pr. $ 0.75).

Nadat ik vroeger (*Mus.* XXIII 239 v.v.) de twee eerste boeken van deze serie, die van Schwabe en Arnoldson, heb aangekondigd, is het tans m'n taak over no. 4 te spreken. De inrichting is volkomen dezelfde als die van zijn voorgangers en dus meen ik met weinig woorden te kunnen volstaan: immers mijn afwijzend oordeel heeft ook na bestudering van Ihrigs boek geen wijziging ondergaan. Het is dezelfde mechaniese werkmethode, krachtens welke uit de woordenboeken van allerlei Germaanse talen en dialekten van oudere en nieuwere tijd de woorden voor „walk, run" worden bijeengezocht, en het doel: de semantiese ontwikkeling na te gaan, wordt op dezelfde gebrekkige wijze nagestreefd, n. l. uitsluitend door indeling in groepen en ondergroepen. En het resultaat? Men hore de schrijver zelf in zijn Preface: „'Walk, run' may come from many different meanings. These primary meanings describe the attitude or manner of the walker. Thus they may describe how he carries his body, whether erect or stooping, stiff or swinging; how he moves his legs, whether striding or mincing, with leaps or in glides; whether his motions are graceful or ungainly, sturdy or feeble, prim or boisterous, etc."

Daar overigens de schrijver in zijn etymologieën doorlopend zijn bronnen op de voet volgt — hij heeft trouwens de beste gebruikt — schijnt het mij onnodig op nadere biezonderheden in te gaan.

Hilversum. M. Schönfeld.

T. de Vries, J. D., Holland's Influence on English Language and Literature. Chicago, C. Grentzebach. 1916.

In Smollett's *Humphry Clinker* betoogt de dokter in Bath dat „stink, or stench, meant no more than a strong impression on the olfactory nerves, and might be applied to substances of the most opposite qualities", en ten bewijze dier stelling haalt hij Vondels vertaling van Horatius' Oden aan (I 5) „stinkende van civet en muskeljaet." „Waar is de tijd gebleven", verzucht Potgieter, „dat men onze moedertaal dus in den vreemde meetelde, dat men haar, ook ten bewijze der zonderlinge stelling dat stinken niets anders beduidt dan een sterken indruk op de reukzenuwen, hetzij walgelijk, hetzij streelend, bijbragt?" Potgieters vreugde over Smollett's ongetwijfeld sarcastisch beroep op het Nederlandsch is wel heel naief; uit het verhaal van Peregrine Pickle's reis door Nederland had hij kunnen weten hoe ons land in Smollett's schatting „meetelde." Potgieters eigen eeuw had John Bowring's *Batavian Anthology* (1825) [1]) gebracht, die van een waardeering getuigde waarvan geen Engelschman der vorige eeuw had blijk gegeven. En ons geslacht heeft geen reden Potgieters verzuchting te herhalen, nu iedere nieuwe aflevering van de *Oxford English Dictionary* de bewijzen brengt hoe zeer de uitgevers Bradley en Craigie de beteekenis onzer taal voor de studie van het Engelsch beseffen, nu in Londen plannen in wording zijn voor de opneming van het Nederlandsch in het leerplan van University College, nu Columbia University zijn leerstoel voor het Nederlandsch heeft, en een nieuw bewijs voor de belangstelling in Amerika voor onze taal en literatuur ons wordt gebracht in dit boek van Dr. De Vries.

Het werk getuigt van des schrijvers warme liefde voor zijn geboorteland, van zijn „imperishable love for the country of his ancestors", een liefde die, in overijver, haar doel, helaas, voorbijschiet. Wie een Angelsaks wil vertellen wat zijn letterkunde aan de onze verschuldigd is beginne niet met grootspraak die in de geschiedenis geen rechtvaardiging vindt. Het doet zonderling aan te lezen dat tot in de 17de eeuw „the Netherlanders were far ahead in general civilisation" bij het volk dat een Chaucer telde onder de tijdgenooten van onzen Dirc Potter, dat Shakespeare, Marlowe en Spenser uitzonderingen waren „in a time when the general standard of English national life was very low indeed", en dat „even at the present time, notwithstanding all the world-power and wealth of England, it has as its best painter no better man than Alma Tadema, a Dutchman by birth and education!" Deze liefde die praalt en zich opblaast doet onaangenaam aan en moet bij Amerikaansche kenners van Engelsche letterkunde en schilderkunst twijfel wekken aan het oordeel van hun zegsman over de waarde der Nederlandsche literatuur. En dit is jammer, want Dr. de Vries doet daarmee zelf afbreuk aan het goede werk dat hij met zijn boek beoogt en waarvoor wij hem dankbaar mogen zijn.

Waar het aankomt op vertrouwen in eigen kunnen is de schrijver daarentegen te bescheiden. In zijn bespreking van den invloed onzer taal op het Engelsch durft hij tegenover het gezag van mannen als Skeat en Carpenter zijn betere kennis van het Nederlandsch niet laten gelden. Op gezag van den eerste verklaart hij dat

[1]) Die ik bij De Vries niet vermeld heb gevonden.

jacht een oude spelling is voor *jagt*, dat *kinchin* aan ons *kindekin* is ontleend, dat *hey* het ndl. origineel is van *hoy*, dat *glib* van *gelubben* komt! Op gezag van Carpenter wordt het Amerikaansche *kill* (a creek) met ndl. *kuil* geïdentificeerd, heet *Klaas* een verkleinwoord van *Nikolaas*, en wordt van ndl. *grillig* beweerd dat het dezelfde beteekenis heeft als Amerik. *grilly* (chill, raw). Hier had toch zijn kennis van het Nederlandsch hem kunnen helpen in het ontdekken en verbeteren van de fouten zijner zegslui. Carpenters verklaring van Amerik. *stone-rawpie* (a stony field) als een samenstelling van *stone* en ndl. *raapje* (turnip) is voor een kenner van het Nederlandsch evenmin aannemelijk. De beteekenis zal wel zijn „een plaats waar je steenen raapt." Ook de Hoog wordt als een onfeilbaar orakel geciteerd. Van dezen neemt hij de lange lijst over van „Engelsche woorden aan het Nederlandsch ontleend", zonder onderscheid te maken tusschen leenwoorden en Neerlandismen die eens bij ongeluk een Engelschman uit de pen zijn gevloeid. Caxtons dertigjarig verblijf in de Nederlanden had zijn Engelsch leelijk gehavend en hem gebrekkig Nederlandsch geleerd. Hoe slecht hij onze taal begreep staat te lezen bij Logeman in diens inleiding tot *De Hystorie van Reynaert Die Vos*, en Bradley heeft in zijn uitgave der *Dialogues in French and English* (EETS, Extra Series LXXIX, Introduction VI) merkwaardige staaltjes gegeven van Caxtons vernederlandscht Engelsch. Het gaat daarom niet aan Caxtonismen als *bedrive*, *bedwynge* e. d. tot den Engelschen woordenschat te rekenen. Dan hoort ook zijn „it *en* is not" tot de Nederlandsche leenwoorden in het Engelsch te worden geteld.

In het tweede gedeelte, dat over Hollands invloed op de Engelsche letterkunde handelt, is de schrijver beter op dreef. Toch had hij hier een ondankbaarder taak, want de belofte die de titel brengt kon hij bezwaarlijk ge‧tand doen. Van *invloed* op de Engelsche literatuur is eigenlijk geen sprake. Het op zich zelf staande werk van een enkelen vertaler brengt dien nog niet teweeg. Onze letterkunde heeft door middel van den *Elckerlijc* in zijn Engelsche bewerking weinig kunnen bijdragen tot de ontwikkeling van het Engelsche drama, daar die ontwikkeling de onze toen reeds verre vooruit was. De term „Influence" is daarom met eenig voorbehoud te aanvaarden. Wat de schrijver wil geven is een verzameling van bewijsplaatsen voor de bekendheid van Engelsche schrijvers met ons land, onze taal en onze letterkunde, een werk dat alleen te verrichten is door wie is toegerust met een groote belezenheid in de literatuur van beide volken. De stof is niet altijd te vinden waar men ze het eerst verwachten zou. Het treft telkens weer bij de lezing van dit boek dat, hoe druk ook ons land in vroeger tijd door Engelschen bereisd is, de schrijvers en dichters onder hen aan literaire winst slechts weinig hebben meegebracht naar huis: Churchyard, Gascoigne, Sidney, in de 16de eeuw hun leven wagend in onzen strijd tegen Spanje, Matthew Prior als gunsteling van Willem III vertoevend in Den Haag, de achttiende-eeuwers Goldsmith, Fielding, Smollett, Boswell voor de studie naar Leiden gekomen, Southey in 1825 de gast van Bilderdijk, hebben uit ons land geen andere winst dan „reisindrukken" meegebracht, hetzij zuiver historische zooals Southey's dagboek en brieven, hetzij tot fictie verwerkte in den trant van het reisverhaal van den „philosophic vagabond" in den *Vicar of Wakefield*, van Priors humoristisch uitstapje „In a little Dutch chaise on a Saturday night" (*The Secretary*) — niet door De Vries vermeld — en van Peregrine Pickles avontuurlijken tocht bij Smollett. Vertalingen uit het Nederlandsch zijn makkelijker te vinden, en juist op dat gebied is de schrijver erg karig met zijn gegevens, vooral voor het tijdvak van de Republiek. In de *Term Catalogues*, door Arber uitgegeven, ligt de stof voor het grijpen. Aan de beteekenis van *Lucifer* en De Groots *Adamus Exul* in verband met *Paradise Lost* doet de schrijver alle recht. Ook het raadselachtig geval Van der Noot—Spenser wordt uitvoerig besproken, onder constante verwijzing naar het werk van August Vermeulen (sic). Door dergelijke slordigheden wordt het boek hinderlijk ontsierd. De schrijver van de *Const van Rhetoriken* heet op bl. 148 Thomas de Kasteleyne, maar op bl. 277 en in den Index is hem de voornaam gegeven die hem toekomt. Eigennamen moeten het herhaaldelijk ontgelden: Bois la Due, Mastricht, Gonda, Monen (voor Mone) Kansler (voor Kausler), Cozijn, Monly (voor Manly), Skeleton (voor Skelton), Grapheus (voor Gnapheus), Memo Simons e. d. De drukfouten, vooral in Nederlandsche woorden en namen, zijn zoo talrijk dat het den schijn heeft of de schrijver de correctie der proeven heeft overgelaten aan een volslagen onbevoegde. Het boek is overigens smaakvol uitgegeven en verlucht met een aantal portretten van beroemde schrijvers en geleerden. Moge het bijdragen tot waardeering van ons volk en zijn geschiedenis in het aangenomen vaderland van den schrijver.

Den Haag. A. J. Barnouw.

A. de Lamartine, Méditations poétiques, nouvelle édition publiée par **Gustave Lanson.** (Les Grands Écrivains de la France, deuxième série, XVIIIe et XIXe siècles), Paris, Hachette & Cie. 1915. 2 vol. in -8. (Pr. fr. 20).

't Scheen alsof de onderneming der *Grands Écrivains* zou zijn afgesloten met de voltooiing van Pascal, Bossuet en Saint-Simon. Maar een nieuwe serie van reeds klassiek geworden schrijvers wordt geopend, waarvan de twee eerste deelen, in uitvoering bijna gelijk aan die der eerste serie, thans voor ons liggen en die een volledigen, wetenschappelijk samengestelden *Lamartine* doen verwachten, waaraan Lanson en zijn leerlingen zich sedert lang wijden. Eén der voorbereidende werkzaamheden moet men b.v. zien in de studie van Jean des Cognets over L's handschriften in de Nationale Bibliotheek te Parijs (*Bibl. de la Fac. des Lettres*, XXI, Alcan, Paris, 1906).

Hugo heeft nu eenmaal, door zijn langer leven, door zijn representatief optreden als spreektrompet van Frankrijk, door zijn imponeerende virtuositeit, door zijn dramatisch werk, door zijn hartstochtelijk zichgeven Lamartine in den schaduw gesteld. En een prettig spelletje is 't na te gaan wie van hen de grootste is, en dan nog een Vigny of zelfs een Musset er naast te noemen, een prettig spelletje zooals men dat ook spelen kan met de namen van Ronsard, dien Hugo, en du Bellay, dien Lamartine. Toch is de belangstelling voor L. nooit verflauwd: zoo heeft b.v. van 1905 tot 1914 één enkele Parijsche firma twee en veertig duizend exemplaren der *Méditations* alléén verkocht (V. Giraud, *La Civilisation fr.* in *R. D. M.*, 15. 12. 1916, p. 857). En in de laatste vijftien of twintig jaren is de belangstelling in zijn werk

toegenomen bij de letterkundige geschiedschrijvers zoowel als bij de dichters: Zyromski's *L. poète lyrique* (1897); H. Potez' *L'élégie en France avant le romantisme*; J. des Cognets' *La vie intérieure de L.* (1913), zoo belangrijk door de aanteekeningen van zijn vriend en bestrijder Dargaud; Barthou's *L. Orateur* (1916), een vervolg op Henry Cochin's *L. et la Flandre* (1912) en een groote aanwinst na P. Quentin-Bauchart's *L. Homme politique* (1903); om nog te zwijgen van de publicaties rondom „'t geval" Elvire-Lamartine. En uit al dat werk komt hij vollediger en grooter tot ons: genialer, nu we zijn voorgangers kennen; ontroerender, door zijn zelfstrijd en zijn discussies met Dargaud; practischer in de politiek dan we wel vermoedden; menschelijker, als we den buitenman 't stemvee zien bewerken met beloften en „chopes"; beter gepreciseerd in zijn welsprekendheid en in de vorming zijner gedachten, na 't boek van L. Barthou of de studies van Marc Citoleux (*La poésie philos. au XIXe s. Lamartine*, 1906) of Chr. Maréchal (*Lamennais et L.*, 1907). En men komt dan bijna tot de conclusie van E. Faguet: „Vigny, Hugo, Sainte-Beuve, Chateaubriand.... En vérité, comme caractère, il n'y a que Lamartine" (*Rev. latine*, V, p. 528). En de evolutie van L. blijkt ten slotte even belangwekkend als die van Hugo. Wat hij in de toekomst zal zijn, in een in éénheid herboren Frankrijk, hij die zeide: „la poésie sera la raison chantée; elle sera philosophique, religieuse, politique, sociale, comme les époques que le genre humain va traverser", dat straalde ons gisteren misschien reeds tegen uit 't proza van Charles Louis-Philippe of Marguerite Audoux of Emile Guillaumin. — De belangstelling die hij bij de dichters ontmoet — bij Mme de Noailles b. v. in *Les Éblouissements*, — gaat evenwijdig aan die bij de geloovigen: poëtische en religieuse opleving, na het naturalisme en het determinisme van 1870, zijn intiem verbonden.

Gustave Lanson, die aan 't hoofd der nieuwe serie staat, heeft de *Méditations* tot ons willen brengen in haar zuiversten vorm, dien van den tekst van 1820, de vier-en-twintig oorspronkelijke gedichten met het voorbericht van Eugène Genoude, wien L. zijn *La Poésie Sacrée* opdroeg. Daardoor heeft het eerste deel een zekere eenheid behouden die niet verstoord wordt door de twee en de vier bijvoegsels van den tweeden en den negenden druk en door de elf nieuwe gedichten, de negen en twintig *commentaires*, de beide *Préfaces*: die van 1849 en de beschouwing over *Les Destinées de la Poésie* (*R. D. M.*, 15. 3. 1834), welke de uitgave van 1849 helpen vormen; dit geheele laatste deel is van een anderen geest doortrokken, dat de zuiverheid van impressie zou schaden. Het eerste deel geeft dus de rein lamartiniaansche stemming van 1820 weer. Hoe de *Méditations* zich in hem ontwikkelden, Lanson zet dit uiteen (p. IX—LXXXI); daarna vertelt hij hoe 't deeltje werd gepubliceerd (LXXXI—LXXXVIII) en ontvangen tusschen 1820 en 1830 (LXXXVIII—CXVI); dan geeft hij nog (CXXXII—CXLIII) een overzicht van de voornaamste meeningen erover. Een uitgebreide bibliographie: handschriften, uitgaven, illustraties, muzikale weergave, vertalingen, volgt daarop (CXLVII—CLXXX). Dit geheel vormt een commentaar van een zeldzame volledigheid, dat toch niet door zijn uitgebreidheid het werk van Lamartine verstikt: „C'est le métier des érudits de tirer de ces chefs-d'œuvre ce qu'ils contiennent d'histoire vraie et de les faire servir à nous rendre, en sa singularité, la physionomie authentique de l'homme qui les composa. Et cette recherche, par sa difficulté comme par ses résultats, légitime l'attitude du lecteur naïf qui, dans les *Méditations*, ne cherche que de la poésie, et qui ne demande qu'à son proque cœur la vérité d'Elvire". Uit Lanson's commentaar blijkt zoo volkomen, dat men in de *Méd. poét.* niet moet zoeken „l'histoire d'une âme", omdat zij ons slechts gedeeltelijk den L. van 1815 tot 1820 doen kennen, bij wien de „état de poésie" en de „état d'action" zoo eigenaardig naast elkaar voortbestaan, terwijl zij elkaar moesten uitsluiten; een L. die *Dieu* samenstelt terwijl hij aan Lamennais denkt en gelijktijdig Montaigne en Saint-Evremond leest, die *Philosophie* dicht en opdraagt aan een ouden deïstischen voltairiaan en daarnaast een gelegenheidsstuk als de *Ode sur la Naissance du Duc de Bordeaux* zonder enthousiasme aflevert. Heel belangrijk is in deze inleiding de lijst der lectuur van L. van 1807 tot 1819, die Zyromski (1897), Th. A. von Poplawsky in zijn Heidelbergsche diss. *L'influence d'Ossian sur l'œuvre de L.* (1905) en Maréchal, *Lamenais et L.* (1907) hadden begonnen, en die bewijst dat 't maar niet voldoende is om eenige groote namen: — de Bijbel, de Imitatio, Homerus, Petrarca, Ossian, Jean-Jacques, Chateaubriaud, Byron — te noemen. Zulk een opgave, die zooveel middelmatigs bevat, is in zoo hooge mate karakteristiek voor de geestesbezigheid van L.; ze toont ook hoe hij doordrongen was van de klassieken.

't Critisch apparaat is ontleend aan de varianten der uitgaven, de handschriften en de *Correspondance*, ja zelfs aan de los neergeschreven schetsen uit de teekenboeken die aan Emile Ollivier behoorden, en aan de in 't net geschreven copieën. En dat is, zegt Lanson (CXLIX), de beste experimenteele zielkunde.

De letterkundige noten brengen „des rapprochements", geen „sources." Lanson zet uiteen, hoe L.'s genie samengesteld is uit 't gevoelsleven dat in hem bruischte en de gedachten, de beelden, de rythmische en metrische verbindingen, de rijmen, de zinswendingen die de lectuur, soms van de meest middelmatige schrijvers, had achtergelaten. Geen najagen van bronnen dus, maar een omgeven door honderden regels proza of poëzie die L. heeft gelezen of kan gelezen hebben! En daardoor wordt de atmospheer van L's *Méditations* op de meest gelukkige wijze bepaald: 't spontane en het overlegde ziet men elkaar aanvullen en doordringen in een tijdstip waarop Ossian en Rousseau vóór alles de mode en de geesten beheerschen.

Een bijzondere vermelding verdient de zorg die Lanson besteedt aan het identificeeren der plaatsen waaraan de gedichten herinneren: de localiseering van *Le Vallon* of *L'Isolement* levert geen precies resultaat; er is daarbij een op elkaar plaatsing van indrukken, alsof een gevoelige plaat eenige malen belicht zou zijn zóó dat een superpositie van beelden zou zijn ontstaan.

De noten brengen ook nog de taalkritische opmerkingen der zuiveraars van 1820; ze zijn zeer teekenend: Mme de Genlis verwijt hem 't gebruik van *fenêtre*, *à l'étroit*, *herbe* in 't meervoud, *d'un seul bond*. En de engste criticus is wel Thomas-Lefebvre.

Aan een legende volgens welke L. een dichter „sans art", een „amateur" zou zijn, wordt door deze editie een einde gemaakt, zoo dit na Deschanel (1893) nog

noodig mocht zijn. Zij doet ook zien, dat het zuiver elegische beeld van L., dichter voor burgerlijk en christelijk opgevoede jonge dochteren die permissie hadden „de prendre dans les *Méd.* et les *Harmonies* la ration de poésie dont elles avaient besoin" eveneens een legende is. Bij ons is hij dit nog, meen ik. En hij wordt nog zelfs gekuischt. 'k Herinner mij dat een leerlinge die op een kostschool opgevoed was een ondenkbare verwondering aan den dag legde, toen ik haar *Le Lac* voorlas en zij als slotwoord hoorde: *Tout dise*: *Ils ont aimé*! Men had haar immers geleerd: *Tout dise*: *Ils ont pleuré*! En wat Lanson zoo overtuigend aantoont, dat is de samenvloeiing en vermenging der ideeën van allerlei aard, die L. tot overeenstemming weet te brengen (b.v. in *L'Homme*); het zich vasthechten aan het actueele (*L'Homme*); den samenhang tusschen *Le Soir*, *le Souvenir* en *L'Isolement*. Aldus brengt 't commentaar van elke *Méditation* weer nieuws. Zoo b.v. dat voor de localisatie en de samenstelling van *Le Vallon*; de laatste melancholische wandelaar die le Vallon de Ferouillat bezocht is 't met hem eens (G. Faure, *Paysages littéraires*, Paris, Charpentier, 1917, p. 113 ss). En de fijne opmerking dat hij den naam van *l'Ode au Malheur* verandert in *Désespoir*, omdat de laatste titel subjectiever is. Een andere over het zuiver deïstisch karakter van *La prière* of over den politieken ondergrond van een vers (48) van *Le Golfe de Baya*. En zoo zou men kunnen voortgaan met 't aanwijzen van waardevolle opmerkingen in 't commentaar.

„On n'élève pas de statue à un homme qui doit", zei eens een brave streekgenoot van L., toen men hem een bijdrage voor diens standbeeld vroeg (P. et V. Glachant, *Papiers d'autrefois*, p. 189 note). In armoede is hij gestorven. En de streekgenoot had gelijk. Maar zij die dank verschuldigd zijn aan Lamartine — en het vrome commentaar bewijst dit voor Lanson — zij richten hem in hun hart een monument op. En zij leggen vol dank de beide deelen ter zijde, vol dank aan Lanson, die hen weer nader bracht tot een bron van schoonheid.

Enkele opmerkingen tot slot. Er ontbreekt een lijst der gravures en schilderijen die door de *Méd.* werden geïnspireerd. — Bij de lijst der werken die vóór L. den titel „Méditations" droegen, voege men nog (p. LXXIII) Senancour's *Libres méditations d'un solitaire inconnu* (1819). — In de bibliographie (p. CXLI) ontbreekt A. France, *Les Poèmes du Souvenir*, Eug. Pelletan, Paris, 1910, die zulk een eigenaardige verklaring geeft van het „Je vivrai pour expier" uit Elvire's laatsten brief (vgl. Lanson, 73). — I, 200 verwijst Lanson naar een *Saül*-uitgave door J. des Cognets, die nog niet is verschenen. — I, 27, noot bij vers 20 leze men: il *dort* dans l'air glacé, enz.; de overeenstemming tusschen L. en Leconte de Lisle is daardoor frappanter. — Een enkele drukfout: p. 29. r. 7 van onder Larmartine; p. CLXVII, r. 5 Fischlacher; p. 245, r. 6 van onder leze men: plus ou *moins* consciencieusement.

Amsterdam. K. R. Gallas.

Kulturgeschichte des Krieges von K. Weule. F. Bethe. B. Schmeidler. A. Doren. B. Herre. Leipzig und Berlin, B. G. Teubner. 1916. (Pr. M. 1.25).

Deze belangwekkende bundel — no. 561 „Aus Natur „und Geisteswelt" — beschrijft de ontwikkelingsgeschiedenis van den oorlog sedert de „Urzeit" (bl. 1 tot 22), het „Altertum" (bl. 23 tot 42), „Mittelalter" (bl. 43 tot 66), het „Zeitalter des Absolutismus", van de 15de- tot de 18de eeuw (bl. 67 tot 92), en dat „der nationalen Kriege" tot heden (bl. 93 tot 115); met ten slotte een overrijke opgave der bronnen en literatuur betreffende genoemde onderwerpen.

Onder deze verhandelingen, gedurende den winter van 1915—16 op de hoogeschool te Leipzig voor een talrijk publiek gehouden, wil ons de eerste, betreffende het alleroudste, minst bekende tijdperk, hoofdzakelijk naar ethnologische gegevens bewerkt, als de meest belangrijke, voorkomen. Dr. Karl Weule [1]) leert ons niet alleen tal van bijzonderheden kennen uit de oorlogvoering der oudste, minst bekende volken — gevechtsvormen, hulpmiddelen, wapenen enz. — maar deelt bovendien veel wetenswaardigs mede omtrent weinig bekende personen van lateren, deels van onzen tijd in andere werelddeelen, stichters van groote rijken, als: Kamehameha I, den Napoleon van de Zuidzee en een vriend van den dichter-reiziger von Chamisso, Hongi of Schongi van Nieuw-Zeeland (bl. 17), den vorst en krijgsheld der Zoeloe's genaamd Tschaka (bl. 19) e. a, — een soort spiegelbeelden van hetgeen in de alleroudste tijden ook in Europa moet zijn voorgevallen. Dr. Weule wijst er op, dat niet alleen de primitieve volken onderling zich uit aangeboren moordlust aan gruwelijke wreedheden schuldig maakten (bl. 10 en vlg.), maar ook hoe, voor onzen tijd diep beschamend, vredelievende stammen, o. a. de Tasmaniërs, door schier geheele uitroeiing der buit- en wraakzucht van de zoogenaamde „pioniers der Europeesche beschaving", hun ten offer zijn gevallen (bl. 6).

Uit het oogpunt van objectiviteit staat o. i. de voordracht van professor dr. Bethe 't hoogst. Kenschetsend zegt de Saksische hofraad „Menschlich ist die Kriegführung bei hochentwickelten Kulturvölkern nur, solange „ihre Heere scharfe Zucht halten und das Kriegsziel „von politischer Klugkeit bestimmt und festgehalten „wird. Fehlt dies, oder mangelt es an jener oder versagen „gar beide, so begehen auch Bürgerheere hochzivilisierter Staaten wilde Grausamkeiten. Andererseits haben „Söldnerheere in fester Hand zielbewusster Politik „humane Kriege geführt. Die Diadochenkriege" — na „Alexander den groote — „waren nicht zo verheerend „wie der hasserfüllte Existenz-kampf von Athen und „Sparta, und Athen, in der Blüte seiner Kultur, hat „schlimmer gegen seine Feinde gewütet als jemals „das noch barbarische Rom in den langen Kriegen mit „seinem italischen Nachbarn. . . ."

Dr. Schmeidler houdt vol, dat men tot goed begrip der oorlogvoering in de Middeleeuwen moet uitgaan van de toenmalige Germaansche toestanden en verhoudingen (bl. 44). De Germanen erkenden oorspronkelijk vrij wel den algemeenen dienstplicht (bl. 46), welk beginsel echter allengs in onbruik raakte (bl. 49). Voorts wijst hij op de belangrijke door het Zwitsersche voetvolk vervulde rol, eerst ter verdediging van eigen haardsteden (blz. 54 en vlg.), later in huurdienst bij nagenoeg alle Europeesche legers: ook te onzent. Ten slotte beweert hij

[1]) **De Schrijver gaf later zijne voordracht, nog belangrijk vermeerderd en geillustreerd, uit: „Der Krieg in den Tiefen der Menschheit. — Stuttgart, Franck'sche Verlagshandlung."**

(bl. 66) „Das Mittelalter im ganzen ist eine Zeit ungleich„mässiger, undurchgebildeter Kultur, voller Lücken „und Gegensätze. Daher hat auch der Krieg des Mittel„alters im allgemeinen diesen Charakter; er entbehrt „des Systems und der Durchbildung, des Grosszügig„keit" — op welke uitspraak wel iets valt af te dingen!

Dr. Doren noemt, en terecht, het „Zeitalter des Abso„lutismus", d. i. der onbeperkte vorstelijke heerschappij (van ± 1500 tot ± 1800) „het tijdperk der huurlegers" (bl. 69 en vlg.). Naar mate de invloed van den adel taande, die van de middenstanden toenam, ontstond in den kern der legers „ein kriegerisches Proletariat" (bl. 75), als gevolg waarvan de oorlog zeker niet humaner gevoerd werd. Na den „Sacco di Roma" treffen ons de gruwelen der Fransche godsdienstoorlogen en van den dertigjarigen krijg in Duitschland, de menschonteerende verwoesting van de Pfalz op het einde van de 17de eeuw door de benden van Mélac e. d. g. Minder juist luidt zijn betoog in verband met den koninklijken vriend van Voltaire te Sans-Souci „. . . . *erst* [1]) die Kriegführung Fried„rich des Grossen zeigt wenigstens das Streben eines „aufgeklärten, freien und weiten Geistes, Plünderung „und Verwüstung als Selbstzweck zu bannen und sie „nur im Rahmen höherer, unumgänglicher Kriegszwecke „als notwendige Übel gelten zu lassen." 't Mocht in het buitenland meer algemeen bekend zijn, dat reeds anderhalve eeuw vroeger in het Staatsche leger, d. i. de krijgsmacht van de Republiek der Vereenigde Nederlanden, door prins Maurits een strenge krijgstucht werd gehandhaafd, zoodat niet alleen op het gebied van bewapening, taktiek en strategie, maar ook in disciplinaire opzichten ons leger uitblonk boven andere. Het Staatsche leger ten tijde van prins Maurits en prins Frederik Hendrik diende als krijgsschool voor geheel Europa, ook door den Grooten Keurvorst van Brandenburg bijgewoond. Hunne krijgskundige voorschriften vonden wij te Berlijn terug [2]).

Dr. Herre ontwikkelt in het laatste hoofdstuk „Zeit„alter der nationalen Kriege" de verdere geschiedenis der invoering van den algemeenen dienstplicht tot heden. „Nicht in Frankreich, sondern in Preussen „fand die tiefsittliche Idee der allgemeinen Wehr„pflicht ihre erste Verwirklichung" (bl. 96). . . . „Mehrere „Heeresvermehrungen bis herab auf die letzte vom „Juli 1913 sorgten für die Aufrechterhaltung des „fixierten Verhältnisses vom Bevölkerungs- zu Truppen„zahl. In idealer Vollkommenheit trat das Deutsche „Heer als die Vereinigung der wohlausgebildeten wehr„fähigen Mannschaft des Volkes in den Weltkrieg „(1914) ein" (blz. 101). Geen der vijf Leipziger wijzen kende blijkbaar de bepaling van artikel 8 der Unie van Utrecht (23 Januari 1579), volgens welke *toen reeds alle weerbare* Nederlanders tot den krijgsdienst konden worden verplicht. De opmerking van dr. Herre omtrent de achterlijkheid van Engeland op militair gebied geldt sinds den aldaar ingevoerden algemeenen dienstplicht niet meer; de krankzinnige oorlog onzer dagen begiftigde althans onze buren ter overzijde met een der verstandigste maatschappelijke hervormingen dezer eeuw — moge Nederland spoedig volgen. Al zij het cijfer der geoefenden te onzent sinds 1815 meer dan vertienvoudigd, moeten wij, als elke kleine mogendheid, bij oorlogsgevaar aanstonds het *maximum* weerbaren onder de wapenen kunnen brengen: de vertolking tegenover de geheele wereld van den vasten, ernstigen wil tot handhaving onzer onafhankelijkheid. Zoo lang twist, strijd en oorlog in de wereld onvermijdelijk blijken, behooren ook wij daartegen gewapend te blijven. Toch ontkennen wij de scheppende kracht van den oorlog, „von deren grausigem „Walten neue Lebenströme fliessen". Die bronnen vloeien in tijden van vrede nameloos ruimer dan in tijden van moord en verwoesting!

De Leipziger „Kulturgeschichte des Krieges" is rijk van inhoud en uitmuntend geschreven. De laatste voordrachten laten wel is waar aan objectiviteit te wenschen over. Verbittering jegens de „Entente"-mogendheden, vooral tegen Groot-Brittannië, mocht in een wetenschappelijk werk geen plaats vinden — maar viel onder de tegenwoordige tijdsomstandigheden te verwachten. Volgende uitgaven, welke wij het werk na den vrede van harte toewenschen, zullen gelegenheid bieden om bedoelde feilen te verhelpen.

's-Gravenhage. F. de Bas.

P. L. Muller, Geschiedenis van onzen tijd sedert 1848, voortgezet door **Th. Bussemaker.** Vijfde boek, tweede stuk. Haarlem, H. D. Tjeenk Willink en Zoon. z. j. (Pr. ƒ 2.25).

Wederom ligt een deel van de hier reeds meermalen aangekondigde *Geschiedenis van onzen tijd* voor ons. Boven verwachting snel is dit stuk verschenen. Toen het vorige gedeelte in dit maandschrift (Nov. 1915) door mij werd besproken, gaf ik uitdrukking aan de vrees, dat de voortgang van dezen arbeid eenige moeilijkheid zou meebrengen, misschien de voltooiing van het geheele boek zou gevaar loopen. Gelukkig is die vrees niet bevestigd. Wat ik toen niet wist, blijkt thans het geval te zijn: Bussemaker had meer gereed liggen dan toen werd uitgegeven. En, wat ten slotte eveneens een verblijdend bericht is, de voorzetting en voltooiing van de *Geschiedenis van onzen tijd* is menschelijker wijze gesproken verzekerd. Wat wij in dit deel vinden, is voor het overgroote gedeelte nog Bussemakers eigen werk; het slot alleen is van de hand van den Heer J. S. Bartstra, doctorandus in de Nederlandsche Letteren, een van Bussemakers laatste leerlingen.

Wij hebben hier dus Bussemakers laatste arbeid voor ons. Het is een weemoedige gedachte, maar zij komt niet op tijdens de lectuur van dit deel; in dit zijn laatste werk is nog geen zweem te bespeuren van een verzwakking, die zou kunnen wijzen op een falende levenskracht. Integendeel, het einde komt hier even snel en abrupt als het in Bussemakers leven zelf is gekomen. Dit gedeelte behandelt de periode, die ligt tusschen ongeveer 1890 en 1900, den tijd van overgang, waarin de verhoudingen werden voorbereid en geschapen, die tot den tegenwoordigen wereldoorlog hebben geleid. Het is uit den aard der zaak niet gemakkelijk te schrijven over een periode, die nog zoo onmiddellijk achter ons ligt. Niet alleen is het zeer bezwaarlijk de groote lijnen reeds nu met vaste hand te trekken in de verwarring der afzonderlijke fei-

[1]) Wij cursiveeren.

[2]) „Het Staatsche Leger" 1568—1795, door F. J. G. Ten Raa en F. de Bas, II, III en IV Deel, uitgegeven aan de Koninklijke Militaire Akademie te Breda.

ten, maar die afzonderlijke feiten zelf staan nog allerminst vast. Vooral is dat het geval bij de zoo gewichtige diplomatieke onderhandelingen, waardoor de verhouding der groote mogendheden wordt bepaald. Meer dan eens moet Bussemaker dan ook erkennen, dat van deze onderhandelingen hem alleen enkele bijzonderheden bekend zijn geworden, dat hij dat tractaat slechts gedeeltelijk kent, dat hij van gindsche overeenkomst nauwelijks meer weet dan dat zij bestaat.

Toch zal het Bussemaker geen of weinig moeite hebben gekost de gewichtige tien laatste jaren der negentiende eeuw te beschrijven. Er waren in Nederland zeker weinig menschen, ook onder de engere vakgenooten, die de contemporaine geschiedenis zoo goed en degelijk kenden als hij; er verschenen weinig boeken over de geschiedenis van den allerjongsten tijd, die hij niet had gelezen. Zelfs van de kleine bijzonderheden was hij opmerkelijk goed op de hoogte. Duidelijk blijkt dat weer in dit deel, dat door Bussemaker blijkbaar uit de volheid van zijn kennis is geschreven. Ook uit de volheid van zijn gemoed? Ongetwijfeld wel in dezen zin, dat hij zich met zijn volle toewijding gaf ook aan deze taak, gelijk aan iedere andere, die hij zich had opgelegd. Ook wel in dezen zin, dat het hem geen moeite heeft gekost zich geheel aan dezen arbeid te geven. Maar misschien toch niet in dezen zin, dat hij zich alle opzichen vrij kon laten gaan. Ook dit deel getuigt weer van Bussemakers hooge onpartijdigheid; maar toch behoeft niemand te twijfelen, hoe zijn sympathieën tegenover bepaalde verschijnselen, feiten, richtingen en personen waren. Als hij den Boerenoorlog beschrijft, dan doet hij dit met groote objectiviteit, maar den lezer kan het niet verborgen blijven, hoe hij denkt over de politiek van Milner en Chamberlain. Er staat in het geheele boek geen kwaad woord over den Duitschen Keizer, maar wie goed leest, bemerkt spoedig, hoe Bussemaker over deze historische figuur denkt en of hij hem voor een groot man houdt of niet.

Het ligt voor de hand, dat de lezer van zulk een recente geschiedenis haast nog spoediger tot kritiek wordt verlokt dan wanneer het vroegere perioden geldt. Kritiek meer op den algemeen opzet dan op de afzonderlijke deelen. Ook ons zou een andere opzet liever zijn geweest; wij voelen meer voor een synchronistischen dan voor een geographischen samenhang. Maar het is volmaakt overbodig dat thans in den breede toe te lichten. Niet alleen zijn er ook voor Bussemakers opvatting stevige gronden aan te roeren, maar ook — waartoe dient kritiek op een posthuum werk? Daarom eindig ik liever met een laatsten groet aan den begaafden man, die blijkbaar tot zijn laatsten dag aan den arbeid is gebleven en — dien wij nog lang zullen missen.

Amsterdam. H. Brugmans.

J. A. Schröder, De Amoris et Psyches Fabella Apuleiana Nova Quadam Ratione Explicata. Amsterdam, Portielje. 1916. (Amsterdamsche diss.).

Het verwondert mij geenszins aan het eind dezer dissertatie de volgende thesis aan te treffen: „Necesse est lege permitti litterarum classicarum doctorandi arbitrio, qua lingua in dissertatione conscribenda uti sibi placeat.” Inderdaad wordt het Latijn schrijven, óok over klassieke onderwerpen, met den dag moeilijker, en wel omdat de filologie zich in nieuwe banen beweegt. Veelal moet dan de Nederlandsche term tusschen haakjes den lezer verdietschen, wàt men met de wijdloopige Latijnsche omschrijving eigenlijk bedoelt. Zoo zie ik ook den schrijver van dit proefschrift dapper in de weer, voor termen uit de vergelijkende mythologie en volkskunde eenigszins dragelijke klassiek-Latijnsche uitdrukkingen te vinden, en waarlijk, de wijze waarop hij zich van zijn minder benijdenswaardige taak kwijt is verre van onverdienstelijk. Op de eerste bl. ontmoet ik reeds „*novellae eroticae*”, dan bl. 4 *fabella popularis*, en verder: *loci communes* (motieven), *iuvenis fabellaris* (sprookjesheld), *loci fabellarum communes* (sprookjesmotieven), *novella fabellaris* (sprookjesnovelle) enz. En voor promovendi met een onderwerp uit de ekonomische geschiedenis of de vergelijkende taalkunde is de taak niet makkelijker! Over het Latijn als algemeene taal der wetenschap heeft reeds voor jaren de doodsklok geluid, zei Prof. Speyer in zijn voortreffelijke rektorale rede over den *Mos Maiorum*, en hij vervolgt: „Geen wettelijke dwang, ten opzichte van dissertaties, geen prikkel van roem en eermetaal, als die van het Hoeufftiaansche legaat voor het vervaardigen van Latijnsche gedichten, geen streven van vereenigingen ad hoc, die Latijnsche weekbladen uitgeven, geen congressen, zooals er in April j. l. (1903) een te Rome gehouden is, kunnen dit op den duur verhinderen. Niet omdat de studie der klassieke wereld er op achteruitgegaan is. Het tegendeel is waar. De eeuw die achter ons ligt, is getuige geweest van haar grooten bloei, van hare toeneming in wetenschappelijke deugdelijkheid, van hare uitbreiding in omvang en diepte op een wijze als waarvan men vroeger niet gedroomd had. Maar het objekt en het ideaal van de klassieke philologie zijn geheel veranderd.”

Maar ik dien hier iets te zeggen over een nieuwe verklaring van het Apuleisch sprookje van Amor en Psyche, en laat mij verleiden tot een beschouwing over het Latijn spreken. Verscheiden verklaringsmethoden zijn reeds beproefd, en zoo wijdt Dr. S. dan een eerste hoofdstuk aan het bespreken van de meening van Hartung, Jahn, Friedländer, Schaller, Zinzow en Dietze. In hoofdzaak wordt vastgehouden, en m. i. te recht, aan de opinie van Friedländer, naderhand van verschillende zijden aangevuld: dat wij nl. te doen hebben met een echt Grieksch sprookje, reeds ten tijde der Alexandrijnen bewerkt, door den Afrikaan Apuleius in een Romeinsch kleed gestoken en, met een geleerde allegorie verbonden, tot een soort van roman of novelle verwerkt (zie ook de uitgave van Beck, proleg. bl. 4). Wat hiervan het aandeel van Apuleius geweest is, valt echter moeilijk uit te maken, te meer, omdat het karakter van dezen auteur ons een weefsel van tegenstrijdigheden schijnt.

In het tweede hoofdstuk wordt in het bijzonder de zienswijze van Reitzenstein en Helm besproken en weerlegd. Reitzenstein ontkent, dat wij met een geleerde allegorie of met een sprookje te doen hebben: hij vindt de beslissing in Egyptische tooverpapyri en komt tot het resultaat: „Was Apuleius bietet, ist ein wirklicher hellenistischer Erosmythos, allerdings in märchenhafter Ausmalung.” Te verwonderen is het geenszins, dat Reitzenstein met zijn groote voorliefde voor de studie van het Hellenistische mysteriënwezen den sleutel tot het verhaal in het mystieke gnosticisme zocht — en vond. Maar zijn theorie kan den toets der kritiek niet doorstaan, zooals reeds door Vürtheim in het *Museum* 1912—13,

bl. 226 werd aangetoond, en nu weer op voortreffelijke wijze door S. wordt betoogd. De afzonderlijke argumenten van Reitzenstein onderwerpt schrijver aan een nauwgezet onderzoek, en in zijn bewijsvoering betrapt hij hem op weifeling en tegenspraak. Niet minder verdienstelijk is de weerlegging van Helm's beweren, dat we hier met een soort van kunstmythe zouden te doen hebben, ten tijde der Alexandrijnen uitgedacht. De geheele opzet van het verhaal komt zóo wel overeen, niet slechts met het Indische sprookje van Tulisa, maar ook met tal van ruim-verspreide Europeesche sprookjes, dat hier van een opzettelijk mythologisch geknutsel geen sprake kan zijn.

Het Apuleisch verhaal is geborduurd op het patroon van een éenvormig sprookje, dat algemeen-menschelijke motieven bevat, — ziedaar m. i., wat den oorsprong der episode betreft, het eenig bereikbare, maar toch ook ruim bevredigende resultaat. In groote trekken kan men dit proto sprookje, ten spijt van Helm, zelfs rekonstrueeren, en men verkrijgt dan ongeveer den vorm, dien Gustav Meyer het gaf. Eindelijk kan men het geleerde mythische en satyrische bijwerk van de hand van Apuleius óf van zijn onmiddellijke voorgangers onderscheiden, en ook dezen arbeid onderneemt Dr. S. met vrucht (bl. 57 v.v.) Maar al wat hij verder onderneemt, behoort eigenlijk *zuiver* tot het domein der algemeen vergelijkende sprookjeskunde. Natuurlijk bestaat het oorspronkelijke eenvormige sprookje met vaste samenstelling weer uit verschillende sprookjesmotieven, die vroeger een afzonderlijk bestaan kunnen hebben geleid, en hebben in den loop der tijden weer andere motieven zich bij het oorspronkelijke sprookje gevoegd. Zóo komt ook de Finnsche theorie van Antti Aarne voldoende tot haar recht, die men kan beschouwen als het korrektief der ethnologische verklaring (in hoofdzaak m. i. beslist juist): dat de overeenkomst der sprookjes berust op de gemeenschappelijke denkwijze des volks, onafhankelijk van plaats en van tijd, dat zij stoelt op een overeenkomstige openbaring der volksziel. Maar *voor de verklaring van Apuleius* kan ik het nut er niet van inzien, naar den oorsprong dezer motieven zelf te vorschen, van welk onderzoek de schrijver juist alle heil verwacht: „ergo quaerendum est quo modo nascantur hi loci et quid sibi velint" (bl. 8). Zoo is een der motieven, die zonder twijfel tot het proto-sprookje hebben behoord, dat *van de afgunstige vrouw*, nu eens de schoonmoeder, dan weer de moeder, de zuster, een tooverkol enz. Deze *vis inimica* speelt in het Apuleisch verhaal zonder twijfel een voorname rol: zij wordt vertegenwoordigd door Venus én de zusters. Maar de kapitale beteekenis van dit motief voor ons sprookje (bl. 8, 53, 59) is mij heusch niet helder. En ligt er nu feitelijk zoo veel aan gelegen, of het door den droom te verklaren is of anderszins?

Trouwens, en dit is mijn tweede bezwaar, in deze verklaring gaat de schrijver beslist te ver. Het is zeer zeker een groote verdienste van Laistner, den droom als sprookjes(en mythen)-vormenden faktor te hebben ingevoerd. Ook hebben v. d. Leyen e. a. in deze richting vruchtbaar gewerkt. Maar als Dr. S. de theorie van Laistner in hare algemeenheid aanvaardt en zegt: („*ostendit) omnes has narrationes e somniis profluxisse*" (bl. 48), dan kan die uitspraak m. i. niet door den beugel. Kan de *vis inimica* niet verklaard worden door een algemeen-menschelijk vermoeden van tegenwerking, dat wortelt in den tegenslag die zoo vaak de menschelijke verwachtingen verijdelt? Is de verklaring van het vervullen onzer wenschen door droomsymbolen veelal niet gezocht? En met name: wordt het verbod, van te vragen of te zien, dat zoo herhaaldelijk en onder zoovele vormen in de sprookjes terugkeert, en in het Amor- en Psychesprookje een voorname rol speelt, niet veel redelijker door primitieve taboebepalingen dan door een droomgezicht verklaard?

Ik kan dan ook de verklaring van den oorspronkelijken zin van het oorspronkelijke sprookje, die Dr. S. ons bl. 55 aan de hand doet, onmogelijk aanvaarden: „Puella innupta amorem appetit simulque ignotum horrescit. In somniis hoc desiderium expleri videtur; repente autem expergiscitur iterumque est sola; quo magis gravatur quam antea. — Aemula quaedam obstat quo minus vero amore fruatur. Postremo constanti amore laetatur." Liever zie ik in onze sprookjes de wakende, steeds uit het volle, reëele leven puttende, volksfantasie werkzaam, dan de droomende: de wakende volksverbeelding met frissche naieveteit en scheppende kracht, maar door animistische, totemistische, naturalistische en ook wel historische voorstellingen gevoed.

Belangrijk vind ik echter het feit, dat S. getracht heeft langs psychologischen weg het filologisch probleem te benaderen. Ruimheid bij het kiezen en benuttigen der hulpmiddelen is vooral in de studie der klassieke Oudheid ten zeerste te waardeeren.

Utrecht. Jos. Schrijnen.

H. Pernot, Etudes de Littérature grecque moderne. (Ouvrage orné de 12 illustrations). Paris, Didier. 1916. (Pr. fr. 3.50).

In den leergang aan de Sorbonne 1912—13 heeft Prof. Pernot een aantal Grieksche letterkundige voortbrengselen behandeld uit den tijd van de 11e tot de 17e eeuw; dit boekje behelst een daaruit gedane keuze. De opgenomen studies behandelen onderwerpen, die tot twee groepen behooren: 1o. de „période des origines"; Digenis Akritas, Prodromus, en de Ἑκατόλογα, 2o. de Kretensische periode: twee gedichten over de Onderwereld, Het Offer van Abraham, en De Schoone Herderin. Een analyse van den (Kretensischen) Erotokritosroman moest om typographische redenen achterwege blijven; deze was trouwens reeds gepubliceerd in de Revue des Etudes Grecques XXVIII (1915).

Ik laat hier een overzicht van de zeven hoofdstukken volgen.

I. Van het groote middeleeuwsche epos, den roman van Digenis Akritas, bespreekt P. den inhoud boek voor boek, telkens met aanhaling van op de verschillende episodes betrekking hebbende volksliederen. Bij de beschouwing van de verhouding van dit epos tot de volksliederen volgt P. de opvatting van Politis: de volksliederen zijn anterieur aan het epos. P. verzwakt zijn opvatting echter door zich af te vragen, of liederen en epos wellicht een gemeenschappelijken oorsprong hebben. Uit den inhoud van het gedicht is op te maken, dat de historische ondergrond betrekking heeft op toestanden tusschen de 10e en 13e eeuw, den tijd, dat de grenzen van het rijk werden bewaakt door de ἀκρῖται; reeds op het eind van de 11e eeuw bestond er een overlevering van liederen, die op personen van den lateren Digenis-

roman betrekking hadden. Op de vraag naar de plaats van ontstaan luidt het antwoord: Klein-Azië (Kappadocië of Pontus).

II, III. De Poèmes Prodromiques en La Chanson des Cent Mots zijn respektievelijk in 1909 en 1913 uitgegeven, beide door Hesseling en Pernot. Thans zijn de inleidingen dezer uitgaven beknopt weergegeven door P. Wij kunnen volstaan met voor de interessante konkluzies van de uitgevers te verwijzen naar de besprekingen in het *Museum* van Juni 1909 en Januari 1914.

IV. Aan de tweede groep, die van de Kretensische periode, doet P. een verhandeling voorafgaan over: Les Crétois hors de Crète. Kreta, het kruispunt van twee zeewegen, het eiland met zijn belangrijken handel en uitvoer, Kreta bleek te klein voor het groote aantal intellektueelen dat het opleverde; het gevolg was een expansie (mede door het opdringen der Turken en den val van Konstantinopel), die hen een voorname rol deed spelen in Italië. Daar vormden de Grieken groote kolonies, speciaal in Venetië en aan de Universiteit van Padua; onder hen namen de Kretensers een groote plaats in. P. toont ons uit brieven en andere bescheiden de personen van Marcus Musurus, die met den drukker Aldus Manutius samenwerkte, en vele kalligrafen, o. a. Zacharias Callergis, die zelf een drukkerij in Venetië oprichtte, Angelus Vergetus (Βεργίτσης) in Frankrijk, wiens schrift in Parijs als model voor het Grieksche lettertype diende, diens zoon Nikolaas, die bekend was in de wereld der Pleiade, en Demetrius Ducas, den oorspronkelijken medewerker van Musurus en Aldus, die te Alcala in Spanje een rol speelde (een rol, die echter zeer bescheiden was in verhouding tot de groote ondernemingen van Aldus en Callergis). P. geeft in dit zeer interessante hoofdstuk in een beknopt en helder overzicht een uiteenzetting van de beteekenis van de Kretensers in de Renaissance-beweging.

V. Het vijfde hoofdstuk bevat een bespreking van den Tocht van Johannes Pikatoros naar den Hades en den Apokopos van Bergadis. Sedert Homerus' IIe boek van de Odyssee zijn er vele en zeer verschillende Grieksche werken geschreven over het leven na den dood. Sinds de Christelijke tijden vindt men een vermenging van Christelijke en heidensche opvattingen (b.v. in de „Apocalypse de la Vierge"); en zoo is het nog steeds bij de Grieken gesteld: bv. de priester spreekt van de κόλασις, het volk echter van den Hades met Charos; Charos, de opvolger van Hades, is door God gezonden: ziehier de oplossing van de moderne Grieksche opvatting. De Hades wordt ons op twee verschillende manieren beschreven door Pikatoros en Bergadis. Deze beide Nieuw-Grieksche produkten hebben weinig litteraire waarde, maar zijn belangrijk ten opzichte van den folklore (zie ook Hesseling, C h a r o s, Leiden 1897). Er is reeds elders gewezen op blijkbare verwantschap tusschen den Apokopos en het werk van Dante. P. gaat op dit punt dieper in en vergelijkt speciaal den 5en zang van den Purgatorio, die volgens hem de eigenlijke gegevens van den Apokopos geeft, die via ons onbekende „intermédiaires" tot den Griekschen dich er moeten zijn gekomen. In het bijzonder wordt het verhaal van de twee jongelingen, de afgezanten der dooden, dat in het Grieksche verband onduidelijk is, verklaarbaar als men het beschouwt in het verband, waarin het oorspronkelijk, bij Dante, behoort.

VI. Thans is het mysteriespel Het Offer van Abraham aan de beurt. P. geeft den inhoud en bouwt de mise en scène op uit den inhoud en bepaalde verzen, ondanks het feit, dat er slechts een vijftal weinig beteekenende tooneelaanwijzingen voorkomen in het stuk. Het stuk wordt in twee aktes verdeeld; voor de eerste wordt het volgende tooneel aangenomen: twee in elkaar loopende vertrekken, beide zichtbaar voor het publiek; voor de tweede (den tocht van huis naar de offerplaats): een bergpad met rotsen, die telkens als de handeling dit vereischt de spelers aan het oog der toeschouwers kunnen onttrekken, en aan den anderen kant de berg, op welks top het offer moet plaats vinden. Na deze uiteenzetting vergelijkt P. dit Kretensisch mysteriespel uit de 16e eeuw met de Fransche tragedie over hetzelfde onderwerp van Theodorus Beza en komt tot de slotsom, dat de Grieksche en de Fransche dichter onafhankelijk van elkaar, ieder langs verschillenden weg, den invloed hebben ondergaan van een bepaalde dramatische traditie. Wat vooral bij een vergelijking van het Grieksche en het Fransche spel sterk in het oog springt, is het feit, dat het Grieksche, dat vóór alles een psychologisch werk is, veel en veel hooger staat.

VII. Het laatste hoofdstuk behandelt in korte trekken naast den inhoud het succes in Frankrijk en de populaire verbreiding van Ἡ Βοσκοπούλα, bekend onder den naam van La Belle Bergère, een pastorale, die door Nikolaas Drymitinos (die niet de dichter ervan is), na keuze uit verschillende versies die in manuskript bestonden, gedrukt en uitgegeven is in 1627 (men vergelijke het artikel hierover van Pernot in de Mélanges-Picot).

Het boek is geïllustreerd; de 12 illustraties behooren alle tot het 4e hoofdstuk: portretten, handteekeningen en proeven van kalligrafie van de behandelde Kretensers.

We moeten Prof. Pernot dankbaar zijn voor zijn interessante studies. Zij vormen een behandeling van een aantal der belangrijkste Middeleeuwsche en Nieuw-Grieksche produkten en zijn in hun helder overzicht te beschouwen als een uitmuntende inleiding tot de kennis van beschaving en opvattingen van dien tijd.

Leiden. J. A. L a m b e r t — v a n d e r K o l f.

The Witness of Religious Experience. The Donnellan Lectures delivered before the University of Dublin, 1914, and in Westminster Abbey, Lent 1916— by the Right Rev. **W. Boyd Carpenter.** London, Williams and Norgate. 1916. (Pr. sh. 2,6 net.).

Dit boekje maakt deel uit van de serie „Crown Theological Library", waarin (in de Engelsche taal) een 40-tal werken van Engelsche, Duitsche, Zwitsersche en Fransche theologen zijn verschenen, — b.v. van Cheyne, Farnell (The Evolution of Religion), Addis, Kirsopp Lake (The Historical Evidence for the Resurrection of Jesus Christ); Harnack (Das Wesen des Christentums, e. a.), Herrmann (Der Verkehr des Christen mit Gott e. a.), Pfleiderer; Lobstein, Marti; Réville, Sabatier; enz.

Bovengenoemd boekje is een bijdrage tot de beschrijvende godsdienstpsychologie. In vijf lezingen zet de schrijver uiteen (I) dat de religieuze ervaring een „feit" is èn een „*kracht*" in het geestelijk leven der menschheid, p. 1—18. Daarna (II) wordt de aard van die kracht onderzocht: zij legt beslag op den gehéélen mensch, en

brengt hem tot 't besef van zijn eigen *persoonlijkheid*, p. 19—41. Dan (III) beperkt de schrijver zijn onderzoek tot de christelijk-religieuze ervaring, en bespreekt in 't kort *Paulus* en Augustinus, p. 42—65. De IVde Lecture handelt over de verhouding tusschen de religieuze ervaring van Paulus en die van *Jezus*, waarbij de nadruk valt op de rustige ontplooiing van Jezus' religieus leven, p. 66—90. Ten slotte (V, p. 91—111) wordt de Paulinische religiositeit beschreven als een zich ontworstelen aan de s avernij der zonde („zonde" opgevat als: egocentrisch leven, tegenover „God-centred life", p. 92). Zoowel bij Paulus als bij Jezus is het doel: „harmony with the Divine through self-surrender", p. 97; het verschil tusschen beider ervaring gaat terug op verschil van „personal character." De schrijver eindigt met eenige opmerkingen over Jezus als „the ideal for humanity" en over de beteekenis van diens leven als aanduiding van „the great spiritual law of life."

Het boekje is met warmte geschreven; het bevat vele schoone opmerkingen, vooral in 't begin en aan 't slot; het is helder, rustig, eenvoudig. Als persoonlijk geloofsgetuigenis heeft het zijn waarde; maar tot mijn leedwezen moet ik er aan toevoegen, dat er ernstige bedenkingen zijn. De schrijver schijnt slecht op de hoogte te wezen van de filosofische problemen, te midden waarvan hij zich voortdurend beweegt; en ook de speciaal theologische quaesties behandelt hij vaak te vluchtig. Ik zal hiervan enkele voorbeelden noemen.

De schrijver stelt, p. 7., de vraag of de religieuze ervaring waarheid dan wel dwaling is: „is it (*i. e.* the claim that a man may know God) a legitimate claim?" Hij wil die vraag dan *zuiver* inductief behandelen, en hij ziet niet eens, dat iedere inductie *per se* een deductief element bevat. Berust die aanspraak, zoo vraagt hij verder, op ficties of op feiten? Maar wat is een feit? En dan krijgen wij, p. 10, de scholastisch klinkende definitie: „fact expresses an actual harmony between statement and reality." Weg is alle kennisleer! Kant bestaat niet, diens Engelsche en Duitsche voorgangers evenmin! Wil de schrijver een „naief realisme" blijven huldigen, het zij zoo: maar hij onthoude zich dan van alle quasi-filosofische bespreking der problemen. — Religie maakt aanspraak op den mensch als geheel, en stelt zich niet tevreden met diens intellectueele, ethische of aesthetische functies. Weliswaar zijn er — zegt de schrijver — verschillende godsdiensten die zich tevreden stellen met een gedeelte van den mensch. „But, while this is true of different religions, Religion, which shows itself in human history...., if we follow her history, refusing to identify her with any one form of religion, Religion.... claims the whole man", p. 23. Hier wordt, met enkèle woorden een, ook voor dezen schrijver, allerbelangrijkst onderwerp àfgemaakt, zonder dat hier éénig besef der diep ingrijpende vragen wordt getoond of gewekt; de schrijver opereert hier en elders in dit boek met een algemeen begrip van religie, dat hij onbewust aan een bepaalden vorm van het christendom ontleent en dat hij dan willekeurig — immers onkritisch — tot „Religion" proclameert. Hij maakt zich af van de moeilijkheid, die schuilt achter de verhouding: „any one form of religion [in history]" en „Religion", terwijl hij N. B. zelfs spreekt van „the *defects* (! is dat een historisch-psychologische beschouwing?!) of certain religions" tegenover „Religion", p. 25. Het is natuurlijk zijn volle recht, kloek front te maken tegen historistisch relativisme, den heraut van scepticisme; maar wie dat doet, moet zich bewust zijn, dat zoo iets niet mogelijk is op historische gronden, doch dat 't hier ten slotte gaat om de „metahistorische" vraag: „waardeoordeelen of zijnsoordeelen?" Hij moet weten welke norm hij aanlegt, en niet te werk gaan naar indrukken. — Eigenaardig is ook de grillige vermenging van krasnormatieve uitspraken (waaronder eenige schoone gedachten!) met allerlei pragmatische en psychologistische meeningen, die thans gangbaar zijn. James en Starbuck hebben veel goeds geschreven; maar de vragenlijst-methode is, overal waar het teedere en fijne dingen geldt, een grof, oppervlakkig en dus schromelijk misleidend hulpmiddel. P. 26 lezen wij: „Religion [in asking the whole man] is in harmony with correct psychology." Daar zal „Religion" wel erg blij over zijn! En wat is die „correct psychology?" We krijgen eenig vermoeden als we (p. 44, vgl. p. 109) lezen, dat Starbuck „has endeavoured to apply strictly scientific tests to the examination of Christian experience"; we denken even aan de vragenlijsten en.... glimlachen. Het quantitatieve zal het qualitatieve tòch nooit kunnen vervangen. Sapienti sat. — De ernstige en zoo actueele quaestie: „historical foundations are inadequate to establish eternal principles" (p. 106; vgl. boven, over p. 25) wordt rechtgezet door de overweging, dat het vallen van Newtons appel een slechts incidenteele gebeurtenis was, maar dat Newtons oog daarachter een eeuwige wet aanschouwde. Alsof daarmee de moeilijkheid was geraakt! — De definitie van Religion, als „man's last and greatest effort at self-expression" (p. 31), of als „the story of man's effort to realize himself" (p. 34), is op zijn minst: bevreemdend, vooral in 't begin der 20ste eeuw.

Ook in godsdienst*historisch* opzicht zijn er allerlei gewaagde en direct onjuiste beweringen. B.v.: de eerste beteekenis van „heilig" is niet: separated or dedicated to God's service (p. 24), zelfs niet in het Oude Testament. — Paulus' woorden „Christus in ulieden" beteekenen niet „the Christ ideal is to be found in every man" (p. 61 f.); zij hebben een veel concreter beteekenis, men denke aan het pneuma (realiter opgevat) van Christus. — De bewering dat „the belief in certain historic facts or theological propositions.... is foreign to the primitive Christian spiritual realization" (p. 107) is òf rondweg onwaar, òf zóó eenzijdig en dubbelzinnig, dat er niets mee valt aan te vangen.

Leiden. G. J. Thierry.

J. de Zwaan, Antieke cultuur om en achter het Nieuwe Testament. Haarlem, de Erven Bohn. 1916. (Pr. *f* 1.90, geb. *f* 2.50).

Onder bovenstaanden titel zijn vereenigd vier lezingen in 1915 te Amsterdam gehouden, en ik verwacht dat velen die de lezingen hoorden en ook die ze niet konden hooren, dankbaar zullen zijn ze thans in druk voor zich te hebben. Want gemakkelijk te volgen zijn ze, naar ik onderstel, niet geweest. Hoofdstuk I handelt over wat Prof. de Zwaan noemt het prestige der antieke cultuur: het rom. wereldrijk; de grieksche wereldtaal; het stoische cultuurideaal van wereldburgerschap; hoofdstuk II heeft tot onderwerp: redelijke godsdienst en antiek Christendom: ter eener zijde de religie van den Staat, ter anderer zijde de zedelijke zelfstandigheid van den enkeling (de socratische levensleer); waar-

tusschen het Christendom dan niet kiest, doch boven beide zich verheft. Daarbij komen dan ter sprake de elementen van het religieuze leven van den keizerstijd: het antieke wereldbeeld, de vervulling der hemelsferen met hemelwezens en daemonen; de wijsgeerige behandeling van het astrologisch fatalisme; de mysteriën en de houding van het Christendom tegenover dit alles. Het IIIde hoofdstuk teekent „baanbrekende figuren": Ptolomaeus (brief aan Flora); Bardesanes; Ignatius en Paulus. In het slothoofdstuk is dan de Christusgestalte centrum van besprekingen over wereldverlossing; over *kyrios*-voorstellingen; de logosleer; den Joodschen *menschenzoon* en over den Jezus der evangeliën.

Een inderdaad overstelpend rijke inhoud, ik vrees bijna te omvangrijk, omdat daardoor vaak slechts kon worden aangeduid wat voor een breederen kring, als deze publicatie wil bereiken, wel wat had mogen worden uitgewerkt. 't Is dus eigenlijk ondankbaarheid als ik toch nog ga spreken over iets wat ik mis, evenals het kinderachtigheid zou zijn te vertellen dat er inzichten zijn die ik niet deel. Toch zij mij deze eene opmerking vergund, die van meer algemeenen aard is, nl. dat bij de bespreking der hellenistische godsdienstvormen, zelfs bij de behandeling van astrologie en verwante verschijnselen, alleen de geciviliseerde, de literair-verwerkte vormen aan de orde komen. Immers het charakteristicum van de religieuze renaissance van den keizertijd bestaat in de wonderlijke vereeniging van ijl-wijsgeerige religie, en een atmosfeer van de meest grove, primitieve voorstellingen en praktijken, een vereeniging, die zelfs in denzelfden mensch mogelijk blijkt. Over deze combinatie heeft o. a. Glover in zijn mooie boek *The conflict of religions* p. 18 ff. zulke fraaie bladzijden geschreven en het komt mij voor dat 't inderdaad een leemte is, dat prof. De Zwaan op dit verschijnsel de aandacht niet heeft gevestigd.

Prof. de Zwaan schrijft een glinsterenden, niet een eenvoudigen stijl. Telkens komen van die kostbaar-eigene, karakteristieke teekeningetjes, maar het geheel mist doorzichtigheid; de stijl is vaak rhetorisch en daardoor onduidelijk, zelfs voor den der zake kundigen lezer. Ik stel dit voornamelijk op rekening van de origine van het boek: „van het levende woord tot de sprakeloosheid van een boek" is inderdaad een groote overgang. En zoo dit inderdaad het geval is, dan nemen wij deze bezwaren gaarne mee in den koop, en mogen wij dankbaar zijn dat de uitnoodiging om over het onderwerp te lezen mede aanleiding was tot eene publicatie, die ons anders zou zijn onthouden.

Leiden. D. Plooij.

Dr. R. Hoecker, Das Lehrgedicht des Karel van Mander. Haag, Martinus Nijhoff. 1916.

Dit lijvig boekdeel (478 blz.) is deel VIII van de „Quellenstudien zur Holländischen Kunstgeschichte, herausgegeben unter der Leitung von Dr. C. Hofstede de Groot" en heeft als volledigen titel: „das Lehrgedicht des K. v. M., Text, Uebersetzung und Kommentar, nebst Anhang über Manders Geschichtskonstruction und Kunsttheorie." Door dezen „Anhang" vervalt het feitelijk in twee gedeelten; het eerste betreft het bedoelde gedicht terwijl het tweede betrekking heeft op van Mander's Schilderboek enz. als geheel. Goed uit elkander gehouden zijn deze gedeelten evenwel niet. Immers eerst komt het gedicht met de vertaling, vervolgens de commentaren daarop, terwijl daarentegen de „Anmerkungen", onderverdeeld in „Anm. zum Lehrgedicht" en „Anm. z. Kommentar" geplaatst zijn achter den „Anhang" over van Manders methode van geschiedschrijving.

Het boek als geheel is een van die voorbeelden van noesten vlijt en groote literatuurkennis, waarvan onze oostelijke naburen zoo vaak doen blijken. Na een kort voorbericht volgt eerst de volledige „Grondt der Edel Vrij Schilder Const" met de Duitsche vertaling naast het Hollandsch van de tweede uitgave (1618). In het algemeen is de vertaling goed. Zij is meer juist dan letterlijk; nergens ontmoette ik een verkeerd begrepen plaats, al is ook hier en daar voor een Hollandsch woord niet geheel het juiste Duitsche gevonden en al moge ook op sommige plaatsen een constructie of een naamval niet goed zijn opgevat (b.v. blz. 198: „De lampen, die 'snachts verclaringh besorghen" wordt vertaald door: „Die Lampen, die der Nacht Beleuchtung besorgen", hetgeen zou moeten zijn „während der Nacht").

Voor den Hollandschen lezer is deze vertaling van weinig beteekenis, doch voor den Duitschen is zij veel waard en voorziet zij in een reeds lang bestaande behoefte.

Voor ons van groot nut zijn evenwel de verklarende noten in de commentaren die, hoewel wat breedsprakig, toch zeer de moeite van het lezen waard zijn. Dit is ook het geval met den reeds genoemden „Anhang", waarin o.m. duidelijk wordt uiteengezet hoezeer van Manders opvattingen van de Italiaansche kunsttheorie afhankelijk waren.

Van belang dunkt mij het register op de technische uitdrukkingen, dat de schrijver met groote zorg heeft samengesteld. Het is een zeer welkome bijdrage tot de nog slechts weinig gevorderde onderzoekingen aangaande de terminologie bij de kunstgeschiedschrijvers en kan ook wellicht den Nederlandschen lexicografen van nut zijn.

Jammer alleen, dat het zoo moeilijk is, de geciteerde plaatsen in den tekst terug te vinden. Het is een heele studie, om er eerst achter te komen, wat de schrijver met zijn afkortingen bedoelt.

Een misvatting is, dat de schrijver steeds spreekt over Mander in plaats van over van Mander. Dit is een Duitsche eigenaardigheid, die o.m. onlangs nog bleek uit den titel van een boek van niemand minder dan Dr. Max J. Friedländer: „von Eyck bis Brueghel", in plaats van „von van Eyck bis Brueghel".

Den Haag. W. Martin.

W. Bosanko, Collecting old Lustre Ware. London, William Heinemann. 1916. (Pr. 2,6).

Dit boekje maakt deel uit van „The Collectors' Pocket Series." In deze populaire uitgaaf zijn reeds vroeger beschrijvingen verschenen over: Old Glass, Old Miniatures, Old Pewter, Old Prints en Old Water-Colours.

De schrijver behandelt uitsluitend het Engelsche „lustre Ware" uit de eerste helft der 19e eeuw. Deze Engelsche voorwerpen zijn in tegenstelling met Perzische en Spaansch-Moorsche specimina op zoodanige wijze van lustre of metaalglans voorzien, dat zij het voorkomen hebben van geheel uit metaal vervaardigd

te zijn. Na eene beschrijving der technische methoden, waardoor de verschillende lustre effecten als van koper, zilver, goud enz. verkregen worden, gaat de schrijver over tot eene bespreking der voorwerpen, welke volgens de technieken zijn ingedeeld. Het karakter der producten uit de verschillende fabrieken, voorts de vormen en versieringen worden op aanschouwelijke wijze door tal van afbeeldingen weergegeven, welke van korte toelichtingen zijn voorzien. Voor liefhebbers en verzamelaars van dit Engelsche aardewerk kan dit boekje als eene gemakkelijke en bruikbare handleiding worden aanbevolen, te meer daar over dit onderwerp nog weinig literatuur bestaat.

's-Gravenhage. I. C. E. Peelen.

SCHOOLBOEKEN.

M. Tullii Ciceronis pro T. Annio Milone oratio met inleiding en aanteekeningen voorzien door Dr. **J. W. v. Rooijen** (Grieksche en Latijnsche Schrijvers met aanteekeningen XXX).

M. Tullii Ciceronis pro L. Murena oratio met inleiding en aanteekeningen voorzien door Dr. **J. W. v. Rooijen.** (Grieksche en Latijnsche Schrijvers met aanteekeningen XXXI). Leiden, Brill. 1916—'17. (Pr. per stukje *f* 0.65).

De serie Grieksche en Latijnsche Schrijvers met aanteekeningen is met twee nummers vermeerderd: dr. van Rooyen bewerkte voor die collectie Cicero's redevoering pro Milone (1916) en onlangs (1917) pro Murena. Allen die 't met mij betreuren, dat niet van de voornaamste en meest gelezen stukken der klassieke auteurs Hollandsche uitgaven bestaan, zoowel eenvoudig tekstuitgaven als gecommentarieerde edities, zullen 't streven van den schrijver om Cicero voor meerderen verstaanbaar te maken toejuichen. Wij dienden althans, wat de lectuur op 't gymnasium betreft, van 't buitenland onafhankelijk te zijn. Laten wij zien, in hoeverre de weg door den auteur van de twee bovenstaande kommentaren ingeslagen aanbevelenswaardig is.

Het werk van dr. v. Rooyen mag geen aanspraak maken op oorspronkelijkheid: 't is op tal van plaatsen niets meer dan een vertaling van Halm-Laubmann. Het maakt een zonderlingen indruk, dat de bewerker van de Hollandsche uitgave niet disertis verbis gezegd heeft naar welken meester — dien naam verdient Halm als groot kenner van Cicero — hij zich gericht heeft. De keuze van dien gids mag in 't algemeen een gelukkige genoemd worden en daardoor is zeer veel van hetgeen dr. v. Rooyen ons aanbiedt ook bruikbaar. Het is natuurlijk evenzeer aan 't origineel toe te schrijven, dat 't aantal noten in *pro Milone* en *pro Murena* dat in de oudere nummers van de Hollandsche serie, van Schlimmer bijv., verre overtreft. Ik acht dit geen voordeel. Gezonde paedagogiek eischt, dat men zich in 't geven van toelichting aan de leerlingen beperkt: hier is dikwijls te veel verklaard, soms is zelfs als aanteekening gegeven, wat de leerling in 't woordenboek van v. Wageningen zelf vinden kan, bijv. pro Mur. pag. 12, 31 *excurrere* = zich toonen; ibid. pag. 14, 5 *increpuit* = zich laten hooren; pro Milone pag. 2, 8 *adeste animis* = weest kalm, bewaart uw tegenwoordigheid van geest enz. Zoo moet een kommentaar niet ingericht zijn: alle denken en zelfstandig onderzoek wordt daardoor afgesneden. Aan den anderen kant mist men hier en daar de noodige opheldering. Gezwegen is over de dubbele ontkenningen in cap. 1 pro Mil.; in datzelfde stuk wordt pag. 16, 13 *id temporis* goed vertaald door *zoo laat*; daar behoort de uitlegging bij, welke Landgraf geeft in zijn komment. op pro Sex. Rosc. Amer. § 97. Onvoldoende acht ik pro Mur. pag. 53, 22 Di *faxint* = *fecerint*, men kan daarmee tegenwoordig niet volstaan: dus worde gesproken van aorist. optativ. Zoo zal menigeen zich verbazen, dat 't woord clausula nergens in de twee deeltjes te vinden is. Aanleiding daartoe had dr. v. Rooyen kunnen vinden bij pro Mil. pag. 23, 13 cogitaretur (voor: cogitatum esset).

Ik heb de zonderlinge wijze van citeeren naar bladzij en regel moeten volgen, omdat de schrijver wel de indeeling in hoofdstukken, niet die in paragrafen geeft. Hij is een enkele maal willekeurig afgeweken van de overgeleverde goede lezing, bijv. pro Mil. pag. 31, 14 waar hij *enim* opgenomen heeft in plaats van *ille*. Het spijt mij, dat ik van de correctie niet veel goeds zeggen kan: pag. VI pro Mil. leest men Lanuvium tegenw. *civita Lavigna* in plaats van *cività Lavinia*; ibid. wat lager quod *gladiatorios* (lees *gladiatores*) adhibuisset; pro Mur. pag. 24 geeft driemaal de spelling *Bosphorum* enz. Wanneer ik pro Mur. pag. 27, 14 in de noot de woorden aantref, dat „voor de equites in het theater de 14 eerste zitplaatsen achter de orchestra werden gereserveerd", dan heeft dr. van Rooyen blijkbaar 't woord *Sitzreihen* bij Halm onjuist vertaald.

Prijzen moet ik 't echter, dat de schrijver bij de verschillende onderdeelen der oraties telkens den inhoud kort samenvat en niet schroomt de technische termen aan te wenden bij die gelegenheid. Had hij in de inleiding een schema gegeven van elke rede, dan zou onze dank nog grooter geweest zijn.

's-Gravenhage. C. Brakman Jz.

De fa. Wolters te Groningen zond ons den derden druk van Terwey's bloemlezing *Uit Hoofts Nederlandsche Historiën* (Bibl. v. Nederl. Letterk. III), bewerkt door J. Koopmans (pr. *f* 0.75); gelijk bekend vindt men hier het fragment waarin het beleg van Haarlem wordt behandeld, van een inleiding en een uitvoerigen commentaar voorzien.

Van dezelfde firma ontvingen wij den 11den druk van De Groot, Leopold en Rijkens, *Nederlandsche Letterkunde, schrijvers en schrijfsters na 1600*, bewerkt door L. Leopold en W. Pik (pr. *f* 4.90). De bekende bloemlezing die reeds zoovele jaren goede diensten bij het onderwijs heeft bewezen, is in deze nieuwe uitgaaf zeer vermeerderd en tot den laatsten tijd bijgewerkt: wij behoeven slechts te vermelden dat het laatste stuk een fragment uit Timmermans' Pallieter is. Het tweede deel is geheel aan de tweede helft der 19de en het begin der 20ste eeuw gewijd. Een voordeel van deze bloemlezing is o. a. dat er ook verzen van enkele Friesche dichters in opgenomen zijn.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Van Japikse's *Handboek tot de staatkundige geschiedenis van Nederland* ('s-Gravenhage, Nijhoff, 1917) verscheen de derde aflevering, loopend tot 1798.

Dr. W. Mulder, S. J. wijdde een herinneringsgeschrift aan *St. Dominicus en zijn werk* (Nijmegen, Malmberg, 1916) ter gelegenheid van de stichting vóór 7 eeuwen der Dominicaner Orde,

die ook voor de Nederlandsche kerkgeschiedenis groote beteekenis heeft gehad en thans onder een Nederlandschen generaal staat.

Dr. D. M. Sluys gaf een bijdrage tot de geschiedenis van de Amsterdamsche opperrabbinaten, getiteld *De ambtsdata van de oudste opperrabbijnen bij de Hoogduitsche Joodsche gemeente te Amsterdam* (1640—1706).

Door de zorgen van de „Cercle de la librairie" is te Parijs verschenen een lijst van de oorlogsboeken die van Augustus 1914 tot Augustus 1916 in Frankrijk zijn verschenen. Edmond Rostand heeft haar ingeleid met een gedicht en eenige reproducties van oorlogsplaten versieren de tekst. Bij elke titel is, in enkele regels, een kenschetsing van het werk gevoegd.

Bij de firma Bloud en Gay te Parijs zijn de volgende op de oorlog betrekking hebbende boeken verschenen en aan onze redaktie toegezonden: Cardinal Mercier, *Per crucem ad lucem*, lettres pastorales, discours, allocutions etc.; P. Delay, *Les Catholiques au service de la France* II, Les diocèses de l'intérieur; G. Goyau, *L'église de France durant la guerre* (Août 1914—Décembre 1916).

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Bull. de l'Acad. d. Inscr. et B.-L., 1916, Déc.: C. Huart, Les légendes épiques de la région de Ghazna (Afghanistan). — J. Loth, l'île de Saint-Samson dans le Roman de Tristan. Mark's Gate à Lantyan (Lancien). — R. Cagnet, Djemila, colonie militaire de Nerva. — Appendice.

Neue Jahrb. f. d. kl. Alt., Gesch. u. deutsche Liter. u. f. Päd., XXXIX—XL, 4: A. Schulten, *Viriatus*. — L. Weniger, 'Wär' nicht das Auge sonnenhaft'. — J. Hashagen, Italien u. d. Vorgesch. des Krieges.

5: A. Körte, Was verdankt die klass. Philol. den literar. Papyrusfunden? — O. Blank, Die erste Satire des Horaz. — H. Fischer, Stilgeschichtl. Untersuchungen mit besond. Beziehung auf Uhland. — Mitteil.

In het paedagog. ged.: L. Potpeschnigg, Planmässige Wesensforschung in der Dichtkunst. — Mitteil.

N. Taalgids, XI, 4: S. A. Krijn, Franse lektuur in Nederl. in het begin v. d. 18e eeuw. — A. Kluyver, Bilderdijk's afstamming van den Zwaanridder. — M. H. v. d. Ven en W. Govaart Nogmaals „de" vóór eigennamen. — J. M. Acket, „Het verheven deel" der letterkundige lektuur. — Kroniek en kritiek. — Bladvulling. — Uit de tijdschr.

Neophilologus, II, 4: Jos. Schrijnen, Het woord *dal* en zijn maagschap. — N. v. Wijk, Naar aanleiding v. d. tweede Oudpruis. Katechismus. — A. Borgeld, De Romance van 1780 tot 1830. — K. Sneyders de Vogel, Verbes pronominaux. — H. C. Brouwer, La question du *si* dit „concessif". — C. de Boer, Une victime de Mad. de Montespan. — R. C. Boer, Got. *Nawis*. — Dez., Over *i*- en *u*-syncope in het Gotisch. — E. J. J. Messing, Das Suffix *-schaft* (Eng. *-ship*, Nl. *-schap* nach Ursprung u. Entwicklung; *Wirtschaft*, *Wirt*, II. — W. Viëtor, Dialektfreies Deutsch. — H. Poutsma, Hendiadys in English, II. — A. v. Herk, Chauceriana, I. — G. Dudok, Is Shakespeare Bacon? — Varia. — Boekbesprek. — Aankond. v. eigen werk. — Inhoud v. tijdschr.

Beitr. z. Gesch. d. deutschen Spr. u. Liter., XLII, 2: Th. Frings, Mittelfränk.-niederfränk. studien, II. — Dez., *Doom* im alt- u. neuflämischen. — K. Plenio, Metr. studie über Walthers palinodie. — Dez., Excurs zu s. 259 anm. 2: Ueber Walthers u. Reinmars herkunft. — Dez., Ueber deutsche strophik. — Dez., Kolometrie (zu Beitr. 41, 543). — O. Behaghel, *Diu* mit dem comparativ. — A. G. v. Hamel, Anl. *v* im as., mnd., mnl. — T. O. Achelis, Die fabeln des Rimicius in Steinhöwels Aesop. — O. Fiebiger, Die vermeintlichen Constantinopler Bajowareninschriften. — M. J. v. d. Meer, Gotica, II. — W. v. Unwerth, Der schreiber der Würzburger beichte. — K. Schiffmann, Z. Sangaller paternoster u. credo. — E. v. Steinmeyer, Z. hs. d. Hildebrandliedes. — K. Plenio, Nachtrag.

Anglia, XLI, 1: G. Goetze, Die Richard-Anna-szene in Shakespeares Richard III. — Ph. Aronstein, *Shall* u. *will* zum Ausdrucke der identität im Engl., I. — M. Förster, Die ae. glossenhs. Plantinus 32 (Antwerpen) u. Additional 32246 (London). — V. Langhans, Der Prolog zu Chaucers legende von Guten Frauen. — A. E. H. Swaen, Sir Tristrem 297 a. 869. — Dez., As. *scǣnan* = ae. *sheen*.

Tijdschrift voor Geschiedenis, Land- en Volkenkunde, XXXII, 3: De Boer, Blauwhoedenveem (slot). — Oudschans Dentz, Episode uit het leven van Cor. v. Aerssen v. Sommelsdijck. — Wiener, Inscriptie op een 17e eeuwsche kan. — Moerman, Een proefschrift (van mej. De Hol). — Peters, De sluis bij Andel.

4: De Kroon, Christiaan II. — Loosjes, Uit het hs. van Corn. Wolff (1806—1813). — Van Hinte, Een werk van Rohrbach (Weltpolit. Wanderbuch).

Hist. Zeitschr., CXVII, 1: Neumann, Römische Klientelstaaten. — Bauer, Der Staatsstreich des Octavianus (32). — Helmann, Frankreich und Aegypten von Leibnitz bis auf Napoleon. — Meinecke, Des Kronprinzen Friedrich Considérations sur l'état présent.

English Historical Review, 1917, July: Lattey, The Diadochi. — Orton, Italy and Provence 900—950. — Newton, The King's Chamber. — Seymour, The storming of the Rock of Cashel by lord Inchiquin (1641). — Notes and Documents.

Studiën, LXXXVIII, Juli: B. W. Speekman, Enrica von Handel—Mazzetti's Trilogie: Stephana Schwertner. — F. de Bruyn, Onderzeesche telegrafie. Oud en Nieuw. — L. P. P. Franke, R. Hugh Benson. De Hist. Romans, I. — P. Zeegers, De Psychologie der tragische emotie, II. — Is. Vogels, P. v. Meurs en de Kath. Illustratie, II. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Augustus: G. Gorris, De mogelijkheid van Eeuwigen Vrede? — L. P. P. Franke, R. Hugh Benson. De Histor. Romans, II. — H. Bolsius, Wat Insektenwerk ons kan leeren. — B. W. Speekman, Enrica v. Handel-Mazzetti's Trilogie: Stephana Schwertner. — Meded. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Godée Molsbergen, Reizen in Zuid-Afrika: Engl. Hist. Rev. 1917, July (Lambert).

Meerkamp van Emden, Stadsrekeningen van Leiden: Engl. Hist. Rev. 1917, July (G. U.).

Smit, Oud-Christ. Monum. v. Spanje: Studiën LXXXVIII, Aug. (v. Steen).

Verdenius, Maerlant's Heimelijkh. d. Heimelijkh.: N. Taalg. XI, 4 (Koopmans).

De Vries, Holland's Influence on Engl. Language a. Liter.: Neophil. II, 4 (Heldt).

Certamen Poeticum Hoeufftianum.

Exitus certaminis fuit hic:

Aureo praemio ornatus est FRANCISCUS SOFIA ALESSIO (poeta carminis c. t. *Sepulcrum Ioannis Pascoli*). Praeterea eodem, quo hic enumerantur, ordine legati sumptibus in lucem edentur haecce carmina:

Dies anno redeunte festus (ALFREDI BARTOLI); *ignorati luctus* (CASOLI); *vivax patriae memoria*; *nox natalicia* (ALFREDI BARTOLI); *de arundine Sacharigena*; *Caecilia* (CARROZZARI); *Harlemi Campus*; *reliquiae* (SOFIAE ALESSIONIS); *Funum Iovis* (MIGLIAZZAE); *ultimi Vergilii dies*.

Poetae carminum q. t. *vivax patriae memoria*; *de arundine sacharigena*; *Harlemi campus*; *ultimi Vergilii dies*, si illa sumptibus legati in lucem edi cupiunt, invitantur ut filo electrico nomina sua edant. Hunc nuntium sic inscribi oportebit: „aan het Bestuur der K. A. van Wetensch. Trippenhuis Amsterdam".

P. D. CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE,
Ord. litt. Ac. praeses.

ADVERTENTIEN.

ADVERTENTIEN.

Alleen dan kan op eene beoordeeling van boeken gerekend worden, wanneer zij aan de Redactie ter recensie worden toegezonden.

Boeken, die naar het oordeel der Redactie voor eene recensie niet in aanmerking komen, worden teruggezonden.